

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

**СЕРІЯ:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

ВИПУСК 22

Кіровоград – 2015

ББК 63
Н – 34
УДК 93

Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 22. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. – 216 с.

Збірник наукових праць є результатом окремих наукових пошуків дослідників теоретичних та методичних аспектів історичних проблем.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

Ачкіназі Б.О. – доктор історичних наук, професор.
Казьмирчук Г.Д. – доктор історичних наук, професор.
Кіян О.І. – доктор історичних наук, професор (науковий редактор).
Парсамов С.С. – доктор історичних наук, професор.
Присяжнюк Ю.П. – доктор історичних наук, професор.
Рафальський О.О. – доктор історичних наук, професор.
Романцевич В.К. – редактор.
Стемпнік Анджей – доктор історичних наук габілітований, професор.
Троян С.С. – доктор історичних наук, професор.
Філоретова Л.М. – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний редактор).
Житков О.А. – кандидат історичних наук, доцент.
Ковальков О.Л. – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар).
Чорний О.В. – кандидат історичних наук, доцент.

Рецензенти:

Орлик В.М. – доктор історичних наук, професор.
Пономарьова І.С. – доктор історичних наук, професор.
Капелюшний В.П. – доктор історичних наук, професор.

Друкується за рішенням ученої ради
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
(протокол № 3 від 28 вересня 2015 р.)

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання зі спеціальності “історія”. Постанова Президії ВАК України № 1 – 05/2 від 15.02.2007 р.

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку. Рукописи не повертаються.

© Кіровоградський державний
педагогічний університет імені
Володимира Винниченка, 2015

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОГРАФІЯ

УДК 39 (477.65) “19...”

ЕТНОМОВНА СИТУАЦІЯ В МІСЬКІЙ ТА СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТЯХ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ В КІНЦІ 40-х – ПОЧАТКУ 90-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ

Олександр ЛОМАКА (Кіровоград)

У статті досліджується мовна ситуація, яка склалася на території Кіровоградської області в другій половині ХХ століття. Автор наводить передумови та причини трансформації української мови в містах та селах області в мову повсякденно вживаного суржикю.

Ключові слова: мова, суржик, змішання, українсько-російська двомовність, інтернаціоналізм, Кіровоградська область.

В статье исследуется языковая ситуация, которая сложилась на территории Кировоградской области во второй половине ХХ века. Автор приводит предпосылки и причины трансформации городского и сельского украинского языка в язык повседневно употребляемого суржика.

Ключевые слова: язык, суржик, смешение, украинско-русское двуязычие, интернационализм, Кировоградская область.

In the article examines the language situation that prevailed in the Kirovograd region in the second half of the twentieth century. The author gives the background and causes transformation of urban and rural Ukrainian language in everyday language a used muslins.

Keywords: language, muslin, blending the Ukrainian-Russian bilingualism, internationalism, Kirovograd region.

Витоки змішаної мови сягають кінця XVIII – початку XIX століття. Основними причинами поширення суржикю були: 1) домінування російської мови у містах; 2) обмеження спочатку з боку царського уряду, а згодом радянського режиму функціонування української мови; 3) неprestижність української мови; 4) недостатній рівень володіння українською мовою тощо [31, с. 2].

Метою поданої статті, виходячи із зазначеної проблематики, є розгляд етномовної ситуації в другій половині ХХ століття в міській та сільській місцевостях Кіровоградщини.

За результатами етнографічних експедицій 2011 – 2013 років у Кіровоградській області чітко простежується домінування української мови в повсякденному спілкуванні серед населення краю. Однак, варто відзначити, що мовою спілкування, усіх без винятку, мешканців області є змішана українська і російська мова із уживанням значної кількості говірок [8].

В усіх населених пунктах Кіровоградщини, у яких проводилося опитування, респонденти різного віку й національностей стверджували про наявність у їхньому селі за часів радянської влади змішаної української мови.

Для багатьох мешканців села й невеликих містечок області нелітературна мова, суржик, є органічною та основною мовою спілкування [18, арк. 201]. Відповідь на запитання про причини поширення змішаної мови залежала від віку респондента. До причин її поширення респонденти відносять мовну політику за часів радянської влади; мову викладання в школі; вплив оточення; щоденне спілкування такою мовою; непринциповість співрозмовника та ін.

Основну частину суржикю становить російська лексика; при цьому слова вимовляються “по-українськи” і творяться за граматичними моделями української мови [26, с. 10].

Зауважмо, що переважна більшість опитаних респондентів, які проживали в радянській Україні, наголошувала на тому, що, незважаючи на послуговування змішаною україно-російською мовою, вважали себе й своїх односельців україномовними. Підтвердженням цього є проведені численні етнографічні експедиції Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України в Кіровоградській області [19].

Варто наголосити, що є суттєві відмінності в мові чоловіків і жінок, дорослих і дітей, мешканців міст і сільської місцевості. Матеріали експедиції З.С. Гудченко до сіл Красна Кам'янка, Попельнасте Олександрійського району та с. Чечелівка Петрівського району Кіровоградської області 2008 року доводять, що досліджуване населення цих населених пунктів говорило (як на побутовому, так і на офіційному рівнях) суржиком з деяким перекручуванням російських слів на український манер та значною частиною діалектів [25, арк. 1 – 28].

У Радянському Союзі популяризувалося та віталосся братерство дружніх народів, заохочувався інтернаціоналізм.

Наслідком мовної політики, яку здійснювала радянська влада у досліджуваній період, стала нелітературна українська мова та суржик, котрі були ознакою поверхневих знань з української і російської мов [15, с. 218 – 219]. Противагою суржикові стали вірші, пісні й твори, які оспівували українську мову.

На жаль, культура мовлення на Кіровоградщині в цілому низька, про що свідчать, наприклад, слова на зразок – “руп” (карбованець), “спічки” (сірники), “часи” (годинник), “чулки” (панчохи), “носки” (шкарпетки), “карандаш” (олівець), “тудою”, “сюдою” тощо [16, с. 2], а також найбільш уживані в сільській місцевості: “дом” (дім), “потолок” (стеля), “юбка” (спідниця), “платъє” (сукня), “строитель” (будівельник), “отдыхать” (відпочивати), “ждать” (чекати) та ін.

Використання таких слів переважною більшістю населення області призводить здебільшого до поширення не російської, а нелітературної української мови. Підтвердженням цих слів є зібрані П. Вовком матеріали від учнів Кіровоградської області в 1940-х роках, за якими можна простежити наявність у мові спілкування діалектів та суржикомовних слів у писемній і розмовній українській мові населення області, наприклад, замість слова помітив – вживається “замітив”, жити – “жить” (учень записав від колгоспника П.М. Шаботіна з с. Зелене Компаніївського району Кіровоградської області) [21, арк. 1, 25 – 26]. У селі Інгуло-Кам'янка Новгородківського району Кіровоградської області, згідно з матеріалами, зібраними Т. Онопою, діалекти вживаються як у народному фольклорі, так і в мові спілкування. Наприклад, замість слова відріжу, вимовляють – “одріжу” [20, арк. 2], відпушу – “пустю”, хлопцю – “парню” [23, арк. 1 б].

У процесі контактування народів вибір мови визначається різними чинниками, передусім, соціальними, культурно-ідеологічними чи політичними передумовами [1, с. 42 – 44], які в часи радянської влади набували неабиякої актуальності.

Поширення двомовності відбувається головним чином у результаті постійних міжнародних контактів населення Кіровоградської області. На формування і розвиток україно-російської говірки в краї впливають різні фактори: територіальне розміщення, компактність розселення; тривалість етномовних контактів. Визначальним чинником поширення українсько-російської двомовності в області є міжнародне спілкування, за якого російська мова посідає головне становище [5, с. 70 – 71; 29, с. 637].

С. Дейнега, ветеран війни і праці, писав у газетній статті: “Щодня читаючи цю мовну мішанину, людина поневолі навчається говорити українсько-російським суржиком. Коли росіянин чи представник іншої національності поселяється в Україні й починає говорити помісю своєї та нашої мов, ми йому вибачаємо й навіть вітаємо – у його вимові бачимо прагнення зблизитися з нами, вираз поваги. Мова російська – мова міжнародного спілкування народів Радянської країни”. Частка зросійщених за мовою українців була суттєво вищою серед загальної чисельності російськомовного населення [22, арк. 1, 25 – 26], і до того ж, вона постійно зростала. Ступінь мовного зросійщення українців у Центральному регіоні мав суттєві відмінності за окремими областями [28, с. 30 – 31].

1959 року в Кіровоградській області чисельність українського етносу становила 1 млн. 79 тис. 846 осіб – 88,7 % від загальної кількості населення області в 1 млн. 217 тис. 929 осіб [10, с. 176 – 177, 182 – 183]. Як засвідчує Всесоюзний перепис населення того ж 1959 року, 98 % українців (1 млн. 58 тис. 483 особи) зазначили, що вони володіють українською мовою [9, с. 4 – 156].

1959 року в містах області мешкало 375 тис. 842 особи, із них 299 тис. 953 особи (79,8 %) були українцями, з яких 94,4 % (283 тис. 170 осіб) зазначили, що розмовляють українською мовою [4, с. 4 – 5]. У сільській місцевості показники були ще більш різкими. Того ж року 842 тис. 87 осіб мешкали в сільській місцевості, із них 92,6 % (779 тис.

893 осіб) були українцями [6, с. 12 – 13], 775 тис. 318 осіб (99,4 %) з яких вважають українську рідною мовою [4, с. 6 – 7].

1970 року при загальній кількості населення області в 1 млн. 259 тис. 398 осіб чисельність українського етносу становила 1 млн. 109 тис. 984 осіб (88,1 %). Всесоюзний перепис населення 1970 року засвідчує, що 98,1 % (1 млн. 88 тис. 644 осіб) осіб української національності визнали, що вони розмовляють українською і вважають її рідною мовою [6, с. 10 – 11, 177]. Того ж року в містах області мешкало 552 тис. 398 чол., із них 451 тис. 771 осіб (81,8 %) були українцями, а 95,5 % (431 тис. 846 осіб) зазначили, що розмовляють українською мовою і вважають її рідною [6, с. 10 – 11]. У сільській місцевості мешкало 707 тис. осіб, з яких 93 % (658 тис. 213 осіб) були етнічними українцями, з них 656 тис. 798 осіб (99,8 %) зазначали, що рідною мовою вважають українську [11, с. 179]. Але варто зауважити, що мовою спілкування була все ж таки не літературна українська мова, а змішана мова, у якій уживалися слова російського походження (діалекти), що зумовлювалося спільним проживанням українців та росіян, які не прагнули до оволодіння українською, а спілкувалися переважно російською або суржигом. Перепис населення зафіксував, що 1970 року в містах області проживали і вважалися міськими жителями 81 тис. 484 (14,8 %) особи російського походження тоді, як у сільській місцевості, їхній відсоток був значно нижчим і становив 4,9 % (34 тис. 297 осіб) від загальної кількості мешканців сільського населення [11, с. 179].

На території області в міській місцевості мешкали й представники інших національностей, а саме: білоруси – 0,8 % (4 тис. 234 осіб), євреї – 1,3 % (7 тис. 358 осіб), молдавани – 0,3 % (1 тис. 588 осіб) та інші, не вказані національності – 1,1 % (5 тис. 963 осіб). Інші невизначені національності становили незначний відсоток і не впливали на загальну картину регіону. Така ж ситуація спостерігалась і в сільській місцевості: білоруси – 0,8 % (5 тис. 352 осіб), євреї – 0,05 % (371 осіб), молдавани – 0,7 % (5 тис. 26 осіб) та інші невизначені національності – 0,5 % (3 тис. 741 осіб) [11, с. 179].

Останній Всесоюзний перепис населення 1989 року засвідчив, що від загальної кількості населення області в 1 млн. 228 тис. 93 осіб чисельність українського етносу становила 1 млн. 46 тис. 984 осіб (85,3 %). Перепис демонструє, що у 1989 році 96,4 % (1 млн. 9 тис. 411 осіб) осіб української національності зазначили, що вони вважають рідною мовою українську [12, с. 5]. У містах області мешкало 730 тис. 382 осіб, із них 594 тис. 496 осіб (81,8 %) – українці 94 % (558 тис. 914 осіб) українців визнали рідною українську мову. У сільській місцевості мешкало 497 тис. 711 осіб, з яких 90,9 % (452 тис. 488 осіб) були етнічними українцями, з них 450 тис. 497 осіб (99,6 %) уважали рідною мовою українську [12, с. 17, 29].

Другим за чисельністю етносом в області є росіяни. Перепис населення 1989 року зафіксував, що в містах області мешкало 114 тис. 927 (15,7 %) осіб російського походження. У сільській місцевості їхній відсоток був значно нижчим і становив 1,8 % (29 тис. 149 осіб) від загальної кількості мешканців сільського населення [12, с. 5 – 29, 77].

Важливим чинником розвитку міжетнічного спілкування в краї є подолання мовного бар'єра. У Кіровоградській області ця проблема не була гострою, оскільки переважна більшість населення володіла російською мовою. У сільській місцевості етнічні групи, що переселилися з інших країн, послуговувалися передусім російською мовою, а згодом через фіксацію двох мов – російської та української – суржигом. Мешканці міст послуговувалися російською мовою, що було зумовлено більшою зросійщеністю міст [3, с. 10].

За даними В. Скляра, 1989 року в Кіровоградській області ступінь мовного зросійщення українців становив 3 % [28, с. 31]. У 1959 – 1989 роках у Кіровоградській області відбулося скорочення кількості україномовних українців на 49,1 тис. осіб (4,64 %), однак частка україномовних серед міського населення Центрального регіону була доволі високою і складала 73,75 % [28].

Спираючись на дослідження Л. Ковач, зазначимо, що Кіровоградська область уходить до переліку тих областей, де панівною й рідною українську мову вважає більше ніж 80 % населення області [14, с. 147].

Починаючи з другої половини ХХ століття, у результаті масштабних переселень сільських мешканців до міста переважна більшість українського населення для більш швидшої соціальної адаптації починає розмовляти російською мовою, що в подальшому призводить до спотворення, змішування слів та поширення серед населення суржику.

Мовний бар'єр між двома культурами – міською російською і сільською українською (рідною) – поглиблювала також радянська політика, спрямована на утиск мов національних меншин. Це призвело до того, що, наприклад, населення Радянського Союзу, яке поступово переміщувалося із села до міста, почало відмовлятися від рідномовної освіти на користь російськомовної, за яку фахівцям-філологам доплачували 15 % [27, с. 209].

Така ж ситуація спостерігається й у сільській місцевості. Випускники сільських шкіл, колишні школярі, які навчалися українською мовою, неминуче переходять на російську мову спілкування, коли переїжджають до міста, причому російською її важко назвати, це ймовірніше спотворення того, що знали (української) та того, на чому намагаються недолуго розмовляти (російської) [7, с. 3]. Дослідниця національного складу та мовної ситуації серед сільського населення України Т.А. Мельничук зазначає, що “у результаті схожої політики в різних регіонах України російською мовою, згідно з опитуванням, на 1989 рік вільно володіли 8,5 із 17,1 млн. селян”.

Переїде сільський житель до міста, й одразу з ним якісь метаморфози відбуваються: невпізнанною стає мова. А потім і дитину лише в російській садок здає. Щоправда, відшукати український не так і легко. Як зазначила М. Балашова, інспектор дошкільного виховання облвно: “на 1990 рік лише в 13 дитсадках міста Кіровограда із 72, в одному з 14 у Знам'янці, у п'яти із 40 в Олександрії, у шести з 25 у Світловодську звучить українська мова. Але ж на заводах “Друкмаш”, “Гідросила”, виробничому об'єднанні “Радій”, “Кіровоградському ливарному заводі” в селищі Новому працює третина робітників-українців, а дитсадок – жодного з україномовним режимом роботи” [2, с. 3].

Як засвідчило анкетування, проведене працівниками Ленінського райвно м. Кіровограда 1990-го року, із 2,5 тисяч батьків (14 ясел-садків системи народної освіти цього району підлягали анкетуванню) тільки 434 (17,4 %) виявили бажання, щоб їхні діти виховувались в україномовних дитсадках. І кого звинувачувати в цьому? Малосвідомих батьків-українців? Чи ті умови, у які була поставлена українська мова взагалі (російськомовні садки, школи, технікуми та інститути)?” [2, с. 3].

Як зазначає спеціальний кореспондент газети “Літературна Україна”, 1988 року “із 623 шкіл області з українською мовою викладання – 552, у Кіровограді з 30 – тільки чотири. Негативно позначається інерція батьків, усталений упреодовж тривалих застійних років принцип престижності, цей фальшивий за своєю суттю стереотип” [13, с. 1].

Причиною появи і розширення сфери функціонування українсько-російського суржика на міжмовному рівні є вплив російської мови в умовах масової українсько-російської двомовності. Внутрішньою причиною цього є повільний процес утвердження української літературної мови як авторитетного та обов'язкового засобу спілкування, одним із наслідків чого стає й неприщеплювання з дитинства навичок автоматичного користування нею [30, с. 28].

Доказом того, що суржик виступає перехідною формою від української мови до російської, є поступова й неухильна русифікація колись цілком україномовних сіл [17, с. 17].

Можна говорити про те, що влада вдало скористалась об'єктивними процесами індустріалізації країни для поширення українсько-російської двомовності. Так звана інтернаціоналізація і дружба народів спричинила масове переселення українців із сіл і міст відриваючи їх від землі – берегині традицій українського народу. Це полегшило комуністичній владі роботу у встановленні російської як мови міжнародного спілкування.

З огляду на етнографічні матеріали, зібрані О.О. Боряк у селах Кіровоградської області в 1989 – 1990 роках, можна відзначити, що в селах краю переважає нелітературна українська мова та україномовний суржик. Так, у селах Чемерпіль Гайворонського району, Любомирка Добровеличківського району, Василівка Долинського району, Дівоче поле Олександрійського району, даючи інтерв'ю, люди відповідали українською мовою з домішкою російських слів та діалекту [24, арк. 260 – 293].

Незважаючи на те, що під час Всесоюзного перепису населення 1989 року в Україні українську мову визнали рідною понад 33 млн. осіб, вона була майже повністю штучно вилучена з усіх сфер державного і громадського життя держави. Мовні права україномовного населення за часів Радянського Союзу були порушені тривалою русифікацією.

Отже, аналізуючи більш детально мовну ситуацію на Кіровоградщині в цей період, слід наголосити на збереженні основних закономірностей: мовна асиміляція в містах значно вища, ніж серед сільського населення області, що зумовлено різними чинниками: часом, психологією, традиційністю, стійкістю. Україномовним залишається переважно сільське населення області.

Відзначимо, що наявна в області нелітературна українська мова та суржик не регламентуються правилами стилістики, орфографії тощо, на відміну від літературної української чи російської мов. Суржилом послуговуються представники різних соціальних прошарків (робітники, селяни, інтелігенція).

Характерною ознакою доби радянської влади в Кіровоградській області став перехід значної частини населення від української – побутової – до російської – мови урбаністичного середовища міст, про що свідчать матеріали етнографічних експедицій. З'ясовано, що в області переважає українська мова, хоча й змішана (діалект, нелітературна українська мова, суржик). Населення області вільно володіє українською мовою, незважаючи на вплив, якого мова зазнала за часів радянської влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев В.П. К изучению роли переселенных народов в формировании новых этнических общностей / Валерий Павлович Алексеев, Юлиан Владимирович Бромлей // Советская этнография. – 1968. – № 2. – С. 35 – 45.
2. Балашова М. Навчіть Оленку української / М. Балашова // Кіровоградська правда. – 1990. – 12 травня. – С. 3.
3. Браїм І.М. Міжетнічна взаємодія у сфері трудової діяльності / І.М. Браїм // Народна творчість та етнографія. – 1979. – № 5. – С. 9 – 15.
4. Всесоюзная перепись населения 1959 г. Таблицы 3,4: Распределение населения по национальности и родному языку по Кировоградской области (городское и сельское население – оба пола) / Для служебного пользования. – ЦМСС. – 1960. – 7 с.
5. Гарипов Я.З. Родной и второй язык / Я.З. Гарипов // Сто наций и народностей / Ред. кол.: Э.К. Васильева. – М.: Мысль, 1985. – С. 69 – 80.
6. Державний комітет УРСР по статистиці: Населення української УРСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К. – 1990. – 287 с.
7. Железняков Є. Мовна ситуація поліпшується / Є. Железняков // Народне слово. – 1993. – 20 лютого. – С. 3.
8. За польовими етнографічними матеріалами автора 2011 – 2013 рр. по Кіровоградській області.
9. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Таблицы 3,4. Распределение населения по национальности и родному языку по районам. – Статистическое управление Кировоградской области / Для служебного пользования. – 1960. – 156 с.
10. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР / Отв. за выпуск К.А. Орехов. – М.: Госстатиздат, 1963. – 216 с.
11. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. – Т. IV. – Национальный состав населения СССР. Ч. II. – Распределение населения отдельных национальностей СССР по полу, возрасту, языку, образованию и состоянию в браке. – Май: Типография Главмехсчета ЦСУ СССР, 1972. – 558 с.
12. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. / Распределение населения по национальности, родному языку и второму языку народов СССР по Кировоградской области. Таблицы 9 с и 10 с (абсолютные данные). Для служебного пользования, экз. № 13. – М.: Государственный комитет СССР. – 1989. – 106 с.
13. Ільєнко І. Серед прекрасних братніх мов / І. Ільєнко // Літературна Україна. – 1988. – 6 жовтня (№ 40). – С. 1 – 2.
14. Ковач Л. Мовна ситуація та мовна політика в Україні / Л. Ковач // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2010. – Вип. 46. – С. 138 – 158.
15. Кравченко О. Мовна стійкість сучасної молоді / О. Кравченко // Українознавство. – 2007. – № 4. – С. 216 – 219.
16. Круть Ю. Культура мовлення на Кіровоградщині / Ю. Круть // Радянський студент. – 1989. – 23 червня. – С. 2.
17. Літвінова Т. “Суржикізація” шкільних підручників / Т. Літвінова // Українська мова та література. – 2011. – червень, число 21 (709). – С. 14 – 19.
18. Наукові архівні фонди рукописних матеріалів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (далі НАФРМФ ІМФЕ). – Ф. 8-3. – Од. зб. 204, 243 арк.

19. НАФРМФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – Ф. 8-3. – Од. зб. 206, 235 арк.
20. НАФРМФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – Ф. 8-4. – Од. зб. 409, 22 арк.
21. НАФРМФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – Ф. 8-4. – Од. зб. 465, 43 арк.
22. НАФРМФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – Ф. 8-4. – Од. зб. 481а, 13 арк.
23. НАФРМФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – Ф. 14-Е5. – Од. зб. 41, 111 арк.
24. НАФРМФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – Ф. 14-5. – Од. зб. 512, 323 арк.
25. НАФРМФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – Ф. 14-5. – Од. зб. 578, 28 арк.
26. Руда О. Суржик, або напівмовність / О. Руда // Українська мова та література. – 2000. – листопад, число 41 (201). – С. 8 – 10.
27. Савойська С. Конфліктно-мовні проблеми як фактор політичного розпаду СРСР / С. Савойська // Історичний журнал. – 2010. – № 1 – 3. – С. 208 – 215.
28. Скляр В. Часові та територіальні відмінності рівня мовної асиміляції (зросійщення) українців (за матеріалами переписів населення України 1989 та 2001 рр.) / В. Скляр // Народна творчість та етнографія. – 2009. – № 4 – 5. – С. 29 – 39.
29. Стріха М. Суржик та літературна мова / М. Стріха // Нариси української популярної культури. – К., 1998. – С. 637 – 640.
30. Тараненко О.О. Українсько-російський суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози / О.О. Тараненко // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 14 – 30.
31. Феллер М. Чи може суржик стати мовою? / М. Феллер // Українська мова та література. – 2001. – жовтень, число 40 (248). – С. 1 – 2.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ломака Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних та економічних дисциплін Кіровоградського інституту державного та муніципального управління Класичного приватного університету.

Наукові інтереси: етнічні процеси в центрально-українському регіоні в другій половині ХХ століття.

УДК 903.5(477.65)

СКІФСЬКИЙ КУРГАН БІЛЯ С. КРАСНОГІРКА НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Кирило ПАНЧЕНКО (Кіровоград)

У статті опубліковані матеріали з розкопок кургану IV ст. до н. е. біля с. Красногірка Голованівського району Кіровоградської області. Дослідження пам'ятки були проведені у 1983 р. Н.М. Бокій.

Ключові слова: курган, скіфи, катакомба, поховальний обряд, кінська вузда.

В статтє опубліковані матеріали с раскопок кургана IV в. до н. е. у с. Красногірка Голованевского района Кировоградской области. Исследование памятника были проведены в 1983 г. Н.М. Бокій.

Ключевые слова: курган, скифы, катакомба, погребальный обряд, конская узда.

The article published material from the excavation of the mound IV BC at Krasnohirka Golovanevsk district of Kirovograd region. Studies were conducted attractions N.M. Boki in 1983.

Keywords: barrow, Scythians, catacombs, burial ritual, horse check.

В 1983 р. археологічною експедицією тодішнього Кіровоградського державного педагогічного інституту імені О.С. Пушкіна (тепер Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка) були проведені розкопки кургану скіфського часу біля с. Красногірка Голованівського району на Кіровоградщині. Матеріали цих досліджень зберігаються у фондах Археологічного музею імені Нінель Бокій при Університеті й досі залишалися неопублікованими, а лише побіжно згадані в публікації місцевої газети [5, с. 3].

На початку 1980-х рр. біля села, під час збору врожаю на полі тодішнього колгоспу імені Тельмана, на одному з курганів провалився комбайн. Навесні 1983 р. на полі почала роботу археологічна експедиція на чолі з Н.М. Бокій. В результаті проведених робіт на облік були взяті всі кургани розташовані на полях колгоспу та розкопаний курган № 7 з похованням у катакомбі (Рис. 2).

Курган № 7 розташовувався за 2 км на південний схід від села, на лівому березі р. Синиці (в межиріччі Синиці та Південного Бугу) та входив до групи, що складалася із 8 насипів [3].

За словами місцевих жителів в 60-х рр. висота насипу кургану сягала більше 3 м. На момент розкопок його висота складала вже 1,2 м, а діаметр – 20 м. Розкопки проводилися за допомогою бульдозера. На глибині 0,3 – 0,4 м був зафіксований глиняний викид діаметром 5 – 5,5 м. Товщина викиду в центральній частині 0,9 м. За межами основної маси глина викиду розсипана тонким шаром діаметром до 10 м.

На підкурганній поверхні, на відстані 1,5 м на північний схід від центру ями, були знайдені предмети кінської вузди та залізний ніж. В західній частині кургану, в насипі, був знайдений фрагмент стінки амфори.

Вхідна яма, зафіксована на глибині 1,8 м, була заповнена жовтою глиною. Яма орієнтовна в напрямку захід – південний захід – схід – північний схід. Розміри ями: довжина 2,6 м, ширина – 1,55 м, глибина – 4,1 м. У північно-західному куті ями знаходилася материкова сходи́на у вигляді стовпа. Сходи́на мала підпрямокутну форму, розмірами 0,4 – 0,5 м x 0,75 – 0,85 м, висота сходи́ни – 2 м.

Також в ямі виявлені три сходи́ни під східною стінкою. Перша шириною 0,6 м зафіксована на глибині – 3,35 м. Друга шириною 1 м – на глибині 3,7 м. Третя шириною 0,8 м – на глибині 4,1 м. Сходи́ни були вирізані не на всю ширину ями, а півколом під західною та північною стінками. У підніжжя другої сходи́нки була прокопана канавка шириною 0,1 – 0,15 м, в заповненні якої знаходилася велика кількість дерева від заслону, що закривав вхід у катакомбу.

На глибині 2,5 м, у північній стінці ями, виявлений грабіжницький лаз діаметром 0,6 – 0,7 м.

Вхід у катакомбу зроблений в західній стіні вхідної ями. Висота входу – 1,5 м, ширина – 1 м.

Поховальна камера підпрямокутної форми з заокругленою з південної сторони сходи́нкою. Розміри ями: довжина – 4 м, ширина – 2,8 м, глибина дна катакомби – 4,5 м. Задня (західна) стінка катакомби вертикальна, а бокові, північна та південна, дещо нахилені, глибина відхилення складає – 0,25 – 0,35 м. У північній стінці катакомби зафіксований отвір грабіжницького лазу з'єднаний з першим. Ймовірно, спочатку грабіжники потрапили у вхідну яму, а потім прокопали лаз у катакомбу. Діаметр отвору – 0,5 – 0,55 м на висоті 1,3 від дна. Поховання пограбоване. Дно катакомби було покрито настилом з дерев'яних дощок. Збереглися залишки чотирьох поперечних та чотирьох повздовжніх дощок під північною стінкою. Положення кістяка визначити неможливо. На дні збереглася лише плечова кістка, декілька хребців та уламки ребер. Всі інші кістки знаходилися в грабіжницькому лазі. На сходах до поховальної камери та на вході в катакомбу виявлені 8 залізних скоб та залізний підток, у центрі могили знайдений фрагмент бронзового виробу у кородованому стані (стріла?) [3].

Розглянемо детальніше виявлені артефакти.

Предмети кінської вузди представлені комплектом вудил, сегментом вудил та чотирима псаліями.

Вудила – петель часті (рис. 1.4), зовнішні та внутрішні петлі розташовані збоку стержня. Стержні ланок округлі в перетині, виті. На зовнішніх петлях трикутні привіси для кріплення ременів. Довжина кожної з ланок – 10 см, товщина перетину стержнів – 1,2 см, висота привісів – 5 см. На думку О.Д. Могилова, витість робила вудила міцнішими та покращувала керування конем [14, с. 22]. Подібні вудила з витими стержнями на Правобережжі Дніпра знайдені в кургані 6 біля с. Старе [22, рис. 14, 1], на Лівому березі – в кургані біля с. Волковиці [7, табл. XXXIV, 6]. На Середньому Дніпрі комплект схожих вудил виявлений в кургані 1/12 біля урочища “Часті кургани” [12, табл. 23, 33]. Такі ж вудила з трикутними привісами знайдені на Правобережжі у похованні IV ст. до н. е. в кургані 63 поблизу Бобриці [2, с. 96]. Аналогічні привіси зустрічаються й у степових курганах IV ст. до н. е. з Північного Причорномор'я – Товста Могила [16, рис. 18, 2], Мелітопольський курган [21, Рис. 152, 5], Братолюбівський курган [11, рис. 21, 3], Чортотлик [1, кат. 4, с. 148].

Також в кургані виявлений один сегмент петельчастих вудил (рис. 1.5) з прямими стержнями округлими в перетині. Розміри: довжина – 10 см, товщина перетину – 0,8 см. Подібні знахідки широко відомі на скіфських пам'ятках. Вони з'явилися у скіфському середовищі ще у середині VII ст. до н. е. та побутували аж до III ст. до н. е. [15, с. 46]. На

Правобережжі Дніпра такі вудила виявлені у кургані № 490 біля с. Макіївка [18, рис. 5,1], в Медерівському кургані [4, Рис. 4,7]. Відомі вони й на Лівому березі Дніпра – в курганах № 2 біля с. Будки [7, рис.19], біля Хутора Шумейко [7, рис. 24]. На Середньому Доні комплекти подібних вудил знайдені в кургані 1 біля урочища Часті кургани та в кургані 7 біля с. Руская Тростянка [12, табл. 22, 1, 26].

Знайдені дві пари паліїв, за класифікацією О.Д. Могилова належать до прямих залізних дводирчастих псаліїв [15, с. 38 – 39].

Перші два відносяться до типу прямих дводирчастих псаліїв приземистих пропорцій та мають округлі плоскі голівки на кінцях стержнів [14, с. 38] (рис. 1.7). Розміри: довжина – 13,0 – 13,3 см, товщина перетину стержня – 0,8 – 0,9 см, діаметр голівок – 1,5 – 1,7 см. Подібні псалії з'являються у 2-й половині V ст. до н. е. та набувають масового поширення вже у IV ст. до н. е. [15, с. 38; 19, с. 37]. На Правобережжі аналогії цим знахідкам відомі в курганах 63 біля с. Бобриці, 487 біля с. Капітанівка, 490 біля с. Макіївки та ін. [19, с. 37, Табл. 26, 1, 2, 21; 7, табл. 11, 1]. На Лівобережжі такі псалії виявлені у курагні 7 (Старинська птахофабрика) [8, рис. 1, 2). Відомі подібні речі й на Середньому Доні у кургані 29/21 біля с. Мастюгіно [12, рис. 2, 160].

Інші два псалія належать до типу прямих дводирчастих стержневих (рис. 1.6). Розміри: довжина – 13,0 см, товщина перетину стержня – 0,8 см. Вони є досить поширеними у скіфській час, з'являються наприкінці першої половини VI ст. до н. е. та побутують до початку III ст. до н. е. [14, с. 39].

Фрагмент ножа, виявлений разом з предметами вузди, виготовлений із заліза та має горбату спинку, ручка відламана (рис. 1.3). Розміри ножа: довжина, що збереглася – 7,5 см, товщина перетину – 0,3 см.

Залізні скоби з поховання мають підпрямокутну форму розмірами 3,5 x 4,0 см (рис. 1.1–2). Подібні скоби досить часто знаходять у скіфських похованнях де вони використовувалися для зміцнення дерев'яних закладів чи підносів з жертвовною їжею.

Підток, знайдений в могилі, виготовлений із цільного листа заліза та має рюмкоподібну форму (рис. 1.8). Розміри: довжина підтоку – 11,0 см, діаметр – 1,7 – 3,0 см. Подібні знахідки більш притаманні для Середнього Дону [13, с. 45, табл. 13, 12 – 13], проте зустрічаються у Придніпров'ї [19, табл. 36, 11; 22, рис. 4, 2].

Щодо поховального обряду, то досліджена в кургані катакомба належить до типу II варіанту 1 А за класифікацією В.С. Ольховського – довгі вісі вхідної ями та камери розташовані на одній прямій [17, табл. 2]. Подібні катакомби з'являються у Північному Причорномор'ї в першій половині IV ст. до н. е. та побутують тут впродовж пізньоскіфського часу [17, с. 35]. Використання дерев'яних закладів в поховальних камерах є одним із традиційних елементів поховального обряду скіфів. Канавки у сходах катакомби, досить часто використовувалися для укріплення цих заслонів [17, с. 30]. Залишки кісток в могилі та грабіжницькому лазі дозволяють стверджувати, що у кургані був використаний обряд трупопокладення на дерев'яному настилі, що зберігся поряд з північно-східною стінкою камери. Подібні настили, що покривають частину чи все дно поховальної споруди, відомі у скіфів з V ст. до н. е. [17, с. 67], проте частіше зустрічаються в похованнях середнього та вищого прошарків скіфського суспільства з IV ст. до н. е. [17, с. 105].

Таким чином, поховальний обряд та знахідки з кургану біля с. Красногірка дають змогу датувати пам'ятку IV ст. до н. е. Виявлені артефакти є лише частиною супровідного інвентарю, що ймовірно був значно багатшим. Це засвідчує і сам факт пограбування могили на глибині 4,5 м в давнину. Залишки поховальної споруди дозволяють припустити, що похований належав до представників середньої або вищої ланки скіфського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (Скифский царский курган IV в. до н. э.). – К., 1991. – 416 с.
2. Бобринский А.А. Курганы и случайные находки близ местечка Смелы. – СПб, 1901. – Т III. – 171 с.
3. Бокий Н.М. Полевой дневник раскопок у с. Красногорка Голованевского района в 1983 р. // АМБ. – 2014/1.
4. Бокий Н.М. Скифский курган у села Медерово // СА.– 1974. – № 4. – С. 264 – 271.

5. Бокій Н. Стріла зі скіфського кургану // Кіровоградська правда. – № 250 (зо жовтня 1983 р.). – С. 3.
6. Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга) // САИ. – 1977. – Вып. Д 1-33. – 68 с.
7. Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. – К., 1968. – 267 с.
8. Ильинская В.А. Скифская узда IV в. до н. // Скифские древности. – К., 1973. – С. 42 – 63.
9. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII–IV вв. до н. э. – К., 1983. – 380 с.
10. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). – К., 1989. – 333 с.
11. Кубишев А.И., Бессонова С.С., Ковальов С.С. Братолобовский курган. – К., 2009. – 192 с.
12. Либеров П.Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ. – 1965. – Вып. Д 1-31. – 112 с.
13. Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. – 1964. – Вып. Д 1-4. – 91 с.
14. Могилев О.Д., Діденко С.В. Скiфський курган 448 біля с. Журавка – пам'ятка перехідного часу в Потясминні // Археологія. – 2009. – № 3. – С. 45 – 55.
15. Могилев О.Д. Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. – Київ – Кам'янець-Подільський, 2008. – 439 с.
16. Мозолевський Б.М. Товста могила. – К., 1979. – 252 с.
17. Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII – III вв. до н. э.). – М., 1991. – 253 с.
18. Петренко В.Г. Культура племен правобережного среднего Приднепровья в IV – III вв. до н. э. // МИА. – 1961. – № 96. – С. 51 – 102.
19. Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V – III вв. до н. э. // САИ. – 1967. – Вып. Д 1-4. – 180 с.
20. Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. – К., 2003. – 161 с.
21. Тереножкин А.И., Б.Н. Мозолевский Мелитопольский курган. – К., 1988. – 264 с.
22. Фиалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой Лесостепи / Фиалко Е.Е. – К., 1994. – 53 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Панченко Кирило Ігорович – асистент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.
Наукові інтереси: давня й середньовічна археологія та історія України.

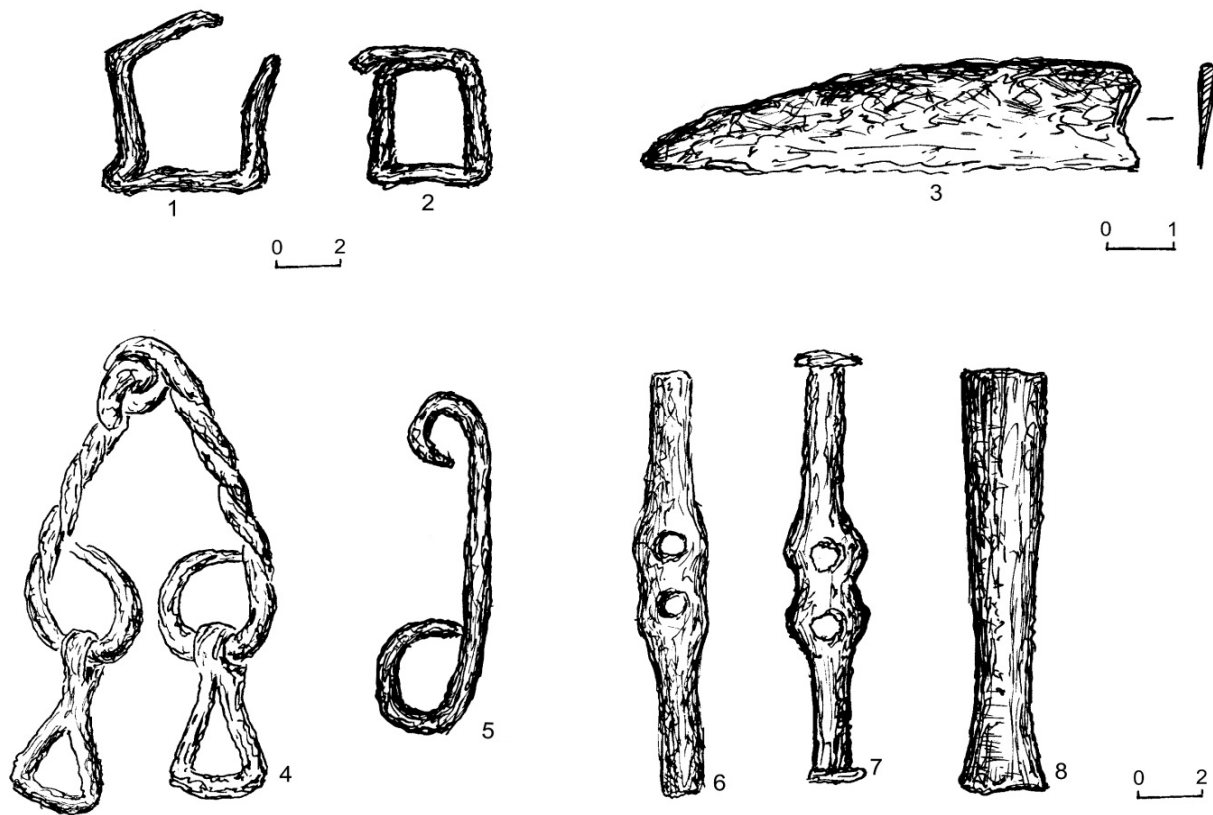

Рис. 1. Речі з кургану біля с. Красногірка (за Н.М. Бокій та Ю.О. Столярчуком): 1-2 – залізні скоби; 2 – фрагмент залізного ножа; 4-5 – залізні вудила; 6-7 – залізні псалі; 8 – залізний підток.

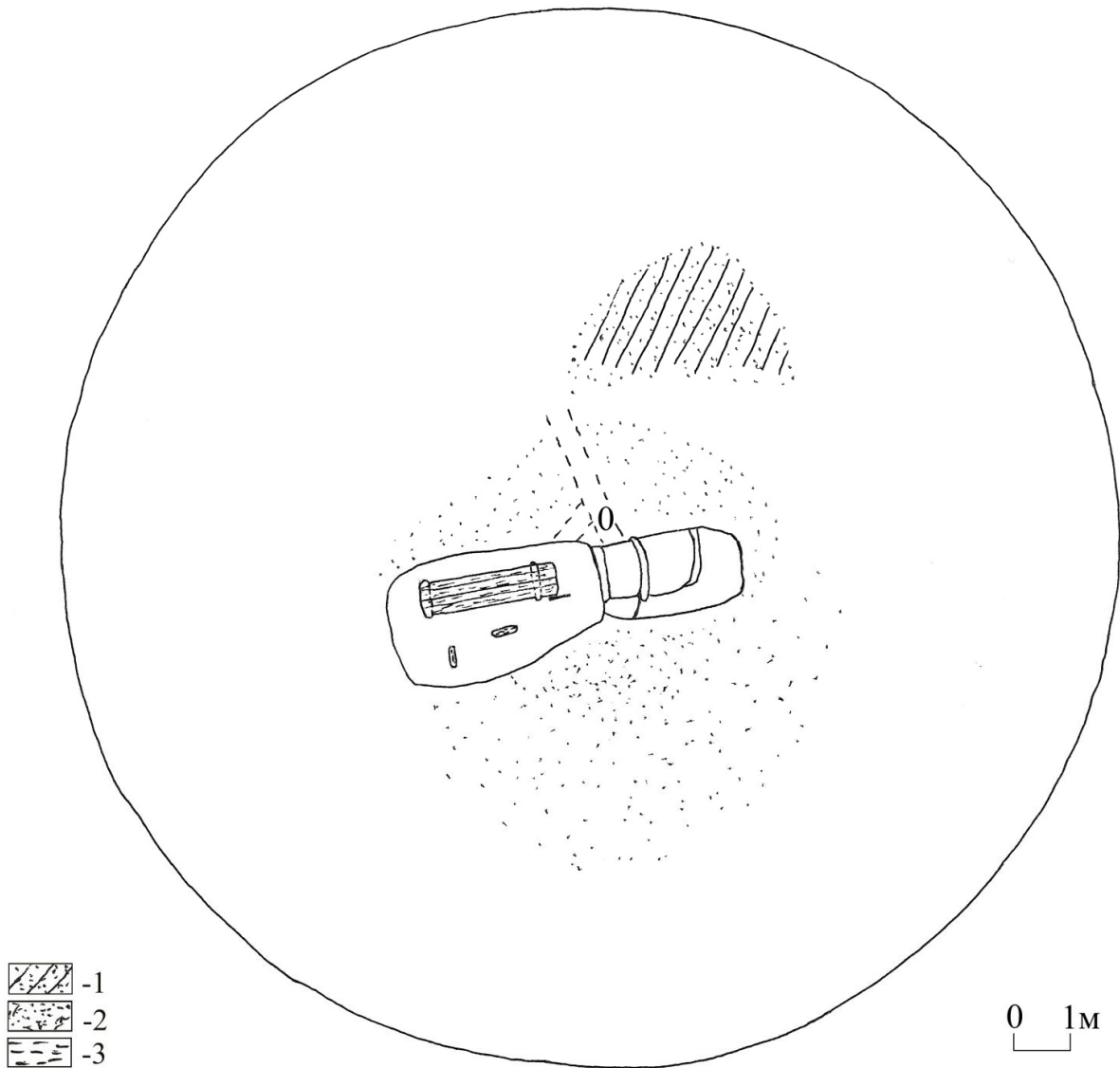

Рис. 2. План кургану біля с. Красногірка (за Н.М. Бокій):
1 – глина змішана із землею; 2 – викид; 3 – дерево.

УДК 316.334.56
331.326 (477)

СТАВЛЕННЯ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ ДО СВЯТКОВИХ ТА УРОЧИСТИХ ЗАХОДІВ У 1917 – 1920 РР.

Вячеслав ПОПОВ (Київ)

У статті аналізуються основні форми масових заходів, що проводилися в українських містах у роки революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. Зазначено їх місце в повсякденному житті городян, визначені завдання, які ставили перед собою організатори, оцінюється результативність акцій, що відбулися. Відмічено, що підтримку різним святкам та урочистостям надавали прихильники влади, яка панувала на той момент.

Ключові слова: революція та громадянська війна в Україні, міське населення, реалізація потреб, благодійність, святковий цикл, пам'ятні дати.

В статті аналізуються основные формы массовых мероприятий, проводившихся в украинских городах в годы революции и гражданской войны 1917 – 1920 гг. Указано их место в повседневной жизни горожан, определены задачи, которые ставили перед собой организаторы, оценивается результативность состоявшихся акций. Отмечено, что поддержку различным праздникам и торжествам оказывали сторонники господствовавшей на тот момент власти.

Ключевые слова: революция и гражданская война в Украине, городское население, реализация потребностей, благотворительность, праздничный цикл, памятные даты.

The attitude of residents of Ukrainian cities to the holidays and celebrations in 1917 – 1920.

The article analyzes the main forms of public events held in the Ukrainian cities during the Revolution and the Civil War of 1917 – 1920. It indicates their place in the daily life of citizens, identifies the challenges posed by the organizers, estimates the impact of the actions held. It is noted that supporters of power that ruled at that time, were the main participants in the various holidays and celebrations.

Keywords: Revolution and Civil War in Ukraine, the urban population, the implementation of needs, charity, celebratory cycle, memorable dates.

Старий вислів “Хліба та видовищ”, що став відомим ще за часів Стародавнього Риму, зберігав актуальність в будь-якій обстановці. Не були винятком революції та війни. Навіть у ті часи, коли хліб видавався за картками, або добувався у спекулянтів, люди не переставали прагнути нових вражень. Вони отримували ці враження, самостійно організовуючи колективні заходи з індивідуального приводу, але, в першу чергу, воліли масових акцій, в яких достатньо було залишатися пасивним спостерігачем.

Цю людську потребу активно використовували органи влади, громадські об'єднання, окремі підприємливі громадяни. Використовуючи тяжіння обивателів до свят, урочистостей, публічних акцій, різні політичні сили досягали багатьох цілей. Серед них могли бути такі, як пропаганда своїх цінностей та поглядів для завоювання нових прихильників, відволікання населення від реальних економічних проблем, прагнення продемонструвати впевненість у своїх силах. Період революції та громадянської війни 1917 – 1920 рр. в Україні надає можливість вивчити на конкретних фактах, яким чином реалізовувалися ці та інші цілі. Науковий інтерес викликає реакція представників різних соціальних верств міського населення на ті, чи інші заходи, що дозволяє визначити ступінь досягнення поставлених організаторами цілей.

Значення мистецтва, у тому числі його масових форм, та інших засобів психологічного впливу на населення в умовах української революції та війни, неодноразово ставало предметом досліджень багатьох вітчизняних істориків. Діяльність більшовиків у сфері культури розглядалася Т.С. Осташко [1]. Розвиток театральної справи, і роль у цьому процесі національних урядів вивчала І.І. Романько [2]. Серед інших проявів українського культурного піднесення, відродження традиційного святкового циклу оцінив у своїй монографії Д.Ф. Розовик [3]. Особистий внесок в організацію культурних заходів окремих представників творчої інтелігенції відмічений у цілій низці наукових праць [4]. В той же час ставлення пересічних городян до святкових заходів різного масштабу не висвітлювалося в спеціальній літературі.

Метою статті є вивчення та класифікація основних свят та урочистостей, характерних для міської субкультури в 1917 – 1920 рр., та встановлення місця, яке вони займали у повсякденному житті городян. Для її реалізації передбачається вирішення наступних завдань:

- визначити основні категорії публічних заходів, характерних для даного історичного періоду;
- охарактеризувати соціальний склад учасників і глядачів, та їх ставлення до подій;
- проаналізувати рівень підтримки населенням різних акцій, і на цій основі оцінити їх результативність.

Початок революційних подій супроводжувався, між іншим, захопленням міського населення всілякими розважальними заходами. У Чернігові восени 1917 р., з одного боку, люди боялися вийти на вулицю, з іншого – афіші постійно повідомляли про танцювальні вечори. Особливо цим зловживали навчальні заклади: “Щоб догодити учням, керівництво задобрювало їх улаштуванням вечорів” [5, арк. 43]. У Луганській приватній гімназії такі вечори взимку 1918 р. були традиційними, але у протоколі педагогічної наради зафіксовано, що кожний учнівський вечір супроводжувався “побиттям стекол, та іншим безладдям”. Здавалося, танці простіше заборонити взагалі, але, приймаючи до уваги, що вечори приносили батьківському комітету чималий дохід, ухвалили лише обмеження кількості вечорів. Виховне значення сумісних заходів теж не можна було недооцінити: “Вечірки для кожного класу треба встановити суто сімейного характеру” [6, арк. 54зв., 55]. При гетьмані товариство “Просвітницьке дозвілля” у одному з київських особняків організувало періодичне проведення вечорів [7].

Не оминали таку форму відпочинку і більшовики. У травні 1919 р. в Одесі І.О. Бунін дізнався про “грандіозний бал” у залі Пролеткульту [8, с. 146]. У радянському Харкові

танцювальні вечори проводилися у приміщеннях навчальних закладів, аж поки їх у лютому 1920 р. не заборонило керівництво народною освітою [9, арк. 222]. У квітні 1920 р. комендант міста дозволив вечори аж до сьомої години ранку [10, арк. 39].

Військові, що періодично входили до міст, пригортали увагу місцевих мешканців парадми. У червні 1919 р. у Харкові білогвардійці проводили паради кілька днів поспіль, у присутності великої юрби городян, де переважали “буржуазія та інтелігенція”, які супроводжували вояків галасливим “ура”, а генералів осипали квітами та носили на руках [11, с. 230]. Кияни запам’ятали польський парад 4 травня 1920 р., коли вулицями “продефілювала ціла дивізія” [12, с. 17]. Київ, “роззявивши рота”, дивився на цю “вимуштрувану силу-силенну чистоти і військової витонченості” [12, с. 18]. Метою цього параду була “демонстрація небаченої потужності” “незламних європейських чепурунів”. Проте, коли червоні змусили поляків залишити Київ, кияни зловтішно згадували цей парад [12, с. 19].

Великою популярністю у роки революції та громадянської війни користувалися всілякі добродійні акції. У жовтні 1917 р. Краматорська рада вирішила провести маніфестацію на користь фонду інвалідів [13, арк. 21, 21зв.]. У грудні 1917 р. Костянтинівське культурно-освітнє товариство влаштувало “для накопичення коштів на утримання гімназії” концерт та спектакль [14, арк. 62]. У квітні 1918 р. у Єнакієвому профспілка друкарів організувала спектакль для допомоги безробітним. Через тиждень тут же пройшов спектакль для поповнення каси взаємодопомоги службовців міської управи [15]. Театральна комісія при єнакіївській Спільноті покалічених воїнів також організувала добродійні спектаклі [16]. У серпні 1918 р. харківська профспілка поштових службовців влаштувала “для посилення своїх скромних коштів” дитячий ранок. Увечері відбулося грандіозне гуляння за окремою програмою [17]. У жовтні 1918 р. у Харкові відбулося авіаційне свято. Його метою було заснування фонду для надання допомоги сім’ям загиблих у боротьбі за Україну авіаторів. Готувався показовий політ більше п’ятнадцяти машин. На місцевому аеродромі були виставлені знімки Харкова з висоти польоту аероплана. Напередодні пройшли релігійні польоти [18]. У листопаді 1918 р. у Харкові учні школи сценічного мистецтва влаштували великий концерт, збір з якого пішов на сплату за навчання [19].

У 1919 році традиція збереглася. У лютому цього року організація фронтовиків Нікополя у приміщенні міського театру влаштувала спектаклі на користь тих, хто потребував допомоги [20, арк. 76]. 23 лютого в одному з містечок Харківської губернії пройшов мітинг біля Народного будинку, на якому був проведений збір на користь Червоної Армії, а потім місцевою любительською трупною був поставлений спектакль [21, с. 661]. 5 березня у харківському Народному будинку була реалізована ціла культурна програма – концерт та спектакль на користь Червоної армії [22, арк. 95].

У червні 1919 р. професійна спілка театральних працівників Маріуполя узяла в оренду будівлю театру на один рік, для добродійних спектаклів [23, арк. 117]. У листопаді того ж року Рада зборів службовців порту, вимагаючи повернути приміщення, що їй належало, мотивувала вимогу таким чином: “Тут проводилися добродійні вечори” [24, арк. 22]. Коли у Харків прийшли білогвардійці, тут влаштовувалися “численні бали, маскаради”, та почався збір пожертвувань, які “потекли рікою” [11, с. 231].

Повернення більшовиків не відмінило популярні заходи, у тому числі тематичні. У липні 1920 р. у Луганську пройшов тиждень допомоги хворим та пораненим червоноармійцям. Для нього були мобілізовані всі артистичні та художні сили, а також вся преса [25]. У серпні 1920 р. у Луганську пройшов День матері та немовляти, в ході якого було зібрано 150 тисяч карбованців [26]. У листопаді 1920 р. спектакль на користь Червоної Армії поставив культурно-просвітній відділ при цегляному заводі Єнакієвого, що дозволило отримати близько 20 тисяч карбованців [27].

Більшовики широко використовували пропагандистський потенціал свят та пам’ятних дат. 23 лютого 1919 р., на честь першої річниці Червоної армії, у приміщенні луганського театру “Червона зірка” пройшов мітинг-спектакль. Вхід для червоноармійців, робітників та селян був безкоштовним [28, арк. 36]. У Бахмуті 12 березня 1919 р., у чергову річницю Лютневої революції, у приміщенні Народного Будинку пройшов концерт-мітинг, влаштований міським комітетом КПУ. Місцева газета “Червоний вал” відзначала, що більшість глядачів складала “солдати-червоноармійці”, втім, “подекуди мелькали кашкети учнів” [29]. У березні 1919 р. у Харківській губернії у всіх кінематографах на день пам’яті Т.Г. Шевченка було організовано “народне читання з туманними картинами” [22, арк.

99 зв.]. Першотравень 1919 р. у Бахмуті був відзначений музично-вокальним літературним вечором у клубі “Комуна”. Кореспондент “Донецької комуні” помітив у виконанні партійного гімну “Інтернаціонал” ознаки церковного співу [30]. Ймовірно, або клуб “Комуна” запросив до себе церковний хор, або самодіяльних артистів готував церковний регент.

Київська студентка назвала Першотравень 1919 р. “великою урочистістю”, яка почалася у Купецькому саду “довгою, бездарною промовою”. Відбувся спектакль для дітей, який викликав обурення у глядачки: “До дітей більшовики ставляться дуже добре, навіть надмірно балують”. Легко підкорити дитячі серця “щотижневими виставами, купами цукерок і неробством”, готуючи “кадри нових прихильників”. Навіть частина інтелігентних знайомих студентки не знаходила в діях більшовиків “божевілля і злочинності” [31, с. 214].

У квітні 1920 р., у день пам'яті Т. Шевченка, громадськість знову віддала пошану великому українському поету. У Бердянську українське культурно-освітнє товариство “Просвіта” влаштувало концерт, ходу та мітинг на Соборній площі [32]. А у Харківському повіті в усіх школах були влаштовані дитячі свята, читалися лекції, показувалися чарівні картини [33, арк. 2зв.].

Усвідомлюючи значення галасливих урочистостей з приводу нових радянських свят, до яких ще не звикло населення, влада вживала адміністративних заходів для їх матеріального забезпечення. У Харкові на честь свята Комуністичного Інтернаціоналу молоді його організаторам було надано приміщення Першого Радянського драматичного театру для спектаклів [34, арк. 136]. На Софіївському руднику у Єнакієвому у дні святкування триріччя Жовтневої революції відбувся мітинг, та був поставлений безкоштовний спектакль. Давалася революційна драма у п'яти діях “Червоний шквал”. У Першому та Другому радянських театрах також пройшли мітинги [35].

Щодо традиційних свят, то городяни святкували іменини, релігійні свята, на кшталт Різдва, та новорічні свята. Від Різдва сучасники чекали нових вражень, відпочинку, відволікання від поточних подій: “Країна оповита таким туманом, в якому яскраві вогники у вигляді ялинок, спектаклів, лекцій були б маяками і вогнищами” [27]. Новий рік залишався важливою складовою святкового циклу. Перший після початку революції, 1918 рік, городяни зустрічали з дотриманням старих традицій. Харків'яни заготовили ялинки, або зрубавши їх самостійно, або купувавши на базарі за ціною від трьох до п'яти карбованців [36]. Новорічні вечірки були влаштовані у більшості навчальних закладів. У Севастополі, щоб провести свято, вчителі одного з училищ навіть принесли з домівок власні електричні лампи [37]. 1919 рік запам'ятався відвідувачам київського театру-кабаре “Підвал Кривого Джиммі” надзвичайно урочистою, галасливою та веселою зустріччю. Публіка веселилася до глибокої ночі. Це було “майже єдине цікаве місце” з “видовищами”, де відбувалася зустріч нового року. У той же час літературно-артистичний клуб “порушив традиції”, і звичайної зустрічі нового року там не було [38]. Колективна зустріч 1920 року у Бахмуті була призначена на восьму вечора 31 грудня. Розподіл місць святкування відбувався залежно від професійного статусу – “для членів профспілок металістів, будівників, та робітників швейної промисловості – у Народному будинку; для решти спілок – у Робочому клубі; для червоноармійців – у приміщеннях кінематографів” [39]. З прикладів сімейних урочистостей найбільш фантастично в умовах війни сприймався епізод зі спогадів білогвардійського офіцера А.В. Туркула, який був запрошений під час бою до одного з міських будинків: “Горіли всі лампи, стіл стояв повний страв, солінь, варений, з горою кулеб'яки посередині. Дивно мені стало: на вулиці ще ходить перекатами згасаюча стрілянина, в темряві на підводах кашляють і стогнуть поранені, а тут люди святкують у достатку мирні іменини, як ніби рівно нічого не сталося ні з ними, ні з усіма нами” [40].

Таким чином, урочисті масові заходи займали значну частину повсякденності в 1917 – 1920 рр. Основними їх категоріями були розважальні вечори, мітинги, ходи, театральні постанови, військові паради, та інші акції, приурочені, в тому числі, до календарних дат. Організаторами заходів були представники і прихильники влади, яка діяла на той момент. Глядачі склалися з трьох груп – прихильники ідей, що пропагувалися заходом; байдужі до ідей обивателі, які прийшли тільки з цікавості; непримиренні противники, що оцінювали на заході ступінь реального впливу нової влади. Підтримку акціям надавали якраз ті соціальні групи міського населення, які й представляли основну опору режиму.

У нашому розпорядженні немає фактів, що підтверджують світоглядні зрушення в результаті присутності на публічних заходах, але певні сумніви виникали неодноразово, в основному, при спостереженні за захопленою реакцією інших глядачів.

Потенціал масових заходів активно використовувався у добродійній діяльності. Одержувачами добродійної допомоги були навчальні заклади, інваліди, у тому числі інваліди війни, хворі та поранені червоноармійці, матері з маленькими дітьми. В умовах збереження старих традицій, і поступового закріплення у повсякденному побуті нових, національних, або більшовицьких пам'ятних дат, участь в урочистих заходах ставала додатковою перевіркою на лояльність існуючому режиму.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Осташко Т. С. Организация культурно-просветительной работы на Украине в первые годы Советской власти / Т.С. Осташко // Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории / [под ред. Ю.Ю. Кондуфора]. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 249 – 280.
2. Романько І. І. Театральна справа в Україні під час влади національних урядів (1917-1920 рр.) / І.І. Романько. – К.: Інститут історії України, 1999. – 36 с.
3. Розовик Д. Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917 – 1920): [монографія] / Д.Ф. Розовик. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2002. – 311 с.
4. Буравченко Д. А. Культурно-мистецьке відродження в часи української революції: місце і роль громадської ініціативи (1917-1920 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Д.А. Буравченко. – К., 2011. – 16 с.; Пономаренко А. Б. Вплив художньої інтелігенції на національне відродження України (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 17.00.08 / А.Б. Пономаренко. – К., 1995. – 25 с.; Филимонов С.Б. Интеллигенция в Крыму (1917-1920) / С.Б. Филимонов. – Симферополь: Изд. дом “ЧерноморПРЕСС”, 2006. – 228 с.; Чорноморська хвиля Української революції. Провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр.: [монографія] / Т.С. Вінчковський, О.Є. Музичко, В.М. Хмарський (та ін.). – Одеса: ТЕС, 2011. – 393 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), ф. 5, оп. 1, спр. 21.
6. Державний архів Луганської області (ДАЛО), ф. 38, оп. 1, спр. 7.
7. Южный край (Харьков). - 11 сентября 1918 г. - № 121.
8. Бунин И.А. Окаянные дни / И.А. Бунин – М.: Политиздат, 1990. – 284 с.
9. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р-202, оп. 2, спр. 11с.
10. ДАХО, ф. Р-202, оп. 1, спр. 29.
11. Гражданская война на Украине 1918-1920: сб. документов и материалов: в 3-х тт. / [под ред. С. М. Короливского]. – К., 1967. – Том второй. – 916 с.
12. Д.О. Заславский. Поляки в Киеве в 1920 году. – Петроград: изд-во “Былое”, 1922. – 48 с.
13. Донецький обласний державний архів (ДОДА), ф. Р-2602, оп. 1, спр. 1.
14. ДОДА, ф. Р-2602, оп. 1, спр. 5.
15. Вестник Енакиево. - 14(1) апреля 1918 г.
16. Вестник Енакиево. - 20(7) апреля 1918 г.
17. Южный край. - 4 августа 1918 г. - № 91.
18. Южный край. - 13 октября 1918 г. - № 148.
19. Южный край. - 29 ноября 1918 г. - № 167.
20. Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО), ф. Р-4367, оп. 1, спр. 9.
21. Гражданская война на Украине 1918-1920: сб. документов и материалов : в 3-х тт., 4-х кн. / [под ред. И.К. Рыбалки]. – К.: Наук. думка, 1967. – Том первый, книга первая. – 874 с.
22. ДАХО, ф. 304, оп. 1, спр. 2265.
23. ДОДА, ф. Р-2568, оп. 1, спр. 3.
24. ДОДА, ф. Р-2568, оп. 1, спр. 5.
25. Вісті (ВУЦВК) - 2 червня 1920 р. - № 134.
26. Всероссийская кочегарка (Луганск). – 6 августа 1920 г.
27. Путь Советов (Енакиево). – 10 ноября 1920 г. - № 60.
28. ДАЛО, ф. Р-1173, оп. 1, спр. 5.
29. Красный вал (Бахмут). – 19 марта 1919 г.
30. Донецкая коммуна. – 4 мая 1919 г. - № 40 (53).
31. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919 – 1920 гг.) // Архив русской революции / [изд. Г.В. Гессеном]. – Берлин: Изд-во “Слово”, 1924. – Т. 15. – 345 с.
32. Известия (Бердянск). – 10 марта 1920 г.
33. ДАХО, ф. Р-4986, оп. 1, спр. 12.
34. ДАХО, ф. Р-202, оп. 1, спр. 19.
35. Народная жизнь (Екатеринослав). – 17 ноября 1917 г. - № 201.
36. Нова громада (Харків). - 23 грудня-5 січня 1917 р.

37. Вольный Юг. – 13 января 1918 г. - № 38.
 38. Театрал (Киев). – 3 – 4 января 1919 г. - № 2.
 39. Всероссийская кочегарка. – 31 декабря 1920 г.
 40. А.В. Туркул. Дроздовцы в огне. Картины гражданской войны 1918 – 1920 гг.
<http://xxl3.ru/belie/turkul/02.htm>.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Міжрегіональної Академії управління персоналом.

Наукові інтереси: повсякденне життя в кризових умовах, історія національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. в Україні.

УДК 94(477.65)“1939/1945”:392.22

УСНА ІСТОРІЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

(за матеріалами етнографічних соціально-педагогічних
практик студентів факультету історії та права
КДПУ імені В. Винниченка 2008 – 2013 рр.)

Світлана ПРОСКУРОВА (Кіровоград)

У статті узагальнено досвід збирання та опрацювання джерел усної історії Другої світової війни на Кіровоградщині польовими етнографічними експедиціями, організованими факультетом історії та права КДПУ імені В. Винниченка.

Ключові слова: усна історія, Друга світова війна, окупація, історична пам'ять, етнографічна практика.

В настоящей статье обобщается опыт сбора и обработки источников устной истории Второй мировой войны в Кировоградской области, осуществленных полевыми этнографическими экспедициями, организованными факультетом истории и права КГПУ имени В. Винниченко.

Ключевые слова: устная история, Вторая мировая война, оккупация, историческая память, этнографическая практика.

This article generalizes experience of collection and processing of oral historical sources of World War II in the Region of Kirovohrad performed by field ethnographical expeditions arranged by the Department of History and Law of the Kirovohrad State Pedagogical University named after V. Vynnytschenko.

Key words: oral history, World War II, occupation, historic memory, ethnographical practice.

Починаючи з 2006 року, факультетом історії та права КДПУ імені В. Винниченка було організовано сім польових етнографічних експедицій, що мали на меті збирання джерел усної історії ХХ сторіччя. Вони здійснювалися в рамках реалізації як науково-дослідних проектів під егідою Українського інституту національної пам'яті, так і більш вузьких регіональних проектів.

Протягом кількох польових сезонів вдосконалювалися як методичний інструментарій, так і матеріально-технічне та організаційне забезпечення експедиційної роботи.

Результати експедицій оприлюднено у ряді публікацій [1; 2; 3; 4].

Пошук, нагромадження та опрацювання джерел усної історії Другої світової війни на Кіровоградщині здійснюється нами, починаючи з 2008 року.

Нами враховується те, що студенти належать до четвертого повоєнного покоління, тому їхні знання та уявлення про війну ґрунтуються на двох комплексах джерел – офіційному (підручники історії, художня література, художні й документальні фільми, експозиції музеїв Другої світової війни, виступи ветеранів на урочистостях до Дня Перемоги) та неофіційному (розповіді про війну родичів та близьких, причому як безпосередніх очевидців подій, так і їхніх нащадків, які розповідають про війну зі слів старших, а також розповіді ветеранів під час неофіційного спілкування). До 1991 року між цими наративами пролягала прірва – вони не доповнювали один одного, а були різними, почасти протилежними, історіями війни.

Офіційний радянський (і більшою мірою пострадянський російський) наратив ґрунтується на тезах про “мудре партійне керівництво” (з поправкою на “окремі прорахунки на початковому етапі війни, викликані віроломним нападом ворога”, “таланти радянських воєначальників”, “морально-політичну єдність партії і народу”, “єдність

фронту і тилу”, “полум’яний радянський патріотизм” і “масовий героїзм”, “дружбу народів” тощо. Беззаперечним уважалося, що історія УРСР періоду 1941 – 1945 рр. є складовою частиною радянської історії, тому виокремлення національного контексту категорично не припускалося.

Офіційну міфологію “Великої Вітчизняної” партійні ідеологи почали створювати вже в ході війни, замовчуючи поразки й перебільшуючи перемоги, ідеалізуючи одних воєначальників і паплюжачи репутацію інших (навіть посмертно), формуючи пантеони героїв та мартирологи жертв, призначаючи цілі народи “зрадниками”, зводячи величні меморіали, запроваджуючи свята й пам’ятні дати.

В Радянському Союзі місію патріотичного виховання населення в дусі офіційного міфу було покладено на партійний апарат, школу, пресу й телебачення, музеї. З початку 60-х років минулого сторіччя розпочинається “конструювання” історії війни за правилами тоталітарного соціуму: бучно, за участі школярів і ветеранів війни святкуються річниці Перемоги; у місцевій пресі друкуються спогади партизанів і підпільників, з часом історія партизанського руху обростає легендами, при цьому всляко замовчується національна складова руху опору й реальні взаємини між партизанами та населенням; широко оприлюднюються факти жорстокого поводження нацистів з населенням окупованих територій, при цьому Голокост фактично є табуованою темою; замовчується реальний стан міжнародних взаємин, зокрема закритою темою є національний склад Червоної армії і відсоток у ній українців; загалом “загарбники” демонізуються, а “визволителі” ідеалізуються.

На відміну від офіційної історії, забарвленої в чорно-білі кольори, усні оповіді про війну стосуються живих людей і тому відтворюють усю палітру кольорів разом з півтонами. Так, виявляється, що німецькі солдати й офіцери не жорстокі зарізники, а часто так само жертви війни, у лавах Червоної Армії-визволительки є грабінники, гвалтівники і вбивці, 1944-го року дехто з визволителів докоряє визволеним, що вони буцімто “жирували під німцями”, і взагалі, в них мало героїки, а багато про те, як вижити й зберегти людську подобу в нелюдських умовах.

2007 року з урахуванням підготовки до відзначення 65-ї річниці з Дня Перемоги в Другій світовій війні автором було розроблено програму-запитальник “Усна історія Кіровоградщини в роки Другої світової війни”.

Запитальник для фіксації усних свідчень про події Другої світової війни охоплює наступні сюжети:

- нацистська окупація України, окупаційний режим;
- повсякденне життя населення на окупованих територіях;
- примусові роботи в Німеччині, перебування в таборах військовополонених і концентраційних таборах;
- участь у підпільному та партизанському русі на території України;
- мобілізація до лав Червоної Армії та участь у бойових діях на радянсько-німецькому фронті.

Особливу увагу було звернено на фіксацію спогадів про початок та перший період війни, факти колабораціонізму, Голокост, національний рух опору, мобілізацію чоловічого населення на визволених територіях – теми, інформація щодо яких або замовчувалася, або свідомо спотворювалася офіційною радянською історіографією.

АНКЕТА-ЗАПИТАЛЬНИК

1. Прізвище, ім’я, по батькові, рік народження респондента.
2. Дозвольте зробити Ваше фото, здійснити аудіо-, відеозапис.
3. Місце запису (повна назва населеного пункту із зазначенням сільської ради, району, області; бажано подати стару й нову назви сіл, хуторів та до яких районів вони на той час належали).
4. Дата запису (число, місяць, рік, коли записана інформація).
5. Ким записано (ім’я, по батькові (повністю) та прізвище, навчальна група, факультет, навчальний заклад).
6. Скільки років Вам виповнилося на початку війни?
7. Як Ви та Ваші рідні зустріли звістку про початок війни?
8. Чи був хтось із членів Вашої родини (батько, старші брати, дядьки) мобілізований до лав Червоної Армії на початку війни?

9. Де був збірний пункт? З якої залізничної станції відправлялися ешелони з мобілізованими? Як проводжали мобілізованих до армії?

10. Як мешканці Вашого населеного пункту отримували інформацію про перебіг бойових дій на початку війни (по радіо, з газет, з інших джерел)? Які висновки з почутого (прочитаного) робили? Які чутки ходили серед населення?

11. Чи представники влади (члени сільради, правління колгоспу, представники районних властей) попереджали населення про наближення ворога та необхідність евакуації людей, техніки, худоби, майна колгоспу (радгоспу, МТС)? Чи були вказівки про знищення майна, худоби, хліба нового врожаю на полях? Якщо були, то чи їх виконували?

12. Якщо евакуація проводилася, хто нею керував, куди треба було евакуюватися? Чи вдалося виїхати за Дніпро? Якщо ні, то коли евакуйовані повернулися?

13. Чи відомо Вам про те, що хтось із Ваших родичів, односельців з числа постраждалих від Радянської влади (розкуркулених, репресованих) чекав на прихід окупантів? Чи вели вони про це розмови в своєму оточенні? Як на ці розмови реагували інші люди?

14. Чи проходили через Ваш населений пункт відступаючі частини Червоної Армії, які відступали? Який вигляд мали військові, що вони говорили про причини відступу, про ворога? Як ставилися до населення? Чи залишився хтось із червоноармійців (уродженці села, поранені, відсталі, дезертири) у Вашому населеному пункті до приходу окупантів?

15. Чи були на підступах до Вашого населеного пункту бої частин Червоної Армії, що відступали, з противником? Якщо були, то скільки червоноармійців загинуло? Де вони поховані (чи збереглися могили)? Чи відомі прізвища загиблих? Чи були при загиблих “смертні медальйони”? Хто ховав загиблих? Чи перешкоджали окупанти ховати загиблих червоноармійців?

16. Чи завдавав противник повітряні удари (бомбардування, обстріли) по Вашому населеному пункту? Якщо так, то чи були загиблі, поранені з числа Ваших односельців?

17. Коли окупанти зайняли Ваш населений пункт? Якими були Ваші перші враження від зустрічі з ними?

18. Чи залишилися в населеному пункті на момент окупації представники влади, члени партії, євреї, цигани?

19. Чи були у Вашому населеному пункті постійно розквартировані військові підрозділи окупантів? Якщо так, то де вони розміщувалися – по дворах чи десь в одному місці (клуб, школа тощо)?

20. Якщо німецькі солдати розміщувалися в приватних будинках, то яким був їхній побут? Чи були це лише німці, чи також представники інших національностей (австрійці, румуни, поляки, словаки, калмики)? Яким було їхнє ставлення до українців?

21. Чи змінювалося ставлення окупантів до населення залежно від успіхів чи невдач німецької армії на Східному фронті?

22. Чи відомі Вам факти безчинств окупантів (грабунків, убивств, звалтувань) стосовно населення Вашого чи сусідніх населених пунктів на початку окупації?

23. Що відомо Вам про долю єврейського населення Вашого чи сусідніх населених пунктів? Як ставилися люди до масового винищення єврейського населення окупантами? Чи відомі Вам факти переховування євреїв мешканцями Вашого чи сусідніх населених пунктів? Як склалася доля цих людей?

24. Як була організована окупаційна влада? Чи були у Вашому населеному пункті сільська управа, поліція? Хто був призначений старостою? Чи поліцаї були місцевими, чи уродженцями інших населених пунктів (місцевостей)? Хто з Ваших односельців пішов у поліцію добровільно і з яких причин? Як поліцаї ставилися до населення?

25. Чи залучали окупанти до роботи в органів місцевої влади тих осіб, які раніше займали якісь адміністративні посади (голів сільрад, голів колгоспів, бригадирів, рахівників, директорів шкіл, учителів тощо)?

26. Чи були на території Вашого населеного пункту, району табори для полонених червоноармійців? Як до них ставилися окупанти? Чи відомі вам факти повернення додому односельців, які були захоплені в полон на початковому етапі війни і згодом відпущені окупантами з таборів військовополонених?

27. Якою була доля колгоспного майна (техніки, худоби, будівель, запасів збіжжя) з приходом окупантів? Воно було конфісковане окупаційними властями чи роздане селянам?

28. Як доводилися до населення розпорядження окупаційної влади (розвішувалися оголошення, проводилися збори мешканців, іншим способом)? Якою мовою друкувалися оголошення, розпорядження?

29. Чи розповсюджувалися у Вашому населеному пункті окупаційні газети? Як люди ставилися до їхніх публікацій про події на радянсько-німецькому фронті, про життя на окупованих територіях та в Німеччині (довіряли, ставилися скептично, не вірили, засуджували)?

30. Чи отримувало населення хоч якусь інформацію про реальний стан справ на фронті? З яких джерел (листівки, розповсюджені партизанами та підпільниками; листівки, скинуті з радянських літаків; розмови з німецькими солдатами; чутки)? Як до неї ставилося?

31. Чи можна було вільно виїхати за межі Вашого населеного пункту, чи для цього потрібен був дозвіл властей? Чи відвідували родичів, знайомих, які жили в районному (обласному) центрі? Чи переселялися люди з міст у села, де легше було вижити? Що вони розповідали про життя в окупованих містах?

32. Чи відомо Вам про факти саботажу, непокори розпорядженням окупаційної влади? У чому вони виражалися? Якими були покарання за порушення розпоряджень окупаційної влади? Чи відомо Вам про факти застосування покарань (тілесних покарань, ув'язнення, страти) стосовно мешканців Вашого населеного пункту (членів Вашої родини)?

33. Чи відомо Вам було в той час про діяльність радянських підпільників, партизанів, членів Організації українських націоналістів (ОУН) у Вашому чи сусідніх населених пунктах, районі, області? Якщо так, то в чому вона виражалася? Як ставилося населення до цієї діяльності?

34. Чи залучала окупаційна влада мешканців Вашого населеного пункту до робіт в інтересах німецької армії (ремонт доріг, мостів, будівництво оборонних споруд, підвіз боєприпасів та майна до фронту тощо)? Яким чином ці роботи були організовані? Чи платили за роботу?

35. Чи працювала у Вашому населеному пункті в період окупації школа? Якщо так, то хто в ній викладав? Якою мовою велося викладання у школі? За якими підручниками?

36. Чи можна було отримати медичну допомогу? Чи діяв фельдшерський пункт? Де була найближча лікарня? До кого зверталися в разі важкого захворювання? Чи можна було купити (обміняти) медикаменти в німецьких військових? Якою була смертність серед мешканців Вашого населеного пункту в період окупації, від яких причин?

37. Чи було в період окупації у Вашому або в сусідніх населених пунктах відкрито церкву? Чи люди відвідували церковні служби, чи вінчалися молодята?

38. Коли розпочався вивіз молоді на примусові роботи до Німеччини? Скільки осіб було вивезено з Вашого населеного пункту? Скільки їх повернулося після війни? Скільки померло (загинуло) на чужині? Чи хтось із членів Вашої родини був вивезений до Німеччини? Чи надходили від вивезених листи з Німеччини, що вони повідомляли про себе? Чи відомо Вам про осіб, які добровільно зголосилися виїхати до Німеччини? Якою була їхня подальша доля?

39. Чи вдавалося комусь ухилитися від вивезення до Німеччини? Яким чином? Яким було покарання за ухиляння від вивозу?

40. Як у період окупації селяни здійснювали обробіток землі? Які культури сіяли, що вирощували на городі? Як зберігали врожай, де переховували? Як утримували худобу?

41. Чи окупаційною владою здійснювалися реквізиції коней, худоби, продовольства, фуражу, теплих речей для потреб армії? Якщо так, то як вони були організовані (встановлювалися норми здачі для кожного двору, для 5 чи 10 дворів, для населеного пункту в цілому)? Чи виплачували компенсацію за реквізовані худобу, продукти, майно і в якому розмірі?

42. Яким було повсякденне життя Вашої родини в період окупації:

як харчувалися;

який носили одяг, взуття, з чого шили;

чим опалювали та освітлювали житло;

чи була можливість купити (вмінняти) сіль, цукор, мило, гас;

яким був курс окупаційної марки;

які продукти (речі) були найбільш популярними для обміну;

чи працювали базари, що на них можна було купити (обміняти);

чи можна було щось купити (обміняти) у німецьких військових;
чи гнали самогон;
чи були якісь розваги для молоді (танці, вечорниці тощо);
чи гралися весілля.

43. Чи відомі Вам факти близьких стосунків дівчат, молодих жінок з німецькими військовими, народження від них дітей? Як до цього ставилися люди? Якою була подальша доля цих жінок та дітей?

44. Яким чином змінювалося ставлення окупантів до населення у зв'язку з наближенням Червоної Армії (ставало жорстокішим, суворішим чи певною мірою м'якшим)?

45. Чи залучали окупанти мешканців Вашого населеного пункту до будівництва оборонних споруд на підступах до нього?

46. Чи були на підступах до Вашого населеного пункту бої між німецькими військами та частинами Червоної Армії, які наступали? Коли і як вони почалися, скільки тривали? Як люди рятувалися від обстрілів, де переховувалися? Чи гинули Ваші односельці від бомбардувань, артилерійських обстрілів?

47. Чи відомі вам факти відступу разом з німецькими військами осіб з числа мешканців Вашого населеного пункту, які тим чи іншим чином співробітничали з окупантами? Що відомо про їхню подальшу долю?

48. Якими були Ваші враження від зустрічі з передовими частинами Червоної Армії? Як радянські військові ставилися до людей, які пережили окупацію?

49. Скільки червоноармійців загинули під час боїв за визволення вашого населеного пункту? Де вони поховані? Скільки з них залишилися невідомими? Хто і як ховав загиблих?

50. Скільки німецьких солдатів загинули під час боїв за визволення Вашого населеного пункту? Де вони поховані? Хто і як ховав убитих? Чи не було фактів знуцання над тілами вбитих німецьких солдатів?

51. Коли у Вашому населеному пункті розпочалася мобілізація юнаків і чоловіків до лав Червоної Армії? Скількох осіб і якого року народження було мобілізовано? Де був військкомат, збірний пункт, запасний полк? Як проводжали мобілізованих?

52. Що Вам відомо про ставлення радянського командування до осіб, мобілізованих до Червоної Армії з визволених територій України?

53. Коли до Вашого населеного пункту надійшли перші “похоронки” на юнаків, чоловіків, мобілізованих у березні 1944 року? Де вони загинули, де поховані? Чи хтось із тих, хто залишився живий, розповідав про обставини їхньої загибелі?

54. Скільки чоловіків з числа Ваших односельців, які були мобілізовані до Червоної Армії в березні 1944 – березні 1945 рр., особливо юнаків 1927 – 28 років народження, загинули на фронті? Скільки їх померло внаслідок поранень у перші роки після війни? Скільки стало інвалідами?

55. Коли до Вашого населеного пункту почали повертатися люди, які перебували в німецькому полоні, у концентраційних таборах, були вивезені на примусові роботи до Німеччини? Що вони розповідали про себе? Яким було ставлення до них з боку односельців, радянських властей?

56. Чи відомо Вам про факти загибелі, каліцтва мешканців Вашого населеного пункту (особливо дітей) у перші роки після війни через підривання на мінах, інших боеприпасах, які залишилися на місцях боїв?

Крім того, учасниками експедиції в сільській раді отримувалися відомості про чисельність осіб, які мають статус ветеранів війни (інваліди війни, учасники бойових дій, учасники війни та прирівняні до них особи), про чисельність мешканців села, які були призвані до Червоної Армії в роки війни, скільки з їхнього числа загинули, пропали без вісти внаслідок бойових дій, про наявність братських могил бійців і командирів Червоної Армії, які загинули, визволяючи відповідний населений пункт; про можливу наявність німецьких військових поховань на території певного населеного пункту.

Програма-запитальник була успішно апробована в ході експедиції до Бобринецького району 2008 року. У ході підготовки було налагоджено співпрацю з педагогічними колективами навчальних закладів та музеїв району з виявлення потенційних респондентів – безпосередніх учасників або свідків воєнних подій.

Маршрут експедиції проліг селами Буховецької, Костомарівської, Витязівської, Куйбишевської, Володимиро-Іллінської, Новоградівської, Федіївської, Микола-Бабанської, Тарасівської, Мар'янівської, Василівської, Бобринківської, Новомиколаївської, Кетрисанівської сільських рад.

Нам пощастило взяти інтерв'ю в кількох осіб, яким на час Другої світової війни виповнилося 20 років.

Як відомо, територія Бобринецького району була окупована противником уже в липні 1941 року. Мобілізацію провести не встигли. Багато хто з чоловіків, які залишилися, змушені були переховуватися і були мобілізовані тільки взимку-навесні 1944 року. На фронт пішли не тільки дорослі чоловіки, а й 17-річні юнаки, які до цього не тримали в руках зброї і ненавченими кидалися командирами в самовбивчі атаки на підготовлену оборону противника.

Особливо цінними, на нашу думку, були зафіксовані студентами спогади щодо: обставин мобілізації в Бобринецькому районі, відступу частин Червоної Армії і блискавичного наступу Вермахту;

терору окупаційної влади проти місцевого населення, особливо єврейського (відсоток якого в етнічному складі населення Бобринеччини був високим), про факти Голокосту, участі в каральних акціях військових формувань колаборантів, сформованих за національною ознакою (калмиків), які відзначилися особливо жорстоким поведженням з місцевим населенням;

фактів спротиву бобринчан окупаційному режиму, участі в русі опору; бойових дій на території району 1944 р.

Матеріали експедиції було надруковано 2009 року в збірнику наукових праць “Усна історія Голодомору та Другої світової війни на території Кіровоградщини” [5].

Пропонуємо увазі читача кілька інтерв'ю, записаних 2008 року.

Кондратьєв Іван Захарович, 22.03.1925 р.н.

Село Мирне Чарівнянської сільської ради Бобринецького району

Звістка про війну мене застала прямо на дорозі біля Бобринця, я був музикантом, і ми їхали з оркестром додому.

Мої три брати двоюрідні, рідний мій брат були мобілізовані до війська на початку війни. Із двоюрідних братів лише один повернувся, а інші, так само, як і рідний брат, загинули.

Про наближення німців нас ніхто не попереджав, щоб не було ніякої паніки серед населення. А хто сказав, що там десь поблизу німець, то отримав би пулю, власті говорили: “Не панікуйте”. Німці вже коло села стріляють, а передають, що вони на території Західної України.

Проводилася евакуація техніки й великої рогатої худоби, були такі, що й до Сталінграда догнали скот, а хто – до Дніпра.

Коли німці зайняли село, то наші літаки бомбардували його, тільки проциталися і не попали по штабу німецькому. Бомбардували школу в Глазові, а штаб був у Новоолександрівській школі.

Німці зупинялися по хатах, а ми ховалися на горіщі. Приходжу я додому, а там повна хата німців, батько каже: “Тікай”. А в хаті повно німців і коні там. То мені ледве вдалося втекти – через ставок перебрів.

Німці брали населення села на різні роботи. Я був у трудовому лагері в місті Миколаєві. То я трохи калякав по-їхньому. Що німці не доїдали, то ми забирали в них непомітно і їли. Ставлення німців було більш-менш нормальним.

У селі за головного стояв комендант (хазяїн). Були і поліцаї, один з них земляк мій, трохи молодший за мене. Я йому кажу, що наступають наші, то він пішов разом з німцями і більше не повернувся.

Через наше село проходив “Степовий рейд” Наумова, вони були передодягнуті в німецьку форму, а йшли в ліса Одеської області.

У селі було утворено громадські двори, бо пан сказав: “Працюй і не зважай на втому, бо так написано в Письмі Святому”. Ми привчилися красти.

Євреїв у селі трохи було, але вони виїхали ще до приходу німців.

Бувало таке, що поліцай злове і питає: “Бумага є?” А далеко передвигатися не маєш права (не було паспортів).

Ще на початку окупації школа в селі працювала, але потім її бистро прикрили, німці прикратили її роботу.

Німці багато людей із села вивозили на роботу до Німеччини. Мій брат Петро й двоюрідна сестра були також на примусових роботах. А з Німеччини вже через деякий час люди поверталися, але частково. Ухилитися від вивезення не можна було. Але деяким все ж таки вдавалося ухилитися.

У період окупації робота в полі не припинялася. Оце пара воликів і ми оремо, боронуємо, сіяли озиму пшеницю. Старалися, звісно, трохи вкрасти додому.

Наше повсякденне життя було майже незмінним: так само гнали самогон з буряка ("бурячку"), дівчата ворожили, коли яка заміж вийде, отмічали всі празники (пам'ятаю, як калиту хватили). У мене була мандоліна, а в брата балалайка, то ми грали, але їх потом поліцаї забрали собі грати. Також свадьби справляли.

Ми оце з товаришем ще два года успіли попарубкувать, а потім забрали мене в армію в 1944 році. До лав Червоної Армії мобілізували всіх, хто мог носити зброю, і дурних, то зараз комісія, а тоді всіх брали. Тих, яких забрали ще в першу мобілізацію, то ніхто із села не прийшов і прислалі похоронки (загинув), от і все.

Драченко (Бугаєнко) Єфросія Леонтіївна, 22.02.1924 р.н.

Село Бобринка Бобринецького району

Тоді район був Витязівський, і там у них була комендатура, а в нас тут був староста, контора була, там біля неї його, Сергія Рибак, потім і повісили. Ну в конторі веліся документи – хто не хоче на роботу ходити, хто проти цієї окупаційної влади, списки заготовляли для відправки в Німеччину. Портрет Гітлера висів над столом, великий портрет. Ще такий стенд був, плакат: "Ми визволяєм Вас від більшовизму". А увечері зняли хлопці, з обратної сторони написали: "Смерть німецьким окупантам!". На другий день люди йдуть до кантори, а плакат цей вже висить, ну, звісно, зразу не вичислили.

Нас було невелика група друзів – я, Омеляновна, Архиповна, з якою Сергій Рибак зустрічався, Месевра і брат Сергія з Кіровограда. Ми якомсь не домовлялися, що Сергій організатор, якомсь так само вийшло. Нічого не писали, ми все домовлялися на словах.

Отож догуляли ми до 12 часов, хлопці сказали, що ми не нужні, а звечора вони скинули вікно з крючечка. Улізли у вікно і намалювали Гітлеру роги, облили червоною фарбою і написали: "Гітлер п'є кров людську!". І всю документацію порвали, але так як речовий доказ все на полу там покинули. А Сергій ще до цього сидів у Бобринецькій жандармерії, тому що в нього була політична література і за унічтоженіє документів. Але тоді в них не було речових доказів, і його одпустили, але він був під їх контролем. То на другий день після того випадку з'їхалась сюда польова жандармерія, а на них була нова чорна форма.

Поліцай ходив по селу і заарештовував підозрюваних: я, Омелянівна, Зіна і Шурка – четверо дівчат, голову колгоспу тодішнього взяли – Василя Волонтиря і його сина Льоньку, Месевру, Сергія і брата його. По черзі визивали нас на допит і через переводчика допрашували, а тоді як глянув той німець, що допит робив, у вікно і побачив, як Сергія привели, він махнув рукою і сказав, що хвате допитів.

А потім вже, як Сергія повісили, то брат його сказав, що все те він зробив, щоб остальні остались живі і всіх нас розпустили по домівках. Але ми потім діяли і далі. Хтось давав Месеврі газети, а він мені, оці центральні газети, ті шо в Москві були. Листівки, знаю, в 43-му роздавали, хлопці йшли посівати і роздавали там, де посівали. Я тоже роздавала листівки по селу, одмовляли од роботи на німців. Хлопці як посівали, то в одного над скринєю висів портрет Гітлера, то вони його порвали.

16 березня 1944 року Бобринець освободили, а нас – 17-го. Помню, в ніч проти 17-го німці тікали із села, а хлопці саме тоді було побили поліцаю.

Лашкул Зоя Павлівна, 17.04.1924 р.н.

Село Миколо-Бабанка Бобринецького району

Я ходила в 7-й клас, прийшов брат на випуск, а тут об'явили по радіо війну. Ми зразу побігли додому, брат сів під хатою, зажурився. На другий день його забрали, а він саме тільки вистужив кадрову. За Кіровоградом цілий місяць він одправляв самолёти на фронт, потом його самого на фронт відіслали.

Як відступали, їдуть наші до Дніпра, забрали скот, людей евакуїрували, а німці догнали і повернули. Багато євреїв з села Братського тікало за Дніпро, ще й питали в нас, чи далеко Дніпро.

Одступили руські, прийшов, німець і розправлявся, як хотів. Німецький комендант сказав, щоб всі люди прийшли до сільради зустрічати німецьких окупантів. Підійшов до мене німець, взяв за намисто і довго сміявся.

У Бобринці, де зараз лікарня, там німці катували наших людей.

Німці розміщувалися при людських будинках. У нас жили два німці, а нас загнали на піч. Але вони були недовго. Були у нас поліцаї із своїх, і калмики були, вони служили німцям, нерідко насилували наших дівчат.

Згодом стали брати в Німеччину, а в нашому селі був староста Бондаренко і мене також мали відправлять до Німеччини, а в нього була хороша жінка Орія. Я кажу їй, що не поїду, то вона сказала чоловіку: “Антоне, заміни цю дівчину!”. І мене замінили на хлопця якогось.

Староста Колісник і секретар Харченко одправляли партизанам у Чорний ліс продукти, коні, все, що могли. Я носила записки в сусіднє село і віддавала там одному дядькові, а він – партизанам. Того дядька німці вичислили і розстріляли, а мене не зловили, бо я була дуже обережною. Ще я співала партизанам пісні через рацію.

Школа за німців не працювала.

Церкву не відновили, не було при німцях церкви.

Німці забрали все колгоспне майно під свою владу.

Людей посилали на громадські роботи, ми строїли дорогу на Бобринець. Хто не хотів працювати на окупаційну владу, то того розстрілювали, так, одного хлопця хотіли розстрілять, але їм не вдалося, бо ми його приховали від поліцаїв.

Пока руські одступали, то німці ставились до нас байдуже, а як вони вже відступали, то били нас і дуже жестоко ставилися.

Як прийшли вже наші у село, то ми дуже зраділи, радісно їх зустрічали.

Проводили другу мобілізацію, то забрали всіх, кого тільки можна, у селі осталися старі, жінки і малі діти.

З війни повернулося мало людей, дуже багато односельців загинуло”.

Тетеріна Пелагія Логвинівна, 1919 р.н.

Село Володимиро-Іллінка Бобринецького району

А німці, то тожє різні були, які хороші, які погані, то вже які попадуться. Не трогали. А то, бувало мучили, мучили... Коли я була у свекрухи в селі Прохорова Балка, (це там за Злинкою, за 9 кілометрів), то там біля неї і справа дівка в дворі, і зліва. А я уже замужем тоді була, дитина в мене маленька була. І тут німці в хату увірвалися, а як увірвалися, Боже мій, мене не трогали. Зайшли. А я з дитиною на руках, то він мені: “Мама кіндер, кіндер мама?”, а я йому: “Да, да”, – помахала головою, взяла той “кіндер” та і положила. А як відступали німці, то святителі господні, мужики ховалися, котрі позоставалися, котрих раніше не забрали, щоб їх німці з собою не забрали. Ховалися по бабах, то мій був у хаті в штандарах захований. А раз до мене вечором стук у двері, відкриваю. А там німець стоїть, говорє мені одягайся, хотів, щоб я йому дорогу показала. А я ж то кажу, що в мене дитина мала, не зможу я піти, хто ж буде дитину доглядати і що я в темноті покажу. А він же нічого не понімає і показує, щоб я одягалася. А свекруха на печі сховалась, за шторою сидить і все бачить, а я ж не викажу, що вона в мене є, кажу, що вдома сама з дитиною. Але він на своєму. Мовляв, збирайся і йди. І зібралася я, одягнула дитину і пішла з ним. А там через три хати перевулочок і дорога на міст, але той міст був зірваний. Вийшла, глянула, а вони підводами їдуть і не знають куди, і от їм треба показати. Іду я з дитиною на руках і німець той мене веде, під руку. Підходимо ми до перевулка, і якщо ми повернемо туди, то і підводи туди повернуть, а там же міст зірваний, вони під'їдуть туди, а проїхати не зможуть і назад повернути також, ото і вб'ють мене там.

Цепуринда Катерина Миколаївна, 1928 р.н.

Село Володимиро-Іллінка Бобринецького району

Були в нас калмики, що з німцями співробітничали. То вони в нас все забирали, глумилися над людьми, твалтували дівчат. Я їх самих не бачила, бо втекла тоді в Іванівку, аж потім мене звідти батько забрав, а сестру мою калмики захопили, то не знаю, як вона потім від них втекла, але все-ж таки змогла втекти.

Бобріцький Михайло Якович

Село Миколо-Бабанка Бобринецького району

Першими німецькими підрозділами, які підійшли до нашого села, були мотоциклісти. Це було в серпні місяці. Це була їхня розвідка, пам'ятаю, як вони були одягнені в чорні

шкіряні плащі. Приїхали і стали просити “яйке і мліка”, тобто яєць і молока. Нам, хлопцям, дуже цікаво було, то ми побігли до них. За продукти німці залишали гроші, казали, що наших 10 рублів як їхня одна рейхсмарка. Звісно, це ж була неправда, але гроші ті, в кого німці брали “яйке і мліка”, взяли.

За окупації німці заставляли нас орати на полі, то я запрягав двох волів і орав з ранку до смерку. Німці хоч і забирали продукти, але не так, як під час Голодомору. Діяло таке правило: якщо зібрав врожай, чи зарівав худобу якусь, то половину віддай, а іншу половину забирай собі. Але так, щоб усе німці забирали, то такого не було. Хоч і з харчами скрутно було, але ми не голодували. Крали трохи зерно. Я ходив збирав черепах біля річки, а потім їх готували і їли. Самогон гнали із буряка. За те, що орали, німці видавали по 300 грам хліба на день.

А в 1947-му становище з їжею було набагато гірше, ніж під час німецької окупації. Тому в нас люди казали: “У 47-му було ще гірше, ніж при німцях”.

В Роцаховці був комендант Байс – німець. Щоб він був когось образив, то ні, такого не було ніколи. То раз був Іваневича Івана упоров декілька разів нагайкою за те, що той п'ятий під комендатурою сидів і нічого не хтів робити.

Партизани в нашому селі діяли, їх було двос – Кізель і Перваков, то Кізеля було вбито. Вони створювали, де могли, партизанські і підпільні загони.

Поліцейськими з нашого села були Глина і Писаренко. То в нашому селі вони нікому нічого не робили. А от з інших сіл поліцаї робили, що їм заманеться: лазили по хатах, забирали все, що хотіли.

У грудні 1943 року сільський староста зібрав нас, усіх молодих хлопців, біля комендатури, вона знаходилась там, де був сільський радіовузол. А в Роцаховці була тоді жандармерія, то нас усіх повезли туди. Німці з усього села збрали людей і відправили рити окопи та інші польові укріплення під Кіровоград. Коли нас везли, то нас охороняло 5 німців, щоб ніхто не втік. Спочатку нас відвезли в Бабанку, потім у Бобринець. А звідти через Компаніївку на четвертий день привезли нас у Кіровоград. А через декілька днів почався наступ наших військ на Кіровоград. То пам'ятаю, як на нас тоді натрапив розвідувальний загін. І я потім лазив на телеграфний стовп і перерізав лінію, щоб обрізати зв'язок із Кіровоградом.

Після цього я був мобілізований в армію в 1943 році Аджамським військкоматом. Навчався в офіцерському училищі по шестимісячній програмі. Я потрапив в 38-у штурмово-проривну дивізію 70-ї армії 2-го Білоруського фронту маршала Костянтина Рокосовського.

Батько мій був призваний ще в 1941 році, але в 1943 році був смертельно поранений. Коли їхній танк підбили, то він з іншими членами екіпажу танка хотіли покинути його, але його поранили в ногу, і не дивлячись на те, що йому ампутували ранену ногу, він все одно помер.

Пам'ятаю першу атаку, коли солдати вже ринулись в атаку на німецькі окопи, пробігли вже метрів п'ять, а я все не можу вилізти з окопу, тому що страшно. А потім все ж таки пересилив себе і пішов...

Після поранення мене відправили на перепідготовку, і так я став розвідником. Спочатку я служив у полковій розвідці, а потім перейшов у дивізійну розвідку. А там служили одні сибіряки, а вони потім ще з мене кепкували, що, мовляв, я серед них один хохол. А взагалі на полі бою було все рівно, хто ти по національності, якщо когось і ранило, то йому йшли на допомогу всі, не дивлячись на те, хто він там був – українець, росіянин, вірмен чи білорус.

Потім мене одного разу контузило на полі бою. А всього у мене два поранення, одна контузія, шість операцій, отримав 17 осколків, із них один до сих пір ношу. Останній раз був поранений під Кенігсбергом (нинішній Калінінград)... А після того, як мене виписали з госпіталю, я був комісований, це було вже весною 1945 року.

Яценко Клавдія Федорівна, 1927 р. н.

Село Миколо-Бабанка Бобринецького району

Я до 4-го класу ходила до школи в цьому селі. 7-й клас кінчала у Єланецькій школі. Почалася війна. Десь у липні переходили через село, масово забирали у солдати. Іде етап, гонять солдатів. Йшли із Братської дороги. Ночували в селі, забрали братів моїх в армію. Після того у селі така суматоха! Пооставалися жінки. Коли іде чутка – підходе фронт

сюди. Була подружка, прибігає до мене, каже: “Німці скоро будуть у селі”. Ми збираємо книжки – вона свої, я свої. Ми під річкою переховували ті книжки.

Через деяке время у нас уже нема колгоспів, уже начальство повиїжджало. Уже організується староста села. У нас старостою сільради німець Шпрун. А старостою села був Колісник Олександр. До нас пригнали п'ятих чотирьох чоловік. Один із них був у цього Шпруна секретарем. Він дуже помагав людям, і цей Колісник.

Собірають у нас молодьож у Германію. Об'явили – 26-й год забирався в Германію. Я сама 27-го, та на мене цей секретар записав на 26-й, а сестру своєї жінки (25-го году) записав на 26-й. Попадаю я вмісті з нею в Германію. Забрали 19 августа 1943 года. Була я в лагері в Лотарінгії, лагерь “Віктор”. Робила на металургійному заводі по 16 часов. Жили у бараках, нас кормили два рази в сутки. Давали по кусочку маргарину. Було багацько наших емігрантів, дуже нам помагали. То самий мастер німець був, у гражданську війну був в плену.

Виживали, хто як міг. Я дуже буда виснажена, часто приходилося мені лежать. Потім одного разу чуємо од старших: “Одступає німець!”.

В 3 часа ночі нас піднімають із бараків, по 3 чоловіки в колону поставили. Ми вискакуєм з колони, стараємося піти в ліс. Блукаємо по лісі, шукаєм дорогу. Куди ж нам іти? Дві неділі ми проходили по лісах. Я добре знала німецьку мову, розпитувала людей, куди йти. Кажуть – туди не йдіть, ідіть тудя. Хлопці тоді од нас відбилися. Одного разу ідем, чуємо – гавкають собаки, ми злякалися. Коли ідемо ближче: колючі стовпи і колюча проволка. Дивимось – здорова річка, на пагорбку посадений виноград, ми сідаємо коло винограда. Коли чуємо – гул самольота. Через годину приїжджають машини, окружають пагорб, забирають нас. Привозять нас у Люксембург, садять у тюрму, допитують. Нас виводять на плац. Все цементове, води по кісточки. У тюрмі в туалет не випускали, була тільки параши.

Так просиділи місяць. Обратно одправляють нас у лагерь “Віктор”, мій номер 2902. Приводять, садять нас у бункер. Там так-о по коліна вода, ні скамеєчки, нічого. Знов нас розіслали на завод.

Освободили нас американці. Якраз ми були у нічній зміні. А ніхто нас не забирає, завод остановили. Ми проходимо до проходної – нікого нема. Ідем в лагер, а його вже евакуують. І ми ж обратно. Колона рушила, знов ідем коло лісу. Оп'ять ми тікаємо з тої колони, під міст – та нас уже не шукали.

Ми ховалися у склепах, на кладовищі. Одно разу увечері чуємо розговор, балакають по-французьки. Вони нас замітили, питають: “Руські? Лагерь евакуїровали”. Показують – сидіть тут. Потім приходе третій, балакає по-руськи, емігрант. Забирають нас, поселяють у себе на горіщі, дають нам їсти. Сиділи ми там тиждень. Одного дня кажуть: “Ходять провіряють, чи не ховають руських, ми не можем вас держать”. І ми пішли на завод. Гайда підем по заводі, по цих шкафах, може, ще десь що пооставалося. Доходимо на проходну, бачимо – машини. І не німецька форма у солдатів – американці освободили наш город. Послали нас у лагерь, доставляли продукти, дуже нас кормили хорошо – сніданок, обід, вечеря.

Я заболіваю у лагері, одправляють мене у госпіталь. Лежала десь більше місяця. Руських одправляли у наш... І нас забрали на станцію, посадили у вагон. Приволять у Ля-Куртін, в лагерь. Розпріділяють нас по гарнізонах, по ротах, політзаняття проводяться. Аж до Победи. Додому я вернулася із лагеря в октябрі 1945 года.

Омельчук (Мунтян) Олександра Анісімовна, 03.02.1924 р.н.
Село Мирне Бобринецького району Кіровоградської області.

17 років мені виповнилось, коли війна розпочалася. В 41-му році німці вступили, а 16 травня в 44-му році наш совхоз звільнили. А як зустрічали, скільки плакали, а скільки не повернулося з війни, а з Германії...

На момент окупації німці проживали в наших хатах, але якщо загалом говорити про ставлення німців, то в нашому селі проживав німецький пан Бангофер, він був хорошим, ні одного з жителів села не наказав розстріляти. Завжди було прийде та поцікавиться, чи ми їли, чи ні, але він змушений був відправляти молодь на примусові роботи до Німеччини, кому виповнилось 16 років.

Проживали в нас двоє євреїв, Ада і Михайло, вони до окупації евакуїровались, ми теж тікали до Дніпра.

На території села були поліцаї, була жандармерія, от колись я з Ніною Браєнчихою вирішили вийти за межі села, кажу: “Гайда, підемо подивимося, як нівеста цвіте за селом!” Вийшли за село, дійшли, коли поліцаї Тимошук кричить: “Ми взнали, ми взнали, хто ви!” Схопили нас і спочатку закрили нас в одному з шкільних класів, там ми переночували, потім привели і інших – Тормачиху Марію, Плащіку. Всіх нас звідти погнали в село Кетрисанівку, там знаходився кабінет жандармерії. В результаті нас покарали – три дні возили соняшничиння. Іван Курочка, мій однокласник, сам наказав мені дати гарбою п’ять ударів (плаче розповідаючи).

Одного разу пану Бангоферу прийшла телеграма про набрання молоді для примусових работ до Німеччини і наказано було всіх зібрати в технікумі в м. Бобринець. Мене також забирали, та я тікала, я і у калмиків втекла, всіх до Бессарабії гнали, а скільки німці повбивали по дорозі. Спочатку всю молодь зганяли до клубу, а потім садили на машину, а я все ж таки втекла, сховавшись у бур’янах, не знайшли...

- Хто такі калмики?

- Та це ж наші, вони були правою рукою німців, вони всіх шукали, щоб хтось з хлопців чи дівчат не сховались.

Коли гнали, багато повмирало по дорозі від хвороб.

...Ми переважно копали окопи, одного разу копаємо, дивимося в небо, летить літак, а на крилі його видніється зірка, то ми відразу закричали: “Наші, наші!” Партизанів на території нашого села не було. Зять моєї старшої сестри Щербаков Іван Якович мав зв’язок з руськими і розповідав, що німці вже тікають.

Взагалі становище в селі під час окупації було більш-менш нормальним. Пан Бангофер був хорошим господарем, він нам казав: “Якби мене не вбили ваші, я б залишився тут жити”. Подобалося йому в нашому селі, але він потім виїхав до Німеччини.

Пам’ятаю, був страшний суд над місцевим поліцаєм двадцять п’ять років йому дали тюрми, судив воєнний трибунал, але пізніше йому наші місцеві хлопці самосуд влаштували. Хіба все розкажеш...

2012 р. Експедиція в Добровеличківський район.

У ході опитувань респондентів у Добровеличківці та Глиняному було зафіксовано спогади про розстріли місцевого єврейського населення.

Клавдія Никифоровна Тимошенко, 1926 р.н.

Село Мар’ївка Добровеличківського району

... Під Різдво мама моя каже: “Ти нада до конюшні”. Ми жили аж там, край села. А це сюди, до ферми треба йти збирати оті кінські одходи, кізячки. І місим глину, прибираєм на Різдво. Я йду по ті кізячки. А як була така ж коза та йду, та ще ж через ту скакалку стрибаю, по кізячки. А жінка, отак хата була перва од ферми... А вона стоїть та й каже: “Клаво, куди ти біжиш?”. А я кажу: “На ферму!”. А вона каже: “Ой, вернись, бо там німці євреїв убивають! Вони ж тебе в’ють! Вернися, сюди йди!” Я зайшла до неї в хату. До хати, а в неї так сарай біляний у тьоті Марусі, і деь так троє дверей отако було. А сюди до ферми видно, так як оцю хату. Видно мені тако все. То приїжджає одна машина така, як Камаз, будка здорова, друга, третя... А чи то вони другий раз, чи третій приїхали, я не знаю. А поперед ферми, де відкидали фермерські одходи, яма така здорова була. Туди, значить, всі одходи викидали. Вони з машини виганяли. Як брали євреїв у хаті, откак голенький, босенький. А німці самі такі одвороти, сюди коміра, сюди картузи з навушниками... І тільки з машини бистро випихали, випихали... стріляли. А я бачу, що там над ямою стріляють їх у потилицю. Садять... і в потилицю стріляють. То хто ж не хоче йти, жива ж людина, впираються, кошматяться. Але ж тоді далі бачу йде жіночка отако, веде троє діток. Одне, значить, на руці у неї, друге за спідничку держється, а третє за руку. Вона всіх трьох діток веде до “чорної ями”, до цієї смерті. Жива мама і троє дітей. Це я що бачила, те я і кажу. Ті вертаються, ті кричать, їх штурхають, туди до тієї ж ями посилають. Їх строчать... Оце таке я бачила.

... Нам Наталія Юріївна Куделя повідомила про те, що якась дівчина змогла врятуватися, що її переховали. Що ви можете сказати?

Через балку стояла скирта сої. Тут яма, тут ферма, а сюди стояла оця скирта. І вони, як падали туди, і та дівчина Оля, і хлопець Коля Коврижний, придумали впасти, де люди биті. А вони ще ж тоді як стріляли отако в потилицю, а тоді ще підходили, і ще ж

автоматами перестрочували поверху. Це ж я бачила. А як вони попали у ті мертві, у ті вбиті. І ночью вилізли, і переховалися у скирті. Я їх знаю обох.

... Але вони ще із сої, з теї скирти та зайшли ж ночью в наше село. Та й попали, у старости світилося. А вони ще й до старости зайшли, бо світиться. Куди ж їм даліше дітися? А ще у нього участковий був, німець. У старости. А він каже: “Ви ж бігом тікайте звідси, хоть на Дрибошівку, балкою йдіть, а там десь побачите, хто вас переховає”. То так у Дрибошівці і переховалися.

2013 р. Експедиція в Долинський район.

Метою експедиції була робота із впорядкування списків ветеранів у сільських радах району для проекту “Книга пам’яті-2”.

Гриценко Павло Терентович, 1925 р.н.
Село Кірове Долинського району

Спогади Гриценка П. Т. переповідає його син Гриценко Василь Павлович.

У лютому 1943 р. він був вивезений на примусові роботи до Німеччини остарбайтером. Потрапив він у табір. На першому етапі це був відносно легкий варіант утримання, тобто були під вартою, жили в бараках, але можливий був вихід у місцевість. Працювали на військовому заводі по виготовленню артилерійського озброєння, але під час бомбардування американською авіацією отримав тяжке поранення, спочатку було нетяжке поранення. Лікувався в місцевому госпіталі, але лікування було звичайно тяжким, оскільки за його розповідями, ставлення персоналу медиків до них, як до примусових працівників, було вельми натягнуте. Лікували поверхнево. Був такий епізод з розповіді батька, що медична сестра співчувала пораненим і годувала їх продуктами додатково, тому що в таборі фізично було важко жити. Тим паче по розповідям батька він переніс захворювання –була вражена ротова порожнина. Ця жінка підгодовувала його продуктами та іншим. Але відношення змінилося, коли наші війська радянські підійшли ближче до стін Берліна. Був убитий її син на фронті, і відношення різко змінилося.

Коли батька підлікували, вони попали в зону визволення американців і попали у фільтраційний табір. Знаючи сталінський режим, американська сторона пропонувала змінити громадянство і залишитися на території союзників і, таким чином, вирішити долю. Вони говорили, що Сталін на вас дуже не чекає. Будуть фільтраційні табору жорсткі і не виключено, що ви потрапите в Сибір чи ще кудись. Так воно й сталося. Батько, звичайно, як і багато людей радянських, скучили за домом. Це були молоді люди 18 – 20 років. Він не погодився. Його перевели в радянську зону окупації. Там були СМЕРШ з лампою в очі по декілька разів. Звичайно, не можна сказати, що всіх їх відправили до Сибіра. Ті люди, які були більш-менш здоровими, були призвані до лав армії. А були такі, які дійсно були відправлені в глибину території “окупації радянської”, а далі на Сибір, будови всякі по відновленню народного господарства так звані. Батько особисто потрапив на два місяці до кавалерійської частини, яка займалася зачисткою лісів, які очищали дану місцевість від гітлерюгенд і від формувань, які залишилися ще недобитими і переховувалися в лісах. Звичайно, його фізичний стан був не у нормальному стані. Він кульгав на одну ногу, але допускалося в такому разі перебування у військовій частині. Через два місяці приїхало дві московські комісії і його комісували просто по фізичному стані. А далі було повернення додому. Фізичний стан його погіршився, тому що там фактично рани залікували. Рани відкрилися, як кажуть у медицині, тобто почали гноїтися. Майже на два роки ліг у постіль. Йому пропонували ампутувати ногу, але він відмовився. Таким чином, лікувався при тій медицині, яка була після війни. На фронтовиків і таких типів людей ніхто не звертав уваги, тому що при сталінському режимі їх відносили майже до зрадників батьківщини. Я говорю майже, бо з ними ніхто не рахувався. До смерті Сталіна 1953 року батька кожен рік викликали до міністерства внутрішніх справ, до районного центру і вимагали заповнення анкети з питаннями, які повторювалися кожен рік, але то все йшло в архів.

Вітряк Василь Якович, 1924 р.н.
Село Кірове Долинського району

Руські одступали. Я ще недопризовник був. 16 год було в 1941-ом. То із мужиками і нас забрали. Я не знаю, скільки чоловік нас було. Я знаю, що я був, чоловік 10 чи 12 таких як я. Ще й допризовниками ми не циталися. Там три офіцери якісь, солдат там несколько. Ну, і взяли нас із собою. Мужиків же забрали. Мій батько скот за Дніпро гонив. Тільки до

Дніпра догнали і всьо. Мости військами зайняті. Це якщо пішов бик прямо аж на ту сторону, то скот перейшов увесь, піде стадо. А еслі у Дніпра закрутилась передня бик чи корова, то всі закрутились і пішли на дно, або не на дно, а за водою.

Де я бував. Ніде я не бував. Кривий Ріг, Долинська. І то пеши туди назад. Гнали нас. Куди ведуть, туда і йдем. Помню, шо десь під Софіївкою отаборилися. Стариків забрали на поїзд в село Махорти. Їх забрали, погрузили та поїхали, бо вони вже бивші, в армії служили. А ми пацани молоді. Тоді їсти було шо. Тепло, лежимо, іюль місяць же. Ну да, в іюлі. Суток троє лежимо. Ніхто нам нічого, а ми не знаємо, куди додому йти. Коли немців три з мотоциклами, не грязько було, а сухо. Ми посхвачувалися. А вони: “Kamerade! Gehe zu Hause” (додому) і поїхали. Разведка, видно, була і поїхали. А ми, ну куда йти? Пішли по тій дорозі, по якій ми йшли понад річкою. А тоді зайшли в один колхозний двір. Там дядько заносив соломі коням. Ми питаємо: “Дядько, куди нам додому? – А звідкіля ж ви? – З Кіровоградської області, з Долинського району. – Оце де сонце заходить, оце туди і йдіть”. Та ми й пішли.

Ну, потом, после освобождения я був ще в етапі при німцях. Нас забрали із Бокової. Там по Долинській собирали людей. Гнали на Первомайськ. А на Первомайську руські вроді б то.

Тоді два хлопці з Алексеевки та Братолюбовки кажуть: “Давайте тікаць”. Кажу: “Давайте. Договорились”. ...Вже розвидняється. Нам було свободно тікаць. Так, думаєм, кругом немци. Утічеш, то там застрелять або заберуть обратно. Вийшли, перейшли через річечку. Зайшли до тьотки, кажем: “Дайте шо-нібудь поїсти”. Вона дала оладки та кисле молоко. А тоді кричить: “Хлопці, тікайте, а то поліція шукає, бере в Германію”. Іти у ліс. А хто його зна, а може там передова немцов. Переб'ють, скажуть, партизани. Дивлюсь, їдуть два вершаки. Видно, розведка німецька. Ну, вони отступали, видно. Бо на Бугові передова ще була. А видно тили вже відступали. Ну, короче говоря, вийшли ми на дорогу і йдемо. А там кукурудза під лісом. Тоді ж наша кукурудза була така низенька. І там три підводи німецьких були. Нікого нема. Самі підводи. Видно повипрягали, сіли, поїхали. Начали ритись там в багажу. То я взяв німецьку шинелю. Шинелі наділи і йдемо. Заходим у село, в перву чи в другу хату, а там хлопці, такі як ми. Видно, потікали раньше. На соломі лежать. А ми ж ото в шенелях. А вони посхвачуються. Я їм кажу: “Та не бійтесь, хлопці. Ми такі ж самі, як і ви”. Дід і баба кажуть: “Оце десь і наш онучок скитається так само, як і ви”. Дали нам поїсти картошки м'ятої, молоко кисле та оладки якісь. Полежали ми з хлопцями та кажем: “Хлопці, давайте двигатись”. А то у нас таке було – руські зайшли, а тоді немци як наперли. Ідемо селом по дорозі, де нас гнали. Переходим садок, а там німецькі гармати розірвані. Вони отступають. А на Бугові кілометрів 10 – 12 там фронт стоїть. А ми ж не знали, шо там фронт стоїть. Переходимо дорогу попід селом. Амбари горять. Позапалювали зерна. Коли опять колона солдат йде із Буга. Я кажу: “Хлопці не оглядайтесь. Будуть гукать – не оглядайтесь. Йдіть за мною”. Перейшли ту дорогу. Ніхто нас не спиняв, може, не обрацав вніманія. Заходем третя хата от края. Дядько сидить на лаві, хлопець, тьотка і хазяїн. Ще в первий раз заходимо в одну хату вздовж дороги, коли поліцай український від нас тікає, а ми від нього. Тоді хотіли випросить води напитись, а тоді ж з хати пішли. А потім зайшли в крайню хату та питаєм: “Шо то за поліцай?”. Кажуть: “То його немци три раза вигоняють. Він вийде за село. Каже, що краще тюрму відбуде, ніж уб'ють”. Кажу: “Він нас злякався”. Пішов десь туди. У формі він українській, той поліцейський. Поліція українська була. А кажем: “Як же нам добраться?”. Тьотка зварила галушок, повечеряли. Каже: “Прямо якраз на переправу”. А ми кажем: “Ми ж не знаємо, куди можна прямо”. Каже: “Осьо за нами будете йти”. Ну, вони попереді пішли, а ми ззаді. Вони втікли від нас.

Ну, ми также йдемо прямо степом. Коли нагнувся, кажу: “Хлопці, село ось”. Підходимо, снопи зложені. Тоді перейшли через бугор. Спускаємося вниз. Тьотка стоїть, двоє дівчат зрослих як і я, або як ми. Хлопець один на руках у тьотки і стоїть коло неї. Кажу: “Тьотя, пустіть мене ночувати”. “Хлопці, ми самі ще тіки підійшли до хати. Немци вибралися. Та ми самі ще й в хаті не були”. Кажу: “Нам нада додому пробираться так, і так”. Ну, хорошио. А ті дівчата, одна каже: “Пішли до мене ночувать”. І держе карти у руці. Я кажу: “Шо ви дівчата вмієте ворожить?”. Вони кажуть: “Да”. “Ну, заворожіть, чи ми додому дійдем благополучно?”. Вони заворожили. Кажуть: “Попадатиметься казньонний дом, но ви його обминете і дійдете благополучно додому”. Ну, раз так, так. Значить, ми ночью залізли у яму. У ній буряки були. Вона нас накрила

соломою. Коли утрім відкриває той погріб, яму: “Хлопці, вилазьте. Оно руські”. Кіньми, повозками їдуть, через балку переїжджають. Пулімьоти тянуть вручну. Ночю руські вийшли. Видно, ото передова пішла. Ну, короче говоря, сидимо на лаві. Ждемо. Двері відкриті. Тьотка вийшла на двір. Я вже не розібрав, хто він такий, чи солдат, чи старшина. Заходе у сіни туди ж. Питає: “Хазяїн дома?”. А вона каже: “Нема хазяїна”. Каже: “А то ж хто?”. Двері ж приоткриті. Він глянув: “А то хто сидить?”. “Хлопці додому добираються”. Він заходе. Поздоровкалися. Тьотка самогоночки бутилу поставила, закуску, яка там була, картошка. Випили ми по 100 грам. Кажем: “Як нам додому пробраться?”. “А куди вам?”. “В Долінський район, Кіровоградської області”. “Хлопці, подождіть поки передова перейде, бо в нас дураків тожє хватає своїх”.

Короче говоря, намолоти ми на вертушку у тьотки муки. Спекла нам коржики. Шинеля їй подарили. Кажем: “Тьотя, нате. Хлопцям шо-нібудь пошieste. Воно уже не нужне. Маскіроваться вже нема до кого”. І пішли. Ідемо сюди ж на переправу, де мост був. Але його вже зорвали, наведено, нємци. Ідемо, коли з лівої сторони двухетажний дом-школа. Ідуть дядько і два хлопця. Кажем: “А шо там таке?”. Та, каже: “В школі польовий воєнкомат приніма. А ви чоґо йдете?”. Ну, я кажу: “Старостою робив. А хлопці разом зі мною”. А вже руські йдуть. Ведуть наших чорнорубашників, попередіті, нічоґо. Некоторі з винтовками. Некоторі без винтовок. А то три командира. Чи капітан, чи лейтенант. Командири, бо в фуражках. Питають: “Чоґо це ви йдете?”. Та, кажем, були там і там та завернули. Нас у свій воєнкомат направили. Дали бумажку.

Ну, ми пішли. Підходєм на переправу, а там паромна переправа, на тросу. Нємци вбиті лежать. Пороздівали їх. Вдіваться в наших не було в шо. Видно, гражданськi пороздівали їх. Підходєм, кажем: “Солдат, переправ нас”. А він руський же: “Е, коло мамки під юпкою ховалися”. Таким гонором. Кажу: “Слушай. Ти ж не знаєши, хто я такий. А може, я зробив в тилу більше, чим оце тут на фронті”. А він тоді і примовк. Кажу: “Ми ще поможемо тобі переправлятьсє туди-сюди”. Ходок дві чи три зробили.

А тоді давай додому. Ідемо степом, бо сєлами муштрують оцих чорнорубашників. Ну, наших хлопців, которі освободилися після нємців чи потікали. Ми сєлами не йдем, а йдем степом, степом. Їсти нема чоґо. Кукурудзу на огні печемо, качани. Сажою позаїдалися. Найлися. Тоді зуби крєпкі були.

Перейшли Буг. Там Вознесєнськ. І пішли ми до Бобринця. Кілометрів 50 недоходя ілі 30, заходим в село с лєвой сторони. Ночю охороняли село, бо нємци ще пооставалися. То ми поробили там. Побули суток двоє чи троє. Попиляли дрова. Вони нас ше оставляли.

Доходив до дороґи, йде полуторка по колії. А я збоку йшов і раз – за борт ухватився. Мене витягнули. Там у гражданському один був, жєнціна і старшина. Витягнули мене. А ті хлопці бігли, бігли. Старшина мені дав кірпічик – хлібину чорну. Поки до Бобринця доїхали, і з’їв.

Приїхали у Бобринєць. Старшина пішов оформлять документи. А той парінь гражданський каже: носив при німцях часи на нозі. Коли руські вступили, він поцєпив їх на руку. Забрали.

У ході організації студентських етнологічних експедицій в окремі райони Кіровоградської області нами набуто певний досвід роботи з фіксації, узагальнення та публікації джерел усної історії Другої світової війни в Україні. Уже зібрано унікальні особистісні документи епохи, яка залишила кривавий слід в історії не лише країни, регіону, але й кожної родини. Їхня унікальність й особлива цінність полягає також у тому, що покоління людей, які пережили війну й пам’ятають її події, поступово, але невпинно відходять. Страждання, пережиті ними, і зусилля, затрачені на те, щоб залишитися людьми в нєлюдських умовах, заслуговують на те, щоб бути зафіксованими.

На нашу думку, джерела усної історії після відповідного узагальнення можуть бути використані при підготовці комплексних досліджень з історії Другої світової війни на території окремих районів області й регіону в цілому. Причому, якщо бойові дії на території Кіровоградщини в 1941-му та 1943 – 44 рр. знайшли своє розкриття в працях дослідників (зокрема, не можемо не відзначити фундаментальної роботи Василя Даценка про бої в урочищі Зелена брама на території Новоархангельського району в липні – серпні 1941 р. [6]), то повсякденне життя населення в умовах окупаційного режиму, стратегії виживання, спротив ворогові, трагедія масових мобілізацій одразу після визволення потребують самої ретельної уваґи.

Ці дослідження можливі тільки в тісній співпраці фахових істориків з працівниками Державного архіву Кіровоградської області. Лише оприлюднення архівних документів разом із емоційно насиченими спогадами про буття маленької людини у воєнну епоху уможливить системно та неупереджено відтворити складний пласт вітчизняної історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Програма етнографічної практики для студентів історичного факультету (спеціальність 7.01.01.03 – Історія, спеціалізація: Українознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2003. – 32 стор.
2. Проскурова С. Щодо особливостей теоретико-методичного забезпечення етнографічної практики студентів історичних факультетів. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. XIII. – К., 2006. – 562 с. – С. 515 – 521.
3. Проскурова С.В. Етнографічна практика: Методичні рекомендації та матеріали. Для студентів факультету історії та права. /Укладач Проскурова С.В. – Кіровоград, РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – 44 с.
4. Проскурова С.В. Дослідницький потенціал методу усної історії. // Наукові записки. – Випуск 14. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. – 2009.
5. Матеріали експедиції до Бобринецького району // Усна історія Голодомору та Другої світової війни на території Кіровоградщини. – Кіровоград: Кіровоградський інститут розвитку людини “Україна”, 2009.
6. Даченко В. Зеленая брама: возвращение к легенде. – Кіровоград: Имэкс-ЛТД, 2013. – 460 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: етнологія; етнопсихологія, зокрема проблеми національної ідентичності українців.

УДК 94(477)“1306/1363”

О ПРЕДПОЛАГАЕМОЙ ПОСТРОЙКЕ МИХАИЛА-КОРИАТА ГЕДЕМИНОВИЧА В ЛАВРИШЕВСКОМ МОНАСТЫРЕ

Сергей РАССАДИН (Минск)

Стаття присвячена атрибуції, на основі археологічних та письмових джерел, залишків викопаного фундаменту, виявленого при розкопках літописного Лавришевського монастиря на р. Німан біля м. Новогрудка в Білорусії. Автор зіставляє свою знахідку з церквою, побудовану в цьому монастирі сином Гедиміном Кориатом близько 1350 р.

Ключові слова: пам'ятка, церква, знахідки, Лавришевський монастр.

Статья посвящена атрибуции, на основании археологических и письменных источников, остатков ископаемого фундамента, выявленного при раскопках летописного Лавришевского монастыря на р. Неман около г. Новогрудка в Беларуси. Автор сопоставляет свою находку с церковью, построенной в этом монастыре сыном Гедимина Кориатом около 1350 г.

Ключевые слова: памятник, церковь, находки, Лавришевский монастырь.

The article is devoted to the attribution on the basis of archaeological and written sources, fossil remains of the foundation revealed during excavations chronicle Lavrishevskogo monastery on the river. Neman near the city of Novogrudok in Belarus. The author compares his find to the church, built in the monastery the son of Gediminas Coryate around 1350.

Keywords: monument, church, finds Lavrishevskyy monastra.

Сегодняшние украинская Кіровоградщина и Новогрудок в Беларуси связаны исторической фигурой шестого сына Гедиминова Михаила (раньше 1345 – после 1358), до крещения – Кориата (от лит. ‘*karas*, “война” + ‘*joti*, “ехать верхом” = “Всадник”, согласно Т. Баранаускасу [1]. О делах столетия минувшего повествует “Летописец великих князей литовских”, созданный в начале XIV в. “Коли господаремъ былъ в Литовьскои земли князь велики Олгирд, – говорится в его Слуцком списке, – и, шедъ в поле с литовьским воискомъ, побиль татар на Синеи воде, трех братовъ: князя Хачебея а Кутлубуга и Дмитрия. А тыи трии браты Татарьское земли, отчичи и дедичи Подольской земли, а отт них заведали атамани и боискаки, приеждаючи от тыхъ атамоновъ, имовали с Подольской земли дан. А братъ великаго князя Ольгирдов держаль Новгородокъ

Литовський, князь Корьять, а у него были 4 сыны: князь Юрьи, князь Александрь, князь Костяньтинь, князь Феодорь. Ино тыи княжата Кориятовичи 3 браты со князя великого Ольгирдовымь прозволениемь и с помочию Литовьской земли не был ни один городь ни древомь рублены, а ни камениемь будованныи. Тогда тыи княжата Корьятовичи, пришед в Подольскую землю, и вошли у приязнь со атаманы, почали боронити Подольскую землю от татарь и боскаком выхода не почали давати” [2, с. 74. Оказалось, что “Летописец” не вполне точен: у с. Торговицы Новоархангельского р-на кировоградскими археологами во главе с Н.М. Бокий был выявлен золотоордынский город как раз того же XIV в., а также городское кладбище [3, 41–83]. Этот город на р. Синюхе, согласно Ф.М. Шабульдо, назывался или просто Синие Воды, или же Ябу-городом. По мнению исследователя, как раз на этот важный центр и наступало осенью 1362 г. Ольгердово войско, разгромившее вооружённые силы западных улусов Золотой Орды в решающей битве, состоявшейся где-то в его окрестностях [4, 19–20]. По мнению О.В. Белецкой, отправным пунктом золотоордынско-литовских взаимоотношений в Подолье, которое досталось князьям-Кориатовичам, стал скандальный эпизод, произошедший несколько ранее с их родным отцом [5, с. 96–97]. Кориат был отправлен своим державным братом Ольгердом в Орду договариваться о союзе против Польши. Однако хан Джанибек, или “царь Жанебекъ добрый”, как именуют его новгородские летописи, выдал послов Ольгерда его врагу, великому князю московскому... Супрасльская летопись сообщает: “В лѣто 6857 [1349]. Князь великий Семёнъ Ивановичъ посла во орду князя Федора Глѣбовича, а с нимъ кылычей Федор Шубачев а Иминь. Вытягаше князеи литовьскихъ: Михаила-Кораида, Семёна свислоцького и Якшю; и приведени быша на Москву посломъ царёвымъ Татуемъ” [6, с. 48]. Чтобы выручить родственников, Ольгерд был вынужден просить у Симеона Гордого мира.

Однако наш герой упоминается также и в другом историческом документе, и выглядит при этом гораздо более достойно. Речь идёт о самой ранней вкладной грамоте знаменитого Лавришевского Евангелия. “Юрій Болкович дарує землю і торгую клітку церкві святого Миколи, яку він побудував у Лаврашевському монастирі. Близько 1350 р.”, – гласит заголовок-комментарий в украинском её издании. Сама грамота имеет следующее содержание:

“Г(с)и помози рабу своѣму юрью болковичю. создавшему цр̄квь ѿ Ѳлтарь. сѣаго архикр̄тѣæ х(с)ва никола. перенесѣньк ч(с)тнхъ юго мощий. сн̄у своѣму валфромѣю | А повелѣньемь бл̄говѣрнаго і хр(с)толюбиваго княза великого михаїла. кедиминовича | Се же придалъ юрьї болковичъ. и своєю братью. к цкви с̄тму николѣ землю пашную. ѿ землю бортную. ѿ клітку торговую. што поїти ладану ѿ темьæну к цр(к)ви | Се же коли с̄на моєго ѿзыкмьтса валфромѣæ. а по юго животѣ. кого бѣ ѿзбѣреть ѿ с̄тїи никола. тому все(то) што к цр(к)ви предаль юсмь. и своєю братию | А кто ѿ(т)їметь ѿ(т) цр̄кви с̄тго никола судитса со мною передъ бг̄мь. югда придетъ праведный судий. хотя судити живымъ ѿ мртвымъ. и оуздати комуждо противу дѣломъ юго ами(н)” [7, с. 28–29].

Итак, наш Кориат-Михаил в этом написанном, возможно, уже после его ордынско-московского приключения тексте именуется, во-первых, “благочестивым”. Этот термин, представлявший перевод греческого *εὐσεβής*, применялся, в том числе, по отношению к князьям – мученикам за веру, жестоко страдавшим в ордынском плену, как, например, Михаил Ярославич Тверской [8]. Можно допустить, что и его литовскому, по крестильному имени, тѣжке пришлось в Орде несладко. Тогда повеление насчёт создания в Лавришевском монастыре церкви во имя Святого Николая Чудотворца, покровителя странствующих, могло быть знаком длагодарности за счастливое возвращение в свой Новогрудок. Кстати, Кориат великим князем никогда не был, являясь всего лишь удельным новогрудским.

Возможно, упомянутая Кориатова “благоверность” – такое же верноподданное преувеличение, как и светский его титул в той же самой грамоте.

Современный Новогрудок, он же летописный Новгородокъ, находится в верховьях мелкого левого притока Немана, – теперь Валовки, или, согласно документу 1396 г., “реки Боловячи” [9, с. 4]. Между тем где-то в её низовьях должен был находиться легендарный, летописный же Лавришевский, или, собственно, Войшелков, монастырь. Под 6771 (1263) г. в Ипатьевской летописи о законном наследнике Миндовга сообщается: “Войшелкъ... приде опять в Новъгородокъ, и учини собѣ манастирь на рѣцѣ на Немнѣ, межи Литвою и Новымъгородкомъ, и ту живяше” [10, с. 568]. Его археологический поиск десятилетиями оставался безуспешным: в 1970 – 1980-х гг. здесь вместо древнего монастыря находили, например, то мезолитическую стоянку, то остатки церкви начала XX в. [11, с. 228]. Наконец, на южной окраине д. Лавришево Новогрудского р-на Гродненской обл. этот ископаемый памятник удалось обнаружить экспедиции Белорусского государственного технологического университета [12, с. 74 – 77]. По состоянию на конец летнего полевого сезона - 2014 здесь изучено 136м² культурного слоя мощностью 1–1,6 м. Основная масса около 10 тыс. находок соответствует типичным для археологических памятников Беларуси XVI – начала XVIII вв. Преобладают обломки посуды, как кухонной (горшков, сковород), так и столовой. Однако нижние, 5 – 7-й, пласты этого монастырского культурного слоя уверенно датируются второй половиной XIII в. В самом деле, ведь, к примеру, самые массовые в них находки, керамические, имеют надёжные аналоги в комплексе новогрудской постройки № 17. Согласно М.В. Малевской, эта постройка принадлежала к 6-му строительному горизонту, и погибла в пожаре Новогрудка при захвате его окольного города Львом Даниловичем Галицким зимой 1274 г. Особенностью данного комплекса было сочетание обломков горшков VI – IX типов [13, с. 79, 82]. Как раз такое же выявлено и в Лавришеве. К типу VI принадлежал кухонный горшок кирпичного цвета, со следами сильного нагара. От него сохранился характерный сильно профилированный венчик с чётко выделенной шейкой и скошенным наружу венчиком. М.В. Малевской подчёркивается, что горшки VI типа почти отсутствуют в сооружениях XIII в. Один из горшков, найденных в жилище № 17 окольного города Новогрудка всё же принадлежал как раз именно к этому типу (Рис. 1: 1 а–в). Но большинство как в 17-м новогрудском жилище, так и в лавришевских нижних слоях, составляют части горшков IX типа (Рис. 1: 2 – 5). Крупные фрагменты принадлежали, судя по следам копоти и нагара, также кухонном горшкам, первоначально серовато-коричневым, но в процессе использования потемневшим. На обломках двух сосудов в районе плечика замечен орнамент в виде волнообразной линии, одинарной или двойной, в то время как на обломке ещё одного – горизонтальные параллельные линии, а также следы ангоба. Обнаружена также втулка керамической сковородки, или латки (Рис. 1: 8 а). Длина этой втулки – 6,5 см, максимальный диаметр 3,5 см, диаметр отверстия 1,5 см. Поверхность кирпичного цвета, без каких-либо следов поливы, наблюдаемых на сковородках-рынках XVI–XVIII вв. Фактура и сам стиль данной, очевидно, архаичней. Она полностью соответствует трём “ручкам сковородок, или латок”, по М.В. Малевской. В близлежащем Новогрудке эти “ручки” были найдены в культурных слоях начала – середины XIII в. (Рис. 1: 8 б–г) [14, с. 36 – 37, 54; Рис. 23: 7 – 9; 36: 2, 4, 6 – 8]. Среди найденных в Лавришеве днищ древнерусских сосуда одно имело в центре рельефное, выступающее на высоту 0,20 – 0,25 см клеймо в виде параллелограмма 4x1,5 см (Рис. 1: 7). Согласно В.Д. Гупало, древнерусские гончарные клейма, особенно распространённые в X – XII, в XIII уже редки, а в XIV в. – единичны. При этом тип IV группы Б, согласно предложенной ею классификации этих клейм, как раз и составляют параллелограммовидные [15, с. 236, Рис. 2: IV].

Керамические находки дополняются синхронными им металлическими. Так, в том же горизонте обнаружен, в согнутом состоянии, железный черенковый нож с длиной лезвия 19,3, черенка 5,8, максимальной шириной 1,8 см (Рис. 2: 1). Он вполне аналогичен древнерусским, например, новгородским и киевским [16, Рис. 43: В, Д; 38, Рис. 66].

Интересной находкой, по-видимому, является и железное кресало овальное, несколько асимметричное, кресало, с максимальной длиной 9, шириной 3,5, толщиной 0,5 см (Рис. 2: 2 – 3). Такие как в Беларуси, так и в Украине характерны для древнерусских памятников XIII в. [17, с. 45; 18, с. 60; 19]. Под электронным микроскопом на ржавой его поверхности чётко видны отпечатки ткани. Наверняка кресало было утеряно, находясь в специальном матерчатом кошельке-футляре.

Упомянутые древнерусские находки и создают в Лавришеве соответствующий контекст, в котором вполне уместным выглядит обнаружение, наравне с этими подвижными, ещё и недвижимого, можно сказать, монументального, объекта, по-видимому, сопоставимого с ними по своему возрасту. В южной части раскопа 2012 г., уходя в его стенку, была обнаружена часть хорошо сохранившийся массивного фундамента из валунного камня, с кирпичным заполнением изнутри, на известково-песчаном растворе. Поскольку раскоп следующего, 2013, г. вплотную примыкал к предыдущему с севера, выявление также и в нём остатков массивного фундамента было вполне ожидаемым (Рис. 3). Желобчатый кирпич из этого фундамента имеет размеры 30 – 33x13 – 15x10 – 11 см (Рис. 4: 1). Это вполне соответствует как раз формату того брускового кирпича, который в Беларуси принято датировать второй половиной XIII – XV вв. [20, с. 316]. С другой стороны, практически те же размеры имеет и брусковый кирпич Луцкого замка, достроенного великим князем Литовским Витовтом на рубеже XIV – XV ст. [21, с. 329]. Считается, между прочим, что как раз в то время Новогрудчина находилась под значительным культурным влиянием Галицкой Руси, более сильным, чем её тогдашние связи с Полоцком или Смоленском [22, с. 85].

Как известно, старейшая башня Новогрудского замка, “Щитовка”, была возведена примерно в то же самое время, а именно в конце XIV в. [23, с. 16]. Поэтому, в общем, неудивительно сходство между брусковым кирпичём из кладки “Щитовки” и из фундамента лавришевской церкви (Рис. 4: 3 – 3).

Итак, не исключено, что обнаруженный каменно-кирпичный фундамент может относиться к середине XIV в. Представляется допустимым, что он принадлежал как раз той самой церкви, имевшей, по-видимому, деревянный корпус, которую велел соорудить в Лавришевском монастыре новогрудский князь Михаил-Кориат Гедеминевич около 1350 г.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Баранаускас Т. Древние литовские имена // <http://viduramziu.istorija.net/ru/names.htm>. – Дата доступа: 15.11.2014.
2. Полное собрание русских летописей. Т. 35. Летописи белорусско-литовские / Сост. и автор предисл. Н.Н. Улащик. М.: Наука. – 1980. – 306 с.
3. Бокій Н.М., Козир І.А. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях / Наук. ред. Ф.М. Шабульдо, упор. О.Д. Брайченко. – Київ: Ін-т історії НАН України. – 2005. – С. 41 – 83.
4. Шабульдо Ф.М. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях / Наук. ред. Ф.М. Шабульдо, упор. О.Д. Брайченко. – Київ: Ін-т історії НАН України. – 2005. – С. 9 – 27.
5. Белецкая, О. В. Подолье и татары во второй половине XIV – первой половине XV в.: эволюция даннических отношений // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – 2008. – Вып. 4. – С. 96 – 108.
6. Полное собрание русских летописей. Т.35. Летописи белорусско-литовские / Сост. и автор предисл. Н.Н. Улащик. М.: Наука. – 1980. – 306 с.
7. Грамоты XIV ст. Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-покажчики М.М. Пещак. – Київ: Наукова думка. – 1974. – 249 с.
8. Игумен Андроник (Трубачёв). Благоверный // Православная энциклопедия. Т. V. – М.: Церковно-научный центр “Православная энциклопедия”. – 2002. – С. 251 – 252.
9. Обмежевание спорныхъ земель Лавришевскаго монастыря, произведённое Новгородским наместником Петрашем Монтигирдовичемъ, по приказанію великаго князя Витовта // Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею. Т. XI. Акты главного литовского трибунала. – Вильна: Типография А.Г. Сыркина. – 1880. – 614 с.
10. Летопись по Ипатьевскому списку. Издание Археографической комиссии. – СПб: Печатня В. Головина. – 1871. – 616 с.

11. Краўцэвіч А.К. Археалагічныя даследаванні Лаўрышаўскага манастыра на Панямонні // 3 глыбі вякоў. Наш край. 1996. Вып. 1. – С. 228 – 234.
12. Рассадін С.Е. Возрождение Лавришевского монастыря и археологические исследования в Лавришеве в 2011 г. // Традицыі і сучасны стан культуры і мастацтваў: матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (10 – 11 лістапада 2011 года, г. Мінск). – Мінск: Эканоміка і право. – 2011. – С. 74 – 77.
13. Малевская М.В. Керамика заходнорусскіх гарадоў X–XIII вв. Труды ИИМК РАН. Т. XVII. – СПб: Издательство Санкт-Петербургского института истории РАН “Нестор-История”. – 2005. – 160 с.
14. Там же.
15. Гупало В.Д. Гончарные клейма Прикарпатья и Западной Волыни (опыт систематизации) // Советская археология. – 1985. – № 4. – С. 236 – 242.
16. Колчин Б.А. Железообрабатывающее производство Новгорода Великого // Материалы и исследования по археологии СССР. № 65. М., 1959. – С. 78 – 93.
17. Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.). – Минск: Наука и техника. – 1978. – 160 с.
18. Заяц Ю.А. Заславль в эпоху феодализма. – Минск: Наука и техника. – 1995. – 207 с.
19. Шекун О.В. Садиба кінца XII – пачатку XIII ст. (за матэрыяламі розкопак пос. Рів-2 біля с. Шестовиця) // Археология Чернигова // <http://www.archeology.narod.ru/book5.html>. – Дата доступа: 15.11.2014.
20. Археалогія Беларусі. Т. 4. Помнікі XIV–XVIII стст. / Рэд. В.М. Ляўко і інш. – Мінск: Беларуская навука. – 2001. – 597 с.
21. Абрамюк І.Г. Розвиток цеглянаго будівництва у місті Луцьку // Ресурсоекономні матэрыялы, конструкцыі, будівлі та споруды. Збірник наук. прац. – Рівне: НУВГП. – 2008. – Вип.17. – С. 327 – 333.
22. Нікалаеў М.В, Антонаў В.В. Пачаткі кніжнай культуры Вялікага Княства Літоўскага. Артыкул другі // Спадчына. – 2003. – № 4 – 5. С. 80 – 87.
23. Ткачоў М.А. Замкі Беларусі (XIII – XVII ст.). – Мінск: Польша. – 1977. – 82 с.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Рассадін Сергей Евгеньевич – доктар історычных навук, прафесар, прафесар кафедры історыі Беларусі і палітологіі Беларускага дзяржаўнага тэхналагічнага ўніверсітэта.

Научные интересы: праблемы археалогіі, дрэвняй і сярэдневяковай історыі, геральдыкі, титулологіі.

Рис. 1. Древнерусская керамика Лавришева и её аналоги из жилища № 17 в Новогрудке.

Рис. 2. Железные находки XIII в. из Лавришевского монастыря: нож (1), кресало (2 – 3).

Рис. 3. Части фундамента.

Рис. 4. кирпич церковного фундамента (1) и башни “Щитовка” (2).

УДК 94(477.65)"17/20"

ПУБЛІКАЦІЇ XVIII – ПОЧ. XXI СТ. ПРО ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКІ АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ В ЕРМІТАЖІ

Сергій ШЕВЧЕНКО (Кіровоград)

1764 р. вийшла публікація Г. Міллера про наслідки перших археологічних розкопок в Україні. Виявлений тоді Литий скарб потрапив до Кунсткамери, а потім – до Ермітажу. Наступні автори вивчали, характеризували цю колекцію, виходячи з отриманих нових даних скіфологією. З'явилася у світ інформація й про інші надходження до Ермітажу з території, яка сьогодні входить до Кіровоградщини. Ці публікації можуть стати певними свідченнями для обґрунтування постановки питання повернення історичних художніх цінностей з-за кордону до музейного фонду України.

Ключові слова: Ермітаж, Литий скарб, публікація, колекція.

In 1764 the publication of G. Muller went out about the consequences of the first archaeological excavations in Ukraine. Poured treasure is educed then got to Cabinet of curiosities, and then to the Hermitage. Next authors studied, characterized this collection, coming from the obtained new data, as scythology. Information was published about other receivableness to the Hermitage from territory that is today included to the Kirovohrad area. These publications can become certain certificates for the ground of statement of a question of return of historical artistic values in the museum fund of Ukraine.

Key words: the Hermitage, Poured treasure, publication, collection.

В 1764 г. вышла публикация Г. Миллера о результатах первых археологических раскопок в Украине. Выявленный тогда Литой клад попал в Кунсткамеру, а потом – в Эрмитаж. Последующие авторы изучали, характеризовали эту коллекцию, исходя из полученных новых данных скифологией. Появлялась в мир информация и о других поступлениях в Эрмитаж с территории, которая сегодня входит в состав Кировоградщины. Эти публикации могут стать определенными свидетельствами для обоснования постановки вопроса возвращения исторических художественных ценностей из-за границы в музейный фонд Украины.

Ключевые слова: Эрмитаж, Литый клад, публикация.

Археологічні розкопки території Буго-Дніпровського межиріччя виявили унікальні, різноманітні пам'ятки давніх культур. Їхню наукову, історичну, пізнавальну цінність засвідчує практичний інтерес регіональних та центральних українських і закордонних музеїв. У цій статті зробимо першу спробу узагальнити ступінь висвітлення способів поповнення та характеристики складу старожитностей, які за часів Російської імперії були вивезені з українських теренів, котрі сьогодні входять до Кіровоградської області, до Санкт-Петербурга, і потрапили до фондів Ермітажу.

Першими на українських землях та в археологічній скіфології взагалі були розкопки Литої могили (тепер – територія Знамянського району), знахідки в якій стали відомими науці, з часом надійшли до Ермітажу. Найдавніший опис їхніх підсумків Г.Ф. Міллера опубліковано під назвою “Изъяснения о некоторых древностяхъ, в могилахъ найденныхъ” в академічному виданні “Ежемесячные сочинения и известия о ученых делах” за грудень 1764 р. [1]. Тут названо викопані за дорученням генерала О. Мельгунова золоті ланцюжок (вірогідно, нашійний) та кільце (“товсте, чисто зроблене”), 17 мідних блях (“хижий птах, але без ніг”), срібні, вірогідно, підсвічники із позолоченими вінцями та кільцем і срібними надставками, обтягнуте золотою бляхою з чеканкою залізне руків'я та поламані піхви кинджала (золота бляха з чеканкою), подвійну товстувату золоту бляху, склепану цвяхами (прикраса одягу або кінського убору), половину золотої бляхи (вірогідно, від піхв), розламані золоті бляхи (можливо, від руків'я кинджала), до 40 мідних наконечників стріл. Крім цього, науковцем згруповано “різні дрібниці із золота..., срібні шматочки”, 20 залізних цвяхів (із оббитими сріблом шляпками), дві поржавілі, частково позолочені речі невідомого призначення, залізні шматки (можливо, від руків'я кинджала), перегорілий людський прах [1, с. 501 – 509]. (Точніше тлумачення знахідок і віднесення їх до скіфського поховання відбулося пізніше, з розвитком археології.) Цей перелік являє собою інтерес для теми нашої статті з огляду на те, що, як писав 1894 р. історик, археолог В.М. Ястребов у “Записках імператорського Одеського товариства історії та старожитностей” (ОТІС), речі з Литого кургану надійшли до Кунсткамери, де їхня доля “не достатньо відома” [2, с. 132].

Старший охоронець відділення старожитностей Ермітажу Є.М. Придик на поч. XX ст. у праці, присвяченій Мельгуновському скарбу, засвідчив, що до Кунсткамери останній потрапив на рубежі літа – осені 1764 р. за розпорядженням Катерини II. 1860 р. із

“мінцкабінету” за рішенням Олександра II частину колекції передали Ермітажу. (Про те, що це було відомо не всім дослідникам навіть наприкінці XIX ст., свідчить згадана стаття В. Ястребова.) Інша частина надійшла туди 1894 р. з Академії наук. “На жаль, ми не маємо жодних свідчень про те, в якому положенні окремі речі були знайдені в кургані: ні у Мельгунова, ні у Міллера не говориться про це жодного слова, а між тим ці відомості значно полегшили б пояснення деяких предметів, призначення котрих залишається неясним”, – йшлося в публікації [3, с. 5]. До того ж останній не описував “різні дрібниці із золота”. На час публікації Є. Придика пропало велике золоте кільце, описане Г. Міллером. Отже, 1764 р. відбулося перше, але далеко не останнє вивезення до столиці Росії старожитностей з Центральної України. Як засвідчують публікації, їхня “анексія”, зокрема Ермітажем, тривала і в наступному столітті, хоча тоді вже в Причорномор’ї, Буго-Дніпровському межиріччі виникли місцеві музейні осередки, які могли б прийняти раритети, виявлені на українській території.

На виставку VI археологічного з’їзду в Одесі викладач Єлисаветградського земського реального училища В. Ястребов привіз ряд предметів зі свого повіту, в т. ч. залишки грецької вази із розграбованого Мартоношського кургану. На час публікації огляду виставки в “Працях” з’їзду (1886 р.) її бронзова ручка, яку тоді описав А.М. Подшивалов, у вигляді медузи уже була в Ермітажі, а уламки вази – у зібранні Одеського товариства історії та старожитностей [4, с. LXX – LXXII]. 1894 р. у своїй головній праці “Досвід топографічного огляду старожитностей Херсонської губернії” В. Ястребов детальніше писав, що виявлені 1870 р. скарбощукачами речі в Мартоношському кургані зберігаються в Одеському музеї (котел, бронзова позолочена панафінейська ваза без ручок та глиняна амфора), колекції Єлисаветградського реального училища (амфора, 2 списи і 3 стріли), у приватних зібраннях. Одна з двох ручок згаданої вази, прикрашених рельєфним зображенням медузи, яка біжить (VI – V ст. до н. е.), пропала, інша містилася в Імператорському Ермітажі [2, с. 141].

В.К. Мальберг 1907 р. у петербурзьких “Матеріалах з археології” охарактеризував вазу з ручкою, прикрашеною горгоною. (Сама ручка із Мартоношського кургану раніше, окрім згаданого вище, публікувалася 1888 р. в “Gazette archéologique”, де використано відомості, отримані від В. Ястребова). Він підкреслював, що вона була “рідким античним виробом з бронзи, виявленим на території імперії”, жалкуючи, що “варварська розкопка цього кургану забрала із собою майже всі сліди речей, які в ньому були”. Ручка розташовувалася в Ермітажі, а уламки посудини – у зібранні ОІС. (В. Юргевич у “Короткому покажчику музею”, виданому в Одесі 1890 р., написав, що там зберігалися з Мартоноші “верхня уціліла частина бронзової, позолоченої еллінської панафінейської вази” № 105^b та мідний котел № 100.) Масивність ручки та великий радіус вази свідчать про її великі розміри, горловина була відносно короткою. Ваза датована VI ст. до н. е. При першому виданні фігурка на ручці названа Медузою, як уважає В. Мальберг, без достатніх підстав. Її слід уважати горгоною. Ручка є зразком іонійського мистецтва [5, с. 36 – 38, 43, 49, 57]. В. Гошкевич, у “Літопису” очолюваного ним Херсонського музею старожитностей, повідомив про отримання її гіпсової копії з Ермітажу [6].

1929 р. в журналі “Україна” у статті зінов’євського краєзнавця Н.А. Бракер, зокрема, відзначено внесок В.М. Ястребова у формування колекції музею Єлисаветградського реального училища, який мав цінні наукові речі. “Він, очевидно, пишався своїм твором, і тому був страшенно засмучений, коли Археологічна комісія, узявши на перегляд з музею бронзову ручку, що зображала медузу, затримала її для Ермітажу як рідку й цікаву з наукового погляду, а музею надіслала замість неї якісь інші речі” [7], йшлося в публікації. М. Тупчієнко 2008 р. зазначив, що у факті глибокого переживання В. Ястребовим вилучення Ермітажем ручки мідної медузи з колекції Єлисаветградського училища вбачається вболівання за свій музей, угадується його незгода з практикою концентрації найцінніших речей лише в столичних музеях, де вони часом перебували в запасниках фондів, так ніколи й не потрапляючи до експозиції [8, с. 116 – 117]. Таким чином, ручка за кільканадцять років пройшла шлях від Мартоношського кургану до музею Єлисаветградського училища, виставки археологічного з’їзду в Одесі та російського Ермітажу.

В огляді Ермітажної колекції епохи бронзи М.Ю. Бранденбурга, опублікованому 1974 р. в серії “Зводу археологічних джерел” Н.К. Качалова називає випадково знайдений при оранці в с. Оситняжці Чигиринського повіту бронзовий одновушний кольт з круглою

втулкою. 1900 р. його придбав Артилерійський музей, завідування яким, намагання поновити фонди старовинною зброєю і привели М. Бранденбурга в археологію [9, с. 5, 21, 31]. 1932 р. музей передав Ермітажу велику колекцію матеріалів з розкопок та придбань М. Бранденбурга, у т. ч. з поховань Тясминської групи. Результати розкопок курганів на землях с. Оситняжки В. Хвойки 1900 р. описані Л.К. Галаніною в праці “Скіфські старожитності Подніпров’я (Ермітажна колекція М.Ю. Бранденбурга)” (1977 р.). Серед виявленого були бронзові, кістяні, залізні наконечники стріл, тарілочка, золота сережка, срібна каблучка, маленька залізна сокира, намистини, зброя, залізний ніж, бронзові булавки [10, с. 5, 7 – 8, 29, 32 – 34].

У подальших публікаціях оглядів, характеристик колекцій Ермітажу з-поміж археологічних пам’яток центральноукраїнського, за місцем розкопок, походження, автори переважно виявляли інтерес до речей Литого кургану. Стан Мельгуновського та Келермеського скіфських мечів в Особливому сховищі Державного Ермітажу охарактеризовано в статті Є. Черненка 1980 р. Перший з них зареєстрований там за № ДН. 1973/19-20. Його клинок зруйнований, вірогідно, при розкопках. М. Артамонов визначив довжину піхв – 43,3 см, руків’я – 16,5 см. Останнє збереглося погано, пошкоджене, очевидно, при тривалому зберіганні. Автор вищезгаданої публікації, працівник дорадянського Ермітажу Є. Придик складав його з численних шматків. Частина золота обкладки втрачена. Орнамент наверхшя складають елементи зображення священного дерева. Уздовж ручки нанесено орнамент у вигляді “ялинки”. У крилах перехрестя зображені 2 гірські козли. Частина перехрестя між їхнім зображенням утрачена до опису Є. Придика. Уздовж лопаті нанесено орнамент у вигляді максимально стилізованих 12 голівок хижих птахів. Черненко датує Мельгуновський курган кінцем VII ст. [11, с. 158 – 19, 22 – 25].

У вступній статті до видання 1964 р. “Ермітаж” М.І. Артамонов зазначав, що центральне місце серед колекції відділу історії первісної культури займають пам’ятки скіфо-сарматської культури, які за кількістю та художньою цінністю не мають собі рівних у світі. Тут містяться речі із Келермеських курганів і т. зв. Мельгуновського скарбу, в т. ч. обкладена золотом зброя, а також різноманітні прикраси, у котрих елементи передньоазійського походження поєднуються з прекрасними зразками оригінального скіфського мистецтва [12]. 1966 р. у виданні з історії Ермітажу Я.В. Доманський помилково вказував, що знахідки розкопаного Мельгуновим кургану, уже 1763 р. (насправді, 1764 р.) стали об’єктом ретельного наукового дослідження. Він підкреслив, що це був багатий набір художньо виконаних виробів ранньоскіфського часу. Згодом комплекс отримав ім’я свого відкривача [13, с. 116]. В альбомі про ювелірні вироби в Ермітажі Л.К. Галаніна, Н.Л. Грач та М.І. Торнеус зазначали, що основна частина колекцій стародавнього золота формувалася завдяки переважно науковим археологічним пошукам у Північному Причорномор’ї. Окремі розкопки тут велись у XVIII ст., зокрема, Литого кургану 1763 р. Відомий у науці як Мельгуновський скарб, він містив різноманітні золоті й срібні прикраси та зброю. Водночас не наводиться зміст цього скарбу, не подано зображення виявленого в ньому на жодній з 81 фотографій коштовностей [14]. Доля Литого скарбу коротко висвітлюється в статті Г.І. Смирнової про відділ археології Ермітажу (1990 р.). Дорогоцінні прикраси та золота зброя рубежу VII – VI ст. з перших розкопок (1763 р.) скіфського кургану до Ермітажу надійшли з Кунсткамери. Ці знахідки пробудили інтерес до курганів у Північному Причорномор’ї, яке в II пол. XVIII ст. було захоплено Російською імперією. Їх почали розкопувати стихійно всі, хто мав для цього кошти й бажання. У 1830-х рр. тут розпочалося наукове систематичне дослідження. На час публікації від Мельгуновського набору речей в Ермітажі зберігалася лише частина. Частина предметів, виділена звідси 1932 р. для музеїв УРСР, разом з іншими першокласними скіфськими комплексами (Олександропільський, Чмиревий кургани та ін.) загинула під час Другої світової війни [15, с. 237]. Загалом, як засвідчують радянські путівники по залах Ермітажу, знахідки з Литого кургану та з інших регіонів Кіровоградщини до експозицій та ілюстрацій у його виданнях практично не потрапляли, що може стати одним з чинників постановки питання про повернення їх до музеїв України, зокрема, Кіровоградщини.

Ряд публікацій не позбавлені окремих неточностей. 1996 р. в “Словнику-довіднику” з археології сказано, що скарби Мельгуновського кургану з Ермітажу передавали до Харкова, де вони зникли під час Другої світової війни [16]. Насправді ж, Україні передано

було тоді лише частину знахідок (і не всі вони зникли), інша й сьогодні зберігається в Ермітажі.

У статтях І.В. Тункіної на рубежі ХХ – ХХІ ст. на підставі документів 1763 – 1764 рр. та наступного періоду, публікацій ХVІІІ – ХХ ст. зроблено спробу узагальнити нагромаджені знання про Литий скарб. Лист Г. Міллера до О. Мельгунова від 8.5.1764 р. свідчить, що на цей час академік опрацював скарби, отримані від генерала, було зроблено оригінали і копії малюнків знайдених речей [17, с. 23]. У Кунсткамері “Пакет із золотими, срібними та іншими могильними речами, знайденими в минулому 1763 році в Новоросійській губернії (насправді, її тоді ще не було. – С.Ш.) та повідомленому в Кунсткамеру від колишнього там губернатора Олексія Петровича Мельгунова через професора Міллера вересня 6 дня 1764 року, реєстр доданий до журналу” помістили до Мінц-кабінету під № 71 в першу шафу [18, с. 140]. 1779 р. про Литий скарб йшлося в описі Кунсткамери унтербібліотекаря АН Бакмейстера. Згаданий лист Міллера до Мельгунова вперше опублікувала Тункіна [17, с. 23 – 24]. Культурно-історична належність скарбу була остаточно визначена в другій пол. ХІХ ст. Його речі склали два основних культурних індикатора архаїчної “скіфської тріади” – озброєння та художній стиль. Тункіна припускає, що малюнки 1764 р. речей скарбу могли зберегтися у складі Ермітажного зібрання в Рукописному відділі Російської національної бібліотеки або в Російському держархіві стародавніх актів, а їхні копії – в Держархіві Ярославської області [17, с. 141 – 142]. Можливо, це, якоюсь мірою, сприятиме уточненню інформації про тодішній склад і стан коштовностей. Адже Мельгунов в описі від 31.03.1764 р. та Міллер не залишили конкретних відомостей про дрібні речі, деякі із них не були відібрані для замалювання. Вага уламків дорогоцінних старожитностей, названих останнім, в Ермітажі виявилася вдвічі меншою. У ті часи зникло золоте кільце (браслет). 1932 р. більшість речей скарбу через Паритетну комісію потрапила до музеїв столиці УРСР Харкова, де ці речі пропали в роки війни. У Золотій коморі Галереї дорогоцінностей Державного Ермітажу міститься меч у золотих піхвах, золоті діадема й пластинка з мавпою та птахами, срібні ніжка, дві “трубочки” й цвяхи, сім із сорока наконечників стріл [18, с. 135, 144]. До проблем, окреслених І. Тункіною, належить датування скарбу одними дослідниками серединою – третьою чвертю (ширше – другою половиною) VІІ ст., іншими – рубежом VІІ – VІ ст. до н. е. 2012 р. золоті речі з Литого кургану були опубліковані в каталозі скіфського зібрання Ермітажу [19].

Детально історію колекції предметів з Литого кургану висвітлено 2012 р. (авт. Л. Бабенко). Зокрема, зазначається, що 1859 р. за велінням Олександра ІІ піхви акінака, діадему й ніжки парадної табуретки передали з Нумізматичного кабінету АН до Ермітажу. Інша частина туди надійшла 1894 р. у зв’язку з ліквідацією Музею класичної археології при АН. 1932 р. з Ермітажу до УРСР повністю або частково передали матеріали шести скіфських курганів, в т. ч. Мельгуновського. 16 речей (золота бляшка-птах, діадема з розетками, піхви і руків’я меча, срібні ніжка трону, трубочка, циліндр та цвях, 7 бронзових стріл, уламок пластини з мавпою) з останнього залишилися в Ермітажі для зняття гальванокопій [20, с. 20 – 21].

Про золоті аплікативні прикраси одягу з кургану йдеться в статті О. Ліфантій. Вони були презентовані 17-ма бляшками, виконаними у формі стилізованого хижого птаха з поверненою вліво головою, не виділеними лапами. Він не належить до певного виду, а є збірним стилізованим образом роду орлів. 16 бляшок були втрачені під час Другої світової війни. Автором запропоновано варіант реконструкції портупейного пояса та головного убору [21]. Більш детально зображення хижих птахів на золотих масивних бляхах, єдина збережена з яких експонується в Ермітажі, розглядає Ю. Полідович. У цілому умовне, узагальнене зображення водночас має окремі риси, які нагадують степового орла або беркута, орла-карлика [22, с. 51 – 52]. Інтерес викликає стаття Н. Бокій та О. Могилова “Нове про Мельгуновський курган” [23, с. 29].

Згадані й інші публікації свідчать про інтерес до старожитностей Ермітажу, виявлених на території, яка сьогодні входить до Кіровоградської області, про їхню історико-культурну цінність. Передовсім автори зверталися до Литого скарбу. Ці речі можуть стати предметом постановки питання їхньої реституції (повернення) в Україну. Окрім Ермітажу, археологічні пам’ятки з Дніпро-Бузького межиріччя у ХІХ – ХХ ст. надходили й до інших зарубіжних та вітчизняних музеїв, що може стати предметом висвітлення в наступних публікаціях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. [Миллер Г.Ф.] Изъясненіе о некоторыхъ древностяхъ въ могилахъ найденныхъ // Ежемесячные сочинения и известия об учёныхъ делах. – 1764. – Декабрь. – С. 483–515.
2. Ястребовъ В. Опытъ топографическаго обозрѣнія древностей Херсонской губерніи // Записки Императорскаго Одесскаго Общества Исторіи и Древностей (ЗООИД). – 1894. Т. XVII. – 1894. – С. 63–176.
3. Придикъ Е.М. Мельгуновскій клад 1763 года. Съ 5 таблицами и 14 рисунками: Материалы по археологіи Россіи, издаваемые Императорскою археологическою комиссією. – № 31. – С.-Пб.: Типографія Главнаго Управленія Уделовъ, 1911. – 24 с.
4. Археологическая выставка // Труды VI Археологическаго Съезда в Одессе (1884). – Т. 1. – Одесса: Тип-я А. Шульца, 1886. – С. LXX–LXXVII.
5. М. Вл. Ваза с ручкой, украшенной горгоной // Жебелевъ С.А., Мальмберг В.К. Три архаическихъ бронзы изъ Херсонской губерніи // Материалы по археологіи Россіи, издаваемые Императорскою археологическою комиссією. – С.-Пб., 1907. – № 32. – С. 36–57.
6. Херсонскій Городской Музей Древностей. Вып. 2. Летопись за 1909, 1910 и 1911 г.г. с иллюстраціями / Сост. В.И. Гошкевич. Изданіе Херсонскаго Городскаго Управленія. – Херсонъ: Типографія преемн. О. Ходушиной, 1912. – 85 с.
7. Бракер Н. Володимир Ястребов (До тридцятих роковин смерти) // Україна. – 1929. – № 2. – С. 80–91.
8. Тупчієнко М.П. Музеєзнавчі аспекти археологічної спадщини В.М. Ястребова // Український музей при навчальному закладі: історія і сучасність. Матеріали обласної науково-методичної конференції. – Кіровоград: Вид-во КОІППО ім. В. Сухомлинського, 2008. – С. 109–117.
9. Качалова Н.К. Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга. Эпоха бронзы // Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. В 4–12. – М.: Наука, 1974. – 57 с.
10. Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга) // Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. Д 1–33. – М.: Наука, 1977. – 68 с.
11. Черненко Е.В. Древнейшие скифские парадные мечи / Мельгунов и Келермесс // Скифология и Кавказ: Сборн. научн. трудов. – К.: Наук. думка, 1980. – 259 с.
12. Эрмитаж / Под общ. ред. М.И. Артамонова. – Ленинград: Сов. художн., 1964. – Б/о.
13. Доманский Я. В. Отдел истории первобытной культуры // Эрмитаж за 200 лет (1764–1964). История и состав коллекций. Работа музея. – Л.–М.: Сов. художн., 1966. – С. 115–126 с.
14. Галанина Л.К., Грач Н.Л., Торнеус М.И. Ювелирные изделия в Эрмитаже (Особая кладовая): [Альбом]. – Л.: Сов. художн., 1967. – 96 с.
15. Смирнова Г.И. Отдел археологии // Эрмитаж. История и современность. – М.: Искусство, 1990. – С. 235–252.
16. Словник-довідник з археології / Ред. укл., кер. авт. кол. Н.О. Гаврилюк. – К.: Наук. думка, 1996. – 430 с.
17. Тункина И.В. Первый исследователь скифских курганов. К биографии А.П. Мельгунова (1722–1788) // Очерки истории отечественной археологии. – Вып. II. – М., 1998. – С. 12–25.
18. Тункина И.В. Сокровища Литого кургана и академик Г.Ф. Миллер // Вестник древней истории. – 2006. – № 6. – С. 135–152.
19. Алексеев А.Ю. Золото скифских царей в собрании Эрмитажа. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2012. – 272 с.
20. Бабенко Л.И. К истории коллекции предметов из Литого (Мельгуновского) кургана // Российская археология. – 2012. – № 3. – С. 20–27.
21. Лифантий О. Золотые украшения одежды из Мельгуновского кургана // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Вип. 21: Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 52–59.
22. Полідович Ю. Зображення хижих птахів з Литого (Мельгуновського) кургану // Там само. – С. 61–79.
23. Бокий Н., Могилев А. Новое о Мельгуновском кургане // Там же. – С. 26–39.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шевченко Сергій Іванович – доцент, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історіографія історії Кіровоградщини, Центральноукраїнсько-сербські зв'язки.

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 621.311:930.2(477.65)“19”

**ПРОБЛЕМИ ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНИ –
ЗИНОВ'ЄВЩИНИ – КІРОВОГРАДЩИНИ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.****Олег БАБЕНКО (Кіровоград)**

У статті йдеться про передумови та розвиток електричної мережі на терені Кіровоградщини в 1920 – 1940-х рр. відповідно до радянських планів побудови економіки та держави соціалістичного типу.

Ключові слова: СРСР, план ГОЕЛРО, Кіровоградщина, комунізм, електрифікація.

Статья рассказывает о предпосылках и развитии электрической сети на территории Кировоградщины в 1920 – 1940-х гг. В соответствии с советскими планами построения экономики и государства социалистического типа.

Ключевые слова: СССР, план ГОЭЛРО, Кировоградщина, коммунизм, электрификация.

The article tells about the background and development of the electricity network on the territory of Kirovograd region in 1920-1940's. according to Soviet plans for the building of socialist economy and state type.

Keywords: USSR electrification plan, Kirovohrad region, communism, electrification.

1920 р. в Радянській Росії був розроблений план ГОЕЛРО (Державної електрифікації Росії). У постанові ВЦІК створення комісій з розробки плану чітко вказувалася мотивація розробки плану: “Наряду с ближайшими насущнейшими, неотложными и первоочередными задачами по устройству транспорта, устранению кризисов в топливе и продовольствии, борьбе с эпидемиями, организации дисциплинированных армий труда для Советской России впервые представляется возможность приступить к более планомерному хозяйственному строительству, к научной выработке и последовательному проведению в жизнь государственного плана всего народного хозяйства.

Принимая во внимание первенствующее значение электрификации в деле использования основных природных запасов энергии, имеющих в пределах Советской России в колоссальных количествах в виде залежей разнообразного топлива и в водных силах; учитывая всю выгоду сосредоточения производства силовой энергии в районных электрических станциях, стоящих у этих первоисточников природной энергии и могущих наиболее совершенным образом распределить такую сеть электропередач по всей стране; оценивая значение электрификации для промышленности, земледелия, транспорта и удовлетворения культурных нужд населения, в особенности же возможность для широких масс крестьянства Советской России воспользоваться осветительными и силовыми проводами электрической энергии для удовлетворения своих основных нужд и тем самым достигнуть могучего сдвига в приобщении деревни к культурным благам города и подъема крестьянского сельского хозяйства и крестьянских подсобных промыслов...” [1, с. 31]. Електрифікація, таким чином, повинна була стати основною всього планового господарства, енергетичною живильною системою не тільки економіки, а всього соціалістичного ладу. Використання електричної енергії була викликана не тільки економічною доцільністю. Вона являла собою продовження революції, спосіб прориву із напівфеодального суспільства в соціалізм, в омріяне комуністичне майбутнє: “...Электрические районные станции потому и приобретают решающую роль в экономике всего нашего хозяйства, что они позволяют с минимумом затрат, из наименьшего количества опорных пунктов, с наиболее точным учетом расходуемой энергии, черпаемой ими непосредственно из основных складочных запасов природной энергии, оплодотворяют ею все подразделения народного хозяйства, разом распространяя свои действия на громадные области страны” [1, с. 35].

Революційна ж доцільність має свої резони: “...центр тяжести этой проектной работы переносится в сторону умелого предвосхищения возможностей будущего” [1, с. 37].

Жертва сучасним заради майбутнього була притаманна й економічним проектам більшовиків.

Не можна сказати, що до більшовиків робота в царині електрифікації всіх куточків країни не велася. Єлисаветград є прикладом активної діяльності міської громади в цій галузі. Офіційна поява електричного освітлення в місті (нині м. Кіровоград) датується 2 квітня 1880 року. Того дня воно вперше з'явилося в деяких громадських будівлях, у декількох магазинах, на центральних вулицях міста. З кожним роком кількість споживачів електроенергії збільшувалася, а електрична мережа розросталася.

Згодом у місті збудували чималу за довжиною трамвайну колію, рух по якій розпочався в липні 1897 року. Цей вид транспорту потребував великої кількості електричного струму, тож його отримували з потужної, як на кінець XIX ст., місцевої електростанції, початок будівництва якої припадає на 1896 рік. Це свідчить, що з кінця XIX століття електрична енергія потужно ввійшла в побут багатьох жителів Єлисаветграда та широко використовувалася у виробництві. На початку XX ст. місто Єлисаветград через бурхливий розвиток промисловості й сільського господарства зіткнулося зі значним дефіцитом електроенергії. Закономірно, що 1908 року розпочалося спорудження нової теплової електростанції. Її побудовою керував інженер Євген Тамм.

Більшовицький переворот, здійснений восени 1917 року, та подальші трагічні події, пов'язані з т.зв. "воєнним комунізмом", відкинули країну та її жителів від багатьох цивілізаційних процесів. Голод 1921 – 1923 років, що призвів до загибелі мільйонів громадян, селянські повстання, бунти червоноармійців та червонофлотців вимагали зміни політичного курсу та відмови від "кавалерійської атаки на капітал".

Інстинкт самозбереження насамперед продиктований бажанням не втратити своєї необмеженої влади через масові протести й збройні виступи населення змусив більшовиків запровадити елементи того економічного ладу, проти якого вони несамовито боролися й носіїв якого вони знищували сотнями тисяч. Тож у країні на короткий час запанував НЕП. Завдяки такому маневру влади в суспільно-економічному житті вцент зруйнованої та погвалтованої нею країни стрімко відродилися багато галузей промисловості й "кустарного" виробництва, піднялося з руїн сільське господарство. Розвивалися приватне підприємництво, промислова й сільськогосподарська кооперація.

Проте НЕП уважався більшовиками коротким перепочинком перед ривком у майбутнє, шлях до якого мало прокласти й оволодіти силою електрики. "Передбачення можливостей майбутнього" вимагало негайних зусиль. Пізньої осені 1926 року в розпал НЕПу, в м. Зінов'євську (таку нову назву більшовики дали Єлисаветграду в 1924 року) заклали фундаменти нової електростанції. Її будівництво виявилось справою нелегкою й тривало понад три роки. Строки введення Зінов'євської районної електростанції (ЗРЕС) у дію постійно переносилися. У цей час до електрифікації долучилися деякі районні центри та села Зінов'євської округи. Проте прагматичний НЕП не давав можливості прискореного стрибка в майбутнє, а вимагав рахуватися із сучасними можливостями, насамперед фінансовими. Наближався рік "великого перелому", який мав покінчити з млявим просуванням у майбутнє відповідно до нагромаджених комерційним розрахунком держави ресурсів. Більшовицька революційна нетерплячість рано чи пізно мала вибухнути новим нападом революційної лихоманки.

Хоча провінційне життя міста ніколи не відзначалося швидкими темпами, "планов громадє" зачепило і його. 4 грудня 1928 року в м. Зінов'євську відбулася XIII окружна партійна конференція, на якій розглянули стан народного господарства Зінов'євщини та намітили перспективи його розвитку. У багатьох виступах учасників форуму домінувала теза про те, що великим гальмом для розвитку промисловості й сільського господарства краю є відсутність належної кількості електричної енергії.

Для подолання цієї проблеми делегати конференції затвердили заходи з прискорення електрифікації Зінов'євщини. Ними передбачили якнайшвидшу добудову в м. Зінов'євську електростанції потужністю в 9000 кіловат вартістю 4 млн. 908 тис. крб. Отриману електричну енергію планували направити не тільки для потреб міста, але й для 15 навколишніх сіл з 10800 обійстями, у яких проживали понад 48 тис. мешканців. Для цього також визначили спорудити 1931 року т.зв. "південну високовольтну лінію". Зрозуміло, чому електростанцію назвали "районною".

Не оминула електрифікація й райони Зінов'євщини. Наступною в черзі на побудову стояла електростанція в м. Бобринці. Вона повинна обслуговувати потреби міста й 10

довколишніх сіл. Постачати електричний струм запроєктували до 2769 дворів з населенням у 12268 душ.

На кінець 1928 року повністю готовим був і проєкт побудови електростанції у Новомиргороді. Її потужність давала можливість електрифікувати місто та 5 сусідніх з райцентром сіл, а всього електричним струмом могли б скористатися 6502 особи, які проживали в 3506 дворах Новомиргородщини.

Отже, учасники конференції не тільки виступили з пропозиціями, а й узгоджено виробили фактичний план електрифікації округи, утілити в життя який зобов'язали Зінов'євський окружний комітет партії [2, арк. 2, 2 зв].

Здійснити роботи 5-річного плану електрифікації всієї Зінов'євщини мали намір спільно з акціонерним товариством “Електрика” (м. Харків). Головним елементом цього плану було якнайшвидше закінчення побудови ЗРЕС.

Що задуми були реальними, свідчить те, що все необхідне, окрім, звичайно, спеціального обладнання, містилося поблизу майбутніх електростанцій. Так, ще 1912 року геологи розвідали великі запаси калорійного бурого вугілля біля сіл Пантаївки, Мошориного, Головкивки, Зеленівки. Окрім нього, в окрузі також були у великих обсягах каоліни, вогнетривкі глини, вапняки тощо. Тобто все те, з чого можна виготовити будівельні матеріали для спорудження приміщень електростанцій, та не тільки їх.

У лютому 1930 року на засіданні президії Зінов'євського окружного комітету партії знову заслухали питання “Про основні засади організації електрогосподарства м. Зінов'євська”. Члени президії констатували, що пуск у дію міської електростанції не відбувся в заплановані строки ні 15 грудня 1929 року, а ні 15 січня 1930 року. Терміни постійно переносилися, а місто відчувало велику потребу в електричній енергії [3, арк. 218].

Упродовж березня та квітня 1930 року всі роботи на ЗРЕС таки добігли кінця. 30 квітня її урочисто відкрили. Електростанції того ж дня присвоїли ім'я “товариша Косіора”. Пишалися цім іменем працівники підприємства недовго: незабаром партійного функціонера, одного з регіональних творців колгоспної системи та всесоюзного голодомору 1932 – 33, проголосили ворогом народу та стратили.

Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. СРСР розпочав інтенсивну підготовку до війни в Європі. Осторонь цього не залишилися практично всі підприємства та установи тогочасної країни. До процесу виготовлення різноманітної зброї долучився і Кіровоград (так уже вкотре перейменували колишній Єлисаветград). Однак виробничих та енергетичних потужностей заводів і фабрик міста не вистачало для виготовлення для постачання Червоної армії усієї запланованої урядом кількості снарядів та мін різного калібру в сотні тисяч штук – саме на такій військовій продукції спеціалізувалися промислові підприємства Кіровограда.

Закономірно, що 1939 року аби мати змогу збільшити потужність військової промисловості, Кіровоградську районну електростанцію вирішили модернізувати, установивши ще одну турбіну. Її замовили в Німеччині, з якою була підписана угода про дружбу та співробітництво.

Та війна, що розпочалася в червні 1941 року, порушила всі плани. Тікаючи з Кіровограда, більшовикам не вдалося повністю вивести з ладу електростанцію, протен чимало обладнання й устаткування пошкодили.

9 серпня 1941 року, на четвертий день нацистської окупації міста, підприємство завдяки самовідданій праці понад 300 робітників та інженерів відновило постачання споживачам електроенергії.

Кіровоградська районна електростанція працювала увесь окупаційний період. Електрична енергія, інколи з перебоями через відсутність достатньої кількості вугілля, надходила до заводів і фабрик міста, а також побутовим споживачам на освітлення їхніх помешкань практично до початку 1944 року.

Під час бойових дій за звільнення міста від гітлерівців підприємство було покалічене, але не знищене. Електрична мережа області стала базою для німецьких планів руйнування міста. Навіть у разі залишення обласного центру німці могли здійснити вибухи, під'єднавшись до будь-якої районної підстанції. Проте завдяки вчасним діям радянських саперів 27-ї окремої інженерної бригади спеціального призначення вдалося врятувати від руйнування греблю Інгулецького водосховища та саму будівлю електростанції – відступаючи, нацисти намагалися їх підірвати за допомогою майже 10 тонн вибухівки, а також численні господарчі об'єкти й житловий масив [4, арк. 2 – 4].

Уже в березні 1944 року після здійснення відновлювальних робіт удалося запустити дизельний електрогенератор, тож електричний струм знову надійшов до державних установ, деяких навчальних та лікувальних закладів. Але кількість виробленої електроенергії була обмеженою. Її розподіл вівся настільки скрупульозно, що обліковувалися кожена кіловат/година і кожна електрична лампочка. Ці загалом примітивні, як на нинішній час, електроосвітлювальні прилади перебували у великому дефіциті. Коли весною 1944 року до Кіровограда надіслані 400 електричних лампочок, то їх, мов дорогоцінний скарб, 22 березня поштучно розподілили поміж установами, підприємствами та деякими привілейованими жителями міста та області.

До кінця березня 1944 року КРЕС дала перший промисловий струм, який поділили між 41 організаціями й установами, а також кількома побутовими споживачами. Проте кількості й сили струму катастрофічно не вистачало. Про дефіцит електроенергії на той час свідчить ухвала №71 виконкому Кіровоградської міської ради депутатів трудящих від 30 березня 1944 року, яким установлювався ліміт на використання електроосвітлювальних приладів. Так, на освітлення робочих кабінетів працівників облвиконкому дозволили використовувати не більше 10 лампочок потужністю 60 ват кожна, для обласного управління НКВС – 30 освітлювальних приладів тієї ж потужності, обласному управлінню НКДБ – 50, міськвиконкому – 10, обкому партії – 15 лампочок тощо.

Електричне освітлення мали й кілька жителів міста. Це були, звичайно, керівні кадри обласного та міського рівнів: секретарі обласного комітету партії Горенков та Скирда, голова обласного виконавчого комітету Іщенко та деякі інші керівники області й міста. Вони освітлювали своє житло, ніскільки не соромлячись своїх виняткових привілеїв і не зважаючи на потреби інших громадян чи установ, 10-ма електролампочками кожен. Керівникам нижчого рангу дозволялося використовувати у своєму помешканні тільки по 3 освітлювальні прилади. Таких привілейованих приватних користувачів електроенергією від Кіровоградської районної електростанції весною 1944 року в обласному центрі налічувалося лише 14.

Для розуміння розкішного, навіть в умовах воєнної розрухи, способу життя тогочасної партійної й радянської еліти, наведемо таке порівняння: дитячим яслам №1 м. Кіровограда дозволили вмикати тільки 1 лампочку, міській аптеці – 2, педінституту – 3 лампочки потужністю 60 ват кожна[5, арк.96].

Максимальне використання електричного освітлення тогочасними репресивними органами НКВС і НКДБ у 50 та, відповідно, 30 ламп неспростовно свідчить про їхню неймовірно інтенсивну роботу не тільки вдень, а й уночі в плані проведення масових репресій проти населення області, яке мало нещастя проживати на тимчасово окупованій території.

Решта містян освітлювали свої житла в темну пору доби примітивними каганцями та, у кращому разі, газовими лампами. Практично всі села й районні центри області взагалі були позбавлені електричної енергії в побуті. А та, що вироблялася дизельними чи газовими генераторами, спрямовувалася лише для потреб колгоспів та МТС.

Упродовж 1945 року Кіровоградську районну електростанцію відбудували повністю. Наприкінці 1946 – на початку 1947 року на ній здійснили капітальний ремонт всього обладнання та встановили ще одну турбіну. Працювала Кіровоградська районна електростанція на місцевому бурому вугіллі. Запасів палива вистачило б на декілька поколінь.

Тільки на початку 50-х рр. ХХ ст. більшовицькі керманічі вирішили, що найкращим джерелом виробництва дешевої електроенергії є енергія води, яка падає. У країні розпочалася ера побудови гідроелектростанцій практично на всіх великих ріках, зокрема, і на Дніпрі.

Ще 1932 р. розпочалося вивчення умов, необхідних для спорудження нової ГЕС поблизу м. Кременчука. Відтоді і по 1936 рік на виконання Постанови Ради Праці й Оборони проектною організацією “Укргідеп” здійснювалися роботи з обґрунтування робочої гіпотези “Великого Дніпра”. У 1945 – 1948 рр. на Середньому Подніпров’ї відновилася робота пошуково-розвідувальної бригади “Укргідеп”. Спеціалісти цієї організації розробили технічний проект Кременчуцької ГЕС і передали його до Москви на затвердження. Там проект затвердили.

Однак спорудження Кременчуцької ГЕС відклали – уряд вирішив будувати Каховську ГЕС. Лише 1953 р. організації наказали переробити раніше виконаний проект КремГЕСу.

Новий проєкт Кременчуцької ГЕС був готовий на червень 1954 року., поклавши початок новій сторінці електрифікації Кіровоградщини [6, арк. 15]. Ця сторінка виявилася в чомусь героїчним, у чомусь трагічним, у чомусь навіть комічним, етапом побудови комуністичної утопії, яка в кінцевому підсумку так і не була доведена до кінця.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. План электрификации РСФСР. Доклад VIII съезду Советов государственной комиссии по электрификации России. Второе издание. – М.: Государственное политическое издание, 1955 – 660 с.
2. ДАКО. Ф.П-2, оп.5, спр.234.
3. ДАКО. Ф.П-2, оп.5, спр.248.
4. ДАКО. ФП-429, оп.4, спр.85
5. ДАКО.ФР-242, оп.3, спр.5.
6. ДАКО. Ф.Р-6713, оп.4, спр.3.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бабенко Олег Олександрович – директор Державного архіву Кіровоградської області.
Наукові інтереси: історична регіоналістика, історія електрифікації Кіровоградщини.

УДК 373.2(477)“196/198”

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКАУ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В СИСТЕМІ ДОШКІЛЬНОГО НАВЧАННЯ В 60 – 80-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Наталія БІДЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядаються проблеми розвитку системи дошкільної освіти та науково-дослідної роботи з вивчення нових форм і методів навчання та виховання дітей дошкільного віку.

Ключові слова: дошкільні заклади, навчання і виховання дошкільнят, науково-дослідної робота, проблеми дошкільної освіти.

В статье рассматриваются проблемы развития системы дошкольного образования и исследовательской работы по изучению новых форм и методов обучения и воспитания детей дошкольного возраста.

Ключевые слова: дошкольные учреждения, обучение и воспитание детей дошкольного возраста, научно исследовательская работа, проблемы дошкольного образования.

The article deals with the problems of development of preschool education and research work on the new forms and methods of training and education of preschool children.

Keywords: kindergartens, preschool training and education, research work, the problem of preschool education.

Удосконалення процесу управління дошкільною освітою на сучасному етапі розвитку України неможливе без вивчення її історії. Сьогодні постала проблема не тільки підтримки функціонування дошкільної освіти, а й відновлення в ряді регіонів позитивних її здобутків, що мали у свій час місце в системі суспільного дошкільного виховання, особливо в 60 – 80-х рр. ХХ ст., а тому виникає потреба в науковому обґрунтуванні аналізу результативності управління розвитком дошкільної освіти того періоду.

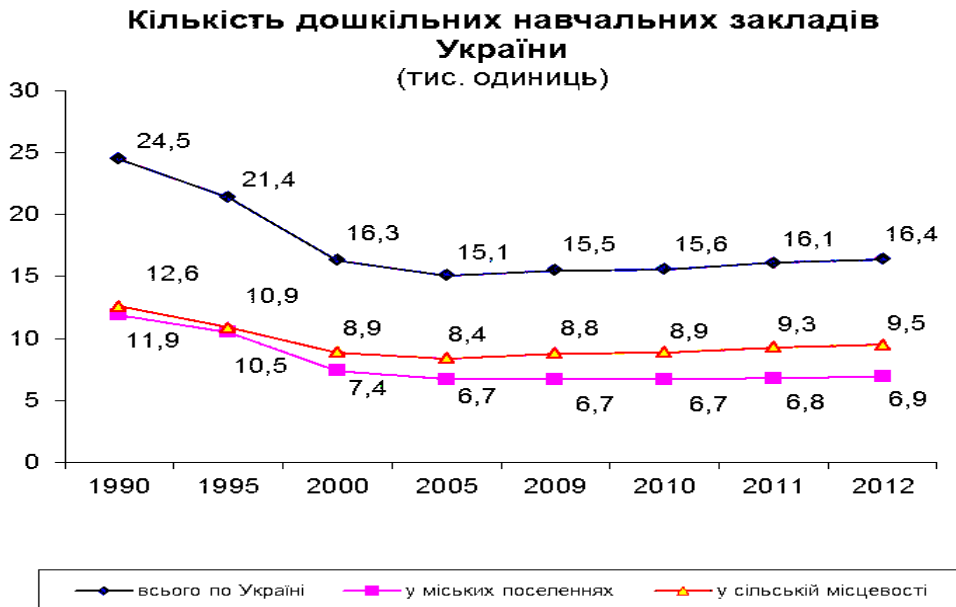
Мета статті – показати позитивні досягнення в розвитку суспільного дошкільного виховання у 60 – 80-х рр. ХХ ст. як результату управлінської діяльності органів освіти того часу та проблеми в розвитку науково-дослідної роботи в системі дошкільного навчання в 60 – 80-ті роки ХХ століття.

Саме в цей час було багато зроблено в розвитку мережі дошкільних установ, в охопленні суспільним вихованням дітей дошкільного віку та в наукових досягненнях з дошкільної педагогіки й психології, у розвитку методик виховання та навчання дітей дошкільного віку. Наукова платформа для програм та методичних розробок з дошкільного виховання в 60 – 80-ті роки була вкрай необхідна. Вона зумовлена як пошуками нових способів розвитку освіти в школи, так і зростанням мережі дошкільних закладів. В Україні 1960 року діяло понад 4770 дитячих садків. Тут виховувалося

330 670 дітей. Через десять років, 1970 року, працювало вже 16 500 дитячих установ. 1986 року функціонувало 22000 дошкільних закладів, у яких виховувалося 2,6 млн. дітей віком від одного року до семи. Кількість дошкільних закладів 1991 р. становила

24,5 тисячі. Як свідчать архівні матеріали, це був пік в розширенні мережі дошкільних установ. Але й ця мережа дошкільних закладів була неспроможна задовольнити потреби батьків. Вони розуміли переваги суспільного виховання в розвитку дітей. Як свідчать заяви батьків, які хотіли помістити дітей в дошкільні заклади, у відділах народної освіти утворювалися й щорічно зростали черги. Тому до фінансування відкриття й утримання дитячих садків держава залучала кошти промислових підприємств, колгоспів, радгоспів. Так появилися відомчі сади та ясла-садки.

Починаючи з 1992 року мережа дитячих садків та ясел-садків різко зменшується.

У період, який ми вивчаємо, особлива увага приділялася проблемам наукового обґрунтування форм методів і прийомів дошкільного виховання. У науково-дослідному Інституті педагогіки УРСР створений відділ дошкільного виховання, а при науково-дослідному Інституті і психології УРСР – відділ психології дітей дошкільного віку. Крім того, почали функціонувати факультети дошкільної педагогіки в Київському, Рівненському, Слов'янському та Запорізькому педагогічних інститутах. 1979 року факультет дошкільної педагогіки та психології інституту дошкільної та спеціальної освіти був створений в Одеському педінституті. За цей час він став науково-методичним центром підготовки майбутніх фахівців з дошкільної освіти та вдосконалення професійної майстерності педагогічних кадрів південного регіону України. Значний внесок у розвиток дошкільної освіти здійснили кращі викладачі факультету: А.М. Богуш, Е.Е. Карпова, В.О. Інжестойкова, Т.Г. Жаровцева, Н.Г. Грама, Л.В. Костюхіна, І.В. Бужина, І.А. Княжева, Т.О. Зотєєва, А.Г. Колесник, І.М. Непомняща, О.А. Кудрявцева, А.Г. Івершинь, В.В. Потікані, О.С. Трифонова, Г.М. Закорченна, О.С. Монке, Ю.А. Руденко[16].

У Мукачевському педагогічному університеті кафедра педагогіки й методики дошкільної та початкової освіти функціонує була створена в складі педагогічного факультету, стала випусковою з підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями “бакалавр”, “спеціаліст” і “магістр” зі спеціальності “Дошкільна освіта” та “Початкова освіта”.

Кафедра була створена 2013 року (наказ № 215-к від 27.06.2013 р.) злиттям двох кафедр: “Педагогіки та методики дошкільної освіти” (2002 р.) та “Педагогіки та методики початкової освіти” (2002 р.). У різні роки (починаючи з 2002 р.) кафедру очолювали: кандидат педагогічних наук, професор В.В. Росул, доктор педагогічних наук, професор В.І. Староста, доктор педагогічних наук, професор Б.М. Андрієвський, кандидат педагогічних наук, доцент О.М. Хома [17].

Підготовка викладачів педагогіки й психології (дошкільної), вихователів, завідувачів та методистів дошкільних закладів у Рівненському державному гуманітарному університеті здійснюється з 1959 – 1960 н.р., коли в Рівненському державному педагогічному інституті на той час в Україні діяло лише 4 педагогічні інститути, які готували педагогічні кадри в

галузі дошкільної освіти вищої кваліфікації в Києві, Запоріжжі, Слов'янську, Рівному. В 70-ті роки такі факультети відкрили в Харкові, Глухові, Ніжині [7, с. 5].

Вихідними в дослідницькій роботі були прийняті положення про провідну роль навчання і виховання в розвитку дітей, про єдність розвитку, засвоєння знань та способів навчання дітей. Чільне місце посідали дослідження, спрямовані на вдосконалення змісту й методів навчання та виховання дітей дошкільного віку, успішну підготовку їх до школи. Першочерговими документами для практичного втілення наукових здобутків були програми для вихователів дошкільнят. Вони ґрунтувалися на типових програмах, розроблених НДІ дошкільного виховання АПН УРСР.

Програма виховання в дитячому садку у якій враховуються результати досліджень у галузі дошкільної педагогіки, дитячої психології, вікової фізіології, дошкільної гігієни, неодноразово доопрацьовувалася (1962, 1966, 1971, 1975, 1986). Програмні завдання будувалися на основі змістовної дитячої діяльності (ігрової, трудової, навчальної, художньої, побутової), спрямованої на всебічне виховання та формування особистості дитини, починаючи з дошкільного віку.

У програмі 1971 року запроваджено вивчення букв усього алфавіту, конкретизовано та розподілено поквартально програмний зміст навчання дітей читання, підготовки руки до письма. До програми розроблено зорові й слухові диктанти, дидактичні ігри для розвитку довільної уваги, пам'яті, орієнтації в просторі, а також координації рухів, окоміру зурахуванням особливостей навчання дошкільнят. Науковці та викладачі ВНЗ після виходу кожної редакції програми систематично роз'яснювали її зміст для впровадження у практику дошкільних закладів [4, с. 8].

Авторський колектив у складі науковців НДІ педагогіки та психології УРСР, викладачів Київського, Рівненського, Слов'янського педагогічних інститутів 1974 року, видав посібник "Виховання і навчання дітей дошкільного віку" (відповідальні редактори й співавтори Любов Артемова, Зоя Лебедева, Ніна Савельєва). У ньому обґрунтовано програмні завдання, відзначено особливості психічного розвитку дітей та дано рекомендації щодо їхнього урахування у фізичному, розумовому, моральному, естетичному вихованні дошкільників; розкрито зміст, форми та виховне значення правильної організації життя дітей у дошкільних закладах; ґрунтовно висвітлено всі методики навчання та виховання дітей за програмою [7, с. 5].

Починаючи з 60-х років, в Україні плідно працюють кілька наукових шкіл. Кожна з них зосереджує свої зусилля на дослідженні певного напрямку дошкільної педагогіки, важливого для задоволення потреб практики.

У лабораторії дошкільного виховання НДІП УРСР Любов'ю Артемовою, її учнями та послідовниками розгорнуті широкі дослідження різних аспектів проблеми ігрової діяльності й спілкування дошкільників. Дослідження цієї наукової школи показали, що діти, реалізуючи в грі знання, здобуті на заняттях, у повсякденному житті дитячого садка, сім'ї, оперують ними в розмовах одне з одним у міру свого досвіду й розумового розвитку.

Науковці довели, що середовище дошкільнят є вторинним (після дорослого) джерелом взаємозбагачення знань, моральних уявлень, павичок поведінки. Уперше в дошкільній педагогіці опрацьовані й апробовані методики вивчення структури вікової групи дитячого садка, положення і взаємного впливу дітей в ігрових мікрогрупах. Установлено, що діти займають нерівнозначне становище в середовищі ровесників: провідне або підлегле. Результати цих досліджень оприлюднені в програмах виховання в дитячому садку, в методичних посібниках: "Виховання поведінки дітей в іграх" (1964), "Моральні норми засвоюються з дитинства" (1968), "Дидактичні ігри і вправи в дитячому садку" (1977), а також у монографіях: "Моральне виховання дошкільників" (1974), "Формування суспільної спрямованості дитини - дошкільника у грі" (1988) [11, с. 85].

Психолого-педагогічні особливості засвоєння дошкільниками двох мов – української та російської досліджувала Алла Богуш. Вона довела, що, забезпечуючи постійний педагогічний контроль над мовою дітей та навчаючи їх зіставляти схоже і відмінне в споріднених мовах, можна успішно формувати в дошкільнят навички самоконтролю мовлення і тим самим сприяти успішному опануванню двох мов [12, с. 58].

Едуард Вільчковський, його учні й послідовники опрацювали систему фізичної культури дітей раннього та дошкільного віку, завдання, засоби й методи; розробили методику навчання дітей різних вікових груп вправ з гімнастики та рухливих ігор; підготували рекомендації щодо формування правильної постави, загартування й

профілактики плоскостопості. Вийшли посібники Едуарда Вільчковського “Фізичне виховання дошкільників” (1974), Таїсії Дмитренко “Теорія і методика фізичного виховання дітей раннього і дошкільного віку” (1973). Перевидано посібник Марії Шейко “Рухливі ігри дошкільників” (1973). [18].

Відгукуючись на потреби працівників нового виду дошкільних закладів – ясла-садок, зміст та організаційні форми виховання дітей до трьох років, Ірина Баскіна підготувала посібник. Галина Лоза розробила рекомендації щодо раціональної роботи обслуговувального персоналу групи. Видала методичні посібники “Книга для читання в дитячому садку” (1971), “Використання іграшки у вихованні дітей раннього віку” (1973), “Альбом для розвитку мови дітей раннього віку” (1975) [14, с. 34].

Позитивний вплив на розвиток дошкільного виховання в Україні справили наукові дослідження Катерини Щербакової та її учнів з питань гри, математичного та мовленнєвого розвитку дітей. Було чимало спроб у наукових дослідженнях і в практичній роботі розв’язати проблему наступності між дошкільням і школою. На державному рівні цю проблему мала розв’язати постанова Ради Міністрів СРСР “Про подальше поліпшення суспільного дошкільного виховання і підготовку дітей до навчання у школі” (1984). Згідно з постановою, частина дітей шестирічного віку стала відвідувати школи, частина – дошкільні заклади. Відповідні програми та впровадження ігрових методик у школу, а дидактичних – у дошкільня певною мірою розв’язували проблему наступності. На заваді стали психологічні та економічні причини, які не дали змоги всім дошкільнятам шестирічного віку відвідувати або дошкільний заклад, або школу.

Подальшим кроком у розв’язанні проблеми наступності стало затвердження МО УРСР типових штатів і положення про порядок створення навчально-виховного закладу “школа-дитячий садок” й організацію його роботи. Під одним дахом у віданні одного керівника функціонували класи шестирічок та наступні шкільні. Це дещо поліпшило справу.

У зв’язку із залученням шестирічок до шкільного навчання виникає потреба в комплексних психолого-педагогічних дослідженнях. Доведено, що підготовка дітей до школи в дитячому садку не повинна зводитися до навчання елементів грамоти й формування початкових математичних понять. Отже, всебічна підготовка до школи має на меті формування в дітей мотиваційної, розумової, емоційної та морально-вольової готовності до навчання. Результати досліджень у цьому напрямі викладені в книзі Віри Котирло “Підготовка дітей до школи в сім’ї” (1974), видано посібники Зої Лебедевої та Ніни Савельєвої “Мовний і математичний розвиток у підготовці дітей до навчання в школі” (1971) та Валентини Бойко і Зої Лебедевої “Дидактичний матеріал з математики для роботи з дітьми до шкільного віку” (1975). Результати проведених досліджень систематично обговорювалися на Всесоюзних та республіканських нарадах, висвітлювалися в журналах “Дошкільне виховання”, “Дошкольное воспитание”, у щорічному республіканському міжвідомчому збірнику “Дошкільна педагогіка та психологія”, у методичних листах Міністерства освіти УРСР, посібниках і тематичних збірниках [10, с. 133].

Протягом 1960 – 1980 рр. в Україні розроблено понад 40 методичних і наочних посібників, опубліковано десятки статей, які допомогли педагогам у практичній роботі, сприяли підвищенню їхньої фахової майстерності.

Ретроспективний аналіз доводить, що в 60-ті рр. ХХ ст. суспільне дошкільне виховання в Україні набрало найбільшого розмаху завдяки виходу ряду постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, котрі були документами прямої дії для міністерств, у підпорядкуванні яких перебували дошкільні установи. Найважливішими для забезпечення дітей дошкільними закладами та розширення їхньої мережі були: постанова Ради Міністрів СРСР “Про подальші заходи допомоги жінкам-матерям, працюючим на підприємствах і в закладах” [10, с. 98], постанова ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР від 19 червня 1959 р. “Про заходи щодо подальшого розвитку дитячих дошкільних закладів, поліпшення виховання і медичного обслуговування дітей дошкільного віку”. Відповідно до останньої постанови відбулося об’єднання двох типів дитячих закладів – ясла та дитячий садок у єдиний дошкільний заклад “ясла-садок”. Міністерство освіти УРСР видає вказівки про об’єднання дитячих ясел і садка в єдину дошкільну дитячу установу “ясла-садок”. Управління такими закладами, за винятком відомчих, зосереджувалось у Міністерстві освіти України. Як результат виходу цієї постанови, Міністерство освіти України видало тимчасове положення про дошкільний дитячий заклад – ясла-садок, затверджене Радою Міністрів УРСР. Архівний матеріал дає можливість стверджувати, що тоді розпочалося

інтенсивне будівництво за типовими проектами нових приміщень – дитячих ясел-садків. Уперше для кожної групи в кількості 25 – 30 дітей було уведено три приміщення: ігрова, спальня, роздягальня. У 1961 – 1969 рр. збудовано й введено в дію 866,9 тис. місць у дошкільних закладах УРСР [5, с. 122].

1969 року постановою Ради Міністрів СРСР від 7 січня затверджено Положення про Міністерство освіти СРСР, у якому чітко окреслено основні його завдання, серед них і ті, котрі стосуються управління та сприяння розвитку дошкільного виховання: подальший розвиток та вдосконалення системи дошкільного виховання, мережі дитячих дошкільних закладів; організація й удосконалення системи підготовки і підвищення їхньої кваліфікації; вчителів, вихователів та оснащення дитячих дошкільних закладів обладнанням та навчально-наочними посібниками [4, с. 9]. Доходимо висновку, що такий підхід уможливив регулювати централізовані капіталовкладення, котрі виділялися на будівництво та функціонування дитячих садків.

Здійснений нами аналіз тогочасної періодики дав змогу прийти до висновку, що розвиток дошкільного виховання в регіонах великою мірою залежав від активності й дієвості відділів народної освіти. Значні успіхи з організації суспільного дошкільного виховання на селі в УРСР стали відчутними після відповідної постанови 1959 року. Порівняно з 1950 роком. 1976 року кількість дітей у дитячих садках зросла в десять разів, а мережа ДНЗ – у чотири рази 1965 року порівняно з 1951 кількість ДНЗ на селі збільшилася в сім разів [6, с. 50 – 89].

Ми вважаємо, що в 70 – 80-х рр. розпочався новий, особливий за своїм змістом період розвитку дошкільного виховання та управління ним. Вступило в дію положення про інспектора-методиста з дошкільного виховання, у якому розкриті його управлінські обов'язки. Міністерство освіти УРСР наказом № 37 від 25.02.1972 р. затвердило нові типові штати дитячих дошкільних закладів. [12, с. 57 – 59]. Ще одним важливим кроком реформування суспільного дошкільного виховання в 70-х рр. стала реорганізація мережі малокомплектних дошкільних закладів. На відділі народної освіти було покладено контроль з питань забезпечення дітей місцями в дошкільних установах на території їхнього проживання. При районних відділах освіти створювали спеціальні комітети, котрі регулювали обмін путівками в дошкільні заклади між відомствами, надання місць у дитячих садках дітям із багатодітних сімей, молодих матерів і які працюють [7, с. 5 – 7].

У 80-х рр. ХХ ст., що стали роками розквіту системи дошкільного виховання, державою виділялися значні суми на будівництво дошкільних установ. Забезпеченість дітей постійними дошкільними закладами в Україні на 100 місць у дитячих садках 1975 р. – 111; 1980 р. – 109; 1985 р. – 108; 1986 р. – 107. Охоплення дітей дошкільним закладами (% від кількості населення): 1975 р. – 48%; 1980 р. – 57%; 1985 р. – 67%; 1986 р. – 69% [8, с. 53], у ДНЗ 1982 р. виховувалося близько 2500 тис. дітей.

Аналіз цих даних переконує нас у тому, що 80-ті рр. ХХ ст. були періодом стабільного розвитку системи суспільного дошкільного виховання, яка відповідала потребам суспільства й не мала собі рівних у світі за масштабами розвитку [7, с. 5].

Висновки. На основі вищеподаного аналізу констатуємо, що в історії розвитку суспільного дошкільного виховання України 70 – 80-ті рр. ХХ ст. можна вважати періодом дійового управління розвитком дошкільного виховання. За своїм основним показником – охоплення дітей суспільним дошкільним вихованням – кінець 80-х рр. ХХ ст. характеризується найвищою цифрою в історії освіти України. Подальших розвідок потребує аналіз причин занепаду суспільного дошкільного виховання у 90-х рр. ХХ ст. в контексті управлінського аспекту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Венжик Л. Общественное дошкольное воспитание в Украинской ССР / Л. Венжик // Дошкольное воспитание. – 1978. – № 5. – С. 26 – 29.
2. Госплан СССР: Методические указания к разработке государственных планов экономического и социального развития народного хозяйства СССР. – М.: Экономика, 1980. – 776 с.
3. Дорохова Г.А. Законодательство о народном образовании / Г.А. Дорохова. – М.: Наука, 1985. – 156 с.
4. История развития общественного дошкольного воспитания в документах / сост. Г. Тростянская // Дошкольное воспитание. – 1987. – № 11. – С. 6 – 11.
5. Народна освіта в УРСР у роки 8-ої п'ятирічки: [статист. збірник]. – К., 1972. – 144 с.

6. Народное образование в СССР. Ощеобразовательная школа: сборник документов 1917–1973 гг. / [сост.: А.А. Абакумов, Н.П. Кузин, Ф.И. Пузырев, Л.Ф. Литвинов]. – М.: Педагогика, 1974. – 560 с.
7. О развитии общественного дошкольного воспитания в Украинской ССР // Дошкольное воспитание. – 1982. – № 2. – С. 5 – 7.
8. Образование в СССР: статистический сборник. – М., 1988. – С. 59 – 60.
9. Підсумки розвитку народної освіти в Українській РСР: [статистичний збірник]. – К., 1976. – За 1965, 1970–1975 рр. – 378 с.
10. Підсумки розвитку народної освіти в УРСР за 1973–76 рр.: [планово-статичний збірник]. – К., 1977. – 221 с.
11. Пісоцька Л.С. Актуальні проблеми управління розвитком дошкільної освіти в Україні: [монографія] / Л.С. Пісоцька. – Хмельницький: ХГПА, 2009. – 174 с.
12. Положення про інспектора-методиста з дошкільного виховання при районних (сільських) методичних кабінетах затверджене положенням Міністерства освіти УРСР від 24.12.1970 р. // Довідник дошкільного працівника / [Л.Ф. Венжик, Е.А. Таранова]. – К.: Радянська школа, 1980. – 399 с. – С. 57 – 59.
13. Про заходи по дальшому розвитку дитячих дошкільних закладів, поліпшенню виховання і медичного обслуговування дітей дошкільного віку // ЗНРМО УРСР. – К.: Рад. школа, 1959. – № 13 (липень). – С. 3 – 5.
14. Рыжов А. Факты и цифры нашей действительности / А. Рыжов // Дошкольное воспитание. – 1967. – № 10 – С. 33–35.
15. Шайнога В. У селах орденоносної Хмельниччини / Віталій Шайнога // Дошкільне виховання. – 1966. – № 8. – С. 1 – 4.
16. Електронний ресурс: Режим доступу: uk.wikipedia.org/.
17. Електронний ресурс: Режим доступу: msu.edu.ua/.../kafedra-pedahohiky-j-metodyky.
18. Електронний ресурс: Режим доступу: vnz.org.ua/.../545-lvivskyj-natsionalnyj-univers. Львів

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Біденко Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія розвитку освіти України.

УДК 94(477.42)"192/193"

НАЦІОНАЛЬНЕ РАЙОНУВАННЯ НА ВОЛИНІ В 1920 – 1930-х РОКАХ

(на прикладі польського та німецького населення)

Людмила ГУЦАЛО (Житомир)

У статті проаналізовано передумови та процес утворення національних територіальних одиниць на Волині в 1920 – 1930-ті роки.

Ключові слова: національно-територіальне районування, коренізація, національна політика, національні меншини, Волинь.

В статье анализируются предпосылки и процесс образования национальных территориальных единиц на Волини в 1920 – 1930-е годы.

Ключевые слова: национально-территориальное районирование, коренизация, национальная политика, национальные меньшинства, Волинь.

This article analyses suppositions and the process of formation of the national territorial units in Volyn in the 1920 – 1930 years.

Key words: making the national-territorial regions, korenization, national policy, national minorities, Volyn.

Важливою запорукою гармонійних міжнаціональних відносин та стабільного розвитку як суспільства, так і держави загалом, є забезпечення прав етнічних меншин. В українській державі етноспільноти повинні бачити гаранта забезпечення їхнього культурно-освітніх потреб, захисника та виразника конституційних прав та інтересів. Продумана національна політика унеможливить трансформацію національно-культурного руху етнічних меншин у політичний бік та допомогла зберегти унітарний характер держави.

Окрему сторінку вітчизняної історії ХХ ст. становить радянська державність України, прикметна встановленням більшовицького тоталітаризму й специфікою його національної політики, зокрема й щодо національних меншин.

Зважаючи на вищесказане, мета нашої статті полягає в тому, аби на основі систематизації величезного шару архівних джерел та наукових праць узагальнити відомості щодо процесу виділення польських та німецьких адміністративно-територіальних одиниць на Волині у 20 – 30-х роках минулого століття.

Одним із елементів політики коренізації, що проводилася на терені України, було утворення національно-адміністративних утворень у 20 – 30-х роках ХХ століття. Проблеми національного районування присвятили окремі розділи монографій Б. Чирко [1] та О. Рафальський [2], дослідження Л. Якубової [3], Я. Верменича [4]. У публікаціях Г. Стронського [5], О. Калакури [6; 7], Т.Єременко [8], І. Ващенко [9] висвітлено становлення та розвиток системи національного районування щодо польського етносу, М. Дмитрієнко [10], М. Панчука та Л. Польового [11] – німецького.

У 20-ті роки влада прагнула залучити національні меншини до активної діяльності в будівництві соціалізму та закріпити в їхній свідомості довіру до радянської влади. Тому для ефективного розв'язання багатьох проблем, що загострилися, необхідно було виділення національних адміністративно-територіальних одиниць у місцях компактного проживання національних меншин.

Упровадження практичних заходів щодо етнічних громад передбачало проведення певної підготовчої роботи, яка стосувалась обстежень місць компактного проживання національних меншин. Це дало фактичний матеріал щодо визначення характеру соціально-господарської структури, особливостей побуту, культурно-освітнього стану обстеженого населення для розробки програми національного будівництва серед етнічних груп, що населяли Україну.

1925 року працівники Центральної Комісії у справах національних меншин виїжджали в місця компактного проживання польського населення. Слід відзначити, що результати обстежень викликали у влади стурбованість. Особливо це стосувалося політичної орієнтації польського населення, що проживало в прикордонних районах України. Польська громада не приховувала свого бажання емігрувати до Польщі. Із таких обстежень очевидним стає факт несприйняття поляками радянської влади, оскільки остання намагалася впливати на етнічні групи, залучаючи їх до соціалістичного будівництва. До того ж більшовики з войовничим атеїзмом виступали проти національних, духовних традицій усіх етносів, які населяли Україну.

Часто-густо польське населення боялося визнавати себе за таке, тому що на це були певні причини. Передусім, незаперечним є той факт, що частини Червоної Армії підсвідомо ототожнювали польську армію з поляками Волині. Звідси заляканість, приховування знань польської мови й належності до польської нації [12, с. 5 – 6].

Виходячи із результатів обстежень, що проводились Центральною Комісією у справах національних меншин при ВУЦВК, вимальовувалася не зовсім утішна картина. Результати обстежень свідчили, що громадяни національної належності мали багато проблем: ігнорування національно-культурних, релігійних, мовних та інших запитів. Працівники низових апаратів радянських, партійних й адміністративних органів не були готові до вирішення складних та специфічних питань, що виникали у сфері національних відносин. Саме відсутність піклування про забезпечення національно-культурних потреб з боку місцевої влади перешкоджала природному абсорбуванню мешканців “національних” сіл у середовищі національної більшості. Результати обстеження засвідчили сумніви серед опитуваних поляків щодо можливості створення національного району. Усе це не з кращої сторони впливало на доктрину комуністичного режиму, у якій йшлося про “розв'язання національного питання”.

Слід зазначити, що організаційне оформлення національних адміністративно-територіальних одиниць почалося з виділення сільських рад. Утворення рад проходило згідно з волевиявленням населення відповідних населених пунктів. Принагідно відзначимо, що в середовищі поляків аж до перепису 1926 р. часто-густо приховували свою етнічну належність, тому цей процес охопив польське населення дещо пізніше, ніж інші етнічні групи.

16 вересня 1924 р. ЦКНМ затвердила інструктивний лист “Про виділення однорідних національних адміністративно-територіальних одиниць у місцевостях проживання польського населення”, який згодом був розісланий до Волинської, Київської, Подільської та Одеської ГКНМ і започаткував підготовчу роботу з виділення польських сільрад і районів. У документі йшлося про те, що польські національні адміністративно-

територіальні одиниці можуть бути виділені з населених пунктів із абсолютною перевагою польського населення, ті ж пункти, де такої переваги не було, повинні були залишатися в складі загальних адміністративно-територіальних одиниць із забезпеченням відповідного представництва польських трудящих мас у низових радянських органах. А що ж до сільрад з тільки польським населенням, то вони ставали національними після їхньої формальної реєстрації [13, арк. 61 – 62].

Після зменшення норми жителів для організації національних сільрад та районів (постанова ВУЦВК (1925 р.) “Про низове районування”) відчутними стали перші результати районування в губерніях. Так, у Волинській губернії було виділено 18 німецьких та 14 польських сільрад [14, с. 77 – 78].

Першим національним районом, який постав на Житомирщині, був польський національний. Відмітимо, що політична складова його утворення для радянського уряду була досить вагомою, оскільки район утворювався біля кордону з Польщею як база з розширення комуністичних ідей у сусідню польську державу. Ініціатива створення польського національного району належала Ф. Кону та Ю. Мархлевському. Польський національний район був утворений 1 вересня 1925 р. з центром у м. Довбиш Житомирської округи в складі 34-х сільрад Зв'ягельського (Новоград-Волинського), Пулинського, Баранівського, Миропільського та Троянівського районів [15, арк. 7]. Обраний для цієї мети Довбиський район на час утворення мав у своєму складі 96 населених пунктів з населенням 40,5 тис. осіб, з них – 28,3 поляків (69,8%), 8% – німці, 2% – євреї. 1926 р. за висновками Центральної адміністративно-територіальної комісії (ЦАТК) при ВУЦВК затверджується постанова 1-го Районного з'їзду рад Довбиського району про перейменування населеного пункту “Довбиш” на “Мархлевськ”, а Довбишанського району Волинської округи на – Мархлевський [16, с. 76].

Станом на 1927 р. у Волинській окрузі діяло 47 польських сільрад, а саме: у Баранівському, Володарському, Зв'ягельському, Іванівському, Коростишівському, Пулинському, Радомишльському та Мархлевському районах, 1928 року. їхня кількість сягнула 49. Найбільш численною у Волинській окрузі Г. Стронський називає Мархлевську сільраду, яка охоплювала 3 485 осіб [17, с. 49].

На час організації польського району на Волині порушувалося питання про створення на Житомирщині ще й німецького національного району. Але оскільки переформовувалися ті райони, з котрих виділявся польський район, і відокремлювалися деякі райони до Бердичівської та Коростенської округ, відбувалися зміни в межах самої Волинської округи, то виділення 1925 року ще й німецького району призвело б до нового перетасування сільських рад і ломки в складі районів, гальмуючи працю округи взагалі. Тому Волинський окрвиконком прийняв рішення: оформлення німецького району відкласти на пізніше, а поки що зайнятися вивченням матеріалів до організації цього району [14, с. 85].

Станом на 1 січня 1925 р. до складу Пулинського району входило 43 сільські ради. Пулинська сільська рада складалася з містечка, села та колонії. На території Пулинської сільської ради обслуговувалося: українців – 2026, євреїв – 1350, німців – 759, поляків – 42, чехів – 21, росіян – 21. У цілому Пулинщина була багатонаціональним адміністративним утворенням, де станом на 1925 р. проживало 51914 особи, а саме: українців – 26954 (51,9%), євреїв – 2113 (4,07%), німців – 14821 (28,5%), поляків – 7377 (14,2%), чехів – 234 (0,45%), росіян – 415 осіб (0,79%).

Згідно з постановою Президії Волинського окружного виконавчого комітету, 6 червня 1925 р. утворюється спеціальна комісія для всебічного обстеження на місцях тих населених пунктів, які можна було б віднести до німецького району. Комісія обстежила 145 населених пунктів [18, арк. 33].

Після проведення плідної роботи на розсуд ЦАТК було запропоновано чотири варіанти створення німецького національного району на Волині. За першим пропонувалося організувати німецький район з центром у с. Стара Буда Пулинського району в складі 9-и сільрад, 37 населених пунктів із загальною кількістю населення 12 559 осіб. Другий проект передбачав утворення району з центром у Пулинах, у складі 19 сільрад, 75 населених пунктів із загальною кількістю населення 25 485 осіб. Але обидва проекти були відхилені, оскільки мали певні недоліки. Організація німецького району з центром у с. Стара Буда була недоцільна передусім тому, що він був би нечисленним, ще й без економічної бази, на території цього району не було ні промислових підприємств, ні торговельних пунктів і навіть жодного містечка. Що ж стосується другого проекту, то при утворенні німецького

району з центром у Пулинах від наявного тоді Пулинського району залишалося близько 39 тис. населення, переважно українців, яке приєднати до інших районів було неможливо [Там само, арк. 33 – 34]. У зв'язку з цим німецькій секції при Волинському губкомі КП(б(У) разом з окружним статистичним бюро в місячний термін було доручено ще раз попрацювати над цим питанням для виявлення можливості приєднання сільради Пулинського району до інших районів, що не входили до німецького району. У третьому та четвертому проектах були намагання розв'язати цю проблему, але виникали нові недоречності – незадоволення населення, яке довгий час домагалось приєднання до Пулинського району, а через певні причини не входило б туди. Тому окружна адміністративно-територіальна комісія на чолі з О. Ковальчуком прийшла до висновків: уважати за неможливе утворення німецького району у Волинській окрузі й залишити Пулинський район з комбінованим складом населення [Там само, арк. 34 – 35].

Станом на 1926 р. Волинська губернія зосередила близько 70 тис. німецької меншини, яка, однак, проживала переважно в сільській місцевості, а її представництво в Житомирі складало 713 осіб (0,9%). У Пулинському районі проживало близько 18 тис. осіб німецької національності [19, с. 42].

Виходячи з даних обстеження Пулинського району, на 1 жовтня 1928 р. налічувалася 1 селищна рада та 52 сільські, а саме: 26 – українських, 20 – німецьких, 5 – польських, по одній єврейській та чеській [20, арк. 24].

У травні 1929 р. на нараді з районування за участю представників окрвиконкомів Й. Гафтель у своїй доповіді повертається до питання щодо створення національного німецького району на Пулинщині, акцентуючи увагу на його особливе значення, оскільки розміщене в прикордонній смузі, так як і Мархлевський польський район [18, арк. 31].

Проект про відокремлення району з центром у колонії Пулини не задовольнив ЦАТК, у зв'язку з цим Волинському окрвиконкомові було доручено докладніше попрацювати над цим питанням та обговорити можливість утворення німецького району з центром у колонії Хеймталь [21, арк. 35]. Після довготривалих дискусій 30 квітня 1930 р. було виділено Пулинський німецький район у складі 30 сільських рад [22].

На серпень 1930 р. на Волині, окрім польського та німецького районів, уже функціонувала 51 польська сільська рада, 40 – німецьких, 4 – чеські, 3 – російські та 9 єврейських селищних рад [23, арк. 26].

Принагідно відзначимо, що утворення національних районів не означало, що населення того чи іншого району обов'язково має бути однонаціональним. Так, з 38 сільських рад Мархлевського польського району (за даними на 1931 р.) 34 були польські, 2 українські та 2 німецькі (Нейгемська й Тартачківська). У Ємільчинському районі Волинської округ, поряд з українськими, було 9 німецьких та 6 польських сільських рад У Пулинському німецькому районі були Пулино-Єврейська (єврейська сільська рада), Адамівська (російська) та дві польські (Кошелівська та Радецько-Болярська) [24, с. 6, 64].

Хоча Мархлевський і Пулинський національні райони були інтегровані в адміністративно-територіальну систему Радянської України й за своїми основними параметрами дорівнювали звичайним районам, усе ж національний статус позначився на всіх сторонах життя. Насамперед це стосувалося адміністративного підпорядкування, яке було подвійним – Волинського окрвиконкому і ЦКНМ, а з 1932 р. аж до ліквідації вони перебували в складі Новоград-Волинського округу й новоствореної Київської області. До того ж, згідно з чинним законодавством, національні адміністративно-територіальні утворення не мали самостійності жодної самостійної законодавчої, виконавчої, судової гілок влади.

Потрібно зауважити, що на перших порах національні меншини цілком серйозно ставилися до національних рад і районів як до довгоочікуваного втілення своїх найсміливіших прагнень. Зростання прихильності місцевого населення до заходів радянської влади внаслідок утворення національних рад і районів було значущим, про що свідчать наведена вище статистика за 1925 – 1928 рр.

Політика радянської влади щодо національних меншин в Україні в 30-ті роки відрізнялась від політики першої половини 20-х років. Наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. політика коренізації почала здавати позиції під тиском міцніючої командно-адміністративної системи, за рамки якої вона дедалі виходила. У міру утвердження тоталітарного режиму дедалі більше виявлявся штучний характер політики коренізації.

Тому постановою від 17 серпня 1935 року було розформовано Мархлевський

польський та Пулинський німецький райони. Таке рішення було прийнято внаслідок “опиту” членів Політбюро ЦК КП(б)У й констатоване. 3 жовтня цього ж року це рішення було продубльовано постановою президії ЦВК УРСР “Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області”, де говорилося, що “у зв’язку з економічною слабкістю Мархлевського й Пулинського районів, незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезсмужжю” “розформувати Мархлевський та Пулинський райони” [1, с.13; 8, с. 53 – 54]. На базі польського й німецького національних районів створили новий Червоноармійський з центром у колишньому Пулино, який було перейменовано на Червоноармійськ (щоб не було й згадки про колишнє існування) [25]. До нього увійшла частина сільських рад Мархлевського, Пулинського та Новоград-Волинського районів [8, с. 53]. У квітні 1939 року на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення “Про утворення Щорського району Житомирської області”. За цією постановою новий район створювався з центром у селищі Мархлевськ, який одночасно перейменовувався в Щорськ [1, с. 131].

Таким чином, наприкінці 30-х років ХХ ст. з ліквідацією національних районів та сільрад було припинено функціонування системи національного районування в Україні. Радянська однопартійна політична система породжувала унітарну державу тоталітарного типу, а тому про справжнє національне самовизначення не могло й бути мови. Механічне створення та діяльність національних адміністративних одиниць у правовому полі радянського законодавства не могло розв’язати більшості проблем економічного та культурно-освітнього розвитку інонаціонального населення, оскільки цей процес був підпорядкований політичній доцільності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чирко Б. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття) / Б. Чирко. – К.: Асоціація “Україно”, 1995. – 215 с.
2. Рафальський О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О. Рафальський. – К.: Поліс, 2000. – 447 С.
3. Якубова Л. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР. (20-і – перша половина 30-х рр. ХХ ст. / Л. Якубова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 12. – С. 176-224.
4. Верменич Я. Реформування адміністративно-територіального устрою УРСР у 20-30-х рр.: прорахунки й уроки / Я. Верменич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2003. – Вип. 10. – С. 82-92.
5. Стронський Г. Й. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20-30-ті роки / Г. Стронський. – Тернопіль. – 1992. – 63с.
6. Калакура О. Українська полонія в 1917 – 1939 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.05 „Етнологія” / О. Калакура. – К., 1995. – 23 с.
7. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. Монографія / О. Калакура – К.: Знання України, 2007. – 508с.
8. Єременко Т. Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. / Т. Єременко // Історичні зошити. – К.: НАНУ, Інститут Історії України, 1994. – 74 с.
9. Ващенко І. Історіографія історії польської національної меншини УРСР 1920-1930-х років: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02 / І. Ващенко. – К., 2006. – 240 с.
10. Дмитрієнко М. Німці в Україні: історія і сучасність / М. Дмитрієнко, Д. Табачник, Б. Чирко // Віче. – 1992. – № 5. – С. 135-147.
11. Панчук М. Під пресою тоталітарного режиму. Німці України в радянський період / М. Панчук, Л. Польовий // Політика і час. – 1992. – № 9-10. – С. 61-66.
12. До питання про польське населення Волиньщини. Видання Волгубкому КП(б)У. – Житомир, 1925. – 11с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф.413. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – 113 арк.
14. Гуцало Л. Національно-територіальне районування в УСРР (20-30-ті роки ХХ ст.) : монографія / Л. Гуцало. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 228 с.
15. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф – 128. – Оп.1. – Од. зб.1942. – 27 арк.
16. Гуцало Л. Польська національна меншина Волині у 20-30-ті роки ХХ століття: суспільно-політичні та економічні аспекти проблеми / Л. Гуцало // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – Житомир: Полісся, 2009. – Т. 3. – С. 47 – 79.
17. Стронський Г. Польські національні сільради на Україні у 20 – 30-ті роки / Г. Стронський //

Проблеми слов'янознавства. – Львів. – Вип. 44. – 1992. – С. 46-54.

18. ДАЖО. – Ф. р – 326. – Оп.1. – Од. зб. 239. – 47 арк.

19. Постоев П. Волинська округа: підручна книжка з краєзнавства для вчителів трудових шкіл Волинської округи / П. Постоев; Волинський окрметодком. – Житомир : [Волинська окружна Літо-Друкарня], 1926. – 92 с.

20. ДАЖО. – Ф. р – 326. – Оп.1. – Од. зб. 276. – 321 арк.

21. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 1. – Од. зб. 418. – 61 арк.

22. Радянська Волинь. – 1930. – 11 червня.

23. ДАЖО. – Ф. р – 326. – Оп.1. – Од. зб. 168. – 59 арк.

24. Національні меншини в Україні. 1920–1930-і рр.: Іст.-картогр. атлас / [упор.: М. Панчук та ін.]. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 104 с.

25. Радянська Житомирщина. – 1944. – 25 серпня.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гуцало Людмила Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Наукові інтереси: історія національних меншин в Україні.

УДК 930.1(94.977)

СЕРГІЙ ШЕЛУХІН ТА ЄЛИСАВЕТГРАДЦІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЛИСТУВАННЯ ПОЧАТКУ 1890-х РОКІВ

Віталій КРИЖАНІВСЬКИЙ (Глухів)

У статті вперше опубліковано листування відомого українського громадського діяча С.П. Шелухіна з елисаветградським журналістом М.К. Хороманським та місцевим нотаріусом А.Ф. Якубовським. Нові документи сприяють реконструкції функціонування редакції газети “Елисаветградский вестник” і переосмисленню культурних процесів у нашому місті в 1890-х роках.

Ключові слова: громадський діяч, нотаріус, журналіст, газета, “Елисаветградский вестник”, культурні процеси.

В статье впервые представляется переписка известного украинского общественного деятеля С.П. Шелухина с елисаветградским журналистом М.К. Хороманским и местным нотариусом А.Ф. Якубовским. Новые документы способствуют реконструкции функционирования редакции газеты “Елисаветградский вестник” и переосмыслению культурных процессов в нашем городе в 1890-х годах.

Ключевые слова: общественный деятель, нотариус, журналист, газета, “Елисаветградский вестник”, культурные процессы.

Correspondence between a famous Ukrainian public figure S.P. Shchelukhin, a Yelysavetgrad journalist M.K. Khoromansky and a local notary A.F. Yakubovsky is first published in the article. New documents help to reconstruct the operation of newspaper “Yelysavetgradsky visnyk” editors and to reconsider cultural processes in our town in 1890s.

Key words: public figure, notary, journalist, newspaper, “Yelysavetgradsky visnyk”, cultural processes.

У краєзнавчих розвідках радянської доби та часів незалежної України утвердилася концепція, що українське суспільно-політичне життя Єлисаветградщини генетично та органічно пов'язане з родом Тобілевичів [1]. У той же час мало вивченою залишається проблема осмислення внеску Сергія Павловича Шелухіна в національний рух на Єлисаветградщині в 1889 – 1918 роках. У дослідженнях краєзнавців утвердилася думка, що елисаветградський українофільський та народницький рух після репресій середини 1880-х років маргіналізується [1]. Нами у фонді XI “Сергій Шелухін” Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського було виявлено листування відомого українського громадського діяча С. Шелухіна з елисаветградцями М. Хороманським (документ публікується в статті під № 1, 2) та А. Якубовським (документи № 3 – 5) початку – середини 1890-х років, яке уможливило якісне переосмислення суспільно-політичного життя в нашому краї на межі 1880 – 1890-х років [2].

1889 року в Єлисаветград приїжджає випускник природничого та юридичного факультетів Київського університету святого Володимира Сергій Шелухін, який отримує призначення в міський суд. Саме за його активного сприяння та за підтримки видавця-редактора М. Хороманського “Елисаветградський вестник” у 1889 – 1892 роках перетворюється на інформаційний орган українофільських сил у регіоні.

У віснику публікувалися матеріали самого С. П. Шелухіна. З питання становища українського населення в складі Австрійської держави, місця москвофільства в західноукраїнському суспільному русі тощо [3; 4; 5; 6]. Доцільно припустити, що за його сприяння почали передруковувати із журналу “Зоря” твори польської українофільки Марії Максименко [7; 8]. Це могло імпонувати М. К. Хороманському, який сам був поляком. Про те, що С.П. Шелухін цікавився постаттю письменниці, свідчить його стаття “Марія Максименко і польське українофільство”, яка була написана 1907 року [9, арк. 3]. Окрім цього, у “Елисаветградском вестнике” публікувалися праці Софії Русової, Б. Грінченка, Я. Жарка та ін. [10; 11].

В особистому фонді Сергія Шелухіна зберігається лист від 21 квітня 1891 року Василя Лукича – редактора західноукраїнського журналу “Зоря” – про обмін часописами [12, арк. 105]. Доцільно відзначити, що 1884 року чотири особи з Єлисаветграда (вірогідно, з оточення Тобілевича та Михалевича) передплачували журнал “Зоря” [13, с. 554]. Але справжні контакти між редакціями налагодилися саме за перебування в нашому місті С.П. Шелухіна. Слід ураховувати, що Сергій Павлович не був редактором газети “Елисаветградский вестник”, а тому практично все залежало від Михайла Каєтановича Хороманського. Якщо біографічні дані С.П. Шелухіна та М.К. Хороманського побіжно висвітлені в науково-краєзнавчій літературі, то власне стосунки між цими людьми спеціально не вивчалися [14].

На жаль, у фонді С.П. Шелухіна збереглося лише два листи М.К. Хороманського, але вони достатньо рельєфно віддзеркалюють стосунки між ними й проблеми видання “Елисаветградского вестника” у 1891 – 1892 роках. З бібліографічної літератури відомо, що вісник з травня 1892 по травень 1893 року не виходив [15]. Запропоновані для публікації документи № 1 та 2 дають змогу реконструювати найбільш критичні моменти існування цього періодичного видання на початку 90-х років.

З 1891 року редакція вісника почала зазнавати значних фінансових труднощів. Передусім це спричинено відмовою міського управління публікувати свої матеріали у відомостях, що зумовило втрату коштів. Окрім цього, у травні 1891 року погіршилося матеріальне становище самого М.К. Хороманського, який вийшов на пенсію й отримував 600 рублів на рік. До цього його зарплатня як бухгалтера Єлисаветградської повітової управи, наприклад, 1886 року складала 1350 руб. [16, с. 70, 79]. Документ № 2 віддзеркалює критичну фінансову ситуацію, яка склалася восени 1890 року, коли редактор був змушений брати кредит. Разом з тим, документ № 1 конкретизує інші проблеми збірника. По-перше, це скасування місцевої цензури, і, по-друге, саме губернське начальство було незадоволене власником та редактором видання і бажало його заміни.

Також у листі від 13 грудня 1892 року можемо простежити тісний зв'язок між родинами Шелухіних та Хороманських, оскільки Михайло Каєтанович запропонував купити газету не тільки Сергію Павловичу, але і його дружині – Любові Миколаївні. Опубліковане листування частково відкриває лаштунки переїзду Шелухіних із Єлисаветграда восени 1892 року. Із листа А.Ф. Якубовського до Сергія Павловича від 7 листопада 1892 року зрозуміло, що Шелухіни вже живуть в Ольгопольському повіті Подільської губернії. У той час, як із листа М.К. Хороманського від 13 грудня зрозуміло, що переїзд був вимушений і можливий варіант із поверненням у Єлисаветград.

Іншим елисаветградським адресатом С.П. Шелухіна був місцевий юрист А.Ф. Якубовський. Якубовський Антон Федорович (друга половина 1840 – після 1918 року), на жаль, малознаний елисаветградський громадський діяч останньої третини ХІХ – початку ХХ століття. У Державному архіві Кіровоградської області збереглися 168 справ (реєстри нотаріальних дій, алфавіти реєстрових справ) за 1889 – 1918 роки, які віддзеркалюють фахову юридичну сторону життя цієї непересічної особистості [17, с. 95].

Уперше ім'я А.Ф. Якубовського постає в спогадах Софії Віталіївни Тобілевич, яка зазначала, що наприкінці 1870-х років у будинку О. Михалевича або І. Тобілевича проводилися літературні вечори, у яких, окрім молоді, брав участь й “адвокат Якубовський, який ділом і порадами завжди допомагав бідним” [18, с. 174]. Можна припустити, що Я.Ф. Якубовський був тісно пов'язаний з родиною Тобілевичів у 1880 – 1890-х роках, оскільки Софія Віталіївна Дитківська познайомилася з Іваном Карповичем лише 1883 року, а отже, могла знати про Антона Федоровича тільки з розмов у родинному колі або безпосередньо зустрічатися з ним. Також доцільно звернути увагу на таку цікаву деталь. Іван Карпенко-Карий назвав своїх дітей від першої дружини – Надії Тарковської –

Назаром (1874 р.н.) та Галею (1872 р.н.) на честь героїв п'єси Т.Г. Шевченка "Назар Стодоля" [19, с. 14]. У свою чергу, в А.Ф. Якубовського було два сина: Антон (1873/1874 року народження), якого, вірогідно, назвали на честь батька, та Назар. Можна припустити, що саме Антон був старшим сином, оскільки А.Ф. Якубовський у своєму листі до С. Шелухіна від 7 грудня 1896 року згадував, що старший син після закінчення навчання в університеті опинився у психлікарні. Антону на той час було 22 чи 23 роки, а в ті часи саме в такому віці закінчували навчання в університеті. Назар був не набагато меншим, оскільки у 1902, 1904 роках згадується як член дирекції Єлисаветградської громадської бібліотеки, а в 1905 – 1906 роках уходив до складу ради Єлисаветградської безкоштовної народної бібліотеки-читальні [20, арк. 1 – 3; 21, с. 1; 22, с. 1]. Можливо, під впливом родини Тобілевичів або через захоплення українською художньою літературою А.Ф. Якубовський наприкінці 1870-х років і дає одному із синів ім'я Назар.

А.Ф. Якубовський не потрапив під арешти 1883 – 1884 років. Це можна пояснити тим, що він не входив до осередку політично зорієнтованих місцевих радикалів – народовців та українофілів. Опосередковано ця гіпотеза підтверджується тим, що в спогадах єлисаветградців, які брали активну участь у політичному русі 1880-х років (О. Тарковський та Н. Бракер) [23, с. 2; 24 с. 2], він не згадується. У той же час ця версія може бути скоригована таким фактом. У місцевому адрес-календарі на 1888 рік серед працівників юридичної сфери не вказується Антон Федорович. У цьому разі можна припустити, що родина Якубовських певний час у проміжку з кінця 1870 по 1889 р. не проживала в Єлисаветграді [25]. Вище зазначені факти пояснюють його "пасивність" у суспільно-політичному житті нашого міста в 1880-х роках.

Родина А.Ф. Якубовського, яка на середину 1890-х років складалася з дружини та щонайменше двох синів (Антон та Назара), була заможною. Якщо на зламі 1870 – 1880-х років голова сім'ї працював адвокатом, то на 1889 рік – уже нотаріусом [26, арк. 36]. Слід ураховувати, що згідно з положенням про нотаріат від 1866 року, щоб отримати дозвіл на роботу в цій сфері, необхідно було не тільки виявити високий рівень знань з цивільного законодавства, але й унести заклад у розмірі 4 тисяч рублів. Окрім цього, за роки роботи розміри цього внеску мали бути збільшені до 10 тисяч рублів. [27, с. 14]. Бажано враховувати, що сам Антон Федорович мав середню або вищу освіту, а його син Антон закінчив юридичний факультет Московського університету [28, арк. 1 – 2]. Назар, вірогідно, також здобував знання з юриспруденції в одному з університетів Російської імперії. На підтвердження цього в місцевому адрес-календарі за 1913 рік зазначено, що Антон та Назар працюють присяжними повіреними [29, с. 16, 18].

Ознакою заможності на межі XIX – XX століття, як до речі і зараз, була нерухомість. А.Ф. Якубовський та його сини на початку XX століття проживали на Нижньо-Донській вулиці у власних будинках [30, с. 16, 18]. Зазначимо, що Нижньо-Донська в ті часи була центром міста з відповідними зручностями (на межі 1870 – 1880-х років вона, наприклад, була заможна [31, с. 100]).

А.Ф. Якубовський залишив помітний слід в історії нашого міста не стільки як юрист, а як активний громадський діяч, котрому належить вагома роль у відкритті й становленні Єлисаветградської громадської бібліотеки. У 1898 – 1912 роках Антон Федорович був постійним членом дирекції бібліотеки, а з 1900 по 1907 роки її головою [32, с. 1, 4; 33, с. 1; 34, с. 1; 35, с. 2; 36, с. 1].

Про беззаперечний авторитет старшого Якубовського серед громадськості міста свідчить те, що він потрапив у когорту тих членів директорату, які здійснили спеціальний об'їзд відомих містян для збору коштів для громадської читальні. Цікаво, що найбільше грошей зібрав саме Антон Федорович – 100 рублів, що було у два і навіть у три рази більше за колег [37, с. 23]. Можливо, частина коштів належали самому Якубовському. У спогадах С. Тобілевич є інформація, що Антон Федорович у 1870-х роках допомагав бідним "не тільки словами, але й ділом" [38, с. 174 – 175]. На початковому етапі становлення Єлисаветградської громадської бібліотеки він із власних коштів оплачував жалування бібліотекарю. У подальшому був не тільки головою дирекції, але й головним бібліотекарем [39, с. 21 – 23; 40, с. 1].

Про значний авторитет родини Якубовських у Єлисаветграді свідчить і те, що населення Ковалівки напередодні виборів у міську думу 1914 року сформувало список кандидатів у депутати [41, арк. 3]. У переліку осіб натрапляємо на батька та сина Антона

Якубовських. У 1914 та 1917 роках Антон Антонович Якубовський двічі обирається гласним у міське зібрання [42, арк. 148 – 149].

Побіжно можна окреслити світогляд А.Ф. Якубовського та його сина Антона. Як уже зазначалося, Якубовському-старшому були близькі народницькі та українофільські ідеї, що виявилось на громадському та побутовому рівні. Доцільно припустити, що Антон Федорович був прихильником ідеї поступового вдосконалення суспільства підвищенням його культурно-освітнього рівня. Син Антон Антонович був кадетом і 1917 року пройшов у міську думу за списком цієї політичної сили. У той же час, згідно з відомостями елісаветградського жандармського управління, Якубовському-сину були близькі ідеї соціалізму (“лівий кадет”) [43, арк. 2].

Важливою віхою в житті Антона Федоровича було знайомство з подружжям Шелухіних. Можливо, перша зустріч відбулося в червні 1889 року, коли Сергій Павлович Шелухін завіряв копію метрики про шлюб з Любов'ю Миколаївною Карачевською-Вовк [44, арк. 36]. Подальші їхні зносини документально простежуються через ділове листування 1892 – 1896 років, яке стосувалося вексельної заборгованості С.П. Шелухіна в Єлісаветградському міському банку (див. документи № 3 – 5). Листи віддзеркалюють дружні стосунки, які склалися між родинами Шелухіних та Якубовських. Наприклад, у листі від 7 грудня 1896 року А. Ф. Якубовський скаржиться адресату на сімейні проблеми та передає вітання всьому сімейству Сергія Павловича. У фондах інституту рукописів НБУ ім. В. Вернадського також зберігся лист Якубовського-старшого до Любові Миколаївни Шелухіної [45, арк. 35].

Листування між цими адресатами дає можливість уточнити верхню межу перебування С.П. Шелухіна в Єлісаветграді. У краєзнавчій літературі утвердилася позиція, що останній працював у нашому місті до 1893 року, а в листі від 7 листопада 1892 року вказується, що С.П. Шелухін проживає вже на теренах Подільської губернії (див. лист № 3).

Таким чином, пошкваллення українського культурно-освітнього руху на межі 1880 – 1890-х років у Єлісаветграді було пов'язане із перебуванням у нашому місті С.П. Шелухіна. Безумовно, у своїх прагненнях він був не сам й опирався на коло однодумців або на тих, хто співчував. У когорту цих осіб увійшли редактор місцевої газети М.К. Хороманський та нотаріус А.Ф. Якубовський.

№ 1

Многоуважаемый Сергей Павлович и Любовь Николаевна

Елісаветградський вестник все еще сидит на мели и давно уже вывесил флаг, говорящий: “Терплю бедствие”, но помощи все нет, как нет! Недавно бывший предводитель дворянства Ревуцкий оказался единственным человеком, сделавшим попытку сдвинуть вестник с мели. Ревуцкий говорил с губернатором о пользе, которую приносит газета населению и вообще ходотайствовал о восстановлении местной цензуры. Губернатор, по мнению Ревуцкого даст благоприятный отзыв, если его запросят из Петербурга, но сам на себя почин не возмет [...]. Вообще Олива высказался более в пользу того чтобы газета перешла в другие руки. Вот почему я обращаюсь к Вам с предложением, не признавать ли возможным теперь же подать совместное со мной заявление о том, что Вы приобрели, а я продал издание и просим Губернатора ходотайствовать об утверждении Вас редактором и о восстановлении цензуры. Если Сергей Павлович, по своему служебному положению, найдет же неудобность, то может Вы, Любовь Николаевна, найдет возможным быть редактором и издательницей. Я всегда верил в удачный исход Вашего процесса и теперь сохраняю то убеждение что рано или поздно дело Ваше восторжествует. Потому я отказался продать издание Малаеву, а теперь в минуту жизни трудную ображаюсь к Вашему содействию, ибо твердо верю, что Вы оба искренне желаете восстановить газету и ее успех. Со всех сторон я слышу сожаления о вынужденном молчании газеты, многие говорят что теперь только они поняли, как необходима газета и нет никакого сомнения, что она пошла бы бойко.

Пожалуйста не заставляйте ответом на это письмо, ибо и без того времени потеряно очень много.

Будьте здоровы и благополучия, жму крепко Ваши руки и желаю Вего лучшего.

Уважающий Вас [...]

М. Хороман[ский]

P.S [...]

13 декабря

Елісаветград

№ 2

Взамен учтенного мною 5 сентября 1890 года в Кременчуцком городском банке векселя, выдано мне С. П. Шелухиным на 700 руб.; получен мною от него другой для переучета на ту же сумму, по учтении коего обязываюсь прежний вексель возвратить г. Шелухину.

М. Хороманск[ий]

3 октября
1891 года

№ 3

Его Высокоблагородию Сергею Павловичу г-ну Шелухину судебному следователю.

Подол[ьская] губер[ния] Ольгопольск[ого] уезда в село Каменку

Многоуважаемый Сергей Павлович. Около 24 ноября срок Вашему векселю в гор[одском] банке, пожалуйста заблаговременно пришлите новый вексель или только вексельную 30 коп. бумагу с Вашей на ней подписью, а я здесь подгоню сумму и проч[ее]. По всей вероятности Вы не вышлете 200 руб. и потому присылайте на погашение части капитала и % за полгода.

Мы все кланяемся Вам и Вашей супруге! Как Вам живется на новом месте? Будьте здоровы. Искренне уважающий Вас Яку[бович]

7 ноября 1892 г.

№ 4

Многоуважаемый Сергей Павлович! Срок Вашему векселю в городском банке на 140 руб. наступил еще 21 мая и чтобы не допустить протеста векселя, по моему ходотайству в город[ском] банке принят вексель моей жены на 130 руб. за ее и моей подписями и Ваш вексель выкуплен 21 мая причем я уплатил на погашение 10 руб. и % за полугодие и вексельную бумагу всего 16 рублей от Вас же я получил 25 мая 30 р. [...]; из этих 30 руб. я удержал из расходованных мною 16 р. Так что мне осталось Ваших денег 14 р. Да еще имеются остатки от прежних Ваших выслоек 8 руб. Всего Ваших денег у меня 22 руб. с которыми можна поступить по Вашему усмотрению; если Вы найдете продолжить долг то в ноябре можете не высылать денег. Я эти 22 р. употреблю на погашение части долга и на % и вексель можете не присылать ибо я сохраню Ваш бланк присланный теперь; старые векселя Вам посылаю; одного что на 140 р. я теперь не могу найти (куда-то засунул) найду и уничтожу.

Жму Вам, дорогой Сергей Павлович, руки и желаю Вам всего лучшего, жена моя и дети кланяются купно со мною и Вашей супруге. Будьте здоровы.

Простите что так нацарапал; пишу между делом и все отрывают меня.

Искренне глубоко уважающий Вас А. Як[убович]

27 мая 1894 г.

№ 5

Многоуважаемый Сергей Павлович Вашему долгу в здешнем город[ском] банке наступил срок всего долга 58 руб. которые я уплатил; прошу Вас уплатить мне эту сумму. Как живете Вы и Ваша супруга? На мою долю выпало большое несчастье: сын мой старший по окончании университета попал в лечебницу душевнобольных, заболела жена, а я перестал видеть правым глазом (какое-то отслоение сетчатки врачи нашли болезнь близоруких). Кланяюсь я и моя жена[...]. Будьте здоровы.

Жму Вашу руку А. Якубов[ский]

7 дек[абря] 1896 г.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область / [ред. колегія: Сиволап Д.С., Безтака П.М. та ін.].—К.: [Б.м.в.], 1972. — 816 с.; Шевченко С. Єлисаветградський період життєпису родини Шульгиних (1894 – 1899 рр.) / Сергій Шевченко // Наукові записки. Історичні науки. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. — С. 372 – 379 та ін.

2. Інститут рукописів Національної бібліотеки імені В. Вернадського. — Фонд XI. — Листи А.Ф. Якубовського С.П. Шелухіну (№ 1416 – 1418); листи М.К. Хороманського С. П. Шелухіну (№ 1370, 1371).

3. Елисаветградский вестник (далі - ЕВ). – 24 апреля 1890.
4. ЕВ. – 2 мая 1890.
5. ЕВ. – 1 ноября 1890.
6. ЕВ. – 4 ноября 1890.
7. ЕВ. – 29 июня 1890.
8. ЕВ. – 1 июля 1890.
9. Науково-довідковий апарат. Опис фонду XI “Сергій Шелухін”. – Частина 1-а. – 101 арк.
10. ЕВ. – 26 февраля 1891.
11. ЕВ. – 1 января 1891.
12. Науково-довідковий апарат. Опис фонду XI “Сергій Шелухін”. – Частина 2-а. – 102 – 109 арк.
13. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856 – 1886). / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2006. – 630 [2] с.
14. Див.: Шевченко С. На пограниччі культур: Кіровоградщина – Польща в літературних зв’язках (XIX – поч. XXI ст.) / Сергій Шевченко. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. – С. 24.; Про Сергія Шелухіна // Енциклопедія українознавства / [голов. Редактор В. Кубійович]. – Львів; Вид-во “Молоде Життя”, 1993. – Т.10. – С.3858; Володимир Босько І був фактично редактором “Елисаветградского вестника” // Народне слово. – 3 вересня 1994.; Українська муза. Поетична антологія / Під ред. О. Коваленко. – К.: АТ Обереги, 1993. – Вип. 7. – С. 655 – 656.; Крижанівський В. М. Джерела з історії Елисаветградського міського самоврядування (червень 1871 – лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Крижанівський Віталій Михайлович – Київ, 2012. – С. 156 – 157.
15. Газеты дореволюционной России 1703–1917 г. Каталог. / [ред.: Т.В.Акопян, М.А. Луковская]. – СПб.: Русская национальная библиотека, 2007. – 592 с.
16. Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания 1865–1895 годы / [сост. Е.И. Борисов]. – Елисаветград: Тип. Гольденберга. 1895 – 897 с.
17. Державний архів Кіровоградської області. Анотований реєстр описів. Т.1. Фонди до 1917 р. / [упоряд.: Т. І. Базишена, О. К. Жук, Л. В. Равська, Т. В. Чвань, Ю. В. Чорна]. – Кіровоград, 2005. – 292 с.
18. Тобілевич С. Мої стежки і зустрічі. / Софія Тобілевич – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 473, [2] с.
19. Куценко Л. Стежками хутора “Надії”. Нарис / Леонід Куценко. – Кіровоград, “Імекс - ЛТД”, 2007. – 48 с.
20. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. 78. – Оп. 7. – Спр. 21.
21. Отчет о деятельности Елисаветград общественной библиотеки в 1903 году. – Типо-Литограф Ш.Я. Бахмутського, 1904. – 34 с.
22. Отчет о деятельности Елисаветград общественной библиотеки в 1904 году. – Типо-Литограф Ш.Я. Бахмутського, 1905. – 33 с.
23. Бракер Наталя Опанас Іванович Михалевич / Наталя Бракер // Елисавет. – 8 липня 1992.
24. Тарковский А. Очерки революционного движения 80-х годов в городе Елисаветграде / А. Тарковский // Елисавет. – 16 вересня 1992.
25. Адрес–календарь и справочная книга “Елисаветград” на 1888 год. – Елисаветград: Скоропечатная Гольденберга, 1887. – 49 с.
26. Науково-довідковий апарат. Опис фонду XI “Сергій Шелухін”. – Частина 1-а. – 101 арк.
27. Вергасова Р.И. Нотариат в России. Учеб. Пособие. – М., Изд-во Проспект, 2004. – 480 с.
28. Інститут рукописів Національної бібліотеки імені В. Вернадського. – Фонд. 209. А.А. Тулуб. – Спр. 4.
29. Ежегодник голоса Юга. Адрес–календарь и справочная книга по г. Елисаветграду и уезду с диаграммами, рисунками, портретами и шаршами. – Елисаветград: Изд-во редакции газеты “Голос Юга”, 1913. – 167 с.
30. Там само.
31. Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А.Н. Пашутин. – Елисаветград: Лито-Типография Бр. Шполянских, 1897. – 311 с.
32. Отчет о деятельности Елисаветград общественной библиотеки в 1900 году. – Типо-Литограф Ш.Я. Бахмутського, 1901. – 19 с.
33. Отчет о деятельности Елисаветград общественной библиотеки в 1903 году. – Типо-Литограф Ш.Я. Бахмутського, 1904. – 34 с.
34. Отчет о деятельности Елисаветград общественной библиотеки в 1904 году. – Типо-Литограф Ш.Я. Бахмутського, 1905. – 33 с.
35. Отчет о деятельности Елисаветград общественной библиотеки в 1907 году. – Типография И.К. Линцера, 1908. – 26+32 с.
36. Отчет о деятельности Елисаветград общественной библиотеки в 1907 году. – Типография И.К. Линцера, 1913. – 34 с.

37. Бібліотека – свідок і творець історії краю / [авт. кол.: Н.Зеленська, В. Козлова, Т. Макарова]. – Кіровоград, Центрально-Українське вид-во, 2009. – 182.
38. Тобілевич С. Мої стежки і зустрічі. / Софія Тобілевич – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 473, [2] с.
39. Бібліотека – свідок і творець історії краю / [авт. кол.: Н.Зеленська, В. Козлова, Т. Макарова]. – Кіровоград, Центрально-Українське вид-во, 2009. – 182.
40. Отчет о деятельности Елисаветград обществ. библиотеки в 1903 году. – Типо-Литограф Ш.Я. Бахмутського, 1904. – 34 с.
41. ДАКО – Ф. 304. – Оп.1. – Спр. 277. – 12 арк.
42. ДАКО – Ф. 78. – Оп.10. – Спр.31. – 159 арк.
43. Центральний державний історичний архів (Київ). – Ф. 353. – Оп.1. – Спр.4.
44. Науково-довідковий апарат. Опис фонду XI “Сергій Шелухін”. – Частина 1-а. – 101 арк.
45. Там само.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Крижанівський Віталій Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач Глухівського національного університету ім. О. Довженка.

Наукові інтереси: джерела з історії міського самоврядування XIX – XX ст.

УДК 93/94:378.1/004.3

ЕВОЛЮЦІЯ АПАРАТНОГО Й ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ КІРОВОГРАДЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ (АСПЕКТ КОМП'ЮТЕРИЗАЦІЇ)

Ренат РІЖНЯК, Юрій ПАРХОМЕНКО (Кіровоград)

У статті досліджується історія апаратного й телекомунікаційного забезпечення Кіровоградського національного технічного університету та Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Визначені основні етапи та встановлено часові рамки такого забезпечення різних видів вищої школи Кіровоградщини – від набуття досвіду експлуатації та використання перших комп'ютерів у навчальному процесі через планомірне накопичення засобів обчислювальної техніки та створення інформаційних структур в університеті до формування потужних телекомунікаційних мереж та автоматизованої системи управління вищим навчальним закладом.

Ключові слова: вища школа України, апаратне забезпечення, телекомунікаційне забезпечення, інформаційно-обчислювальний центр, періодизація.

В статье исследуется история аппаратного и телекоммуникационного обеспечения Кировоградского национального технического университета и Кировоградского государственного педагогического университета имени Владимира Винниченко. Определены основные этапы и установлены временные рамки такого обеспечения различных типов высшей школы Кировоградской области – от приобретения опыта эксплуатации и использования первых компьютеров в учебном процессе через планомерное накопление средств вычислительной техники и создания информационных структур в университете к формированию мощных телекоммуникационных сетей и автоматизированной системы управления высшим учебным заведением.

Ключевые слова: высшая школа Украины, аппаратное обеспечение, телекоммуникационное обеспечение, информационно-вычислительный центр, периодизация.

The article examines a history of telecommunication hardware and software of the Kirovograd National Technical University and the Volodymyr Vynnychenko Kirovograd State Pedagogical University. The main stages and timeframes of such support of various types of higher schools of Kirovograd region were established – from the acquisition of operating experience and use of the first computers in the learning process through the systematic accumulation of computer aids and the creation of information structures at the university to the formation of powerful telecommunication networks and automated systems of management of higher educational institutions.

Keywords: Higher School of Ukraine, hardware, telecommunication software, information and computer center, periodization.

Сьогодні інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) швидкими темпами впроваджуються в усі сфери діяльності вищих навчальних закладів (ВНЗ): у навчальний процес, організацію управління, науково-дослідну роботу, обмін інформацією через локальні та глобальну мережі. Дослідження еволюції апаратного, телекомунікаційного й технологічного забезпечення інформатизації ВНЗ України в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття дасть можливість з'ясувати найзагальніші проблеми становлення й

розвитку інформатики – вивчення еволюції наукової думки про становлення інформатики як науки, про особливості розвитку ІКТ у вищій школі України. Крім того, з'ясування зазначених проблем зумовить (прямо) визначення методів оцінки матеріального й технологічного потенціалу окремо взятого ВНЗ, а також (непрямо) позначення складових частин методики визначення наукового потенціалу вишу.

Попередні дослідження з історії інформатики та інформатизації в основному були присвячені періодам зародження та становлення науки інформатики, розвитку її технічних засобів у всеукраїнському масштабі – Л.Г. Хоменка [1] (розвиток вітчизняної кібернетики та інформатики), І.В. Сергієнка [2] (становлення інформатики), Б.Н. Малиновського [3] (історія обчислювальної техніки). Помітними є напрацювання щодо історії розвитку інформатики та інформаційних технологій у вишах Кіровоградщини. Так, найважливіші аспекти впровадження обчислювальної техніки й програмного забезпечення, пов'язані з комплектуванням комп'ютерною технікою, організацією нових кафедр, створенням комп'ютерних лабораторій Кіровоградського національного технічного університету (КНТУ) лаконічно, але достатньо для розуміння процесу становлення та розвитку, висвітлені в праці [4]. У публікації [5] з історії Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (КДПУ) описані лише окремі епізоди інформатизації вишу, які не дають уявлення про основні закономірності цього процесу. Колективна праця співробітників фізико-математичного факультету КДПУ [6] містить опис подій, пов'язаних з упровадженням інформатики в навчальний процес підготовки майбутніх вчителів та фахівців з інформатики, а також подій, що вплинули на формування кадрового потенціалу кафедри інформатики цього вишу. Проте можна визнати, що історія розвитку апаратного, телекомунікаційного й технологічного забезпечення інформатизації названих ВНЗ України в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття систематично та ґрунтовно науковцями не досліджувалася.

Отже, мета цієї статті – дослідити еволюцію апаратного, телекомунікаційного й технологічного забезпечення інформатизації ВНЗ Кіровоградщини в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття на прикладі КНТУ та КДПУ. Досягнення мети дослідження буде проводитися розв'язанням таких завдань: а) з'ясування джерельної бази та історіографії дослідження; б) визначення основних фактів впливу на формування щодо апаратного, телекомунікаційного й технологічного забезпечення інформатизації названих ВНЗ та дослідження їхнього взаємозв'язку на визначеному історичному проміжку; в) визначення основних етапів розвитку апаратного, телекомунікаційного й технологічного забезпечення інформатизації вишів протягом визначеного періоду.

Зауважимо, що при дослідженні еволюції названих вище процесів у КНТУ та КДПУ ми не будемо використовувати метод порівняльного аналізу через неможливість його застосування до не порівнюваних об'єктів, якими і є названі ВНЗ. Це ми можемо пояснити, вияснивши, яке місце займають інформаційно-телекомунікаційні технології у конкретно взятому виші. Тому при проведенні дослідження будемо використовувати метод паралельного (замість порівняльного) аналізу еволюції апаратного, технологічного й телекомунікаційного забезпечення інформатизації зазначених вишів.

Історія комплектування комп'ютерною технікою КНТУ (на той час Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування – КІСМ) сягає початку 70-х років, коли при кафедрі загальної електротехніки було відкрито секцію “Автоматизації виробничих процесів” (АВП) (яка 1972 року виділилася в окрему кафедру з такою ж назвою) [4, с.159]. Саме 1971 року на секції “Автоматизації виробничих процесів” була введена в експлуатацію перша ЕОМ “Промінь-2” [15], дещо пізніше на кафедрі АВП з'явилися ЕОМ “Мир-1” [7] та “Наїрі-К” [8].

Наказом по інституту від 16 грудня 1974 року №288-1-68 лабораторія ЕОМ, що діяла при кафедрі АВП, була реорганізована в міжкафедральну лабораторію обчислювальної техніки з штатом 7 осіб (С.М. Чигрик, М.Д. Пархоменко, Л.П. Умрихін та ін.) під керівництвом В.О. Пояркова. З цієї дати веде облік діяльності майбутній Інформаційно-обчислювальний центр КНТУ (ІОЦ). Перші кроки самостійного підрозділу були непростими: необхідно було забезпечувати навчальний процес, добудовувати приміщення ІОЦ, створювати нові класи й готувати машинний зал для універсальної ЕОМ БЕСМ-4М [9]. Привезли це обладнання 1975 року з міста Ульяновська на двох залізничних платформах і розмістили на площі в 120 кв.м. Аналогів такої ЕОМ в області не було, тому пізнавати все доводилося самостійно. Нелегко йшло впровадження обчислювальної техніки

в навчальний процес. Щоб подолати природний консерватизм викладачів, спеціалісти ІОЦ самі пішли на кафедри й за короткий час розробили десятки стандартних програм для курсового та дипломного проектування, кількість яких на кінець 80-х років досягла 150. Серед викладачів з'явилися свої ентузіасти: доценти В.С. Миронов, О.Д. Криськов, А.П. Свіридов, С.Ф. Цепа та інші, які своєю наполегливою працею підняли рівень використання обчислювальної техніки студентами їхніх кафедр на найвищу сходинку.

На підставі наказів Мінвузу УРСР від 11.03.1980р. № 141 та від 03.09.1980р. №488 міжкафедральна лабораторія обчислювальної техніки була реорганізована в інформаційно-обчислювальний центр (ІОЦ) першої категорії. Першими керівниками міжкафедральної лабораторії ОТ та ІОЦ були В.О. Поярков (1974р.), В.Д. Резніков (1976 р.), В.О. Поярков (1980р.), а з 1986 року – М.Д.Пархоменко Цього ж року при ІОЦ була створена госпрозрахункова група, яка розробляла програми та виконувала розрахунки для Кіровоградського ОВТУЗ, ГРП-37, ПКІ “Грунтопосівмаш”, НДІ “Укрміськбудпроект”, “Укрремдорпроект”, “Укркомундорпроект”, “Укргіїнтіз”, ЦНТІ та обласної лікарні. Крім своїх, на базі ІОЦ проводили наукові розрахунки аспіранти та науковці пединституту та КВЛУ ЦА. Програмісти розробляли й супроводжували підсистеми АСУ-ВУЗ: Абітурієнт, Сесія, Зарплата, Стипендія та ін. Працювали в три зміни. ІОЦ ввійшов в десятку кращих обчислювальних центрів серед провідних ВНЗ України. Вагомий внесок у становлення ІОЦ зробили О.О. Лук'яненко, Б.І. Кісурін, С.М. Чигрик та багато інших.

У подальшому через ІОЦ пройшло декілька поколінь обчислювальних машин: 1976 рік – ЕОМ єдиної системи ЄС-1020 [10]; 1982 рік – ЕОМ ЄС-1022 [11]. 1984 року на баланс інституту була передана з авіаційного заводу ім. Мікояна (м. Москва) ЕОМ ЄС-1040 [12], яка працювала до 1995 року. 1986 року центр управління космічними польотами (м. Калінінград Московської обл.) передав на баланс інституту потужну ЕОМ ЄС-1060 [13].

1986 року при ІОЦ КНТУ створено сектор технічного обслуговування та експлуатації систем автоматизованого проектування (САПР) та мікро-ЕОМ, введено в експлуатацію міжкафедральну лабораторію САПР (ауд. 500) на базі АРМ-М М-400 та двох комплектів АРМ-М на базі Наїрі-4 (ауд. 236) [23]. Лабораторія САПР спільно з кафедрою верстатів та інструментів та кафедрою технології машинобудування займалася впровадженням у навчальний процес сучасних методів проектування, двомірного моделювання та проектування технологічних процесів механічної обробки, впровадженням програмного забезпечення, що охоплювало 2D моделювання та розробку програм для верстатів з числовим програмним керуванням.

Того ж 1986 року було введено в експлуатацію лабораторію на базі 12 ПК ДВК-1 та ДВК-2 (ауд. 500) [22].

Завдяки дружнім зв'язкам з виробником – Канівським електромеханічним заводом “Магніт” – 1986 року в КНТУ введено в експлуатацію дисплейний зал №2 (ауд. 303) [22] на базі дисплейного комплексу ЄС-7970, який містив у собі 12 інтелектуальних терміналів ТС-7063 [14].

Крім цього, 1986 року було введено в експлуатацію лабораторію мікро-ЕОМ (ауд. 301) [22] на базі одного комплекту системи відлагодження СО-05, 10 терміналів ТС-7063, телетайпу РТА-80 та мікро-ЕОМ Іскра-226.

З часу створення міжкафедральної лабораторії, реорганізованої в ІОЦ, уся обчислювальна техніка й класи з робочими станціями та ПК підпорядковувалися ІОЦ, а використовувалися централізовано всіма кафедрами та підрозділами інституту. На ІОЦ було покладено технічне, системне та адміністративне забезпечення навчального процесу засобами обчислювальної техніки (ОТ), розробка, супроводження та експлуатація задач АСУ (Абітурієнт, Сесія, Нарахування заробітної плати, Стипендія тощо), виконання розрахунків за стандартними програмами для дипломного та курсового проектування за даними, наданими студентами, розробка та супроводження програм для сторонніх замовників. Наприклад, співробітниками ІОЦ О.О. Лук'яненко та М.Д. Пархоменко була розроблена програма автоматизованого обліку міжміських телефонних розмов з видачею квитанцій на оплату абонентів для Кіровоградської ТТС, яка експлуатувалася спершу на ЕОМ “БЕСМ-4М”, а потім – на ЄС-1020 (Житомирська версія).

1987 року на кафедрі “Металорізальні верстати та інструменти” введено в експлуатацію автоматизовану систему машинного проектування АРМ-М на базі “Кулон-1” [24, с. 624]. У кінці 1987 року з ІОЦ передано на кафедру автоматизації виробничих процесів ЕОМ ЄС-1020, а 1989 року введено в експлуатацію студентський дисплейний клас

на 26 робочих місць (ауд. 301 ЮЦ) на базі інтелектуальних терміналів ТС-7063, під'єднаних до ЄС-1040 [22].

Лише в 90-х роках ХХ століття на ЮЦ почали з'являтися сучасніші персональні комп'ютери (ПК) типу IBM PC/AT. Станом на жовтень 1993 року в КНТУ нараховувалося 60 дисплейних місць ЕОМ, під'єднаних до ЄС-1040 та ЄС-1060 на базі терміналів ТС-7063, 12 дисплейних місць, під'єднаних до СМ ЕОМ та 123 ПЕОМ типу "Пошук-1" [20], "Нейрон" [24], ДВК, "Електроніка МС 0585" [25], IBM PC/AT.

На кінець 1993 року в інституті були нагромаджені серйозні проблеми з комплектуванням та використанням засобів ОТ: відсутність в інституті єдиного підходу до комплектації засобів ОТ та програмного забезпечення (інститут володів різнотипною програмно та апаратно несумісною технікою, 40 % якої вже на той час морально та фізично застаріла); відсутність системи технічного обслуговування ПК, планомірного нагромадження, розробки та обліку стандартних навчальних програм, методики визначення ефективності використання засобів ОТ, системи організації діяльності навчальних кафедральних лабораторій ПК [22]. Наслідком існування таких проблем стало те, що ЮЦ інституту, який у свій час входив до чільної десятки кращих обчислювальних центрів України, був змушений працювати на морально застарілій та безперспективній техніці, що вже позначалося на досягненнях колективу [26], [28]. Зазначені проблеми й пропозиції щодо внесення змін у комплектування та використання комп'ютерної техніки, розробку й впровадження програмного забезпечення були винесені на засідання вченої ради. Прийняті рішення привели до перших позитивних зрушень. У грудні 1995р. було закуплено 23 сучасних ПК, розмежовано функції ЮЦ і кафедр з обслуговування комп'ютерної техніки й розпочато процес списання застарілого обладнання.

У лютому 1996 року наказом по інституту від 13.02.1996 року №10-05 було створено спеціальну комісію, яка розробила й затвердила на вченій раді 25.05.1996 року концепцію комп'ютеризації КІСМ на 1996 – 1997 роки. Зміст цієї концепції полягав у плануванні заходів щодо кардинальної зміни структури використання наявних засобів ОТ, заміни застарілої техніки сучасними персональними комп'ютерами, нагромадження на ЮЦ централізованого фонду стандартних навчальних та прикладних програм, перегляду кадрової політики в забезпеченні кваліфікованими фахівцями ЮЦ [22], [26].

До роботи на ЮЦ стали залучати на умовах сумісництва студентів 3-го та 4-го курсів спеціальності "Системи управління та автоматизації", більшість з яких після отримання дипломів перейшла в штат ЮЦ. Процес поступового зростання його кваліфікації при роботі із сучасною комп'ютерною технікою можна прослідкувати на прикладі дослідження еволюції розширення та модернізації АСУ КІСМ (в деяких архівних документах вишу ця система має іншу назву – централізована інформаційна система КНТУ), яка в різні роки включала різні системи – "Студент", "Співробітник", "Облік та аналіз господарської діяльності", "Бібліотека", "Навчальний процес". При створенні цих систем був узятий за основу підхід, що ґрунтувався на розв'язанні окремих функціональних задач шляхом розробки підсистем, які із часом об'єднувалися в систему. Дослідимо, наприклад, процес створення системи "Студент": ще в середині 80-х у виші в різний час були розроблені й впроваджені в експлуатацію підсистеми "Абітурієнт", "Сесія", "Стипендія" (у середовищі FoxBase) та "Звіт для державної податкової адміністрації по контингенту студентів" (у середовищі FoxPro); 1998 року розроблена на мові програмування Delphi й впроваджена в експлуатацію підсистема "Оплата згідно договорів" (на основі локальних баз даних) і виконана постановка задачі "Випускник"; 1999 року підсистеми "Абітурієнт", "Оплата згідно з договорами", "Сесія", "Звіт для державної податкової адміністрації по контингенту студентів" були заново розроблені та впроваджені в експлуатацію вже на мові програмування Delphi з використанням запитів SQL СУБД; 2000 року в середовищі Delphi та SQL СУБД були аналогічно розроблені та впроваджені в експлуатацію підсистеми "Стипендія", "Гуртожиток" та "Випускник". У системі "Співробітник" підсистеми "Кадри" (мова Pascal), "Зарплата" (у варіанті "Зарплата без проблем") та "Звіт для державної податкової адміністрації по контингенту співробітників" (середовище FoxPro) були розроблені й впроваджені в експлуатацію в кінці 80-х; у 1999 – 2000 роках названі підсистеми були розроблені заново в середовищі Delphi та SQL СУБД. Функціональні задачі системи "Облік та аналіз бухгалтерської діяльності" були реалізовані на базі пакету 1С-Бухгалтерія. Підсистема "Облік комп'ютерної техніки" була розроблена спочатку в середовищі FoxPro, а 1999 року була переведена на мову Delphi з використанням SQL

СУБД. Декілька модулів системи “Бібліотека” були впроваджені 2000 року на базі автоматизованої бібліотечно-інформаційної системи “Ірбіс”. Підсистема “Методична література” цієї системи була розроблена силами ІОЦ 1998 року (у варіанті FoxPro), а 2001 року була повторно розроблена на мові програмування Delphi з використанням SQL-баз даних. Програми “Аудиторний фонд”, “Завантаження кафедр”, “Навчальні плани”, “Навчальні програми” системи “Навчальний процес” були розроблені та запроваджені фахівцями ІОЦ 2001 року й успішно експлуатуються й сьогодні [22], [26], [27], [28]. На кінець 2001 року в університеті функціонувало уже 16 програм АСУ, у тому числі підсистеми Студент, Бібліотека, Співробітник, Бухгалтерський облік. Значний внесок у розробку цих систем зробили молоді фахівці ІОЦ, випускники КНТУ С. Рязанцев, Ю. Коробко, О. Балковой, О. Неруш, О. Луньова.

До січня 1996 року в інституті налічувалося лише 79 ПК типу АТ 286/386 і 63 IBM сумісних ПК типу “Мазовія” (16 шт) та “Практик” (47 шт) (розробка Канівського ЕМЗ “Магніт” [21]). Починаючи з 1996 року, виш щорічно закуповував і впроваджував в експлуатацію від 51 до 141 ПК типу IBM PC/AT 486-DX2-66/DX4-100/586DX5-133 та IBM Pentium 133/266/333 [22]. 1998 року інститут змінив статус, а за ним і назву – Кіровоградський державний технічний університет (КДТУ). На кінець 1999 року в ньому налічувалось уже 475 ПК, із яких 384 відповідали сучасному рівню. На їхній базі було змонтовано 21 комп’ютерний клас із яких – 4 факультетських, 2 загального користування й 1 аспірантський були підпорядковані ІОЦ, решта класів і спеціалізованих навчальних лабораторій, обладнаних ПК, було закріплено за кафедрами та Кіровоградським технікумом машинобудування, що входив до складу університету як структурний підрозділ [22], [26].

Усі комп’ютери в класах були об’єднані в локальні мережі, які під’єднувалися до загальноуніверситетської. Саме 1998 рік можна вважати роком створення та формування університетської комп’ютерної мережі [22]. ЕОМ серії ЕС і морально застарілі ПК типу “Пошук”, ДВК, “Електроніка”, “Практик”, “Мазовія” поступово виводилися з експлуатації і списувалися. Враховуючи, що інститут був під’єднаний до мережі Internet через провайдера Релком-Україна ще 1996 року (причому робота велася лише в режимі підтримки електронної пошти), то саме 1998 року (з 01.03.1998 р.) виш перейшов на роботу в мережі Internet в режимі online [28].

Усі ці зміни негайно позначилися на результатах діяльності університету – на базі механіко-технологічного факультету було проведено науковий семінар із САПР-машинобудування із залученням провідних фахівців СНД (відп. доц. О.Д. Криськов). Як заохочення за впровадження та рекламу програм САПР фірма АСКОН 1997 року безкоштовно передала інституту ліцензований пакет програм Компас на 50 робочих місць.

Для прискорення темпів впровадження сучасних інформаційно-комп’ютерних технологій (САПР у машинобудуванні на базі підсистем КОМПАС, Solid Works, T-Flex та інших) у підготовку фахівців інженерного спрямування наказом від 20.06.2000р. №4-01 при ІОЦ було створено лабораторію “Університетський центр САПР” (УЦ САПР) (науковий керівник проф. О.Д. Криськов). Завдяки плідній роботі співробітників цього підрозділу було укладено цілий ряд угод про науково-технічне співробітництво з фірмами – розробниками програмних продуктів, зокрема: з російськими фірмами АСКОН (Ленінград), яка починаючи з 1997 р. щорічно передавала університету чергові версії програм Компас-машинобудування, у тому числі й Компас 2- та 3-мірного моделювання та Компас-електрик, СПРУТ (Набережні Човни), ГЕММА-3D (Москва), АПМ (Москва); з “СКТБ автоматизації технологічних процесів” (Мінськ) та INTERSED (Київ) – офіційним представником американської фірми SolidWorks. Усі вищезгадані організації передали університету свої програмні продукти на безкоштовній основі чи за пільговими цінами. Пізніше програми Компас були встановлені на 80 робочих місць. З ними працювали викладачі та студенти чотирьох факультетів інженерного спрямування [22].

2000 року в КДТУ створено серверний центр (кожен факультет отримав свій виділений сервер, де нагромаджувалися прикладні програми, користувачам виділялися персональні області пам’яті, доступні лише для них). Кількість під’єднаних до університетської мережі ПК сягнула числа 265 (усі ПК мали доступ до Internet), прокладався виділений 20-парний телефонний кабель від університету до міської АТС 22/24, який був уведений в експлуатацію 2001 року. Тепер університет отримав доступ до Internet через виділений синхронний канал продуктивністю 64Кбіт/с через СП “Інфоком”. Діючий комутований

канал через ВАТ “Укртелеком” був залишений для забезпечення роботи електронної пошти й початку роботи Web-сторінки університету. У січні 2002 року швидкість доступу до мережі Internet через СП “Інфоком” збільшилася до 128 Кбіт/с (цей канал в основному забезпечував навчальний процес у виші), а у квітні 2002 року для активізації наукової, методичної та службової діяльності викладачів та співробітників вишу був введений канал і через ВАТ “Укртелеком” у режимі бізнес-пакету при швидкості 128 Кбіт/с. 2004 року фахівцями ІОЦ згідно з договором від 09.02.2004 р. було розроблено “Технічний проект комп’ютерної мережі Кіровоградської обласної державної адміністрації” на 95 робочих місць (роботи були успішно виконані силами ІОЦ, мережа була здана до експлуатації 10.07.2004 року). Цього ж року був підписаний указ Президента України про створення Кіровоградського національного технічного університету (КНТУ). 2004 року співробітниками ІОЦ було створено корпоративний WEB-сайт університету. Централізована інформаційна система КДТУ на той час містила близько 20 програм АСУ [22], [26]. Динаміка зміни загальної кількості ПК (у тому числі зміни кількості сучасних ПК) та забезпеченості вишу комп’ютерними класами з 1995 до 2004 року подана в таблиці:

Роки	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Загальна к-сть ПК	160	227	263	404	475	542	651	736	768	44
Кільк. сучасн. ПК	78	143	172	313	384	442	552	667	706	28
К-сть комп. класів	2	4	11	19	21	23	31	33	34	5

Набрані темпи закупки й ротації комп’ютерної техніки в університеті зберігалися до 2009 року паралельно зі збільшенням контингенту студентів. Починаючи з 2010 року, ця тенденція пішла на спад. Морально та фізично застарілі ПК типу IBM PC/AT 486-DX2-66/DX4-100 та IBM Pentium 133/333 були виведені з експлуатації і не враховувалися у звітах. Поповнення комп’ютерного парку в останні роки здійснювалося поодинокими закупівлями за кошти університету й за рахунок спонсорської допомоги. Наприклад, за сприяння ВАТ “Гідросила” на кафедрі технології машинобудування 2011 року було створено спеціалізовану лабораторію “Комп’ютерної конструкторсько-технологічної підготовки виробництва” на 12 робочих місць. Кількість комп’ютерних класів досягла 36. З 2006 року КНТУ став членом асоціації користувачів Української науково-освітньої мережі “УРАН”.

2007 року за сприяння ВАТ “Гідросила” в університеті впроваджена інформаційна технологія управління підприємством ERP-класу BAAN-IV, яка використовувалася при вивченні дисципліни “Інформаційні системи управління підприємствами та організаціями” [22].

У КДПУ (на той час Кіровоградський державний педагогічний інститут) перше знайомство з інформатикою відбулося на фізико-математичному факультеті 1962 року, коли І.П. Ганжела організував читання спецкурсу “Програмування”, де розглядалося операторне програмування та запис програм у машинних кодах. Перші лекції з дисципліни “Математичні машини та програмування” 1963 року розпочав читати студентам С.М. Чашечников. Серед слухачів лекцій була студентка С.І. Алексєєва, яка після закінчення 5-го курсу з вересня 1964 року почала працювати асистентом кафедри вищої математики. Її наукові та викладацькі інтереси тісно пов’язалися з новим напрямком – інформатика. Надалі лекції читав С.М. Чашечников, а лабораторні й практичні заняття проводили І.П. Ганжела і С.І. Алексєєва. Ознайомлення з практичною роботою ЕОМ відбувалося в Бердянському та Київському педагогічних інститутах, які на той час були єдиними педагогічними вишами України, забезпеченими ЕОМ “Мінськ-2” [6], [16].

У жовтні 1978 року був організований кабінет обчислювальної математики. Він займав дві аудиторії – 612 і 613 новозбудованого навчального корпусу. В обладнанні кабінету брали участь студенти 4 курсу спеціальності “математика” під керівництвом завідувача кафедри В.А. Куженка та старшого лаборанта С.І.Біденко У кабінеті налічувалося на той час 66 машин типу “Електроніка” та “Іскра”.

Це була підготовча робота до інформатизації освіти в Україні (тоді – Українська РСР), яка розпочалася 1985 року, коли прийнято постанову Ради Міністрів УРСР “Про заходи із забезпечення комп’ютерної грамотності учнів середніх навчальних закладів та широкого впровадження електронно-обчислювальної техніки в навчальний процес” [17]. Згідно з

постановою ставилася мета забезпечення комп'ютерної грамотності молоді здійсненням невідкладних заходів щодо введення інформатики та обчислювальної техніки в навчальний процес усіх видів навчальних закладів. У квітні 1985 року доценти кафедри вищої математики С.І. Алексєєва, І.П. Ганжела, В.М. Євладенко були відряджені до Московського інженерно-технічного інституту на семінар-нараду, де розглядалися питання впровадження інформатики в навчальні заклади країни [6].

Протягом літа 1985 року на базі кафедри вищої математики працювали курси підготовки вчителів області з викладання в середніх школах нового курсу “Основи інформатики та обчислювальної техніки”. Основний тягар роботи на курсах ліг на плечі провідних викладачів кафедри – доцентів С.І. Алексєєвої, І.П. Ганжели В.М. Євладенка. До викладання інформатики в школі протягом літа було підготовлено понад 300 вчителів математики та фізики. Персональних комп'ютерів на той час в інституті не було. Тому машинний практикум проводився на базі програмованих калькуляторів БЗ-34 [19], які в кількості 30 штук привіз завідувач кафедри вищої математики В.М. Євладенко із заводу “Калькулятор” м. Світловодська.

1986 року Міністерство освіти України виділило інституту базовий комплекс навчальної обчислювальної техніки на основі побутових комп'ютерів стандарту MSX компанії Ямаха – КУВТ 1 “Yamacha” [18]. З їхньою появою на фізико-математичному факультеті була створена перша навчальна комп'ютерна лабораторія № 611, яка почала працювати з 1 квітня 1986 року. Згодом така ж лабораторія була створена і в аудиторії 608. Завідувачем призначили асистента кафедри вищої математики Є.І. Біденко [6].

У 1988 – 89 н.р. інститут отримав два інструментальних комплекси навчальної обчислювальної техніки – КУВТ 2 “Jamacha” [18] (створені лабораторії № 612, № 312), що значно поліпшило матеріальну базу кафедри. Монтаж усіх чотирьох класів здійснили лаборанти й майстри кафедри фізики і ТЗН А.І. Ковальчук, П.В. Сірик, Ю.В. Колтко, І.Й. Терентьєв, М.Т. Дерполок та інші [6].

1990 року на базі трьох комп'ютерних навчальних лабораторій (№ 611, 612, 608), котрі до цього підпорядковувалися кафедрі вищої математики, створений інформаційний обчислювальний центр (ІОЦ) як окрема структурна одиниця інституту, що підпорядковувалася проректору з навчальної роботи. Керівником центру був призначений А.Г.Бондаренко 1991 року його змінює С.Є.Корольова, а ІОЦ передається в підпорядкування кафедрі вищої математики та стає окремим її підрозділом.

1991 року інститут отримав навчальний комплект персональних комп'ютерів “Пошук-1”. Була створена четверта навчальна лабораторія № 608.

Нарощування обчислювальної техніки у виші та зростання ролі інформатики в суспільстві спричинили необхідність створення кафедри інформатики. Це було реалізовано 1 січня 1992 року внаслідок спочатку спільного засідання кафедр математичного аналізу та вищої математики, а потім і відповідного наказу ректора університету. Завідувачем кафедри призначений доцент С.Д. Парашук. У підпорядкування кафедрі передано інформаційно-обчислювальний центр, у складі якого були чотири комп'ютерні навчальні лабораторії та відповідний обслуговувальний персонал – завідувач комп'ютерними лабораторіями, старші лаборанти, лаборанти, інженери, інженери-програмісти. У вересні 1992 року за кошти вишу придбано найкращі на той час комп'ютери на базі процесорів АТ-386 та АТ-286 і створена ще одна комп'ютерна навчальна лабораторія.

Паралельно з описаними подіями на фізико-математичному факультеті визрівали якісні зміни на загальноуніверситетському рівні. 5 грудня 1996 року з ініціативи на той час помічника ректора Р.Я. Ріжняка ректор О.Є. Поляруш підписав наказ про створення редакційно-видавничого центру університету (далі у тексті РВЦ). Починалася робота центру у такому складі: В.К. Романцевич (редактор), О. Житінський, Ю. Самойленко, І. Савицький (на той час студенти фізико-математичного факультету і, за сумісництвом, – інженери-дизайнери книг та інженери післядрукарського обладнання). 25 червня 1998 року наказом ректора на базі РВЦ був створений інформаційний центр (далі в тексті – ІЦ) університету. Починаючи з моменту створення і до 2003 року всі обов'язки щодо керування та координації роботи нової структури у складі університету виконував Р.Я.Ріжняк. ІЦ на момент створення об'єднав у собі редакційно-видавничу групу та групу телекомунікацій [29].

Група телекомунікацій налагоджувала вихід університету до мережі Internet, створювала першу в університеті лабораторію Internet, організовувала роботу

університетського Web-сайту, планувала та проклала локальну та глобальну мережі університету. Важко переоцінити роль у налагодженні роботи групи телекомунікацій І.В.Савицького (системного адміністратора), активну участь брали в цій роботі Ю. Майструк, С. Майструк, О. Батенко (перший завідувач лабораторії Internet), О. Брезгалов (перший Web-майстер), С. Родічев (перший інженер-електронник) [29].

Як уже було зазначено вище, перші мережі в університеті функціонували на фізико-математичному факультеті як локальні в комп'ютерних класах КУВТ-1 та КУВТ-2 "Yamaha", "Поиск-1". У 1994 – 1995 роках діяла перша на базі Ethernet комп'ютерна мережа в бухгалтерії педуніверситету, адмініструванням якої займалися студенти старших курсів фізико-математичного факультету спочатку О. Гавриленко, а згодом – С. Симоненко. Мережа була побудована на базі технології 10-BASE2 (тонкий коаксіальний кабель, швидкість передачі 10 Мбіт/с). Як уже було зазначено вище, восени 1996 року запрацював РВЦ, у якому протягом двох місяців була налагоджена робота мережі з мережевим протоколом IPX/SPX та NetBEUI. Згодом у списку протоколів додався ще й TCP/IP. У цей же час з'явилися перші Ethernet-мережі на фізико-математичному факультеті. Причому в комп'ютерній лабораторії 611 навіть астановили 10-мегабітний Hub з організацією локальної мережі на основі скрученої пари (UTP). Було зрозуміло, що автономні мережі в лабораторіях необхідно об'єднувати, але цей процес весь час затягувався. Йшов час, і нарешті, провайдер впровадив безлімітний пакет за меншу суму, ніж сплачувалося за погодинне з'єднання, тому швидко перейшли на Unlimited. На АТ 80486 з 16 МБ ОЗП та жорстким диском 1,2 ГБ було встановлено FreeBSD 2.2.2 як сервера на постійній основі. Цей сервер виконував функції повноцінного шлюзу в Інтернет. Паралельно І.В.Савицький на Pentium-100 інстальвав Windows NT 4.0 Server для вивчення його роботи. Усі сегменти мережі РВЦ були замінені на однотипний 50-омний RG-58. У червні 1998 року РВЦ було перетворено на Інформаційний центр університету. До мережі додалася комп'ютерна лабораторія Internetlab, крім того, найближчим часом планувалося організувати ще одну. Мережа налічувала до двадцяти робочих станцій та три сервери (вищезгадана "четвірка" як Інтернет-шлюз (FreeBSD 2.2.5), файловий сервер на базі Pentium 200 MMX з 32 МБ ОЗП і чотирма жорсткими дисками сумарно 8 ГБ (Windows NT 4.0), а також поштовий і ргоху сервер на базі Pentium-1, 120 МГц (насправді це був 100 МГц Pentium, але "розігнаний" за частотою), з 16 МБ ОЗП та 2 ГБ жорстким диском (FreeBSD 2.2.5)). Восени 1998 року додався Web-сервер на базі Cytrix M2, 233 МГц, з 16 МБ ОЗП, яким займався web-майстер, студент 3-го курсу О.Брезгалов. А протягом 1998–1999 років додалися більш потужний ргоху на базі Pentium-2 400 МГц, з 64 МБ ОЗП та 10 ГБ диском; Web-сервер було замінено на Celeron, 330 МГц з 32 МБ ОЗП та 4 ГБ диском. 2000 року в рамках угоди між Монтклерським державним університетом (США) та КДПУ за програмою співробітництва з коледжами та університетами СНД "Освіта для демократії" було придбано потужну серверну й телекомунікаційну техніку для ІЦ. Таким чином були створені умови для реалізації об'єднання локальних мереж у двох корпусах та під'єднання кафедр та ректорату в корпусі № 5 [29].

У цей час доступ до мережі Internet для ІЦ реалізовувався за виділеною лінією від ВАТ Укртелеком на швидкості 33,6 Кбіт/с. У грудні 1999 року в складі інформаційного центру створена лінгвістична група, яка займалася організацією вивчення іноземних мов з використанням засобів мультимедіа. Роботу організували Н.Колтко (завідувач лабораторії) та О.Кононенко (інженер-програміст). А у квітні 2000 року в рамках програми "Освіта для демократії" було придбано комп'ютерний клас для факультету іноземних мов на базі Intel Celeron 333 МГц з 32 МБ ОЗП, мережа 10-BASE2 (коаксіал). Так як цей комп'ютерний клас був складовою частиною ІЦ (лінгвістична група ІЦ), то для об'єднання лабораторії факультету іноземних мов з мережею ІЦ 28 та 29 жовтня 2000 року працівниками ІЦ та фізико-математичного факультету було прокладено 440 метрів оптичного кабелю за підготовленою заздалегідь трасою. Крім цього було заведено близько 100 метрів UTP у навчальний корпус № 1, а також близько 70 метрів UTP до Міжнародного центру, який розміщувався на другому поверсі навчального корпусу № 4. Паралельно з проведенням магістрального кабелю було добудовано другу лабораторію ІЦ на першому поверсі п'ятиповерхівки, у якій із самого початку вже було закладено 100-мегабітну мережу. Роботи з монтажу мережі проводили С. Родічев, О. П'янковський, О. Здебський, О. Радченко та ін. В лабораторії встановлені комп'ютери Intel Celeron 600 МГц, 64 МБ ОЗП, жорсткий диск на 9 ГБ. Результатом проведення магістрального кабелю стало

об'єднання мереж ІІ та лабораторії факультету іноземних мов [29]. Після цього на фізико-математичному факультеті теж прийняли рішення про під'єднання до загальної мережі. Були виділені кошти на придбання факультетом комутатора виробництва 3Com. Питаннями під'єднання та налагодження маршрутизації з боку фізмату займався адміністратор С. Компан. У результаті цього по всій мережі використовувався тепер єдиний протокол TCP/IP. Як наслідок, завдяки проведеній роботі в багатьох лабораторіях та кафедрах трьох корпусів університету з'явився доступ до файлових ресурсів та доступ до мережі Інтернет.

Протягом року швидкість під'єднання до Інтернету залишалася на рівні dialup – 33,6 Кбіт/с. А з під'єднанням багатьох робочих місць до мережі навантаження на цей канал збільшилося в декілька разів. В зв'язку з цим 2001 року прийнято рішення про збільшення швидкості під'єднання до 115,2 Кбіт/с за допомогою DSL Short range модемів російського виробництва. А 2002 року ВАТ Укртелеком ввів в експлуатацію обладнання “Сіріус-128” і значано знизив ціни на цю послугу. Виділену лінію 115,2 Кбіт/с було замінено на паралельні під'єднання через “Сіріус-128”, що збільшило швидкість доступу до мережі Інтернет у два рази [29].

Таким чином, починаючи з моменту свого заснування, ІІ університету виконував одне з основних своїх завдань – розширення доступу до всесвітньої мережі Internet відповідно до потреб навчального процесу та наукових досліджень [29]. Це завдання охоплювало і створення загальноуніверситетської комп'ютерної мережі та придбання програмного забезпечення для її функціонування згідно з реальними потребами університету в забезпеченні доступу до Internet. Було реалізоване магістральне з'єднання трьох корпусів університету, а в корпусах з'єднання виконані в комп'ютерних класах та між самими комп'ютерними класами скрученою парою, проведена модернізація серверних груп інформаційного центру та фізико-математичного факультету. Постійне під'єднання до мережі отримали всі автоматизовані робочі місця, специфіка роботи на яких пов'язана з необхідністю проведення інформаційного обміну за межами університету.

Інше завдання, що виконувалося ІІ університету – забезпечення навчального процесу комп'ютерною технікою (йдеться про навчання на спеціальностях фізико-математичного факультету та про вивчення неспеціальними факультетами дисципліни “Основи інформатики”), а також надання можливостей викладачам та студентам усіх спеціальностей використовувати обчислювальну техніку в навчальному процесі [29]. Тож, починаючи з 1998 року, університет розпочав закупки комп'ютерних класів. Конфігурація кожного класу розраховувалася з погляду майбутнього його використання: класи складнішої комплектації було закуплено для фізико-математичного факультету й для інформаційного центру, простішої – для організації вивчення основ інформатики на неспеціальних факультетах університету. Крім того, проводилося укомплектування підрозділів університету комп'ютерною технікою. Це дало можливість укомплектувати автоматизованими робочими місцями з принтерами всі деканати й відділення університету, здійснити повну модернізацію комп'ютерного парку бухгалтерії, відділу кадрів та редакційно-видавничого центру, забезпечити комп'ютерною технікою маже всі кафедри та підрозділи університету. 21 грудня 2000 року на конференції трудового колективу університету затверджені “Концепція інформатизації КДПУ ім. В.Винниченка” та “Програма інформатизації КДПУ ім. В.Винниченка”. До 2004 року обладнано майже 100 автоматизованих робочих місць у підрозділах. Слід зазначити, що це миттєво позитивно позначилося на рівневі виконавчої дисципліни, на строках підготовки звітної документації, на розвантаженні лаборантів кафедр і залученні їх до методичної роботи [29]. Динаміка зміни загальної кількості ПК (у тому числі зміни кількості сучасних ПК) та забезпеченості вищу комп'ютерними класами з 1995 до 2004 року вказана в таблиці:

Роки	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Заг. к-сть ПК	85	85	85	110	155	190	220	227	252	310
Сучасн. ПК	15	15	15	45	110	170	200	227	252	310
К-сть комп. класів	6	6	6	6	7	8	9	10	11	13

Нарешті, ще одне завдання, розв'язанням якого займався ЦД – забезпечення роботоздатності всього парку комп'ютерної техніки та оргтехніки університету. Саме для цього в грудні 2001 року при інформаційному центрі університету була створена група сервісної підтримки комп'ютерного парку, яка займалася встановленням нових комп'ютерів, плануванням та створенням комп'ютерних мереж, дрібним ремонтом техніки, установленням та налагодженням програмного забезпечення, проведення сервісного обслуговування технічного стану та забезпечення програмними продуктами комп'ютерних класів та автоматизованих робочих місць співробітників університету. В групі працювали інженери-електронники С.Родічев, О. П'янковський, В. Ковальчук, О. Здебський, О. Радченко, І. Лимар [29].

2003 року в КДПУ поставили питання про реструктуризацію управлінських процесів в університеті [30]. Метою реструктуризації було визначено упорядкування всіх управлінських процесів в університеті за рахунок широкого використання інформаційних технологій у педагогічному та управлінському процесах. У подальшому розв'язані були лише такі функціональні задачі – автоматизація бухгалтерського обліку 2004 року (пакет “Бухгалтерія 1-С”), створення електронного каталогу та участь у проекті корпоративної каталогізації 2005 року (автоматизована бібліотечна інформаційна система “Ірбіс”), автоматизація роботи приймальної комісії та частково – відділу кадрів університету (2011 рік, Інформаційно-пошукова система “Конкурс” (адміністратори системи – Міністерство освіти і науки України та громадська організація “Центр освітньої політики”), Єдина державна електронна база з питань освіти (Власник – Міністерство освіти і науки України, адміністратор (розпорядник) – державне підприємство “Інфоресурс”)).

Отже, проведене дослідження щодо еволюції апаратного, технологічного й телекомунікаційного забезпечення інформатизації КНТУ та КДПУ в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття наводить на такі висновки:

1. За місцем, яке займають інформаційні технології у конкретно взятому виші, усі вищі навчальні заклади можна розділити на дві основні групи. Перша група – це вищі інженерного спрямування, для яких ІКТ – це й предмет для вивчення, й інструмент для пошуку та всебічної обробки інформації, і засіб для творчого моделювання, проектування та створення нових об'єктів, технологій і засобів контролю, управління і виробництва. У цих вишах вивчення і застосування ІКТ здійснюється безперервно впродовж усіх років навчання, починаючи з базових і закінчуючи специфічними для відповідної професії технологіями. Саме до цієї групи вишів за зазначеною ознакою умовно можна віднести класичні, технічні, технологічні ВНЗ. Друга група – це вищі навчальні заклади, для яких ІКТ є предметом для вивчення й інструментом для творчого пошуку та всебічної обробки інформації. Студенти цих вишів отримують базову підготовку з ІКТ, як правило, протягом перших двох років навчання, а далі лише використовують і поглиблюють набуті знання при появі нових версій стандартного програмного забезпечення. До цієї групи вишів можна віднести ВНЗ економічного, медичного, аграрного, педагогічного та гуманітарного профілів. Враховуючи наведену типізацію з погляду місця ІКТ у конкретно взятому виші, ми віднесли КНТУ та КДПУ відповідно до першої та другої груп вищих навчальних закладів

2. Формат навчального процесу КНТУ, факт, що технології, апаратна та програмна частини комп'ютерів, комунікації були одночасно предметом, інструментом і засобом професійного вивчення, моделювання, проектування та управління, сприяли початку ранньої комплектації КНТУ засобами обчислювальної техніки. Комплектація КДПУ комп'ютерною технікою та телекомунікаційним обладнанням напряму залежала від замовлення суспільства на підготовку вчительських кадрів відповідної кваліфікації у контексті відповідної постанови уряду СРСР щодо оволодіння інформаційними технологіями та елементами інформатики.

3. Наявність фінансових можливостей, матеріально-технічної бази та кваліфіковано підготовлених фахівців (як науково-педагогічних працівників, так і навчально-допоміжного персоналу) в обох вишах забезпечили необхідний рівень обслуговування власних інформаційних, технічних та телекомунікаційних потреб. Як наслідок, науковці КНТУ активно співпрацювали в галузі розробки програмного забезпечення прикладного характеру та проведення інженерних розрахунків разом з промисловими підприємствами й проектними та науковими інститутами й організували на базі самого вишу плідні наукові дослідження як фундаментального, так і прикладного характеру. Крім того, при розробці

АСУ університетом у КНТУ взятий за основу спосіб першочергового розв'язання конкретних функціональних задач та їхнього наступного об'єднання в системи АСУ. Натомість у КДПУ відсутні були власні розробки щодо розв'язання необхідних для життєдіяльності вишу функціональних задач. Університет, зазвичай, користувався вже готовими продуктами, аналізуючи при їх виборі оптимальність співвідношення між доступністю в затратах на володіння програмним продуктом та якістю придбаної системи.

4. Еволюція апаратного, технологічного й телекомунікаційного забезпечення інформатизації КНТУ в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття пройшла за такими етапами: 1) початок 70-х років – 1975 рік – набуття першого досвіду експлуатації та використання у навчальному процесі та інженерних економічних розрахунках ЕОТ; 2) 1975 – 1985 роки – початок активної експлуатації ЕОТ розробкою та використанням стандартних програм для курсового та дипломного проектування; 3) 1980 – 1986 роки – створення ІОЦ, розробка програмних продуктів та виконання інженерних розрахунків для промислових підприємств, проектних та дослідних інститутів, організацій, започаткування наукових досліджень, що передбачають використання ЕОТ, розв'язання перших функціональних задач майбутньої АСУ університету; 4) 1986 – 1995 роки – створення сектору технічного обслуговування та експлуатації САПР, започаткування регіональних науково-практичних семінарів для викладачів ВНЗ та фахівців підприємств з проблем САПР, укладання угод з науково-технічного співробітництва щодо проблем використання САПР; 5) 1995 – 2000 роки – перегляд політики щодо комплектування та використання засобів ЕОТ в університеті, прийняття концепції комп'ютеризації вишу, вдосконалення та розробка нових підсистем АСУ, активізація роботи в мережі Internet; 6) з 2000 року по теперішній час – створення “Університетського центру САПР”, налагодження продуктивних зв'язків з підприємствами та постачальниками програмного забезпечення САПР, продуктивне використання мережі Internet для виконання й підтримки статутної діяльності вишу, завершення формування АСУ (ЦІС) університету.

5. Еволюція апаратного, технологічного й телекомунікаційного забезпечення інформатизації КДПУ в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття пройшла за такими етапами: 1) від середини 80-х років до середини 90-х років ХХ століття – початок підготовки вчителів математики, фізики й викладачів інших предметів за другою спеціальністю “Інформатика і обчислювальна техніка”; забезпечення курсової підготовки вчителів математики, фізики та інших викладачів середніх навчальних закладів з інформатики та обчислювальної техніки; набуття першого досвіду роботи з комплектами навчальної обчислювальної техніки; 2) 1996 – 1998 роки – поява інформаційного центру університету; перші спроби надання доступу до мережі Internet; проектування та прокладання комп'ютерної мережі на базі Ethernet; 3) 1998 – 2003 роки – створення та розвиток групи телекомунікацій та групи сервісної підтримки комп'ютерного парку університету при інформаційному центрі; проектування та укладання магістральних (оптоволоконних) та локальних (скручена пара) мереж; початок масового комплектування комп'ютерних класів, автоматизованих робочих місць та серверних груп університету необхідною технікою та програмним забезпеченням; 4) з 2004 року – продуктивне використання мережі Internet та інформаційних технологій для виконання й підтримки статутної діяльності вишу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1 Хоменко Л.Г. История отечественной кибернетики и информатики. Монография. / Л.Г. Хоменко – К.: Институт кибернетики им. В.М. Глушкова НАН Украины, 1998. – 455 с.
- 2 Сергієнко І.В. Становлення і розвиток досліджень з інформатики. / І.В. Сергієнко – К.: Наукова думка, 1998. – 204 с.
- 3 Малиновский Б.Н. История вычислительной техники в лицах. / Б.Н. Малиновский – К.: Фирма “Кит”, ПТОО А.С.К., 1995. – 384 с.
- 4 Технічна освіта на Кіровоградщині: історичний нарис / [Барабаш В.А., Бондаренко Г.С., Бондаренко Л.В. та ін.]; за ред. В.М.Орлика. – Кіровоград: “Імекс-ЛТД”, 2009. – 240 с.
- 5 Шевченко С.І. Історія Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (1964-1999 р.р.) / Сергій Шевченко. – Кіровоград: ВО “Акорд”, 2005. – 125 с.
- 7 Фізико-математичному факультету – вісімдесят: витоки, становлення, сьогодення, перспективи / [Авраменко О.В., Алексеева С.І., Ганжела І.П. та ін.]; за ред. Р.Я.Ріжняка. – Кіровоград: КОД, 2010. – 160 с.

- 8 Пономарев В.А. Программирование для ЭЦВМ Мир-1 / В.А.Пономарев. – М.: Советское радио, 1975. – 216 с.
- 9 Наири. Краткое техническое описание. – 1964. – 35 с.
- 10 Ляшенко В.Ф. Программирование для ЦВМ с системой команд типа М-20 / В.Ф.Ляшенко. – Москва: Советское радио, 1974. – 416 с.
- 11 Электронная вычислительная машина ЕС-1020 / [Пржиялковский В.В., Смирнов Г.Д., Мальцев Н.А. и др.] – Москва: Статистика, 1975. – 128 с.
- 12 Электронная вычислительная машина ЕС-1022 / [Качков В. П., Кондратьев А.П., Ленкова В.М. и др.] – Москва: Статистика, 1979. – 208 с.
- 13 Пржиялковский В.В. Электронная вычислительная машина ЕС-1040 (Р-40) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.computer-museum.ru/histussr/es1040.htm>
- 14 Пржиялковский В.В. Технические и программные средства Единой системы ЭВМ (ЕС ЭВМ-2) / В.В.Пржиялковский, Ю.С.Ломов. – М.: Статистика, 1980. – 232 с.
- 15 Ясинский Ю.Д. Система электропитания терминала дисплейного ТС 7063: Учеб. Пособие Всесоюз. межотрасл. науч.-учеб. центр по вычисл. технике и информатике – М., 1989. – 84 с.
- 16 Виктор Михайлович Глушков. Жизнь и творчество. Через кибернетику к информационным технологиям [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.icfst.kiev.ua/MUSEUM/GL_HALL2/MAIN-648_5_r.html#PROMYN_MORE
- 17 Пржиялковский В.В. Конструкция и эксплуатационные характеристики вычислительной машины “Минск-2” / В.В. Пржиялковский. – М.: Статистика, 1964.
- 18 Постанова Ради Міністрів УРСР від 30.05.1985 р. № 185 “Про заходи із забезпечення комп’ютерної грамотності учнів середніх навчальних закладів та широкого впровадження електронно-обчислювальної техніки в навчальний процес” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/185-85-%D0%BF>
- 19 Захаров В.Н. Школьная информатика – техническая база начального периода [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.computer-museum.ru/histsoft/informatika_sorucom_2011.htm
- 20 Микрокалькулятор БЗ-34. Руководство по эксплуатации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bigmuseum.ru/downloads/B3-34.pdf>
- 21 Компьютер “Поиск”. Электронмаш. Руководство по эксплуатации. – Киев, 1988. – 126 с.
- 22 Кокорин В.С. Микро-ЭВМ: в 8 кн. / Кокорин В. С., Попов А. А., Шишкевич А. А. – М.: Высшая школа, 1988. – книга 2: Персональные ЭВМ: Практическое пособие / Под ред. Л. Н. Преснухина. – 1988 – 159 с.
- 23 Поточний архів ІОЦ КНТУ.
- 24 АРМ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ineum.ru/arm>
- 25 Грубов В.И. Справочник по ЭВМ / В.И. Грубов, В.С. Кирдан, С.Ф. Козубовский. – Киев: Наукова думка, 1989. – С. 197–198.
- 26 Комплект вычислительный персональный “Электроника МС 0585”. Техническое описание. 2.791.026 ТО. – 1985. – 42 с.
- 27 Пархоменко М. Шляхи комп’ютеризації / М.Пархоменко // Студентський вісник. – 1999. – № 16. – С. 10.
- 28 Пархоменко М. Інформаційно-обчислювальному центру – 30 років / М.Пархоменко // Студентський вісник. – 2004. – № 13. – С. 2 – 3.
- 29 Пархоменко М. КІСМ в Internet: за і проти / М.Пархоменко // Студентський вісник. – 1998. – № 4. – С. 6.
- 30 Поточний архів ІЦ КДПУ ім. В.Винниченка.
- 31 Ріжняк Р. Концепція створення автоматизованої системи управління вищим навчальним закладом / Р.Я.Ріжняк // Вісник Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”: Збірник наукових праць. Тематичний випуск “Системний аналіз, управління та інформаційні технології”. – Харків: НТУ “ХПІ”. – 2004. – № 2. – С. 29-36.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Ріжняк Ренат Ярославович – кандидат педагогічних наук, професор кафедри математики КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: історія інформатики та інформаційних технологій, методологія навчання математики.

Пархоменко Юрій Михайлович – кандидат технічних наук, доцент кафедри автоматизації виробничих процесів КНТУ.

Наукові інтереси: автоматизовані системи керування посівних машин.

УДК 94(477.65)+358.119“1944”

РЕЙД 8-го МЕХАНІЗОВАНОГО КОРПУСУ 5-ї ГВАРДІЙСЬКОЇ ТАНКОВОЇ АРМІЇ НА МАЛУ ВІСКУ У СІЧНІ 1944 РОКУ

Борис ШЕВЧЕНКО (Кіровоград)

У статті розповідається про одну з маловідомих сторінок історії Другої світової війни на Кіровоградщині – рейд 8-го механізованого корпусу на Малу Віску в січні 1944 року.

Ключові слова: рейд, тил, корпусна група, аеродром, наступ.

В статье рассказывается об одной из малоизвестных страниц истории Второй мировой войны на Кировоградщине - рейде 8-го механизированного корпуса на Малую Виску в январе 1944 года.

Ключевые слова: рейд, тыл, корпусная группа, аэродром, наступление.

The article tells about of the unknown pages of the Great Patriotic War in Kirovograd - raid 8th Mechanized Corps in Mala Wiska in January 1944.

Key words: raid, rear, corps Group, aerodrome, offensive.

Дослідження подій Другої світової війни 1941 – 1945 рр. належить до актуальних проблем сучасної історичної науки. Останнім часом в українській історіографії помітною тенденцією стало дослідження регіональної історії цієї війни. Насамперед, це виявляється у присвячені сучасними дослідниками численних наукових, науково-популярних та художньо-документальних публікацій подіям 1941 – 1945 років у межах окремого населеного пункту, району чи області.

У красназв'язній літературі є чимало досліджень, що торкаються історії Кіровоградщини в роки Другої світової війни. Однак, ґрунтовних публікацій, які б стосувалися рейду 8-го механізованого корпусу на Малу Віску в січні 1944 р., практично немає, що, безперечно, зумовлює актуальність обраної для вивчення теми.

Історіографічною та джерельною базою для підготовки статті стали дослідження радянської [6] та сучасної вітчизняної [1; 3; 10; 18] історичної науки, військова мемуарна література [3; 8; 14]. Особливо слід відзначити спогади В.П. Шиманського [2], який безпосередньо брав участь у рейді на Малу Віску, будучи начальником зв'язку 116-ї танкової бригади 8-го мехкорпусу, і статтю ще одного учасника тих подій М.І. Каліхова “Глибокий рейд” [17]. Окремою групою джерел виступають нагородні листи [15; 16] і списки втрат [11; 12] бійців 8-го мехкорпусу, котрі нам вдалося виявити в Центральному архіві Міністерства оборони Російської федерації (далі – ЦАМО РФ).

У вересні 1943 року після перемоги над німецькими військами під Сталінградом і Курськом, звільнення від них Лівобережної України Червона армія підійшла до адміністративних кордонів тогочасної Кіровоградської області. З 28 вересня по 3 жовтня 1943 року частини 37-ї армії, 4-ї і 5-ї гвардійських армій 2-го Українського фронту ціною значних утрат форсували Дніпро й захопили плацдарми Дерев'янка-Куцеволівка Онуфріївського району, Табурище-Новогеоргіївськ і Змитниця – Старе Липове Новогеоргіївського (нині Світловодського) району [1, с. 204]. Це були перші визволені місцевості Кіровоградщини. У жорстоких боях радянські війська 21 жовтня 1943 р. звільнили Петрове, 6 грудня – Олександрію, 9 грудня – Знам'янку. На черзі був обласний центр – Кіровоград.

Для того, щоб його звільнити, війська 2-го Українського фронту під командуванням генерала армії Івана Степановича Конєва провели окрему наступальну операцію, яка розпочалася 5 січня 1944 року. У цій операції брали участь частини 52-ї, 53-ї, 4-ї гвардійської, 5-ї гвардійської, 5-ї танкової гвардійської і 7-ї гвардійської армій. Велику роль під час операції відіграли механізовані і танкові корпуси цих армій.

Зокрема, 7 січня 1944 року 8-му механізованому корпусу під командуванням генерал-майора Абрама Матвійовича Хасіна було поставлене завдання оволодіти районом поблизу с. Грузьке (нині Кіровоградського району) з подальшим наступом у німецький тил у напрямку на Малу Віску, яка розміщена за 60 кілометрів від Кіровограда.

Яка була мета цього наступу? Що командування 2-го Українського фронту прагнуло досягти, відправляючи у відносно глибокий тил бійців 8-го мехкорпусу?

На наш погляд, справа полягає в тому, що, коли тривали бої за Кіровоград, німецьке командування використовувало для переміщення сюди власних резервних військ залізничну станцію у Малій Вісці. Окрім того, поруч із цією станцією розташовувалося декілька ворожих аеродромів, котрі німці використовували в боях під Кіровоградом.

Очевидно, саме ці мотиви й спонукали командування 2-го Українського фронту організувати рейд на Малу Виску.

Для проведення рейду з 8-го мехкорпусу була створена окрема група, до складу якої увійшли частина бійців і техніки з 83-го танкового полку 67-ї механізованої бригади, 139-го танкового полку 68-ї механізованої бригади, 66-ї механізованої бригади та 116-ї танкової бригади. Загальне керівництво групою, кількістю у 20 танків Т-34 та МК-3 Валентайн та приблизно 400 бійців, було покладено на заступника командуючого корпусом полковника Михайла Наумовича Крічмана.

Завершивши всі приготування корпусна група близько 20-ї години 8 січня 1944 року, скориставшись сприятливими погодними умовами для маскування (йшов снігопад) та відсутністю в німців суцільної лінії оборони, перейшла фронт і вирушила в тил ворожої армії. Через деякий час вона вийшла в район с. Мар'янівка (нині Маловисківського району). Переправившись через місцеву річку Велика Вись, танки заступника командира 2-го батальйону 116-ї танкової бригади капітана М.С. Проценка увірвалися в Мар'янівку й спрямували удар на німецьку автоколонну, що розташувалася на вулицях села, знищивши таким чином значну кількість ворожої військової техніки. Багато в чому успіху радянських солдат посприяв момент раптовості. Оскільки, перебуваючи в Мар'янівці, німці не очікували на можливу появу противника. Навіть німецькі вартові, за словами В. Шиманського “вначале приняли нас за своих, ведь за последние дни здесь происходили непрерывные перемещения вражеских войск” [2, с. 128].

Зайнявши Мар'янівку, керівництво групи ухвалило рішення рухатися в напрямку Малої Виски. На розвідку був відправлений танковий взвод лейтенанта І.О. Яшина, за яким згодом вирушили й основні сили корпусної групи. Шлях до Малої Виски пролягав через розміщення поруч з нею село Паліївка. У цей час у Паліївці розташовувався штаб 47-го танкового корпусу 8-ї німецької польової армії генерала Отто Велера. Цей корпус був утворений 21 червня 1942 р. переформуванням з моторизованого корпусу. З 30 грудня 1943 по 4 березня 1944 рр. командувачем 47-го корпусу був генерал танкових військ Ніколаус фон Форман.

Наблизившись до Паліївки, керівництво корпусної групи ухвалило рішення атакувати село. У результаті повторилося те, що і в Мар'янівці. Ворог, будучи неготовим до можливої появи радянських солдат, не зміг чинити суттєвого спротиву.

Коли ще тривали бої за Паліївку, підрозділи корпусної групи завдали удару по залізничній станції в Малій Висці та двох місцевих заводах –цукровому й спиртовому. У той же час автоматники 1-го мотострілкового батальйону під командуванням капітана В.Г. Ільченка в центральній частині Малої Виски знищили колону німецьких автомобілів. Як виявилось пізніше, це була рекогносцирувальна група 47-го танкового корпусу [3, 146].

Відразу після боїв за Малу Виску, заводи й залізничну станцію, розвідники доповіли, що недалеко від неї розташований німецький аеродром, на якому базувалися винищувачі Фокке-Вульф (FW-190A, FW-190F) і бомбардувальники Хеншель (Hs-123B) 3-ї групи 52-ї винищувальної ескадри (командир – підполковник Д. Храбак) та Месершміти (Bf-109G) 2-а групи 2-ї штурмової ескадри (командир – підполковник Г.-К. Штепп) [4, с. 49]. Одним із пілотів Фокке-Вульф (FW-190A) був обер-фельдфебель Герман Бухнер, який залишив цінні спогади про період свого перебування на аеродромі.

Командир корпусної групи полковник Михайло Крічман вирішив атакувати німецький аеродром, що було й зроблено. А як тільки корпусна група остаточно зайняла Паліївку та Малу Виску полковник М. Крічман віддав наказ організувати кругову оборону, активно вести розвідку, виставити дозори та влаштувати засідки на можливих напрямках наступу німецьких військ.

І справді, ворог досить швидко отямився. У с. Злинка (нині Маловисківського району) був також розташований ворожий аеродром, злітаючи з якого, німецькі літаки вже на ранок 9 січня розпочали масований обстріл позиції групи Крічмана.

У цей час на німецькому аеродромі в Злинці базувалися Юнкерси-87 3-ї (Ju 87D) та 10-ї противотанкової груп (Ju 87G) 2-ї штурмової ескадри, яка мала назву “Іммельман”. Пілотом одного із Юнкерсів-87 був Ганс-Ульріх Рудель, котрого вважають найкращим льотчиком штурмової авіації Третього Рейху. Після війни Рудель написав книгу спогадів “Пілот “Штуки” [5], де не забув розповісти й про своє перебування в січні 1944 року на аеродромі в Злинці й про бомбардування Малої Виски та Паліївки.

9 січня група Крічмана зазнала значних утрат, частина військової техніки була виведена з ладу, а в танках залишилося тільки по 30-40 літрів пального та по четвертій частині комплекту боєприпасів. Окрім того, група залишилася без зв'язку, бо під час німецького бомбардування одна з авіабомб влучила прямісінько в автомобіль з єдиною радіостанцією [2, 137].

Надвечір 9 січня атаки німців припинилися. Командування групи віддало наказ визначити втрати, перегрупувати під покровом ночі сили й чекати нового ворожого наступу. Однак уже близько 23-ої години біля Паліївки приземлився літак По-2 на борту з офіцером зв'язку 8-го мехкорпусу майором В.О. Лосевим, який передав командирі корпусної групи наказ про відступ з Малої Виски [6, с. 155].

Виконуючи цей наказ група Крічмана, узявши пальне й боєприпаси зі своїх підбитих танків, посадивши піхоту на трофейну техніку, о 6.30 10 січня група залишила Малу Виску та Паліївку й вирушила на Мар'янівку, куди прибула близько 9-ої години ранку [7, с. 22]. В околицях і на території цього села корпусна група мала напевно найважчі бої за увесь рейд. Уже після війни розвідник Захар Фрідман у своїх спогадах коротко скаже: "Под Марьяновкой была настоящая м'ясорубка" [8].

На наш погляд, це можна пояснити, як мінімум двома причинами. По-перше, успіх радянських солдат у Паліївці й Малій Висці значною мірою пояснюється моментом раптовості, бо, як виявилось, німці зовсім не очікували на можливу появу тут червоноармійців. У Мар'янівці цього моменту вже не було. Гітлерівці, оклигавши від ударів, зуміли підтягнути сюди значні сили й фактично оточити групу Крічмана. По-друге, корпусна група в попередніх боях зазнала серйозних утрат у техніці й живій силі, що відповідно не могло не вплинути на її обороні чи наступальні можливості. До того ж є свідчення, що саме в районі Мар'янівки в групі закінчилося пальне, тому рухатися далі вона не мала змоги.

10 січня 1944 року пройшло для корпусної групи під акомпанемент постійних атак ворогом їхніх позицій. Увечері полковник М. Крічман вирішує відновити зв'язок з командуванням 8-го мехкорпусу. Виконати це відповідальне завдання було доручено помічнику начальника штабу 116-ї танкової бригади капітану В.Т. Федорову. Він, керуючи невеликим загonom з двох танків Т-34 і одного легкового автомобіля, мав пройти через лінію фронту й доставити в штаб 8-го мехкорпусу донесення про проведені бої, становище корпусної групи, можливі шляхи відступу, і головне, повідомити про нагальну потребу підвезення їй боєприпасів, продовольства й паливно-мастильних матеріалів.

Близько 13 годин знадобилося Федорову, щоб дістатися до розташування 8-го мехкорпусу. Втім, сюди прибув лише один танк. Інший разом з автомобілем був підбитий німецьким літаком Юнкерс-88 у декількох кілометрах від Мар'янівки. У штабі 8-го мехкорпусу капітана В. Федорова зустрів генерал А.І. Білогорський, який у відповідь на донесення Володимира Тимофійовича повідомив, що недавно в Мар'янівку вже був висланий літак з пілотом, молодшим лейтенантом І.М. Пацулою, який повинен був передати групі Крічмана наказ від командуючого мехкорпусом А. Хасіна про відступ 12 січня за лінію фронту.

Щоб доставити групі Крічмана пальне, боєприпаси й продовольство, була сформована колона з автомобілів ЗІС-5 та декількох цистерн з паливом. Виконати цю роботу доручили 613-й окремій автотранспортній роті підвезення паливно-мастильних матеріалів 8-го мехкорпусу. 11 січня колона залишила місце збору в с. Черняхівка (нині Кіровоградського району) і вирушила в бік Мар'янівки. Супроводжували колону декілька радянських танків.

В околицях с. Овсяниківка (нині Кіровоградського району) колону атакували ворожі танки, бронетранспортери та авіація. Як мінімум одна із автомашин, завантажених боєприпасами та продовольством, і цистерна з паливом була німцями знищена. Решта колони з подальшими боями все-таки дісталася до оточеної групи Крічмана [7, с. 21].

Тим часом, поки Федоров добирався до командування 8-го мехкорпусу, а те готувало колону допомоги, становище групи Крічмана погіршувалося. Зранку 11 січня німці розпочали перегруповання своїх сил і збільшили частоту й тривалість атак. Активно діяла німецька авіація.

Не менш важким для групи Крічмана виявився наступний день – 12 січня. Близько полудня, провівши артилерійсько-мінометну підготовку, 4 німецькі танки PzKpfw IV, 8 самохідних артилерійських установок, і 6 бронетранспортерів з піхотою за підтримки штурмової авіації атакували позиції корпусної групи в с. Петрівка (нині с. Вись

Маловисківського району). Після чотири годинного бою частини 139-го танкового полку та 2-го батальйону, які тут оборонялися, змушені були відступити у Мар'янівку [7, с. 22].

У Мар'янівці, однак, ситуація була не кращою, бо одночасно із атакою на Петрівку близько батальйону німців атакували позиції радянських солдат і в цьому населеному пункті.

Надвечір 12 січня корпусна група, отримавши пального та боєприпаси, розпочала підготовку до прориву з оточення. У його здійсненні група Крічмана керувалася отриманим від командування 8-го мехкорпусу наказом, у якому зазначалося, що вона 12 січня до 19.00 має зосередитися в колгоспі “Мар'яновському”, де, розділившись на дві групи, повинна була перейти фронт, вийшовши в район с. Грузьке [2, с. 142].

На ранок 13 січня 1944 року потріпані в боях частини корпусної групи перейшли лінію фронту й спочатку зустрілися біля Овсяниківки з підрозділами 111-ї стрілецької дивізії 5-ї гвардійської армії, а згодом – і з основними силами 8-го механізованого корпусу.

Якими ж були результати рейду? У дослідженні “Дорогами побед: боевой путь 5-й гвардейской танковой армии” відмічається, що під час рейду було знищено 10 складів з військовим майном та продовольством, 500 автомобілів, 20 танків, 25 бронетранспортерів, 10 гармат, 300 мотоциклів, 3 ешелони на залізничній станції у Малій Висці, 1000 велосипедів і приблизно 1000 німецьких солдат та офіцерів [7, с. 156]. До того ж Радінформбюро від 13 січня 1944 р. повідомляло, що “...стремительно продвигаясь вперед, наши бойцы на одном из аэродромов сожгли 40 немецких самолетов” [2, с. 136].

За іншими даними, під час рейду було підбито 13 ворожих танків та знищено до 400 німецьких солдат і офіцерів [1, с. 231].

Щодо втрат корпусної групи, то в краєзнавчій літературі найбільш популярними є такі дані: група втратила 11 танків та близько 200 осіб, тобто половину особового складу [10, с. 28]. З останнім твердженням більш-менш можна погодитися, проаналізувавши віднайдені в ЦАМО РФ документи [11; 12]. А ось щодо танків виникають певні сумніви. На наше переконання, корпусна група на кінець рейду, якщо і мала якусь кількість цих бойових машин, то дуже незначну. Принаймні в цьому переконують ті спогади учасників рейду, які автор має у своєму розпорядженні. Наведемо деякі з них.

Із спогадів механіка-водія танка Т-34 1-го танкового батальйону 116-ї танкової бригади Сергія Прянічнікова: “Двое суток без сна и отдыха прорывались через линию фронта. Вышли, но какой ценой! Танкисты стали пехотинцами, да и то их осталось совсем мало. А танков уцелело только два (выделено автором – Б.Л.). И все-таки этот наш прорыв в тыл, оплаченный такой дорогой ценой, получил у командования высокую оценку” [13].

Ще один учасник рейду Михайло Шарфман так пише про втрати 67-ї механізованої бригади, де він служив у роті автоматників: “Наша рота основательно поредела, многих не досчитались. Из Малых Висок бригада прорвалась только с пятью танками (выделено автором – Б.Л.), а потом были тяжелейшие бои под Марьяновкой, и там погибли многие бойцы бригады” [14].

Власне, тепер навряд чи вдасться достовірно визначити ті масштаби втрат, які були спричиненні німецьким військам під час проведення рейду так само, як і реальні втрати самої групи Крічмана. Радянська сторона, рівноцінно як і німецька, надзвичайно суб'єктивно оцінювала власні успіхи, значно занижуючи свої, і навпаки, досить значно перебільшуючи ворожі втрати.

Так, 11 січня військові частини вермахту й люфтваффе повідомили про знищення протягом дня 87 танків при тому, що в групі Крічмана із самого початку було тільки 20 бойових машин. У свою чергу, радянськими танкістами було заявлено про знищення на аеродромі від 40 до 100 німецьких літаків. А в нагородних листах командира групи полковника Михайла Крічмана та заступника командира 2-го танкового батальйону 116-ї танкової бригади капітана Миколи Проценка взагалі вказана захмарна кількість – 150 ворожих літаків [15, арк. 48; 16, арк. 60].

Але навіть простий аналіз штатної структури люфтваффе свідчить, що таку кількість літаків корпусна група знищити аж ніяк не могла, бо якщо взяти до уваги те, що група німецької ескадри налічувала 40-50 літаків, а в Малій Висці базувалися літаки 2-ї і 3-ї груп, то виходить, що на місцевому аеродромі максимум могло перебувати 80 – 100 літаків. І це при умові повної комплектації груп. А цього, очевидно не було, бо на четвертий рік війни з Радянським Союзом Німеччині катастрофічно не вистачало військової техніки, зокрема, і літаків, щоб цілком, згідно із штатною кількістю, комплектувати свої армійські частини. Та

й самі німці відмічають, що 52-а ескадра, 3-я група якої і перебувала на Маловісківському аеродромі, з різних причин утратила 34 літаки протягом усього січня 1944 р. [4, с. 124.].

Якщо не брати до уваги статистичні дані, то безпосередніми результатами проведеного радянськими частинами рейду стало те, що німецьке командування було змушене відвести свої авіаційні частини подалі від лінії фронту. Зміна німцями розташування своїх аеродромів була важливим досягненням дій групи Крічмана, оскільки, зосередившись 7 січня 1944 р. на аеродромах у Малій Висці та Злинці, тобто досить близько до Кіровограда, де відбувались активні бойові дії, німецькі літаки інтенсивно діяли в повітряному просторі.

Не менш важливим результатом рейду стало й те, що, завдавши удар по залізничній станції в Малій Висці, корпусна група зірвала плани німецького командування з повернення Кіровограда. Як було сказано, ворог, не бажаючи змиритися з утратою міста, готував контрнаступ, стягуючи в район Кіровограда танкові, моторизовані та піхотні частини. Для цього німці використовували саме залізничну станцію в Малій Висці. Тому з упевненістю можемо сказати, що рейд групи 8-го механізованого корпусу в січні 1944 року відіграв свою роль в успішному звільненні Кіровограда.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Даценко В.В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945). Історико-публіцистичний нарис. – Кіровоград, 2010. – 304 с.
2. Шиманский В.П. Позывные наших сердец. – М., 1980. – 191 с.
3. Погрібний В.О. Сніги сорок четвертого (8-й механізований Олександрійський корпус – рейд на Малу Виску) // Жертовне вогнище. Военні оповіді. – Кіровоград, 1995. – С. 130 – 158.
4. Колечкин В.П. Авиация в боях под Кировоградом в январе 1944 г. // Авиация и время. – 2003. – № 6. – С. 49 – 52.
6. Рудель Г.-У. Пилот “Штуки”. Мемуары аса люфтваффе 1939-1945. – М., 2009. – 285 с.
6. Дорогами побед. Боевой путь 5-й гвардейской танковой армии / П.Я. Егоров, И.В. Кривоборский, И.К. Ивлев, А.И. Рогалевич. – М., 1969. – 352 с.
7. Боевой путь 139-го танкового полка 116-й танковой бригады 8-го Краснознаменного ордена Кутузова Александрійского корпуса (Рабочая тетрадь полковника Калихова Михаила Ивановича) // Архив автора.
8. Фридман Захар Львович // Я помню. Воспоминания Ветеранов ВОВ. – Режим доступа: http://iremember.ru/memoirs/razvedchiki/fridman-zakhar-lvovich/?sphrase_id=10312
10. Перебийніс Г.М., Красний Г.О. Маловісківщина в роки Великої Вітчизняної війни. – Мала Виска, 2005. – 95 с.
11. Сведения о потерях офицерского состава 8-го Механизированного Александрійского корпуса за январь 1944 года. – Центральный архив министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ). – Ф. 33. – Оп. 11458. – Од. зб. 304. – Арк. 298-302.
12. Именной список пропавших безвести сержантского и рядового состава 1-го отдельного гвардейского мотоциклетного полка с 1.1.44 по 23.4.44 года. – ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 18002. – Од. зб. 327. – Арк. 2-2 зв.
13. Лаврентьев Д. Танки шли на прорыв (рассказ о С.А. Пряничникове) // Архив автора
14. Шарфман Михаил Давидович // Я помню. Воспоминания Ветеранов ВОВ. – Режим доступа: http://iremember.ru/memoirs/pekhotintsi/sharfman-mikhail-davidovich/?sphrase_id=6678
15. Наградной лист Кричмана Михаила Наумовича. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 686043. – Од. зб. 61 – Арк. 48 – 48 зв.
16. Наградной лист Проценко Николая Самойловича. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 690155. – Од. зб. 513 – Арк. 60 – 60 зв.
17. Каліхов М.І. Глибокий рейд // Кіровоградська правда. – 1985. – 5 травня. – С. 3.
18. Колесник В.Г. Три дні над прірвою // Маловісківські вісті. – 2008. – 26 березня. – С. 2.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шевченко Борис Леонідович – завідувач науковою редакцією Комунальної установи “Кіровоградське обласне Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”.

Наукові інтереси: історія Великої Вітчизняної війни на Кіровоградщині.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(470+571)“196”

УЧАСТЬ СТУДЕНТІВ У ПРОКЛАМАЦІЙНОМУ РУСІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (60-і рр. ХІХ ст.)

Юлія БУРГАЗ (Черкаси)

У статті автор аналізує участь студентства в прокламаційному періоді в Російській імперії у 60-х рр. ХІХ ст. Розкриває основні причини виникнення та розповсюдження прокламацій на території імперії. Акцентовується увага на змістові прокламацій, та наслідках, які вони мали для російського суспільства.

Ключові слова: прокламація, студенти, революційна боротьба, університети, таємні товариства.

В статье автор анализирует участие студенчества в прокламационном периоде в Российской империи у 60-е гг. ХІХ в. Раскрывает основные причины возникновения та распространения прокламаций на территории империи. Акцентирует внимание на содержании прокламаций, та последствиях, которые они имели для русского общества.

Ключевые слова: прокламация, студенты, революционная борьба, университет, тайные общества.

In the article the author analyzes the participation of students in proclamation period in the Russian Empire in the 60's. ХІХ century. It also reveals the main causes and distribution of leaflets one the territory of the empire. The attentions is paid to the implications they have for the Russian society/

Key words: proclamation, students, revolutionary struggle, universities, secret societies.

Починаючи з 60-х рр. ХІХ ст. на теренах Російській імперії починають поширюватися прокламації, що носили радикально-революційного змісту. Студенти, інтелігенція, різночинці публікували їх під чужим іменем. Всі автори були вихідцями середнього та заможного класу публікували їх під чужим іменем.

Головною метою автори прокламацій ставили донесення до населення революційних ідей та настроїв, за допомогою яких вони прагнули здійснити революцію та переворот, створити нову державу з новим управлінням.

Мета статті полягає в аналізі участі студентства в прокламаційному русі в Російській імперії у 60-і рр. ХІХ ст.

Проблема участі студентства в прокламаційному періоді 60-х рр. висвітлювалася насамперед дореволюційними авторами С. Татіщевим [15] (2010), П. Ткачовим [16] (1975), Г. Кукліним [8] (1903). Радянські історики більшої уваги надавали змістові прокламацій (Б. Козьмін (1922) [6], М. Лемке (1923) [9], М. Нечкіна (1978) [11], Троицкий (1978) [17]).

Сучасні російські дослідники В. Буднічій (1995 ;1996) [2; 3], В. Бачинський (1998) [1] звернули увагу на радикально сторону прокламаційного періоду.

Період 60-х рр. ХІХ ст. називають “прокламаційним періодом”. Таку назву йому дав російський публіцист, літературний критик, учасник революційно-демократичного руху 1850 – 1860-х рр. М. Шелгунов. Прокламації, які видавалися як звернення до населення, була своєрідною відповіддю на селянську реформу 1861 р. У цих зверненнях, авторами яких частіше за все були студенти, різночинці, учасники різноманітних підпільних гуртків, пояснювалися грабіжницьке значення селянських реформ, в них містився заклик до боротьби за права та свободи. Хоча більшість прокламацій носила відносно поміркований характер, з'являються звернення, які закликали до повалення влади екстремістськими методами, організації режиму революційної диктатури (найбільш відомою з таких прокламацій була “Молодая Россия”, написана в травні 1862 р. студентом П. Заїчневським) [5, с. 247].

У період загострення революційної ситуації утворилося два революційних центри: один в Лондоні при редакції “Колокола”; інший в Росії навколо журналу “Современник”. Центральною фігурою російського осередку були М. Чернишевський та М. Добролюбов. Напередодні відміни кріпосного права серед революціонерів російського центру створюється своєрідний план дій, головне місце в якому відводиться випуску прокламацій.

Поширення “Колокола” та поява прокламацій було важливим елементом діяльності революційно-демократичних кіл.

Влітку 1861 р. в Російській імперії почали з’являтися нелегально надруковані прокламації, які поширювалися виключно студентами, що з лютого 1861 р. були вільними, оскільки влада закрила університети столиці на вісім місяців.

Першою такою прокламацією стає “Великорусс”, який містив звернення до освічених класів і закликала “взять в свои руки ведення дел из рук неспособного правительства, чтобы спасти народ от истязаний”. “Великорусс” виступав за прийняття конституції, створення Виконавчих зборів, за вдосконалення реформ, та надання свободи Польщі [10, с. 30].

Листівки “Великорусса” були надруковані в типографії, що належала, за деякими свідченнями, таємній організації офіцерів і знаходилася в приміщенні Генерального штабу. “Великорусс” був задуманий як періодичне видання [12]. До осені 1861 р. вийшло три його випуски. З найбільш відомих йому прокламацій були: “Что нужно народу?” (1861 р.) Н. Огарьова та “Барским крестьянам от их доброжелателей поклон” М. Чернешевського (написана ще до маніфесту 19 лютого 1861 р), а найбільш радикальною стала прокламація “Молодая Россия” (травень 1862 р.) П. Заічневського [13, с. 305].

Група революціонерів на чолі з М. Чернишевським задумала створити серію прокламацій, які були б адресовані різним групам суспільства – селянству, військову, купецтву та ін. У другій листівці “Великорусса”, випущеній у Петербурзі в 1861 р. була прокламація М. Шелгунова. Чернишевський написав для цієї серії прокламацію “Барским солдатам от их доброжелателей поклон” (“К барским крестьянам”), але надрукувати її не вдалося. М. Шелгунов написав прокламацію “Русским солдатам от их доброжелателей поклон”, однак і вона не була надрукованою. Вдалося видати іншу прокламацію М. Шелгунова, що носила назву “К солдатам”. Прокламації М. Шелгунова та М. Чернишевського подібні до змісту та мети прокламації “К молодому поколению”. Авторами її були поети “Современника” М. Михайлов і М. Шелгунов. Вона була надрукована в Лондонській типографії О. Герцена і поширилася Петербургом восени 1861 р. [12].

Як зауважує В. Федоров прокламація наповнена надзвичайно наївними політичними вимогами, апелюючи до кардинальних змін устрою держави: “...нам нужен не царь, не император, не помазанник Божий, не горностаевая мантия, прикрывающая наследственную не способность, мы хотим иметь главой простого смертного, человека земли, понимающего жизнь и народ, его избравший... Нам нужен не император... а выборный старшина получающий за свою службу жалование...”. Автор звертається до студентства, оскільки вважав їх: “... людьми более всего способными спасти Россию, вы настоящая ее сила вы вожаки народа...” [19; с. 119]. Автори вимагали, щоб уряд звітував перед народом про зібрані в нього кошти, відкритий суд та знищення імператорської поліції “явной и тайной, уничтожения телесного наказания” [19, с. 119].

У ній не залишилося без уваги і земельне питання. Так земля повинна належати не певній групі осіб, а країні, кожна община повинна мати свій наділ. Знищення перехідного стану звільнених селян, та повне знищення засобів кріпосного права. Зменшення видатків на “непотрібну” велику армію, на всі органи управління та царську родину [7, с. 196].

Окрім прокламацій “Великорусса” в Російській імперії виходить прокламація М. Чернишевського “К барским крестьянам от их доброжелателей поклон” видана в 1861 р, та написана під безпосереднім впливом маніфеста від 19 лютого 1861 р. Автор відкрито критикував владу, при цьому стверджував, що цар обманув людей з наданням їм волі. Він наводить приклад російському селянству як потрібно жити вільній людині: “... Так вот оно к чему по царському манифесту да по указам дело поведено: не к воле, а к тому оно идет, чтобы в вечную кабалу вас помещики взяли, а еще в такую кабалу, которая гораздо и гораздо хуже нынешней. А не знал царь, что ли, какое дело он делал? Да сами вы посудите, мудро ли это розобрать? Значит, знал. Ну, и рассуждайте, чего надеются вам на него. Оболгал он вас, оболстил он вас. Не дождетесь вы от него воли, какой вам надобно. А почему не дождетесь от него, тоже рассудить можно. Сам то он кто такой, коли не тот же помещик? Удельные то крестьяне чьи же? Ведь они его крестьяне крепостные. Да и вас то в крепостные помещикам все цари же отдали, иных давно, так что деды помнят, прабабка нынешнего царя Екатерина отдала в крепостные из вольных. А есть еще такие неразумные,

что ее матушкою Екатериною величают. Хороша матушка, детей в кабалу отдала..." [20, с. 23].

У вересні 1861 р. у Петербурзі відбулися студентські безлади, а вже під кінець місяця – у Москві, на початку жовтня – у Казані.

Приводом до безладів послугувало введення міністром освіти, графом Є. Путятіном 31 травня 1861 р. нових студентських правил, які згодом отримали назву "путятинських". Основним завданням міністр вважав наведення суворого порядку та дисципліни, серед студентів так і серед викладачів. Заборонялися корпорації, студентські зібрання, наукові гуртки та об'єднання, були закриті студентські каси взаємодопомоги та студентські бібліотеки. Вхід до студентського корпусу здійснювався лише за студентськими білетами. За слухання лекцій необхідно було платити 50 руб. Свідectво про бідність відмінялося, а з ним відмінялися і всі пільги за сплату про навчання. Студент, який не склав один екзамен, виключався з університету. Було посилено поліцейський нагляд. Факультети ізолювалися один від одного і розділялися коридорами, які охоронялися.

Повернувшись з літніх канікул, студенти були вражені новими правилами. Студентство Петербурзького університету оголосило війну "путятинським правилам", розпочалася так звана "путятинська історія" [3, с. 16].

16 вересня 1861 р. міністр освіти Є. Путятін писав князю В. Долгорукову: "С некоторого времени студенты под влиянием некоторых профессоров стали смотреть на университеты не как на учебные заведения для высшего образования, но как на учреждения, в которых должны вырабатываться идеи о лучшем управлении государством, а на себя самых, как на деятелей, призванных играть роль в политическом существовании России, как на органы, через которые эти идеи должны раскрываться..." [14].

Відкриті виступи студентів не аби як налякали уряд та реакційні кола. Статс-секретар В. Бутков повідомляючи князя Долгорукова про студентські безлади в Петербурзі 30 вересня, писав: "...Толпа зрителей была огромная. Вся набережная была загружена народом, но народом вовсе не простым. Все литераторы были тут... Уверяют в городе, что будто бы батальон Финляндского полка шел неохотно на площадь, оттого что молодые офицеры неохотно вели его и даже говорили при солдатах не совсем осторожные вещи... Дух неповиновения, дух сочувствия к университетскому делу, дух единомыслия с студентами проник во все учебные заведения. Положение их становится опасным боле и боле..." [14]

Після цих подій сотні студентів було заарештовано та посаджено до Петропавлівської та Кронштадської фортець. Петербурзький університет було закрито. Із звільненням студентів у грудні починається помітне зростання кількості таємних гуртків.

У травні 1862 р. студентом П. Заїчневським було надруковано прокламацію "Молодая Россия", яка носила яacobинський характер. Її програма орієнтувалася на молодь. Заїчневський звертається до неї з палкими словами, стверджуючи, що саме з неї пивинні вийти народні вожді: ти повинна стояти начолі супротиву так, як на тебе покладає надію революційна партія. Будь же готова до своєї славної діяльності, пильнуй, щоб тебе не застали зненацька. Збирайтесь частіше, створюйте гуртки та таємні товариства. Розмірковують більше на політичні теми, а для більшого успіху долучайте до зібрань людей дійсно революційних на яких можна дійсно покластися.

Прокламація закликала до революції, терору, диктатури та знищення не лише членів царської династії, а й усіх противників революційної партії. У ній уперше в Російській імперії, вбивство відкрито визнавалося оптимальним засобом досягнення соціальних та політичних змін. Вихід із становища, в якому опинилася країна лише один – "революція, кривава та безжалісна, яка почне радикальні зміни" [4, с. 26 – 27].

Відразу після появи прокламації П. Заїчневського "Молодая Россия" з'являється інша – "К русскому народу", автор якої так і залишився невідомим. Б. Козьмін вважає, що автором прокламації був Ткачов, а співавтором Л. Ольшевський, хоча Л. Ольшевський під час арешту зазначав, що прокламація написана ним.

Л. Ольшевський, поляк за походженням, який навчався в Московському університеті, а під час студентських хвилювань, опинившись в Петербурзі, був посаджений до Кронштадської фортеці, де познайомився з Ткачовим. Висланий під наглядом поліції до Польщі, він у квітні 1862 р. самовільно повернувся до Петербургу, а вже в червні до рук поліції потрапляють докази проти нього – два варіанта рукописної прокламації "К русскому народу".

У прокламації, на відміну від “Молодой России” немає яскраво вираженого якобінства. Робиться акцент на те, що ініціатива, сигнал до повстання повинен іти від самого народу [16, с. 11 – 12].

У 1862 р. студент Петербурзького університету П. Боллод керував невеликою друкарнею на Виборзькій стороні. У цій, як її називали “карманній типографії” Боллод передрукував дві раніше видані прокламації (“К офіцерам” та “Подвиг капитана Александра”), а також надрукував прокламацію “Русское правительство под покровительством Шедо-Ферроти”, створену університетським другом Боллода, П. Мошкаловим, яка була відповіддю на прокламацію барона Фиркса, спрямовану проти Герцена [12].

Під час обшуку у Боллода була знайдена ще одна рукописна стаття, присвячена викриттю особистості барона Фиркса. Автором, як виявилось пізніше, був Д. Писарев. Стаття Писарева – яскравий памфлет, який розкривав суть самодержавства Росії і закликав до боротьби з царизмом. “Династия Романовых и петербургская бюрократия должны погибнуть, их не спасут ни министры, подобные Валуеву, ни литораторы, подобные Шедо-Феротти” [9, с.547].

Розповсюдження прокламацій не залишилося без уваги уряду, і вже влітку 1862 р. були заарештовані М. Чернишевський, революційний критик Д. Писарев, соратник М. Чернишевського М. Сернов-Соловйович та ін. Журнали “Современник” та “Русское слово” були закриті. Припинилися і заняття в недільних школах, в яких влада побачила антиурядову пропаганду.

На початку 60-х рр. діяла друкарня, яка належала таємному революційному товариству “Землі і Воля” та була організована в Петербурзі в кінці літа 1862 р. Очолював друкарню один з революціонерів 60-х рр. послідовник Чернишевського Н. Утін. 30 серпня 1862 р. в типографії “Земля и воля” була надрукована прокламація “К образованным классам”. У ній зазначалися гоніння з боку уряду, та звучали заклики пристати до революційної партії для боротьби проти уряду. У кінці 1862 р. типографія була переведена в Люцинський повіт (Вітебська губернія). Тут було набрано перший номер журналу “Землі і Воли” в якому проголошувалася основна ціль революційно-демократичного руху – непримиренна боротьба за повалення царського деспотизму, та твердження, що волю народ може завоювати лише ціною крові.

На початку 60-х рр. видані нелегальні листівки поширювалися в Казані, Пермі, Києві та інших містах Росії. Низку прокламацій випустила офіцерська революційна організація, що діяла з 1861 по 1863 р. у військах російської армії, розміщених в західних районах країни [12].

Влітку 1869 р. у Женеві було надруковано прокламацію С. Нечаєва “Катехизис революционера”. Спочатку заголовок був відсутнім та з’явився в поліцейських документах під час процесу над нечаєвцями в 1871 р. Керівник “Народний расправы”, С. Нечаєв, (син священика), був віруючою людиною і не випадково назвав кодекс своєї організації “катехизисом”, а всьому змісту надав тон катехизису, (запитання – відповіді) вважаючи, що подібний виклад матиме успішний агітаційно-пропагандистський ефект, ніж будь-яка інша форма викладу того ж самого змісту.

Однак, справжній зміст “Катехизиса революционера” неможливо було нічим замаскувати. В ньому говориться про те, що член організації “в глубине своей сущности, не на словах только, а на деле разорвал всякую связь с гражданским порядком и со всем миром, со всеми законами, приличиями, общепринятыми условиями и нравственностью этого мира. Он для него – враг беспощадный и если б он продолжал жить в нем, то для того только, чтобы его вернее разрушить” [4, с. 47].

“Катехизис революционера”, за словами В. Будницького, який міг би цілком називатися “Кодексом террориста”, мав вигляд розгорнутого програмного документу, який обумовив стратегічні і тактичні принципи фізичного та психологічного терору, який Начаєв намагався розгорнути по всій Російській імперії. За “Катехизисом”, “революционер – человек обреченный. У него нет ни своих интересов, ни дел, ни чувств, ни привязанностей, ни даже имени. Все в нем поглощено единственным исключительным интересом, единою мыслью, единою страстью – революцией” [4, с. 47 – 48]. Товаришем для революціонера може бути лише той, хто сповідує такі ж переконання. І навіть, якщо його одностудець потрапляє в біду, то революціонери повинні вирішити це питання в межах своїх революційних переконань.

Нечаєву вдалося здійснити лише один терористичний акт. Його жертвою став не урядовий чиновник чи реакційний публіцист, а студент, учасник нечаєвської “Народной расправы” І. Иванов, який мав сумніви щодо деяких дій Нечаєва. На думку Нечаєва, Иванов представляв небезпеку для “Народной расправы”, підриваючи авторитет його керівника – і був знищений відповідно до шістнадцятого параграфу “Кетехизиса...”: “...прежде всего должны быть уничтожены люди, особенно вредные для организации” [2, с. 210 – 211].

Держава досить погано представляла, в якому становищі перебуває російське молоде покоління, мало цікавилася його дійсним життям зазначає В. Бачинський. Це стало очевидним, коли надали гласності всі перепитіі процесу над Начаєвим. Саме це призвело до того, що його доктрини стали популярними для суспільства. Доступність текстів, що повідомляли суспільство про процеси над злочинцями, привела до того, що ті ставали героями дня, предметом співчуттям і навіть зразком для наслідування. У державі зародився міф про них як про мучеників, героїв, тираноборців. В очах молодого покоління ці політичні злочинці постали виразником його інтересів, його захисником, готовим покласти своє життя “на алтарь борьбы за его светлое будущее” [1].

Період 60-х рр. XIX ст. був часом поширення прокламацій серед населення Російської імперії. Їхніми авторами були студенти, інтелігенція, різночинці. Однак головну роль в цей період відіграло студентство. Студенти не лише стали авторами прокламацій (П. Заїчневський, Л. Ольшевський, П. Мошкалов), й очолювали друкарні (П. Болод) та розповсюджували їх серед населення. Одні з цих прокламацій носили поміркований характер (зокрема, “Барським крестьянам от их доброжелателей поклон” М. Чернишевського, “К молодому поколению” М. Михайлова, М. Шелгунова, “К руському народу” Л. Ольшанського та ін.) інші навпаки закликали до терористичних дій (наприклад, “Молодая Россия” П. Заїчневського, “Катахизис революционера” М. Нечаєва). У кожній з цих прокламацій населення бачило свої ідеї. Хтось бачив реформи, які змінять країну на краще, а хтось навпаки революцію, яка приведе до зміни устрою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинин В. Терор как форма политического демонизма. Взгляд из прошлого в настоящее // <http://www.archipelag.ru/geopolitics/piryadok/>
2. Будницкий В. О. “Теоритическое” убийство // за строкой учебника истории. Ростов-на-Дону, 1995,
3. Выдрин Р. Основные моменты студенческого движения в России / Р. Выдрин. – М.: Студенческий голос, 1908 – 86 с.
4. История терроризма в России в документах и биографиях, исследованиях. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 572 с.
5. История. Самигин П. С., Беликов К. С., Бережной С.Е. и др. 7-е изд. – Ростов-на-Дону: 2007. – 480с.
6. Козьмин Б. П. П. Н. Ткачев и революционное движение 1860-х годов. / Б. П. Козьмин. – М., 1922.
7. Корнилов А.А. Курс истории России XIX в. / А. А. Корнилов – М.: Высшая школа, 1903. – 448с.
8. Куклин Г.А. Итоги революционного движения в России за сорок лет 1862 – 1902 гг. / Г. А. Куклин – Женев.: 1903. – 718 с.
9. Лемке М.К. Политические процессы в России 1860-х гг. / М. Лемке. - Изд. 2-е. - М.; Пг.: Гос. изд-во, 1923, – 716с.
10. Маркин В. А. Неизвестный Кропоткин. / В. А. Маркин – М.: ОЛМА – ПРЕСС, 2002 – 446 с.
11. Нелегальные революционные типографы и издания 60 – 70-х гг. XIX в. // <http://studopedia.info/1-120650.html>
12. Нечкина. М. В. Революционная ситуация в России в середине XIX века. / М. В. Нечкина — М.: Наука, 1978.
13. Отечественная история IX-XIX вв.: учебник /коллектив авторов; под ред. А.А. Федулина. – М.: КНОРУС, 2011. – 608 с.
14. Петербургские пожары 1862 и Достоевский (запрещенные цензурой статьи журнала “Время”) статья и публикация Н.Г. Розенблюма. // <http://coollib.com/b/154926/read#t4>
15. Татищев С. С. Александр II. Его жизнь и царствования: иллюстрированная история / С. С. Татищев. – М.: Эксмо, 2010. – 432 с.
16. Ткачев П. Соченения в двух томах. Т. 1. / П. Ткачев – М.: Мысль, 1975, – 655 с.
17. Троицкий Н. А. Безумство храбрых. Русские революционеры и карательная политика царизма 1866–1882 гг. / Н. А. Троицкий. – М.: Мысль, 1978. – 323 с.
18. Федоров В.А. История России 1861 – гг. / В.А. Федоров. – М.: Высш. шк., 2000, – 384 с.

19. Хрестоматия по истории СССР. 1861 – 1917 гг. – М.: Просвещение, 1990. – 416 с.
20. Чернышевский. Н. Г. Барским крестьянам от их доброжелательный поклон. / Н. Г. Чернышевский – М. – Л., 1926.
21. Шевченко М. История крепостного права в России. / М. Шевченко. – Воронеж, 1981. – 348 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бургаз Юлія Володимирівна – аспірант кафедри всесвітньої історії ЧНУ ім. Б. Хмельницького.
Наукові інтереси: історія країн Західної Європи та Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.

УДК: 94(5)

ГЕРАТСЬКА КРИЗА БЕРЕЗНЯ 1979 РОКУ ТА ЕСКАЛАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ПРИСУТНОСТІ В ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕСПУБЛІЦІ АФГАНІСТАН

Олександр КОВАЛЬКОВ (Кіровоград)

У статті розглядаються обставини та наслідки антиурядового заколоту в м. Герат у березні 1979 року та визначені ним зміни в характері радянської військово-технічної присутності в Демократичній республіці Афганістан.

Ключові слова: Демократична республіка Афганістан, “гератська криза”, НДПА, афганська опозиція, радники, радянська присутність в Афганістані.

В статье рассматриваются обстоятельства и последствия антиправительственного мятежа в г. Герат в марте 1979 г. и обусловленные им изменения в характере советского военно-технического присутствия в Демократической республике Афганистан.

Ключевые слова: Демократическая республика Афганистан, “гератский кризис”, НДПА, афганская оппозиция, советское присутствие в Афганистане.

The article discusses the circumstances and consequences of anti-government revolt in Herat in March 1979 and is defined by changes in the nature of the Soviet military-technical presence in the Democratic Republic of Afghanistan.

Keywords: Democratic Republic of Afghanistan, the “Gerat crisis”, PDPA, the Afghan opposition, the counselors, the Soviet presence in Afghanistan.

Радянсько-афганська війна 1979 – 1989 рр. стала ключовою подією міжнародного життя другої половини XX століття. Вона справила колосальний вплив на внутрішній суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток Радянського Союзу, поглибивши його системну кризу. Масштабність цієї події спричинила величезний інтерес дослідників. Історіографія афганської війни на сьогодні перевищує майже тисячу позицій [1]. Проте чимало аспектів радянсько-афганських відносин кінця 1970 – 80-х років потребують подальшого дослідження.

Безпосереднє залучення Обмеженого контингенту радянських військ до афганської кризи зазвичай відводить на другий план формат і наповненість радянської підтримки режиму НДПА в ДРА з боку кремлівського керівництва впродовж квітня 1978 – грудня 1979 років. Слід зауважити, що радянська присутність в Афганістані в цей проміжок часу готувала підмурівок відкритої військової агресії, а тому розгляд усіх її аспектів видається актуальним і перспективним напрямком наукових пошуків. Окремі аспекти проблеми вже піднімалися нами раніше [2].

Характер й обсяги радянської підтримки нової кабульської влади залежали від зміни військово-політичної ситуації в Демократичній республіці Афганістан. Справжнім водорозділом у цьому стали події в місті Герат у березні 1979 року.

Після подій квітня 1978 року, визначених у СРСР “Квітневою (Саурською) національно-демократичною революцією”, радянська підтримка режиму Народно-демократичної партії Афганістану зростала по всіх напрямках у геометричній прогресії. Інтерес до цієї раніше маловідомої пересічному радянському громадянину центральнаазіатської держави з боку кремлівського керівництва затьмарив такий до усіх соціалістичних країн та країн “соціалістичної орієнтації” разом узятий. Напевне, що про жодну “братню” державу так багато не йшлося на шпальтах провідного рупору ЦК КПРС газети “Правда”. Більшість повідомлень про події в ДРА були захопленими репортажами про успіхи й звершення народної влади [3]. Проте у березні 1979 року ситуація докорінним чином змінилася. Причому змінився не лише зміст дозованої для радянського обивателя інформації про ситуацію в Афганістані в центральних ЗМІ, але й сама наповненість радянської присутності в Афганістані.

19 березня “Правда” опублікувала “Звернення уряду ДРА”, з якого дізнаємося, що “близько півтора місяці тому радіо Тегерана повідомило, що Іран зібрав разом 7 тисяч афганських громадян і повернув їх до Афганістану. Насправді, це були не громадяни Афганістану, а перевдягнені іранські солдати. Частина них вдалося розмістити в місті Герат і його околицях і влаштувати там безпорядки” [4]. У цьому ж числі “Правди” знаходимо першу велику авторську статтю М. Александрова, у якій автор наголошує, що “радянська громадськість виступає проти втручання у справи афганської революції” [5]. Наступного дня читаємо повідомлення кабульського представництва ТАРС: “Афганський народ виступив на підтримку тих заходів, до яких вдається уряд Афганістану, спрямованих на припинення діяльності контрреволюційних сил і припинення втручання ззовні у внутрішні справи Афганістану”. І далі – репортажі про численні мітинги в містах і селах країни на підтримку уряду й революції [6]. 21 березня А. Петров повідомляв, що “останніми днями ворожі народному ладу сили контрреволюції, спираючись на зовнішню підтримку, активізувалися” [7]. А 23 березня “Правда” заспокоїла радянського читача, що життя в Гераті нормалізується, хоча було не зрозуміло, після чого. Тут же знаходимо черговий перелік доводів того, що “сліди контрреволюції ведуть за межі Афганістану” [8]. Практично жодне з наступних чисел “Правди” не обходило без повідомлень про боротьбу з контрреволюцією і реакцією в ДРА. 25 березня Л. Міронов писав: “Афганський народ у ці дні дає рішучу відсіч внутрішній і зовнішній реакції” [9]. 31 березня знову читаємо про рішучу відсіч контрреволюції та про те, що “ситуація в Гераті нормалізується” [10]. Надалі подібні публікації стануть нормою, але Герат востаннє згадано 5 квітня: “Урядові війська й сили безпеки продовжують бойові операції проти бандитських груп у провінції Кунар і контрреволюційних елементів, котрі вторглися в районі населеного пункту Асмар. У районі Герата завершилася ліквідація незначної банди, що діяла там” [11].

Це була практично вся офіційна інформація, яка залишала більше запитань, ніж давала відповідей. Що сталося в Гераті? Які масштаби цих подій, якщо задля нормалізації ситуації знадобилося більше двох тижнів? Чи це був заколот чи щось більше? Адже повідомлялося про бойові дії урядових військ. До чого тут Іран, котрий до цього жодного разу не фігурував у повідомленнях про події в Афганістані? Проте справжня істерія, що піднялася з приводу подій у Гераті, свідчила про те, що там сталося щось екстраординарне. Дійсно, в Гераті загинули перші громадяни СРСР, радянські радники в ДРА. Уперше проти кабульського режиму повстала його головна надія – регулярні збройні сили. Уперше антиурядові та антирадянські виступи були настільки масовими та обернулися такою кількістю жертв серед мирного населення.

Як уже йшлося вище, офіційна інформація про те, що відбулося в Гераті, практично ніколи не оприлюднювалася. Лише в “постсоюзню” добу з мемуарів учасників чи свідків тих подій стало можливим відтворити історію і масштаби гератської кризи. Інформаційний вакуум мав наслідком чисельні розбіжності й відверті спекуляції стосовно різних аспектів розглядуваних подій. Особливо це стосується кількості загиблих мирних жителів та радянських радників. Так, кембріджський дослідник С. Таннер пише про 5 тисяч жертв серед мирного населення та сотні радянських радників [12, р. 232]. Таку ж загальну кількість жертв називає його оксфордський колега Д. Ісбі [13, р. 6]. Американець Дж. Б. Амстутц говорить про 3,5 тисячі загиблих жителів міста й 20 радянських громадян [14, р. 41]. В одному з останніх американських досліджень читаємо про сотні загиблих радянських радників, голови яких були вивішені на палях навколо міста [15, р. 144]. Авторитетний норвезький дослідник О.А. Вестаад пише про загибель 50 радників із сім’ями [16, с. 25]. На ці відверто фантастичні цифри, на наше переконання, вплинули настрої “холодної війни” й неприховане прагнення ідеологічних опонентів Москви того, щоб СРСР в Афганістані “отримав свій В’єтнам”. Гератські події, таким чином, чи не найкраще могли бути використаними (і були використані) в антирадянській пропаганді.

Насправді ж у Гераті на момент початку заколоту перебували 24 радянські військові й цивільні радники, а також спеціалісти з НДР та Чехословаччини [17, с. 152]. Проте, судячи з наявних свідчень і доступних джерел, котрі розходяться переважено в деталях, саме роль радників у цьому вибуху була не останньою.

За свідченнями М. Іванова, 8 березня 1979 року радянські радники з військового відомства влаштували в Гераті святкування Міжнародного жіночого дня й змусили афганських офіцерів прийти на урочистості з дружинами, вдягненими на європейський лад, тобто без традиційної паранджі [18, с. 85]. Це викликало стихійні обурення гератців. Уже

12 березня розпочалися масові вуличні заворушення з вимогою відкрити в'язниці. Ідейну підтримку повсталим надали мулли. Найбільш велелюдними виявилися демонстрації 15 березня [18, с. 88]. Саме ця дата вважається днем початку гератського заколоту. За версією військового історика О. Окорочова, приводом до нього стала демонстрація протесту проти навчання грамоті жінок [17, с. 152]. Ця “жіноча” версія початку заколоту цілком вписується в попередню.

15 березня дії маніфестантів набули відверто антирадянського характеру. В натовпі з'явилися заклики знищувати всіх радянських спеціалістів. Натовп оточив будинки радянських радників [18, с. 90]. Заколотників підтримали військові гератського гарнізону.

Відтворити деталі подальших подій допоможуть свідчення полковника Котічева, радянського радника в Гераті, які наводить у своїх спогадах офіцер групи “Альфа” П. Клімов. “...Військові радники всі одразу ж врозтіч, усі по “джипах” і тікати хто куди. Наш останній “джип” відсікли, а там майор із Сибіру їхав, його й убили. Троє наших загинуло в тому заколоті: майор-сибіряк, ветлікар, його вбили пострілом у спину в гарнізоні, й працівник Зовнішпосилторгу, його вбили уже в місті на віллі... Кажуть, він там шкірки каракулю скуповував за півціни, тобто недоплачував, оббирав населення, а коли почалася там колотнеча, його відразу й завалили” [19, с. 182]. Надзвичайно інформативне свідчення, котре розкриває в тому числі й широке поле роботи радників із СРСР у Демократичній республіці Афганістан.

З приводу кількості загиблих громадян СРСР майже всі свідчення радянських і російських авторів однотайні: один військовий і два цивільні спеціалісти. Дійсно, на честь загиблого в Гераті майора М.Я. Бірюкова на його батьківщині в Красноярському краї було відкрито меморіал як першому військовому, загиблому в Афганістані [20, с. 188].

Повстання в Гераті, про що йшлося вище, підтримала частина гератського гарнізону, а саме бійці 17-ї дивізії ЗС ДРА. Зокрема, повстав особовий склад артилерійського полку. Офіцерів-членів НДПА було розстріляно на очах усього гарнізону. Пізніше повсталих підтримав і танковий батальйон, кинутий на придушення заколоту [18, с. 91 – 92]. О. Окорочов указує про перехід на бік повсталих і піхотного полку [17, с. 152], проте інші дослідники цей факт не підтверджують. Загалом же повсталих гератців підтримало не менше 5 тисяч військовослужбовців збройних сил ДРА.

На придушення повстання було кинуте регулярні війська – 2 батальйони десантників за підтримки танків. Штурмом гарнізону керували радянські радники, проте й це не убезпечило каральні війська від втрат від вогню бунтівних артилеристів [19, с. 181]. Є свідчення, що Х. Амін навіть дав наказ командувачу ВПС ДРА “зітерти Герат з лиця землі”, проте його зумів відмовити Головний військовий радник Л. Горелов. [21]. Західні ж дослідники писали про застосування в придушенні заколоту бомбардувальників Іл-28 [15, р. 144].

17 березня під враженням “гератського шоку” за тривою був піднятий Туркестанський Військовий округ [18, с. 96], а міністр оборони СРСР Д.Ф. Устинов запропонував здійснити силами радянських військ військову операцію задля надання “допомоги афганській армії у подоланні труднощів, з якими вона зіштовхнулася” [22, с. 53]. Події наступного дня змусили військового міністра схаменутися.

Заколот у Гераті був придушений із небаченою жорстокістю. Від 1 до 5 тисяч мирних жителів загинуло під час штурму міста. Після цього розпочалися розправи над найбільш активними учасниками подій. “Кого без суду й слідства повісили, когось розстріляли. Особливо не розбиралися”, – свідчить уже цитований П. Клімов [19, с. 182]. Загалом же було страчено щонайменше 300 заколотників [18, с. 92].

Гератський заколот перекинувся до провінції Багдис, у травні неспокійно стало в провінціях Гурі, Логар; у червні – у Бадахшані, Лагмані; у липні – у Панджшері, Парвані, Фарьябі; у вересні – у Газні і Заболі. І тому спрощеним видається твердження О. Окорочова про те, що гератські події були підбурені з Ірану [17, с. 152]. І тим більше не можемо поділяти оцінки С.П. Крахмалова гератського заколоту як “бандитської вилазки” [23, с. 210]. Ймовірніше, це була ланка безконечного ланцюга антиурядових виступів, спровокованих непродуманими форсованими перетвореннями, багато в чому диктованими радянськими військовими та цивільними радниками. Але березневі 1979 року події в Гераті засвідчили про вихід антиурядового та антирадянського опору на якісно новий рівень, на рівень громадянської війни. Як наслідок, уже у квітні 1979 р. широкомасштабні бойові дії з

опозиційними збройними формуваннями велися у 18 з 26 провінцій Афганістану [24, с. 415].

Загалом же Герат став справжнім шоком як для Кабулу, так і для Москви і цьому сприяли декілька обставин:

- уперше проти “народної влади” ДРА й Саурської революції відкрито виступила армія, до цього – чи не єдина опора режиму НДПА;
- у Гераті радницький корпус із СРСР зазнав перших людських втрат, в Афганістані вперше загинули громадяни Радянського Союзу;
- спрямованість заколоту була яскраво вираженою антирадянською, адже радники-громадяни інших соціалістичних країн у Гераті не постраждали;
- географічне розміщення Герату також, на нашу думку, відіграло не останню роль, адже від Герату до радянського кордону – лише декілька десятків кілометрів.

Заколот у Гераті спричинив занепокоєння радянських лідерів і справжню паніку серед керівництва ДРА. Про це свідчить характер телефонної розмови глави радянського уряду О.М. Косигіна з Головою Револуційної ради ДРА та Генеральним секретарем НДПА Н.М. Таракі 18 березня 1979 р. Ця розмова посідає особливе місце в афгансько-радянських відносинах, оскільки під час неї пролунало перше прохання афганської сторони про розширення військово-технічної допомоги з боку СРСР аж до фізичної присутності радянських військ у ДРА. Н.М. Таракі, зокрема, говорив: “Ми просимо, щоб ви надали практичну і технічну допомогу людьми і озброєнням”. “Я пропоную, щоб ви на своїх танках і літаках поставили афганські знаки, і ніхто нічого не визнає. Ваші війська могли б іти з боку Кушки і з боку Кабула”. Глава радянського уряду у відповідь запропонував: “А якщо на літаках швидко переслати вам танки, необхідні боеприпаси, дати міномети, то ви знайдете спеціалістів, які зможуть використати цю зброю?... У Радянському Союзі пройшли підготовку сотні афганських офіцерів...”. Афганський же лідер, скаржачись на брак відданих народній владі кваліфікованих військових кадрів, наполягав на радянській військовій присутності: “Хочемо, щоб до нас надіслали таджиків, узбеків, туркменів для того, щоб вони могли водити наші танки. Нехай надягнуть афганську форму, афганські значки й ніхто їх не впізнає...”. Коли ж О. Косигін заявив, що це питання потребує серйозного обговорення, Н.М. Таракі попросив відправити до ДРА бойові машини піхоти літаками. На питання, чи є водії для них, знову запропонував: “А ви пришліть машини разом із водіями, які знають нашу мову – таджиками, узбеками...” [25].

20 березня 1979 р. Н.М. Таракі вже був у Москві. Під час особистої зустрічі з ним Л.І. Брежнев із приводу настійливих прохань афганського лідера про відправлення військ категорично заявив: “Ми це питання всебічно розглядали, зважували, і скажу Вам прямо: цього робити не слід” [26].

Цього ж дня відбулася тривала бесіда “афганської четвірки” у складі О.М. Косигіна, А.А. Громико, Д.Ф. Устинова і Б.М. Пономарьова з Н.М. Таракі, запис якої містить чимало інформації про масштаби військово-технічної допомоги афганській революції з боку СРСР. Так, Д.Ф. Устинов повідомив про заплановане постачання до ДРА вертольотів Мі-24, котрі мають куленепробивну броню: “Таких вертольотів вам буде поставлено 6 штук упродовж червня – липня і ще 6 штук у четвертому кварталі цього року”. На це Н.М. Таракі попросив надати вертольоти з пілотами. О.М. Косигін нагадав афганському лідеру про те, в СРСР на той момент навчалось 400 афганських офіцерів. Д.Ф. Устинов додав, що 1979 року 190 афганських офіцерів завершують навчання, з поміж яких – 16 льотчиків і 13 вертолітників. На завершення глава радянського уряду пообіцяв: “У березні цього року вам буде додатково поставлено 33 штуки БМП-1, 5 штук Мі-25, 8 штук Мі-8Т, а також 50 штук БТР-60, 25 штук броньованих розвідавтомобілів, 50 штук протилітакових установок на рухомих складах, зенітна установка “Стріла”. 18 березня до вас уже направлено 4 вертольоти Мі-8, 21 березня надійде ще 4 вертольоти. Усе це вам надається безоплатно” [27].

Як бачимо, записи бесід 18 – 20 березня 1979 р. надзвичайно інформативні й засвідчують суттєве розширення військово-технічної підтримки НДПА в громадянській війні в Афганістані. Окрім того, є відомості, що в березні 1979 р. задля виробки схеми антитерористичних заходів після убивства посла США й заколоту в Гераті до Афганістану було спрямовано групу спеціального призначення “А” (Гром) [20, с. 231].

Після цього прохання афганської сторони про активне втручання СРСР у громадянську війну в Афганістані стали регулярними. Усі вони не мали офіційного характеру й

передавалися через Головного військового радника, який курував міністра оборони ДРА (до листопада 1979 ним був Л.М. Горелов, потім – С.К. Магомєтов), посла СРСР в Афганістані (О.М. Пузанов, з листопада 1979 р. – Ф.А. Табєєв) або ж через інших радянських високопосадовців за ситуацією. Відмовляючи в цьому, СРСР постійно розширював поставки зброї й техніки для потреб афганської армії.

Так, 14 квітня 1979 р., під час зустрічі з Л.М. Горєловим Х. Амін висловив прохання направити до Кабулу 15 – 20 бойових вертольотів з боєзапасами і радянськими екіпажами. На тексті цього прохання стоїть резолюція Начальника генерального Штабу Збройних Сил СРСР, маршала Радянського Союзу М.В. Огаркова: “Цього робити не слід” [28, с. 4]. У посланні ж головному військовому раднику в Кабулі, текст якого було затверджено на засіданні Політбюро 21 квітня, йшлося: “Підкресліть, що впродовж березня – квітня цього року ДРА вже поставлені 25 бойових вертольотів, котрі забезпечені 5 – 10 боекомплектами боеприпасів” [29].

Через місяць, 24 травня 1979 р., Політбюро розглядало питання про поставку Міністерством зовнішньої торгівлі у двотижневий термін до Демократичної Республіки Афганістан 1500 автомобілів. У листі до головного військового радника в Кабулі, затвердженому на тому ж засіданні, знаходимо, що “...радянський уряд... прийняв рішення поставити Афганістану в 1979 – 1981 роках безоплатно спецмайна на суму 53 млн. карбованців, у тому числі 140 гармат і мінометів, 90 бронетранспортерів..., 48 тисяч одиниць стрілецької зброї, близько 1000 гранатометів, 680 авіаційних бомб, а також направити... в травні – липні 1979 р. медикаменти і медичне обладнання на суму 50 тис. карбованців. Як першочергова допомога у травні цього року поставляються 100 запальних балонів і 160 разових бомбових касет. Поставити газові бомби з нетоксичною отруйною речовиною не видається можливим” [30].

Проте найважливішим наслідком подій у Гераті слід уважати не розширення військово-технічної допомоги ДРА з боку СРСР, а збільшення кількості радянських цивільних і передусім військових кадрів у цій країні. На засіданні Політбюро 28 червня на основі Записки до ЦК КПРС за авторством А. Громико, Ю. Андропова, Д. Устинова і Б. Пономарьова було прийнято ряд рішень, з поміж яких на увагу заслуговують два:

“Спрямувати до Афганістану на допомогу головному військовому раднику досвідченого генерала з групою офіцерів для роботи безпосередньо у військах (дивізіях і полках). Головним завданням цієї групи вважати допомогу командирам з’єднань і частин в організації бойових дій проти заколотників, поліпшення керівництва частинами й підрозділами. Додатково відрядити до ДРА радянських військових радників до батальйонної ланки включно в бригаду охорони уряду і в танкові бригади (40 – 50 осіб, у тому числі 20 радянських політпрацівників), а також радників військової контррозвідки в усі полки ДРА”.

4. “Для охорони радпосольства направити в Кабул спецзагін КДБ СРСР (125 – 150 осіб) під виглядом обслуговуючого персоналу посольства” [20, с. 204].

Отже, у червні 1979 р., через три місяці після антиурядового повстання в Гераті, вперше прийнято рішення про активне залучення радянських військових до подій у ДРА. З цього ж місяця на аеродромі в Баграмі (60 км на північ від Кабула) базувалася радянська ескадрилья транспортних літаків АН-12 [31, с. 50], а з літа 1979 р. в небі Афганістану літали радянські пілоти. Окрім цієї ескадрильї, у ДРА на початку літа 1979 р. розмішувалися радянський вузол зв’язку й транспортна ескадрилья вертольотів [20, с. 259]. У перших же числах липня до Афганістану було перекинуто 1-й парашутно-десантний батальйон 345-го гвардійського Окремого парашутно-десантного полку з Фергани з підполковником В.І. Ломакіним на чолі. Офіційним його призначенням було “забезпечення безпеки при можливій евакуації радянських громадян у разі подальшого загострення ситуації в країні” [17, с. 156]. Парашутно-десантний батальйон Ломакіна було перекинуто таємно під виглядом технічних працівників і підпорядковано напряму головному військовому раднику [28, с. 4]. Тоді ж, а саме 5 липня 1979 р., до Кабула прибув загін спеціального призначення КДБ “Зеніт-1”. Офіційною метою його перебування в ДРА була допомога в навчанні особистої гвардії Х. Аміна [20, с. 231]. Авторитетний дослідник М.Ф. Слінкін називає це початком присутності радянського військового контингенту в Демократичній Республіці Афганістан [32, с. 148 – 149].

Проте ситуація в країні й надалі залишалася складною. За словами О. Вєстада, до літа 1979 р. афганський режим “знищив сам себе”, будучи нездатним протистояти більш

організованій опозиції [16, с. 34]. Зважаючи на це, упродовж липня – серпня 1979 року прохання про введення радянських військ з боку афганського керівництва не припинялися. Так, 19 липня Б. Пономарьов повідомив, що Н.М. Таракі і Х. Амін неодноразово поверталися до питання про розширення радянської військової присутності. 12 серпня Пузанові і Горелов повідомляли про чергове прохання афганських лідерів, на цей раз про розміщення в Кабулі трьох радянських спецбатальйонів. 21 серпня відбулася зустріч Х. Аміна із заступником міністра оборони СРСР генералом армії І.Г. Павловським, котрий упродовж 17 – 22 серпня 1979 року перебував у ДРА з метою оцінки ситуації та перевірки роботи радянських військових радників. На зустрічі Амін просив виділити для Афганістану 1,5 – 2 тис. радянських командос, яких можна було б розмістити у фортеці Балла-Хісар. Також Амін прохав замінити особовий склад зенітних батарей, котрі прикривали Кабул, у благонадійності яких був не певен, на радянські [28, с. 4].

Таким чином, можна констатувати, що на середину 1979 року ДРА отримував від СРСР зброї та іншого спецмайна більше, ніж усі соціалістичні країни та країни “соціалістичної орієнтації” разом узяті. СРСР мав в Афганістані розгалужений апарат радників, а з весни 1979 року в ДРА перебували радянські військові частини. Каталізатором посилення військово-технічної підтримки режиму НДПА в ДРА з боку Москви можна вважати березневі події 1979 року в Гераті, котрі були як антиурядовим, так і антирадянським виступом. Вони засвідчили перехід афганського опору на якісно новий рівень. Уже з весни 1979 року в країні тривала широкомасштабна громадянська війна між прорадянським режимом та опозицією. Масштаби гератського повстання, підтримка його урядовими військами, а також загибель перших радянським громадян в Афганістані мали наслідком справжній шок як у кабульських, так і московських лідерів. Під впливом від цих подій уперше на порядок денний було поставлено питання про військове втручання з боку СРСР в афганську кризу. Зважаючи на викладене, ми вважаємо цілком слушним зауваження К. Брутенца про те, що березень 1979 року продемонстрував “тверду установку радянського керівництва “не віддавати Афганістан” поряд із наявністю в нього тверезого уявлення про зменшувану популярність кабульського режиму й головним чином внутрішні джерела погіршення становища в Афганістані” [33, с. 468]. Тобто вже в березні 1979 року в діях кремлівських старців можна помітити потенційну можливість військового втручання в події в Афганістані. І якщо тоді тверезості (за формулюванням К. Брутенца) ще вистачило для відмовлення від такого сценарію, то надалі її ставатиме дедалі менше. Саме тому кремлівську реакцію на березневі події в Гераті слід розглядати своєрідним пусковим механізмом міни уповільненої дії, котра вибухнула в грудні 1979 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Костыря А.А. Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979 – 1989 гг.) / Анатолий Арсеньевич Костыря. – Донецк: ООО “ИПП Промінь”, 2009. – 600 с.
2. Ковальков О. Військово-технічне співробітництво між СРСР і ДРА у квітні 1978 – грудні 1979 років / Олександр Ковальков // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. – Випуск 3.33. – Історичні науки (Збірник наукових праць). – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2012. – С. 250 – 259.
3. Див. докладніше: Ковальков О. Квітнева революція 1978 р. в Афганістані у висвітленні органу ЦК КПРС газети “Правда” / Олександр Ковальков // Наукові записки. – Випуск 17. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. – С. 164 – 172.
4. ТАСС (Кабул). Заявление правительства ДРА // Правда. – 19 марта 1979 г. – С. 5.
5. Н. Александров. Происки реакции против демократического Афганистана // Правда. – 19 марта 1979 г. – С.5.
6. ТАСС (Кабул). Поддержка народа // Правда. – 20 марта 1979 г. – С.4.
7. А. Петров. Отпор силам реакции и империализма // Правда. – 21 марта 1979 г. – С. 5.
8. ТАСС (Герат). Осуждение подрывных действий // Правда. – 23 марта 1979 г. – С. 4.
9. Л. Миронов. На страже революции // Правда. – 25 марта 1979 г. – С.5.
10. ТАСС (Кабул). Отпор проискал контрреволюции // Правда. – 31 марта 1979 г. – С. 5.
11. ТАСС (Кабул). Борьба против контрреволюции // Правда. – 5 апреля 1979 г. – С. 5.
12. Tanner S. Afghanistan. A Military History From Alexander The Great to the Fall of the Taliban / Stephen Tanner. – Cambridge: Da Capo Press, 2002. – 351 p.
13. Isby D. Russian War in Afghanistan / David Isby. – Oxford: Osprey Publishing, 1986. – 48 p.

14. Amstutz J. B. Afghanistan: The First Five Years of Soviet Occupation / J. Bruce Amstutz. – Washington, National Defense University, 1986. – 545 p.
15. Wahab S., Youngerman B. A Brief History of Afghanistan / Shaista Wahab, Barry Youngerman. – New York, 2007. – 308 p.
16. Вестад О.А. Накануне ввода советских войск в Афганистан / Одд Арне Вестад // Новая и новейшая история. – 1994. – №2. – С. 19 – 36.
17. Окорочков А. Секретные войны Советского Союза. Первая полная энциклопедия / Александр Окорочков. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 736 с.
18. Иванов Н. Операцию “Шторм” начать раньше / Николай Иванов. – М., 2008. – 230 с.
19. Жемчугов А.А. Кому мы обвязаны “афганом”? / Аркадий Алексеевич Жемчугов. – М.: Вече, 2012. – 368 с.
20. Кошелев В.М. Штурм дворца Амина: версия военного разведчика / Владимир Михайлович Кошелев. – г. Люберцы Московской области: РОО “Союз писателей Подмосковья”, 2007. – 536 с.
21. Заплатин В. До штурма дворца Амина / Василий Заплатин [Электронный ресурс]: Режим доступа: [<http://zavtra.ru/cqi/veil/data/zavtra/99/316/61.html>]
22. Аблазов В.И. Афганистан. Четвертая война / Валерий Иванович Аблазов. – К.: РИА “Марко Пак”, 2002. – 206 с.
23. Крахмалов С.П. Записки военного атташе. Иран – Египет – Иран – Афганистан / Сергей Павлович Крахмалов. – М.: Издательский дом “Русская разведка”, 2000. – 320 с.
24. Коргун В.Г. История Афганистана. XX век / Виктор Григорьевич Коргун. – М.: ИВ РАН, 2004. – 528 с.
25. Запись разговора по телефону А.Н. Косыгина с Генеральным секретарем ЦК Народно-демократической партии Афганистана, председателем Революционного совета и премьер-министром ДРА Н.М. Тараки. 18 марта 1979 г. // Советский архив, собран Владимиром Буковским. 9.2. Афганистан [Электронный ресурс]: Режим доступа: [<http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/afgh-rus.html>]
26. Запись беседы Л.И. Брежнева с Н.М. Тараки. 20 марта 1979 г. // Советский архив, собран Владимиром Буковским. 9.2. Афганистан [Электронный ресурс]: Режим доступа: [<http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/afgh-rus.html>]
27. Запись беседы А.Н. Косыгина, А.А. Громыко, Д.Ф. Устинова, Б.Н. Пономарева с Н.М. Тараки. 20 марта 1979 г. // Советский архив, собран Владимиром Буковским. 9.2. Афганистан [Электронный ресурс]: Режим доступа: [<http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/afgh-rus.html>]
28. Олейник А. Ввод войск в Афганистан: как принималось решение / А. Олейник // Красная звезда. – 1989. – 18 ноября. – С. 3 – 4.
29. Выписка из протокола № 150 заседания Политбюро ЦК КПСС от 21 апреля 1979 г. // Советский архив, собран Владимиром Буковским. 9.2. Афганистан [Электронный ресурс]: Режим доступа: [<http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/afgh-rus.html>]
30. Выписка из протокола № 152 заседания Политбюро ЦК КПСС от 24 мая 1979 г. // Советский архив, собран Владимиром Буковским. 9.2. Афганистан [Электронный ресурс]: Режим доступа: [<http://psi.ece.jhu.edu/~kaplan/IRUSS/BUK/GBARC/pdfs/afgh-rus.html>]
31. Рубцов Ю.В. Советский Союз в “необъявленной” войне в Афганистане (1979 – 1989 годы): осмысление прошлого / Юрий Викторович Рубцов // Новая и новейшая история. – 2009. – №1. – С. 48 – 71.
32. Слинкин М.Ф. Народно-демократическая партия у власти. Время Тараки – Амина (1978 – 1979 гг.) / Михаил Филантьевич Слинкин. – Симферополь, 1999. – 359 с.
33. Брутенц К. Тридцать лет на Старой площади. Мемуары / Карен Брутенц. – М.: Международные отношения, 1998. – 568 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: радянсько-афганські відносини, радянське військове вторгнення до Афганістану.

УДК 94(470+571):351.758.1]“18/19”

КІНЕМАТОГРАФІЧНА ЦЕНЗУРА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Марія КАЗЬМИРЧУК, Григорій КАЗЬМИРЧУК (Київ)

У статті висвітлено малодосліджену проблему з історії вітчизняного кінематографа. Проаналізовано обставини влаштування кінотеатрів, національний склад власників, правові та цензурні обмеження щодо змісту стрічок. На основі архівних матеріалів доведено великий вплив цензури фільмів та обмеження доступу до їхньої демонстрації в Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: кінематограф, цензура, Російська імперія, кінохроніка, ілюзіон.

В статье освещена не исследованная проблема истории отечественного кинематографа. Проанализированы условия создания кинотеатров, национальный состав собственников, правовые и цензурные ограничения содержания фильмов. На основе архивных материалов, доказано большое влияние цензуры фильмов и ограничения доступа к их демонстрации в Российской империи в конце ХІХ и в начале ХХ ст.

Ключевые слова: кинематограф, цензура, Российская империя, кинохроника, иллюзион.

The article deals with the unstudied problem of the history of native cinematography. Requirements for launching of new cinema, the national composition of owners, law and censorship restrictions for film content are analyzed. The significant influence of film censorship and restrictions of film demonstrations in the Russian Empire at the end of the ХІХ – the beginning of the ХХ is argued basing on archival data.

Key words: cinematography, censorship, the Russian Empire, newsreel, the illusion.

Кінематограф виник в Російській імперії приблизно в другій половині ХІХ ст. як дивовижне, нове та водночас захопливе явище. Не всі сприйняли його позитивно, а швидкий розвиток, далекосяжні можливості, поява безлічі шанувальників та видове урізноманітнення змусили самодержавну цензуру пильніше поставитися до цього винаходу. Дослідження кінематографічної цензури дає можливість краще осягнути сутність цього явища, дослідити за допомогою неопублікованих документів соціально-економічні проблеми Російської імперії та українських земель у її складі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. До вивчення історії вітчизняної кінематографії зверталось чимало дослідників, серед них – історики, джерелознавці та архівісти, проте вони не використовували архівні матеріали досить широко. Переважно користувалися працями та доробками попередників – режисерів, знавців та любителів кіно або інформацією періодики. Нині почали використовувати деякі архівні документи, але переважно висвітлюючи інші проблеми. Тому актуальним є аналіз кінематографічної цензури в Російській імперії пореформеного періоду як проблеми малодослідженої та водночас важливої для розкриття соціально-політичного розвитку українських земель на рубежі ХІХ – ХХ ст.

“Ілюзіон”, “кінематограф”, “кінотеатр” – так називали приміщення, де демонстрували для публіки різні фільми, “живу”, “рухому” фотографію, “картини”, поточну хроніку. Це нове явище цілком захоплювало свідомість і давало можливість непогано заробити. Проте відкрити кінотеатр або влаштувати показ фільму в Російській імперії було важкою бюрократичною процедурою. Існувало безліч правил щодо відкриття й утримання кінотеатрів, довготривала та ретельна перевірка особи власника, жорстка цензура щодо репертуару. Особливо не щастило власникам дерев’яних кінотеатрів, які хотіли здешевити видатковий кошторис, – вони заборонялися через високу пожежонебезпеку. Так, на прохання Берка Розенштейна та Піні Житнікової, які проживали в м. Голованевську Балтійського повіту, про відкриття в містечку кінотеатру надійшла відмова. Будівництво кінотеатру було призупинено через дерев’яну конструкцію, що становило небезпеку щодо пожежі [17, арк. 101]. Прохання В’ячеслава Осиповича Тіхія до Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора від 9 липня 1913 р. також не було задоволено. Його кандидатура не витримала ретельної перевірки. Виявилось, що він проживав у м. Березовці Ямпільського повіту Подільської губернії і мріяв про відкриття пересувного електрокінематографа “Меркур” з правом демонструвати фільми в межах усього Південно-Західного краю [18, арк. 23].

Мрійником виявився і мешканець м. Сатанова Подільської губернії Й. Л. Михаловський, який 31 березня 1902 р. прохав генерал-губернатора дозволити в Південно-Західному краї безперешкодно демонструвати для публіки фільми, пояснюючи це тим, що відслуживши в аптеках безвихідно 10 років, почувається хворим, тому лікарі

йому порадили весь час бути на свіжому повітрі. Прохач мріяв здійснити тримісячну подорож, але не мав на це коштів, тоді й вирішив зайнятися демонстрацією фільмів – “приємним заняттям, а для людей повчальним” [12, арк. 124].

Дуже підозрілою здалася чиновникам кандидатура техника С.Г. Попова, який подав прохання 19 серпня 1909 р. щодо дозволу придбати сінематограф “Патеграф”. Інформацію про С. Попова надав харківський поліцмейстер. Виявилося, що техник восени 1905 р. входив до складу “Організації комітету Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці” як делегат від телеграфу й агітував за політичний страйк. Невдовзі за розпорядженням Харківського тимчасового губернатора був арештований за ст. 23 “Правил про місцевості оголошених на військовому положенні”. Проте за останні три роки Попов жодних поганих вчинків не чинив, тому поліцмейстер давав йому загалом позитивну характеристику [25, арк. 27]. Проте чиновники небезпідставно побоювалися, що кінотеатри стануть справжнім джерелом розповсюдження політичних листівок. Так, у березні 1915 р. начальник жандармського управління в Києві Шредель розглянув справу фастівського міщанина А.У. Цедзінського, підозрюваного в розповсюдженні листівок у кінотеатрі. Факт цей не був підтверджений, бо Цедзінський встиг віддати тільки одну листівку, зміст якої начебто не знав, піднявши її на вулиці випадково [4, арк. 22]. Відомим був і рапорт унтер-офіцера про розкидання політичних прокламацій у кінотеатрі “Ювелір” у м. Києві [4, арк. 31].

Бездоганну характеристику та дозвіл отримав від Київського губернатора 1909 р. засновник першого Російського акціонерного товариства в м. Києві С.А. Френзель. Він утримував “квартиру-склад з експлуатації сінематографічних картин для всієї Росії” на Хрещатику 28. По-перше, на відміну від попередників С. Френзель мав неабиякі зв’язки у вищих ешелонах влади, а по-друге, мав гроші. У нього налічувалося на рахунках 100 тис. руб., тому в “образе жизни его, нравственной и политической благопристойности ничего предосудительного не замечено, и под судом, следствием и надзором полиции он не состоял и не состоит” [13, арк. 4].

Особливо вигідним бізнесом демонстрацію кіно вважали євреї, їхніх прохань про відкриття кінотеатрів налічується чимало по всій Російській імперії. Вони ставилися до кінематографу саме як до прибуткового атракціону, а тому вигадували неймовірні, а часом епатажні проекти щодо його влаштування. Так, 27 травня 1910 р. власник пароплава Мендель Гіршев Маховер прохав правління Київського округу шляхів сполучення дозволу створити плавальний кінотеатр. До цього проекту додавалися креслення у 2-х екземплярах [24, арк. 1]. Проте інспектор із судноплавства Київського округу відзначав, що потрібно побудувати дві міцні драбини на берег та чотири вхідні двері на випадок можливої пожежі, почепити десять вогнегасників на стіни, влаштувати кермо для пароплава, посилити поруччя, додати рейки, аби діти не звалилися у воду, визначити розміри окремих частин тощо. Незручність полягала ще й у тому, що загальна зала була відокремлена від глядацької зали, тож пасажирам довелося б переходити через лави, які на кресленні були не досить широкими [24, арк. 7, 7зв.]. Особа М. Маховера також ретельно перевірялася. Виявилося, що він походив з Маковецького повіту Могильовської губернії й проживав у приватному будинку [24, арк. 8].

На початку ХХ ст. за наказом Міністра внутрішніх справ техніко-будівничим комітетом були створені “Правила з улаштування і утримання кінотеатрів” (12 травня 1911 р.) [16, арк. 46]. Кінотеатри дозволили влаштовувати в кам’яних та дерев’яних приміщеннях. У кам’яних – не вище другого поверху, а в дерев’яних – тільки на першому поверсі. Заборонялося влаштовувати кінотеатри в підвальних приміщеннях. Якщо кінотеатр містився в окремій будівлі, то він мав бути оточений з усіх боків вільним місцем.

Приміщення кінотеатрів мали бути оснащені вікнами та поручнями з обох сторін. Сходи мали пропускати не менше 150 глядачів і зроблені з вогнетривкого матеріалу. У кінотеатрі повинно було бути не менше 2 виходів з широкими проходами. Вікна й двері глядацької зали були без загоронок, стільці надійно прикріплені й з’єднані між собою. У кожному рядку між проходами допускалося не більше 12 місць. У залі дозволялася тільки вогнетривка підлога, обов’язковими були пристрої для вентиляції та пожежні крани. Віталися спеціальні гардероби та електричне освітлення (допускається освітлення свічками). Обов’язковою умовою до відкриття була наявність табличок над виходом з написом “Вихід” [16, арк. 47].

Влаштування апаратної кімнати було дозволено з вогнетривкими стінами поза глядацькою залюю, а в дерев’яних будинках – поза кінотеатром. Між апаратом та стіною

обов'язковими були проходи не менше 0,71 м. В апаратній повинно було бути не менше 1 відра з водою, там заборонялося користуватися відкритим вогнем і тримати плівку більше 1500 метрів. Плівка мала міститися в металевих ящиках, оббитих азбестом або повстиною [16, арк. 48]. Заборонялося використовувати кіноапарат без приймальних катушок. Перед конденсатором мала бути заслінка та запобіжник від загорання плівки [16, арк. 49].

Ці “Правила з улаштування і утримання кінотеатрів” (далі – “Правила”) були розіслані до губернаторів та голів міст [16, арк. 43, 44]. 1911 р. київський губернатор видав наказ, що охочі створити кінотеатр обов'язково мають ознайомитися із правилами влаштування кінотеатрів [16, рк. 63, 67]. “Правила” були надруковані у “Київських губернських ведомостях” (29 листопада, 1 та 3 грудня 1911 р.) разом із постановою Черкаської міської думи про влаштування кінотеатрів [16, арк. 221]. Київська міська дума також склала на основі “Правил” обов'язкову постанову про влаштування кінематографів. Охочі відкрити кінотеатр мали подати прохання в міську управу з кресленнями майбутньої будівлі у 2 екземплярах. На кресленнях повинна була вказуватися кількість та розмір місць, проходів, виходів, сходів, апаратної будки, призначення сусідніх з кінотеатром приміщень, розташованих знизу і зверху. Крім цього, подавалися генеральні плани місцевості, із зазначенням розташування будівлі кінотеатру Дозвіл на влаштування кінематографа в окремому приміщенні мав погоджуватися в будівельному відділі Київського губернського правління [1, арк. 79].

Важливою умовою для дозволу функціонування кінотеатрів у Російській імперії було проходження цензури репертуару стрічок. Обов'язок з проведення перевірки моральності й допуск до публічного перегляду фільмів був покладений на Головне управління у справах друку, до якого приходило щораз чимало запитів щодо роз'яснення правил “публічного демонстрування кінематографічних фільмів”. Сюжет стрічок дуже перевірявся згідно з наявним законодавством про цензуру. Проте формулювання щодо заборони були досить абстрактними. Так, заборонялися фільми антиморального та непристойного змісту (ст. 45, Статут про покарання та ст. 1001 Положення про покарання), “блюзнірські” фільми (ст. 73 – 74 Карного Положення), а також “возбуждающие к учинению бунтовщического или иного преступного деяния” (ст. 129 Карного Положення) та фільмів, “публичное демонстрирование которых будет признано неудобным по местным условиям” (ст. 138 Устава о предупреждении и пресечении преступной картины) [28, арк. 27]. Такі формулювання цензури фільмів призводили до непорозумінь. Зрештою, місцева влада не мала змоги чітко дотримуватися вказівок міністерства внутрішніх справ і дозволяла фільми, недопустимі для публічного показу.

У циркулярі Київського губернатора до начальників поліції від 24 листопада 1910 р. наказувалося суворо стежити за сюжетом фільмів та дотриманням законів у Київській губернії. У довірених поліції округах та місцевостях наказувалося не допускати до перегляду фільми, що могли “за своїм змістом або загальними та місцевими умовами викликати порушення громадського спокою, образити релігійні, патріотичні та національні почуття глядачів або суперечити моральності та пристойності”. У циркулярі серед заборонених опинилися стрічки із епізодами щодо Лісабонських подій, фільми, де представники військових звань зображалися в обстановці, що образала почуття тих, кому була важлива гідність та честь російської армії, а також сцени із життя духовенства, спрямовані на приниження престижу осіб духовного звання, шаржі на політичні злочоденні теми, що представляють в карикатурному вигляді представників уряду” [21, арк. 23].

На початку ХХ ст. під заборонаю опинилися кінострічки політичного змісту. Найгучнішою політичною справою того часу стала справа Бейліса. Цей судовий процес відбувався в Києві у вересні – жовтні 1913 р. над євреєм М. Бейлісом, звинуваченим у ритуальному вбивстві християнського хлопчика А. Ющинського. Так, за розпорядженням міністра внутрішніх справ 18 жовтня 1913 р. Київський губернатор доручав начальникам поліції за жодних обставин не допускати демонстрації кінематографічних картин, які належать до справи Бейліса. При цьому, якщо власники кінотеатрів таки зверталися з проханням щодо демонстрації таких стрічок, їм відмовляли, але не посилалися на розпорядження міністра [7, арк. 134].

Найбільш детальні інструкції були розроблені на найвищому рівні щодо цензурування фільмів за участю імператорської родини та придворних. Річ у тому, що до публічного перегляду допускалися тільки фільми, які пройшли “попередню цензуру” в Міністерстві

імператорського двору. Процедура отримання дозволу була настільки складною та довготривалою, що потребувала багато уточнень у державних чиновників різних рівнів. Так, 11 листопада 1911 р. Міністр внутрішніх справ направив запит до канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора щодо показу в кінотеатрах Волинської губернії усіх без винятку фільмів, знятих під час святкувань, де беруть участь імператор та височайші особи [22, 1, 2].

Ще однією жорстко цензурованою темою в кінематографі Російської імперії була релігійна. Так, 2 травня 1898 р. в Департаменті поліції Міністерства внутрішніх справ губернаторам, градоначальникам та обер-поліцмейстерам повідомили про циркуляр Синоду щодо заборони влаштовувати видовища й показувати засобом “живої фотографії” священні зображення Христа, Богородиці та угодників Божих [19, арк. 91]. Проте наприкінці XIX ст. фільми релігійного змісту вільно з'являлися в кінотеатрах й оминали цензуру, що призводило до неодноразових обшуків та нагадувань з боку поліції [20, арк. 36].

Найбільше фільмів у Російській імперії та Південно-Західному краї забороняли через аморальний зміст, хоча в жодному документі не роз'яснювалося, що розуміти під цим. Так, 31 грудня 1913 р. Київський губернатор у зверненні до начальника поліції Київської губернії заборонив демонстрацію фільму “Дочка купця Башкірова” як антиморальної без жодних наступних пояснень [3, арк. 11]. Інколи фільми антиморального змісту демонструвалися як повчальні задля донесення їхніх згубних наслідків до глядача. Так, 22 грудня 1913 р. Міністром внутрішніх справ було дозволено акціонерному товариству “О. Ханжонков і Ко” демонструвати протягом 4 тижнів Великого посту фільм “Пияцтво та його наслідки” [2, арк. 1].

Існувала цензура на показ фільмів з приватного життя відомих людей, яким приділялася занадто велика увага з боку кінооператорів та фотографів ще на початку існування кінематографа. Великим скандалом для відомої кінофірми “Пате” став випуск стрічки із зображенням сцен із життя графа Л. М. Толстого. Родичі тоді вже письменника, зокрема його дружина С.А. Толстая, заявила, що кінострічка спрямована проти неї, знята дуже тенденційно й зовсім не відповідає дійсності, а має блюзнірський характер. На ці заяви відразу відреагував Міністр внутрішніх справ, а Київський губернатор видав циркуляр до начальників поліції Київської губернії із заборonoю її демонстрації в публічних місцях [10, арк. 151].

Під заборonoю опинилися сюжети про голод та неврожай, а також будь-які стрічки, що в непривабливому світлі показували внутрішнє становище в Російській імперії. Так, у грудні 1911 р. вийшов циркуляр Київського губернатора до начальника поліції Київської губернії про заборону демонструвати в кінотеатрах стрічки про голод та неврожай у губерніях. “Влаштування подібних видовищ, так само як і друкування оголошень про них, у жодному разі не може бути допущено й має бути безумовно, заборонене” [6, арк. 326].

Незважаючи на думку деяких істориків кіно (С. Гінзбург), складною була процедура цензурування фільмів про армію в Російській імперії. Особливо це стосується подій Першої світової війни. Так, 18 жовтня 1914 р. було опубліковано циркуляр Київського губернатора до начальників поліції щодо заборони наказом Верховного головнокомандувача фотографувати й знімати в армії без особливого дозволу. Зокрема, кінофірмам заборонялася демонстрація армійської кінохроніки (вона називалася зйомкою “з натури”). Про всі кінофірми, які виготовляли б вже відцензуровані фільми про армію мали збиратися якомога ширші дані для Штабу округу [8, арк. 163]. Так, 9 травня 1915 р. вийшов циркуляр до начальника поліції Київської губернії. Штаб Київського військового округу прохав установити спостереження за агентами фірми “Ханжонков”, аби вони не знімали фільми в районі бойових дій, бо це право належить лише Скобелевському комітету. Операторам “Ханжонкова” ж було дозволено знімати тільки санітарні потяги госуларині Олександрі Федорівні [9, арк. 591].

Дозволялися навчальні фільми про участь російської армії в давніх воєнних конфліктах, але обов'язковим була демонстрація її величі та непереможності. Так, у заяві до інспектора народних училищ 1-го району Подільської губернії завідуючий Кам'янецьким Олександрівським училищем А. Палієнко прохав дозволити відвідати кінотеатр Ш. Зінковського, який 23 січня 1912 р. запропонував безкоштовно показати учням всіх міських приходських училищ м. Кам'янця фільм “Облога й оборона Севастополя”. Цей фільм був уперше продемонстрований ще 9 грудня 1911 р. акціонерним

кінематографічним товариством “Акосаф”. Ця “грандіозна історична стрічка” демонструвалася в Лівдії імператору та його родині. У зніманні фільму фірмою “Ханжонков і Ко” була задіяна справжня армія, а музика написана спеціально російським композитором, професором Петербурзької консерваторії Г.О. Казаченко (1858 – 1938). Наголошувалося на великому значенні патріотичності фільму. Крім того, на афіші зазначалося нібито фірма “Ханжонков і Ко” віддає фільм на зберігання Степанівській біржевій артїлі в Москві, члени якої будуть виконувати функції хранителів для експлуатації по всій Російській імперії. Інспектор народних училищ підтримав цю ідею прийняти пропозицію Ш. Зінковського так само, як і попечитель Київського учбового округу [26, арк. 1 – 5].

Особливо актуальною стала демонстрація фільмів про армію в роки Першої світової війни для підняття переможних настроїв серед публіки та збору коштів на потреби поранених бійців. Так, власники фірми “Орловський і Поліщук” з 31 серпня по 16 вересня 1916 р. в Бердичеві в кінотеатрі “Михальчевський” показали фільм “Генерал Брусилов і його штаб”, аби отримані за прокат фільму гроші (40 руб.) передати О. Брусилову на пожертвування пораненим російським солдатам [5, арк. 222, 223].

3 липня 1916 р. вийшла обов’язкова постанова воєнного генерал-губернатора із заборонаю демонстрації картин в кінематографі без попередньої цензури стрічок місцевою поліцією. За порушення заборони вводилося покарання – ув’язнення до 3-х місяців або штраф 3 тис. руб. [11, арк. 32 зв.].

У листі від 3 грудня 1916 р. начальника штабу воєнного генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни, до військового цензора завданнями воєнної цензури ставали: не допускати розголошення воєнних таємниць; не дозволяти проникнення в армію та з армії в тил відомостей, які могли б негативно вплинути на хід війни та ситуації в державі; сприяти органам контррозвідки в пошуку воєнних злочинців та шпигунів та перешкоджати ворожій пропаганді в армії та серед населення [11, арк. 10].

Воєнна цензура була суворою щодо змісту фотографій та фільмів. Існувала посада воєнного цензора, який мав опікуватися не тільки цензурою газет, виробів друкарні – брошур, книг, бюлетенів, фотографічних знімків, а також розповсюдженням фотографічних знімків та фільмів, що можуть дати відомості, які не підлягають розголосу. Особливо суворо стежили аби не потрапили за межі цензури інформація про кількість воєнних частин, озброєння, особовий склад, місця дислокації [11, арк. 16 зв.]. Кінематографічні знімання району базування військ дозволялися тільки Скобелевському комітету, також відповідальному за цензуру фільмів. Інші звернення щодо дозволу знімання кінохроніки в армії підлягали безумовному відхиленню. Фірмі “Ханжонков” було дозволено знімати тільки кінохроніку, що висвітлювала діяльність санітарних потягів імені імператриці Олександри Федорівни й спадкоємця престолу. Без належних посвідчень заборонялося всім кінофірмам виробництво також і фотографічних знімків у районі дислокації армії. Посвідчення видавалися Генеральним квартирмейстером штабу Південно-Західного фронту для знімань у межах смуги відчуження залізниць, ґрунтових та водних шляхів і Генеральними квартирмейстерами в інших районах армії. Військові частини отримували право знімати кінохроніку поточних воєнних подій та дій полків в умовах дотримання надзвичайної обережності, не допускаючи жодних представників інших кінофірм, щоб вберегти війська від проникнення шпигунів та інших небажаних елементів, а також, аби уникнути перепродажу знімків та плівки [11, арк. 18].

Події Першої світової війни 1916 р. змінювали розстановку сил блискавично, і вже 10 грудня 1916 р. черговий генерал при верховному головнокомандувачі та начальник штабу головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту отримали наказ імператора відмовитися від монополії Скобелевського комітету в справі знімання кінохроніки в районі бойових дій, а головнокомандуючим армії дозволити приватним фірмам та підприємцям проводити знімання за умови не допущення в середовище кінооператорів іноземців, осіб німецької та єврейської національності, а також осіб, які не заслуговують довіри [11, арк. 58]. Також кінофірми та підприємці брали на себе зобов’язання надавати для цензурування владі відзняту плівку [11, арк. 58 зв.].

29 грудня 1916 р. вийшли “Керівні вказівки про порядок допуску на фронт приватних фірм та підприємців для виробництва кінематографічних знімків і за виконанням військової цензури останніми”, підписані помічником начальника штабу верховного головнокомандувача російських військ. Відтепер для отримання дозволу на кінознімання в

районі театру воєнних дій приватні фірми та підприємці мали подати посвідчення особи, підданства, віросповідання та документи щодо благонадійності. Написати заяву до відповідних штабів фронтів. Ці штаби встановлювали умови відвідання фронту, програму дозволених зніманий, строк перебування і контролювали роботу фотографів та операторів. Усі плівки переглядав генерал-квартирмейстер штабу відповідного фронту, який і видавав дозвіл, або генерал-квартирмейстер тієї армії, у районі якої були дозволені знімання. Військова цензура мала переглянути відзнятий матеріал в екранному режимі, а також уривки плівок, невдалі та зіпсовані кадри. Кінострічки для публічного перегляду надавалися на цензуру в готовому для демонстрації вигляді з точним формулюванням усіх заголовків, написів та супровідного тексту [11, арк. 78]. Власнику видавався дозвіл на кожен дозволений для зберігання, публікації та розповсюдження фільм або його частину, де точно вказувалася назва плівки, її довжина, список окремих частин, сюжетів та всіх супровідних надписів та пояснювального тексту. На плівку накладалася печатка особи або установи, яка надавала дозвіл. Копії дозволених кіноплівок або частин фільму мали бути залишені на зберігання в штабі, який надавав дозвіл на оприлюднення та розповсюдження. При цьому копії заносяться до спеціального каталогу кінематографічних стрічок, дозволених воєнною цензурою, під певним номером з точним їхнім описом, із зазначенням власника, коли і за яких обставин було дозволено демонстрацію, за чийм підписом фільм дозволений. Не дозволені для зберігання, публікації та розповсюдження фільми або їхні частини конфіскувалися та знищувалися. Якщо стрічка або її частина на певний час не могла бути допущена до перегляду, то вона зберігалася в штабі та видавалася на прохання власника після закінчення цього терміну й після повторної перевірки її допустимості. Посвідчення на право демонстрації кінострічок кінофірмами та підприємцями видавалося після того, як весь матеріал повністю пройшов цензуру [11, арк. 78 зв.].

Кінематографічна цензура охоче пропускала на екрани видові, художні та ігрові фільми, хоча й вони мали перевірятися. Так, у списку кінофільмів культурно-просвітницького відділу Товариства споживчих товариств Півдня Росії, які зберігалися по 1 екземпляру на його складі й були в задовільному стані, значилися драма “Песнь во тьме”, видова “Гідравлічні роботи”, драма “Вождь рабочих”, комедія “Он хочет играть на сцене”, видова “Дарданелли”, видова “Життя алігаторів”, видова “Мілан”, комедія “Лови вора”, хроніка “Известия со всего мира”, видова “Путешествия к северному полюсу”, комедія “Похищенный любовник”, комедія “Жанна и ее ухаживатель”, драма “Тринадцатый”, комедія “Перчатка фараона Пталамея”. Усіх 30 фільмів, найбільше комедій та видових стрічок [27, арк. 136]. У жодному разі не допускалося поєднання показу ігрових фільмів та придворної хроніки.

Важливою функцією цензорів кіно в Російській імперії був нагляд за передачею фільмів у дар царській родині. Проте перевірявся не стільки сюжет картини, скільки благонадійність та моральний образ дарувальника. Так, 17 липня 1912 р. Київський губернатор звертався до генерал-губернатора щодо особи власника кінематографа “Експрес” у м. Києві А.О. Шанцера, який прохав подарувати Великому князю Андрію Володимировичу фільм за його участю, під час перебування в м. Києві з нагоди святкування ювілею 130 піхотного Херсонського полку. Відбулася сувора перевірка особи Шанцера, у ході якої виявилось, що він 41 річний австрійський підданий, має католицьке віросповідання, а за професією кравець. У Києві проживав з 1907 р. за документами, поданими в Імператорське російське генеральне консульство в Берліні від березня 1912 р. Проте неприпустимим, на думку губернатора, виявилось те, як Шанцер поведився із жінками та власною неофіційною дружиною, 44-річною міщанкою, полячкою Кароліною Карловою Малога. Вона була багатою й утримувала в Києві салон дамського одягу, кінематограф “Експрес” та 3 будинки (№ 11 на вул. Миколаєвській, № 22 на вул. Інститутській, № 38/42 на Хрещатику). Загалом її майно оцінювалося в 1 млн. руб. Шанцер використовував багатих жінок у власних цілях і навіть притягувався за це до суду. Так, 1910 р. він був у близьких стосунках з багатою поміщицею Південно-Західного краю Надією Ульяною Вільмер, яка заради Шанцера розлучилася із чоловіком, потомственным почесним громадянином. Скориставшись її наївністю, коханець отримав довіреність та контроль над її майном, привласнивши 300 тис. руб. Коли ж це виявилось, довіреність була розірвана за сприяння вищої адміністративної влади, а Шанцер та Вільмер припинили стосунки [23, арк. 1]. Шанцер притягувався також до суду за привласнення італійської торгової фірми “Альбертівні і Ко”. Проте суд визнав винним іншого, і того засудили до 3

місяців позбавлення волі. Шанцер був виправданий, але справа не була завершеною і перебувала на розгляді в сенаті. У політичних справах Шанцер не притягався до відповідальності, але його візитка була знайдена при обшуку в особи, яка перебувала на адміністративному засланні за політичні злочини й мешкала у Києві. У розвідки бюро штабу Київського військового округу були також дані, що Шанцер веде фінансові оборудки з Анною Полоцкою, яка проживає у Львові. Їй він висилав по 50 руб. на місяць. Тому губернатор виніс рішення, що Шанцер не заслуговує передати фільм-подарунок великому князю [23, арк. 1 зв., 2].

Отже, з винайденням кінематографа цензура Російської імперії отримала ще одне поле для діяльності. Газети, журнали, листівки та брошури здавалися поліції вже не настільки загрозливими, а як візуальні джерела подачі інформації в маси. До того ж приваблення широких верств населення до нових атракціонів, якими були кінотеатри, давало змогу поширювати різним політичним силам заборонені тоді ідеї. Тому поліція ретельно перевіряла власників кінотеатрів, що інколи ускладнювалася активним використанням цього технічного винаходу в комерційних цілях різними категоріями громадян. Найбільш вигідним для себе кінематографію вважали євреї, які винаходили різні можливості задля отримання дозволу на відкриття кінотеатрів.

Цензура кінематографа була суворою та охоплювала не лише зміст фільмів, але й перевірку особи її власника. Зміст фільмів дає можливість простежити смаки публіки в різних українських губерніях Російської імперії на межі XIX – XX ст. Проте найкраще зрозуміти цю бурхливу добу можна з тематики заборонених владою фільмів. Широкою були заборони щодо фільмів на політичну тему, особливо висвітлення хронікою резонансних судових процесів початку XX ст. Дуже ретельно цензурою контролювалася навчальна тематика. Ретельно перевірялися політична благонадійність та моральні якості майбутнього власника кінотеатру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3071.
2. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3244.
3. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3434.
4. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3482.
5. ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 3797.
6. ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 2247.
7. ЦДІАК України. – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 187.
8. ЦДІАК України. – Ф. 278. – Оп. 1. – Спр. 221.
9. ЦДІАК України. – Ф. 280. – Оп. 1. – Спр. 19.
10. ЦДІАК України. – Ф. 289. – Оп. 1. – Спр. 2560.
11. ЦДІАК України. – Ф. 363. – Оп. 1. – Спр. 181.
12. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 632. – Спр. 9.
13. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 639. – Спр. 712.
14. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 664. – Спр. 15.
15. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 664. – Спр. 30.
16. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 664. – Спр. 35.
17. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 665. – Спр. 2.
18. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 666. – Спр. 2.
19. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 848. – Спр. 161а.
20. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 859. – Спр. 369.
21. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 860. – Спр. 65.
22. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 861. – Спр. 254.
23. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 862. – Спр. 148.
24. ЦДІАК України. – Ф. 692. – Оп. 46. – Спр. 13.
25. ЦДІАК України. – Ф. 705. – Оп. 2. – Спр. 36.
26. ЦДІАК України. – Ф. 707. – Оп. 229. – Спр. 150 в.
27. ЦДІАК України. – Ф. 1111. – Оп. 1. – Спр. 432.
28. ЦДІАК України. – Ф. 1680. – Оп. 1. – Спр. 158.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Казьмирчук Марія Григорівна – доктор історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: історія України XIX – XX ст., історія ломбардів Російської імперії, історія Київського національного університету в 1933 – 1941 рр., регіональні та краєзнавчі дослідження, історія цивілізацій.

Казьмирчук Григорій Дмитрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: історія України, історіографія, джерелознавство, біографістика, декабристознавство, архівознавство, історія науки та техніки.

УДК 37:930.2(477.65)“18/19”

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ РЕАЛЬНОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Лілія МАРЕНЕЦЬ (Кіровоград)

Стаття присвячена формуванню в Російській імперії концепції реальної освіти в другій половині XIX ст. та розвитку системи реальних гімназій та училищ.

Ключові слова: Російська імперія, освіта, класична гімназія, реальна гімназія, реальне училище.

Статья посвящена формированию в Российской империи концепции реального образования во второй половине XIX ст. и развития системы реальных гимназий и училищ.

Ключевые слова: Российская империя, образование, классическая гимназия, реальное училище.

The article is devoted to the formation of the Russian Empire in the concept of a real education in the second half of the XIX century and development of a real high school and colleges.

Keywords: Russian Empire, education, classical grammar schools, high school, a vocational school.

У 1860-х рр. у Російській імперії розпочалася низка реформ, яка запустила суспільні механізми, які мали на меті пристосувати державні структури імперії до нових історичних умов. Але дія цих механізмів виявилася незворотною й призвела в кінцевому підсумку до руйнування самої імперії. Однією з таких реформ стала освітня реформа 1864 р., що започаткувала тривалу дискусію між прибічниками класичної та реальної освіти, якій присвячена дана стаття.

Поняття реальної освіти та реальних училищ виникло в Німеччині у XVIII ст. Уперше поняття реальної школи ввів в обіг Землер, який у 1706 р. заснував у м. Галле навчальний заклад під назвою Realschule – “Математична та механічна реальна школа”. У 1747 р. було засновано реальне училище в Берліні, яке готувало різноманітних спеціалістів з прикладних спеціальностей. Берлінське реальне училище надалі стало зразком подібного навчального закладу не тільки для Німеччини, але й для інших країн світу [5, с. 408].

У Росії довгий час реальна освіта не знаходила підтримки. У 1820-х рр. новий імператор Микола I, прагнучи унеможливити поширення ліберальних ідей, затвердив “гімназичний статут” від 08 грудня 1828 р. У статуті не знайшлося місця природничим наукам за винятком фізики, а курс математики був обмежений. За рахунок цих занять збільшилося викладання мовних дисциплін [1, с. 116].

Дещо змінилися погляди на освіту за часів міністра освіти С.С. Уварова. У своєму звіті за 1833 – 1843 р. він писав про головну мету освітньої системи, яка б “...с одной стороны произростала бы из самых оснований нашего быта, а с другой шла бы рядом с современным неизбежным развитием науки и просвещения в Европе...” [1, с. 134]. Першою спробою втілити в життя уваровський освітній ідеал стала постанова від 1836 р., яка дозволила створювати при гімназіях та повітових училищах міст, що не мали університетів, відділення реальних училищ, які були б пристосовані до виробничих потреб регіону і мали б спрямовувати зусилля міських станів у відповідні галузі місцевої промисловості й торгівлі [1, с. 139].

Такі навчальні заклади стали створюватися в Російській Імперії і приватним порядком. Слід зазначити, що до цих закладів іноді приймалися діти солдат і звільнених поміщиками селян-кріпаків. Хоча первинною метою визначалося поширення технічних знань, які були б корисні в розширенні промисловості, поступово засновники подібних закладів прагнули

розширити програму навчання до рівня загальноосвітнього закладу. На думку керівництва Міністерства освіти, це підривало принцип становості освіти. У відповідь Указом імператора Миколи I від 09 травня 1837 р. було постановлено, що мовні курси реальних училищ повинні бути приведені до стандартів приходських та повітових училищ. При цьому все, що входило до програми вищих училищ і не належало безпосередньо до технічних наук, повинно було бути вилучено з програми [5, с. 409].

Проте потреби імперії в технічних спеціалістах зростали, і 29 березня 1839 р. за наполяганням міністра фінансів, графа Канкріна було затверджено “Положення про реальні класи” при навчальних закладах Міністерства народної освіти для тимчасового викладання технічних наук. Також серед завдань створення таких курсів називалося прагнення відволікти не допустити нижчих станів до гімназійного навчання. Крім учнів закладів, на курси допускалися вільні слухачі – “особи промислового звання”, які безплатно вивчали хімію, практичну механіку, малювання та креслення. Особи податного стану, котрі успішно склали іспити, звільнялися від тілесного покарання й від рекрутської повинності, замість якої платили до скарбниці 500 карбованців [5, с. 410].

Прикладом можуть бути реальні курси, відкриті у 3-й Московській гімназії 1839 р. Сенат чітко визначив, що метою таких курсів є надання “производительному классу новых средств к приобретению технических познаний”. До третього класу учні гімназії вивчали загальний курс, з четвертого класу гімназія розподілялася на два відділення – класичне та реальне. У першому домінувала латинська мова й філологічні дисципліни, у другому – природнича історія, хімія, технологія, товарознавство, бухгалтерія та обрахунок, комерційне законодавство та механіка. За свідченням попечителя Московського округу графа Строганова, він спочатку планував відкрити у вигляді експерименту окреме реальне училище. Але в такому разі потрібно було б повністю позбавити в ньому навчання дітей дворян та чиновників. У той же час у Москві не вистачало звичайних гімназій, і попит на класичну освіту був великим. Крім того, у Строганова були сумніви щодо можливості набрати достатню кількість учнів з дітей купців та міщан для відкриття окремого навчального закладу. Тому в гімназії і були створені два відділення. Невдовзі такі курси були відкриті в гімназіях Тули, Курська, Вільно, а також при повітових училищах у Ризі та Керчі [1, с. 140 – 141].

Проте кількість учнів таких курсів і кількість училищ, які бажали відкрити такі курси, постійно скорочувалася. Піонером створення реальних училищ за німецьким зразком стала Польща, яка того часу входила до складу Російської імперії. 1840 року у Варшаві була заснована перша в Російській імперії 7-класна реальна гімназія. Одночасно повітові (обводові) 4-класні народні училища були розподілені на підготовчі та реальні, які спеціалізувалися на технічному, агрономічному або комерційному напрямках відповідно до потреб місцевості. Через 9 років у Польщі діяло 7 таких училищ. Крім того, у разі потреби 3-й вищий клас звичайних гімназій могли розподілити на два відділення: реальне та класичне [5, с. 410].

Наприкінці 1840-х рр. під впливом революції в Європі в російському суспільстві набула поширення думка про нездатність класичної освіти дати молоді корисні знання, потрібні їй для практичного життя. Перші зміни стосувалися введення у програму гімназій юридичних знань. Попечитель петербурзького навчального округу Мусін-Пушкін запропонував розподілити гімназії на два відділення – латинське та юридичне. 21 березня 1849 р. новий розподіл дисциплін був внесений в навчальні програми. Гімназичний курс розподілили на загальний та спеціальний. Відповідно до даного розподілу, учень, який хотів після гімназії будувати військову кар’єру, мав з 4-го класу обрати як спеціалізацію математику [1, с. 148 – 149].

Певним кроком у реформуванні освітньої системи стало створення 1850 р. особливого комітету “для рассмотрения постановлений и учреждений по Министерству Народного Просвещения”, який очолив граф Блудов. Комітет діяв з 1850 р. до 1852 р. і виробив положення, які повинні були вдосконалити систему освіти, наблизивши її до нагальних потреб реального життя [1, с. 174].

Насамперед комітет розглядав проблему скасування або, принаймні обмеження, станових обмежень на здобуття освіти. Комітет також критикував систему класичної освіти, натякаючи на необхідність замінити її освітою більш загальною і більш практичною. Для цього комітет запропонував ввести до гімназичного курсу хімію, теоретичну механіку та природничу історію, особливо мінералогію та ботаніку.

Блудов також пропонував розділити вищі класи гімназії на два відділення. Також голова комітету пропонував влаштовувати при гімназіях додаткові класи наук комерційних, загальної технології, практичної механіки, бухгалтерії, товарознавства й законів комерційних. Поряд з цим він запропонував створювати вищі технічні, сільськогосподарські та інші інститути, оскільки вважав, що середні навчальні заклади завжди будуть давати знання суто теоретичні.

Головним наслідком цих пропозицій, так само як і записки київського генерал-губернатора Бібікова, було скасування в гімназіях курсу класичної грецької мови, яку з дитинства не любив імператор. Замість неї до програми навчання було введено курс природничих наук та законодавства. 14 травня 1852 р. нові програми були розіслані в провінції. Тепер гімназії розподілялися на три типи відповідно до спеціалізації: з викладанням природничих наук та законодавства, одного законодавства, латинської мови й грецької [1, с. 179]. Принципово нічого змінено не було, але самі пропозиції Блудова частково збігалися з майбутньою освітньою реформою часів Олександра II.

Новий етап у розвитку реальної освіти настав після поразки Російської імперії у Кримській війні 1854 – 56 рр. Першою ластівкою, що принесла ідею про відмову від становості освіти, була стаття професора М. І. Пирогова “Вопросы жизни. Отрывок из забытых бумаг, выведенный в свет неофициальными статьями Морского Сборника о воспитании”, надрукована в 9-му випуску “Морского Сборника” за 1856 р. Пирогов нагадав про головну мету освіти – виховання людини. Стаття була написана талановито, жваво й породила цілу дискусію навколо питання перетворень у сфері освіти [1, с. 211 – 212].

Під впливом суспільної думки новий імператор Олександр II відновив цього ж року діяльність Ученого комітету, до якого ввійшли начальник Головного штабу з навчальних військових закладів Ростовцев, статський радник Корф, генерал-ад'ютант Ігнат'єв, таємні статські радники Тігов і Сербинович, ректор Санкт-Петербурзького університету Плетньов, ректор Санкт-Петербурзької духовної академії єпископ Макарій, дійсні статські радники Демидов та Пестельс. Учений комітет повинен був збирати матеріали для подальшого складання проектів статутів нижчих та середніх навчальних закладів [1, с. 211 – 212].

5 березня 1856 р. міністр освіти О. С. Норов отримав від Олександра II дозвіл на розробку програми реформ середньої освіти. Загальні пропозиції полягали в тому, що:

- Основною повинна залишитися класична освіта на базі вивчення мов.
- Реальна освіта повинна бути відділена від класичної.
- Основним типом середнього навчального закладу повинна була стати гімназія.
- Усі навчальні заклади повинні бути підпорядковані міністерству освіти.

17 та 24 травня цього ж року відбулися засідання комітету з питань реформування гімназичної освіти. На них вироблені загальні пропозиції щодо майбутніх змін. Гімназії пропонувалося розділити на три види:

- Класичні гімназії – філологічні.
- Реальні гімназії – фізико-математичні.

- Змішані гімназії, у яких 4 або 5 молодших класів були б загальними, а решта старших були б розподілені на 2 відділення – філологічне та фізико-математичне.

Курс навчання в гімназії продовжувався на один рік [1, с. 214 – 215].

На початку 1860 р. розроблено проект гімназичного статуту. 17 березня 1860 р. він був розісланий до педагогічних рад для обговорення. 1861 р. підбито підсумки обговорення. Більшість рецензентів – як педагоги, так і батьки, – висловилися проти класичної освіти, прагнучи дати дітям практичні знання, які дозволили б пристосуватися до життя. Проект статуту був перероблений, і 1862 р. з'явився “Проект статуту загальноосвітніх учбових закладів”. Проект залишав тільки два види гімназій – філологічні та реальні. Також статут визначав три основні розряди загальноосвітніх закладів – народні училища, прогімназії та гімназії [1, с. 218 – 219].

До середньої освіти належали лише гімназії, а також прогімназії, які повинні були замінити повітові училища [1, с. 219] і розглядалися як підготовчі заклади для гімназій. Реальні та філологічні гімназії розрізнялися тим, що в реальних гімназіях за рахунок скасування курсу грецької мови було збільшено курси російської словесності, математики та фізики [1, с. 220]. Новий статут також був спрямований на громадське обговорення.

На проект звіту зібрали 365 відгуків від педагогічних рад, учених та приватних осіб, ще 42 відгуки отримано з-за кордону. Більшість висловилося або за реальний характер освіти,

або за спільне існування навчальних закладів обох типів при перевазі реальної освіти. Нечисленні прибічники вивчення класичних мов наполягали на тому, що це формує людину всебічно, призвичаєє її до послідовного мислення, розвиває естетичний смак та моральність.

Прибічники реальної освіти наполягали, що вивчення мертвих мов не має жодного сенсу в Росії, яка жодним чином не пов'язана ні з Давнім Римом, ні з Давньою Грецією. Нові мови (німецька, французька) дадуть не менше матеріалу для розвитку раціонального мислення, ніж класичні. Тому вивчення давніх мов не підходить для російської освіти. Крім того, на думку багатьох, розподіл не був чітким – у реальних гімназіях залишалося занадто багато філології, а у філологічних – занадто багато реалізму [1, с. 225 – 226].

Після ретельного обговорення у квітні-травні 1863 р. на 11 засіданнях Вченого комітету був вироблений “Проект статуту гімназій та прогімназій”, який передбачав створення 8-класних гімназій двох видів: загальних та класичних. Згідно зі статутом, три нижчих класи обох видів гімназій та прогімназій був однаковим. У старших класах загальних гімназій у більшому обсязі викладалися російська мова та словесність, сучасні мови, математика та природничі науки. У класичних більше часу відводилося латині.

27 лютого 1864 р. проект був поданий до Державної Ради. Проте вже в червні його відхилили із численними зауваженнями. Проект доопрацьований, 2 листопада 1864 р. ухвалили Державною Радою, а 19 листопада 1864 р. – імператором [2, с. 63].

Документ передбачав створення класичних та реальних гімназій, а також прогімназій. Згідно з документом, головною метою створення 7-класних реальних гімназій ставала загальна освіта й підготовка до вступу до вищих спеціальних навчальних закладів. Реальні гімназії давали ті ж права, що й класичні, але при вступі саме у вищі спеціальні навчальні заклади лише бралися до уваги.

Фінансування реальних гімназій визначено на рівні 20300 карбованців. Спершу було заплановано відкрити реальні гімназії в деяких містах. Але дуже часто реальні училища відкривалися місцевими громадами у зв'язку з нагальними потребами. Так, 1870 р. з 67 реальних гімназій на утриманні уряду знаходилося лише 9. Крім того, у реальні училища було перетворено в 16 гімназій. Також були створені 4-класні реальні прогімназії [5, с. 410].

Проте непевність перспектив вступу до вищих навчальних закладів підштовхувала батьків вимагати перетворення реальних гімназій на класичні. До того ж такі клопотання стали аргументом для прибічників посилення “класичного” напрямку, які стверджували, що реальні училища не придатні ні для класичної освіти, ні для спеціальної. Подібні тенденції були використані новим Міністром народної освіти графом Д.О. Толстим, який був прибічником класичної освіти. З 1866 р. розпочалася підготовка для корекції реформаторського курсу. Стосовно реальних училищ були розроблені наступні пропозиції:

- перетворити реальні заклади на середні спеціальні з розподілом курсів на загальноосвітній та власне спеціальний;
- у загальному курсі особливе значення надавалося математиці, російській мові й так званим новим мовам (німецькій та французькій);
- спеціальні курси вводяться відповідно до місцевих потреб [1, с. 286 – 287].

Згідно з цими ідеями 1871 р. реальні гімназії перейменовано в реальні училища. Наступного року реальні училища отримали новий статут, який затвердив імператор Олександр II 15 травня. Тепер головною метою діяльності реальних училищ було проголошено “загальну освіту, пристосовану до практичних потреб і до надбання технічних знань”. Відповідно до нового статуту, реальні училища ставали 6-класними. У чотирьох нижчих класах учні здобували загальну освіту. З п'ятого класу починалося викладання спеціальних предметів. Класи 5-й і 6-й могли складатися з двох відділень – комерційного та базового або ж з одного з них відповідно до місцевих потреб [5, с. 411].

При старшому базовому відділенні при потребі відкривався додатковий клас з трьома розрядами. Це були:

- загальний розряд, призначений для підготовки до вступу у вищі спеціальні навчальні заклади;
- механіко-технічний;
- хіміко-технічний.

Останні два розряди призначалися для тих, хто хотів здобути середню технічну освіту. Також реальні училища могли мати меншу кількість класів – 2, 3, 4 або 5. Але в цьому разі

це мали бути вищі класи училища [5, с. 411]. Учні, які успішно закінчили повний курс реального училища і отримали атестат, допускалися для вступу до вищих спеціальних навчальних закладів за результатами випускного іспиту.

Протягом 1873 р. в імперії відкрито 23 реальних училища. Лише 4 з них мали статус урядових. 1874 р. були введені штати училищ у Варшавському навчальному окрузі. 1880 р. училища було дозволено створювати в Дерптському навчальному окрузі, а також створювати реальні училища з чотирьох нижчих класів.

З 1887 р. було обмежено право євреїв вступати до реальних училищ. У “межі осілості” було передбачено, що кількість учнів-євреїв не повинна перевищувати 10% всіх “реалістів”. За межами цієї території квота складала 5%. У столичних містах (Москві та Санкт-Петербурзі) кількість євреїв не повинна була обмежена взагалі 3% [5, с. 411].

У 1888 р. устав реальних училищ був змінений. В училищах закрилися технічні відділення як такі, що не дали користі, очікуваної від них. Одночасно було посилено курси нижчих класів з математики, сучасних іноземних мов, російської мови, історії, фізики та природничої історії, зменшено кількість занять з малювання та креслення, а також чистописання, виключено хімію та механіку. Поряд з цим, було збережено додатковий клас, призначений для підготовки до вступу у вищі спеціальні навчальні заклади. Утримання реального училища визначалося сумою у 22238 крб., а з додатковим класом – 24268 крб. Плата за навчання коливалася в межах 25 – 70 крб. До екзаменів у реальному училищі допускалися також ті, хто в них не навчався [5, с. 412].

У 1895 – 1896 рр. другий з’їзд з технічної та професійної освіти російських діячів визнав, що реальні училища не у всьому задовольняють вимоги реальної освіти. Було запропоновано закрити комерційні відділення, переробити програми майже всіх навчальних предметів, атестати видавати після сьомого (додаткового) класу. Також пропонувалося тим, хто закінчив курс, зробити вільніший доступ до вищих навчальних закладів [5, с. 412].

Проте вже 1897 р. вплив реалістів у ВНЗ став настільки великим, що Міністерство народної освіти наказало допускати до додаткового класу тільки тих, хто мав середній бал не менший ніж $3\frac{1}{2}$, і направляти випускників переважно на державну службу. Також до навчальних предметів були введені спів та гімнастика. Кількість учнів у класі обмежена 40. Паралельні відділення повинні були відкриватися переважно на спеціальні кошти навчального закладу. Педагогічні ради мали обговорювати справи, що стосувалися всього училища, а справи окремих класів та предметів передавалися особливим комісіям [5, с. 412].

Таким чином, незважаючи на опір прихильників класичної освіти, ідея реальних навчальних закладів пробилася собі шлях. І вже з 1870-х рр. реальна освіта стала складовою освітньої системи Російської імперії та її українських територій, започаткувавши низку перетворень, що в кінцевому підсумку призвели до формування сучасної української освіти.

Кількість реальних навчальних закладів постійно зростала. Якщо на 1 січня 1872 р. в Російській імперії налічувалося 7 подібних навчальних закладів, де навчалося 1752 особи, то на 1 січня 1877 р. – вже 56 училищ з 10888 учнями. До початку 1882 р. кількість реальних училищ склала 79 з 17484 учнями. На 1891 р. училищ було вже 104: 90 урядових, 7 при церквах іноземних віросповідань та 7 приватних. У цих училищах налічувалося загалом 572 основних класи, 44 комерційних, 81 додатковий, 50 підготовчих і 91 паралельний. На 01 січня 1898 р. реальних училищ було 112, у тому числі 14 церковних та приватних. Кількість учнів становила близько 31600. Кількість викладацького складу збільшилася до 1810 осіб. Щорічна кількість випускників 1897 р. становила 3051, у тому числі 1624 з основного відділення, 1232 учня, що закінчили повний курс з додатковим класом, 195 з комерційного відділення [5, с. 413].

У тому числі станом на 1865 р. 3 реальні гімназії були відкриті в Київській навчальній окрузі, 3 – у Харківській, 2 в Одеській [2, с. 64]. Так, наприкінці XIX ст. в Україні працювали 19 реальних та 17 комерційних училищ [3, с. 273]. А на 1912 р. тільки в Київській окрузі діяли 14 реальних училищ, у яких навчалися 4313 учнів [4, с. 387].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII-XIX веков) – С-Пб.: Издательство О.Богдановой, 1912. – С. 286 – 287.

2. Бондаренко Г. Реальні гімназії як предмет дискусії про реформування середньої освіти (перша половина 60-х рр. XIX ст.) // Історико-педагогічний альманах. - 2014. – №1. – С. 59 – 67.
3. Рибалка І.К. Історія України. Частина 2. Від початку XIX ст. до 1917 року: [Підр. Для іст.фак. вищих навч. закладів]. – Х.: Основа, 1997. – 480 с.
4. Сірополко С. Історія освіти в Україні. / Підготував Ю. Вільчинський. 2-ге. вид. – Львів: Афіша, 2001. - 664 с.
5. Энциклопедический словарь. Том XXVI. Рабочая книжка – Резолюция.- С-Петербург: Типография акц.общ. “Издат. дело, бывшее Брокгауз-Ефрон”, 1899. – 500 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Маренець Лілія Володимирівна – заступник директора-головний зберігач фондів Державного архіву Кіровоградської області.

Наукові інтереси: історія реальної освіти в Україні XIX – початку XX ст.

УДК 94(477.7) - (340.15)(09) (=112.2) “17/18”

ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ІНОЗЕМНИМИ КОЛОНІЯМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст. – 1804 р.

Олена МАРЧЕНКО (Первомайськ)

Стаття присвячена аналізу формування системи управління іноземними колоніями Російської імперії, зокрема території Південної України. На основі розгляду нормативно-правової бази зроблено висновки про специфіку й структуру адміністративних органів, що керували процесами переселення та облаштування колоністів.

Ключові слова: іноземні колоністи, Канцелярія опікунства іноземних колоністів, Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців.

Статья посвящена анализу формирования системы управления иностранными колониями Российской империи, в том числе территорий Южной Украины. На основе рассмотрения нормативно-правовой базы сделаны выводы о специфике и структуре административных органов, которые управляли процессами переселения и обустройства колонистов.

Ключевые слова: иностранные колонисты, Канцелярия опекунов иностранных колонистов, Контора опекунов новороссийских иностранных поселенцев.

The article is devoted to analyzes of management foreign colonies of the Russian Empire including areas of Southern Ukraine. On the basis of the review of the legal framework was made conclusions about the specific and structure administrative authorities that led process resettlement of colonists.

Key words: foreign colonists, Office guardianship of foreign settlers, Novorossiysk office of guardianship of foreign settlers.

Розгляд впливу політико-адміністративних чинників на розвиток господарства, культури та побуту етнічних груп певних регіонів забезпечує цілісне розуміння закономірностей їхнього формування та еволюції. Проблема видається особливо актуальною в умовах зміни представниками певного етносу природного, політичного та культурного (соціального, конфесійного, господарсько-побутового) середовища. Такими є колоністи Південної України, вивчення історії та етнографії яких зумовлює увагу до організації порядку державного управління справами колоній.

Однак, тривалий час в українській історичній науці питання історії адміністрування в Україні, дослідження управлінських систем на українських землях у складі Російської імперії, осмислення діяльності державних та самоврядних органів територіальної влади залишалися поза увагою істориків [1]. Деякі аспекти проблеми аналізувалися в працях дослідників XIX – початку XX ст. – А.А. Клауса [2], Г.Г. Писаревского [3], Д.І. Багалея [4] та ін., радянського періоду – О.І. Дружиніної [5] та В.М. Кабузана [6]; кінець XX – початок XXI ст. відзначається появою низки праць, у яких, система управління іноземними колоніями розглядається лише принагідно [7, 8], а також спеціальним дослідженням І.П. Задерейчука [9].

Масове переселення іноземних колоністів у південний регіон України розпочалося з 1787 р. Отже, варто приділити більше уваги формуванню нормативно-правової бази цього процесу, а також практиці її реалізації в другій половині XVIII ст. На початкових етапах заселення імператорські укази, урядові законодавчі акти, постанови цивільних та

військових адміністраторів Новоросійського краю визначали способи та форми переселення, положення окремих верств населення тощо.

Залишаючи поза увагою причини запровадження іноземних колоній, оскільки це питання не входить до предмета нашого дослідження, зауважимо, що значна зацікавленість у розгортанні міграційних процесів спонукала до створення нормативно-правової бази й управлінської системи, покликаної забезпечити виконання усіх ухвалених рішень у цій царині.

4 грудня 1762 р. імператриця Катерина II видала маніфест про запрошення іноземних колоністів у Росію “Про дозвіл іноземцям, окрім євреїв, виходити і селитися в Росії і про вільне повернення на свою батьківщину російських людей, що втекли за кордон” (текст маніфесту вміщений у Повному зібранні законів Російської імперії) [10, с. 126].

На той час уже існував досвід створення на прикордонних землях, безпосередньо наближених до можливого театру воєнних дій військово-поселенських округів Нової Сербії й Слов'яносербії, які об'єднували військові поселення сербів, волохів, болгар, греків та інших іноземців. Округи підпорядковувалася Військовій колегії. Однак, маніфести 1762 р. й наступного 1763 р. засвідчували прагнення уряду розширити масштаби іноземної колонізації і розвивати сільські колонії з економічною метою.

22 липня 1763 р. було проголошено маніфести, які стосувалися іноземних колоністів. Маніфест “Про дозвіл усім іноземцям, що в Росію в'їжджають, поселитися в яких губерніях вони побажають і про даровані їм права” гарантував вільне поселення в будь-якій місцевості Російської імперії, де хто забажає. Виняток для євреїв формально тепер уже не діяв. Далі проголошували привілеї та пільги (“авантажі”) для іноземних колоністів: свобода віросповідання і право на спорудження своїх церков, звільнення від усяких податків на 30 пільгових років (при поселенні в містах – на 5 пільгових років), надання безвідсоткових позичок на 10-річний термін на будівництво будинку, домашню обстановку й господарське обзаведення, а також відшкодування колійних та кормових витрат на переїзд до Росії, особливим стимулом було звільнення від військової повинності. Маніфест також гарантував іноземним поселенцям право на місцеве самоврядування [11, с. 313 – 316].

Маніфест цей, як показують подальші факти, мав важливе практичне значення: хоча в ньому нічого не говориться власне про Новоросію, але на підставі його селилися іноземці там аж до воцаріння імператора Олександра I [4, с. 85].

Для завідування справою колонізації і влаштованими колоніями була заснована в Санкт-Петербурзі під головуванням графа Г.Г. Орлова Канцелярія опікунства іноземних колоністів [12, с. 312 – 314]. Згідно з Інструкцією Канцелярії опікунства іноземних, вона мала “владу й переваги, рівні проти державних колегій”, тобто мала характер особливого міністерства й зобов'язана була звітністю однієї імператриці. Канцелярія опікунства отримувала щорічно 200000 крб. на надання допомоги при переселенні з можливістю в подальшому уточнення суми [13, с. 316 – 318]. Ці кошти були на той час значною сумою. Вона складалася з президента, призначуваного самою імператрицею, і членів, що обираються президентом [12, с. 212 – 213]. Оклад платні службовцям у ній був призначений такий же, як і в інших колегіях, а саме: статському раднику 1500, колезькому раднику 1200, секретарю 600, скарбнику, бухгалтеру й перекладачеві – кожному по 400 крб., канцеляристам по 250 крб., а знає по-німецьки 300 крб., підканцеляристам і копіїстам по 120 крб., а знавцям німецької мови по 130 крб. на рік [14, с. 328].

У своєму ставленні до іноземних переселенців Канцелярія опікунства повинна була керуватися вищезазначеним маніфестом від 22 липня 1763 р. На Канцелярію покладалось “опікунство про всіх прибулих у Росію на поселення іноземців, ...щоб вони ніяких виснажливих тягот не зазнавали” [13, с. 317].

Царському самодержавству вдалося створити високоефективну систему керівництва процесом колонізації, виробивши відповідні правові та адміністративні механізми, налагодивши державний контроль за всіма сторонами міграційного процесу. Канцелярією опікунства іноземних поселенців були налагоджені тісні зв'язки з російськими дипломатами, які перебували при дворах німецьких князівств, а також з представниками, що займалися вербуванням колоністів за рубежем. Цей зв'язок підтримувався через спеціального секретаря Канцелярії, який володів іноземними мовами. За своїми правами Канцелярія прирівнювалася до державної колегії і мала характер окремого міністерства (існувала до 1782 р.).

Про важливе політичне значення цієї установи й особливу увагу до неї з боку царського двору свідчить той факт, що на посаду Президента Канцелярії опікунства був призначений фаворит Катерини II – генерал-ад'юнкт і дійсний камергер граф Г.Г. Орлов, що вже саме собою повинно було слугувати заставою успішності дій канцелярії [3, с. 68]. Канцелярія підпорядковувалась особисто імператриці. Для правильної організації прийому колоністів, що прибували водним шляхом у Росію, в Оранієнбаумі за пропозицією Орлова у квітні 1764 р. був призначений комісаром іноземець Адам Дельфт, який немало років прожив у Росії і знав німецьку й російську мови; крім цього, він був людиною чесною поведінки [15, с. 12].

Переселення в Російську імперію розпочалось уже 1763 р. і змогло невдовзі набрати широкого розмаху завдяки добре поставленій роботі вербувальників, які розповсюджували агітаційні листівки.

Початкове поселення іноземців відбувалося під керівництвом Канцелярії опікунства через особливих комісарів, на яких лежали обов'язки місцевого управління. О.А. Клаус вважає вірогідним, що внутрішні справи колоній були віддані на розгляд самих поселенців і комісарів, що ними керували [2, с. 15 – 16].

1766 р. заснована Контора канцелярії опікунства іноземних у Саратові, якій були підпорядковані комісари. Її владні повноваження визначалися нарівні з іншими колезькими конторами; скарги, які виникали в результаті суперечок місцевих жителів і новоприбулих повинні були розглядатися Конторою спільно з воєводською канцелярією [16, с. 656 – 659].

Триває практика створення військових поселень із залученням іноземних підданих, які різними способами прибували до Російської імперії. Значних масштабів досягнуло створення на Півдні України військових формувань козацького виду, одним з яких було Грецьке (Албанське) козацьке військо, яке існувало впродовж 1775 – 1859 рр. [17, с. 6 – 10].

Після 1782 р., в процесі утворення губерній колонії були підпорядковані губернській адміністрації. Канцелярія і Контора канцелярії були скасовані, й управління колоністами, нарівні з казенними селянами, довірено “директорам домоводства”; безпосереднє завідування кожною колонією залишилося в руках комісара.

З 1787 р. починається процес планомірного переселення німців та інших іноземних переселенців на землі південної України. До кінця XVIII ст. тут проживали: меноніти на Хортиці (8 колоній, Катеринославський повіт), у Кронсгартені (Новомосковський повіт) і Шенвізе (Павлоградський повіт), а також колоністи в Йозефсталі (Новомосковський повіт), Данцигу (Єлисаветградський повіт), Ямбурзі (Катеринославський повіт) і Шведській колонії (Херсонський повіт).

А.О. Скальковський відзначає визначну роль, яку відіграв князь Г.О. Потьомкін, призначений 1776 р. Катеринославським і Таврійським генерал-губернатором в організації місцевого управління й процесу заселення південноукраїнського регіону, зокрема й вихідцями з-за кордону [18, с. 160 – 162; 183; 196]. Високу оцінку зусиллям його наступника Катеринославського, Вознесенського й Таврійського генерал-губернатора графа П.О. Зубова з облаштування переселенців з-за кордону дасться імператрицею Катериною II в Іменному указі 1795 р. [19, с. 686]. Визначаються умови поселення в Одесі та її околицях греків й албанців із залученням їх до військової служби. Зокрема, рекомендується призначення одного Попечителя у Дворянських товариствах Предводителів, який мав турбуватися про надання матеріальної допомоги переселенцям, про захист їх від утисків, вирішення суперечок у їхньому середовищі тощо [19, с. 687].

Зважаючи на крайній занепад колоній і загальні скарги поселенців на зловживання і всякого виду утиски, 4 березня 1797 р. при Сенаті була створена Експедиція державного господарства, опікунства іноземних поселенців та сільського домоводства під відомством генерал-прокурора як центральний орган управління колоніями, вилученими з ведення загальних установ [20, 21]. У віданні Експедиції перебували місцеві управління колоніями північними (тобто петербурзькими), поволзькими і південного краю.

1797 р. Експедиція вжила низку заходів, що стосуються іноземних поселень на Волзі. Установивши, що управління колоніями не відповідає їхньому становищу і правам колоністів, обіцямим при поселенні, вона відновила Саратовську Контору опікунства іноземних [22, с. 641]. У результаті саратовські колонії були вилучені із загальної структури цивільного управління, і колоністи отримали самоврядування. Діяльність Контори стала регламентуватися особливою інструкцією, затвердженою тоді ж [23, с. 641 – 643].

Занепад стану новоросійських колоній та упущення в їхньому управлінні спонукали Експедицію 1798 р. відправити радника Географічного департаменту С.Х. Контеніуса з інспекцією. Оглядаючи протягом року колонії, С.Х. Контеніус привів у порядок заплутані рахунки, а в Експедицію подав складені ним самим плани селищ і дав достовірний опис становища поселенців [24, с. 9]. Його записка стала основою доповіді Сенату імператорові “Про державного господарства Контори опікунства новоросійських іноземних поселенців”, височайше затвердженої 6 квітня 1800 р. [25].

Новоросійська Контора створена за виглядом Саратовської і повинна була здійснювати загальне управління всіма іноземними колоніями в краї. 26 липня 1800 р. відбулося затвердження доповіді Сенату “З інструкцією Конторі опікунства новоросійських іноземних поселенців” [26], проект якої підготувала Експедиція. “Інструкція” визначила основні функції Контори й багато років була керівництвом для чиновників, залишаючись незмінною до її реорганізації 1818 р.

16 травня 1801 р. була затверджена й “Інструкція для внутрішнього розпорядку та управління новоросійських колоній” [27], що стосувалася тільки внутрішнього життя поселень. 7 липня 1803 р. до неї були затверджені деякі доповнення [28].

З царювання імператора Олександра I іноземна колонізація в межах Новоросійського краю починає вестися на інших умовах. Указом 1802 р. на ім'я новоросійського воєнного губернатора до справи облаштування іноземців, їхнього зарахування до міщанського, купецького чи чиновницького станів залучалися міські магістрати й губернські правління [29]. Новоросійському губернатору доручалося всіляко сприяти їхньому поселенню.

Експедиція державного господарства, опікунства іноземних поселенців та сільського домоводства 17 жовтня 1802 р. була підпорядкована міністру внутрішніх справ [30, с. 245].

У доповіді міністра внутрішніх справ “Про правила для прийняття і водворення іноземних колоністів” від 20 лютого 1804 р. містилися нові підходи до колонізації [31]. Колонізаційні потоки в цей період були спрямовані переважно на південноукраїнські землі. Виходячи з того, що у початковий період іноземної колонізації прибуло чимало переселенців, які не були спроможними в силу різних причин вести власне успішне господарство, а також у зв'язку з тим, що площа вільних державних земель скоротилася, було запропоновано залучати лише добрих і самодостатніх господарів. Передбачалося допускати до поселення в Росії тільки хліборобів і майстрових, що мають надійні свідчення в тому, що вони добрі господарі, нічого не винні своєму уряду та досить заможні в такій мірі, щоб кожен мав готівки або товарів не менше як на 300 гульденів. Попередньо визначалися місця для поселення: Херсонська, Катеринославська й Таврійська губернії, біля Одеси переважно для хліборобів, біля Феодосії для садівників і виноградарів, при Молочних Водах для менонітів; головне управління над цими колоніями доручено Херсонському військовому губернатору; збільшена кількість доглядачів і надані нові можливості Конторі Опікунства над іноземними поселенцями. 1804 р. їх виїшло з різних місць Німеччини 814 родин, менонітів 162 родина, болгар й інших націй 366, разом 1342 родини, нарешті, 469 душ ногайців і татар, яким відведені землі за їхнім бажанням, у Тмутараканському повіті на узбережжі Азовського моря. Переселенцям було запропоновано значні пільги. Усім таким поселенцям дозволено, набувати у власність землі з тим, однак, обмеженням, що при виході з Росії вони зобов'язані продати їх Російським підданам. Складені правила, на яких поміщики можуть приймати й випускати колоністів на свої землі; написано особливе положення про вихідців з Молдавії, що оселилися на поміщицьких землях між Бугом і Дністром [32, с. 124 – 125].

Зацікавленість уряду Російської імперії в заселенні новоприєднаних земель і формуванні категорій населення, не пов'язаних з місцевими традиціями, зумовила залучення переселенців із-за кордону, яке відбувалося в різноманітних формах. Система управління іноземними колоніями, які утворювалися на півдні України впродовж останньої чверті XVIII ст., була покликана максимально сприяти залученню та облаштуванню переселенців, яким, зокрема, надавалися численні пільги адміністративного характеру. У кінці XVIII – на початку XIX ст. російський уряд розпочав посилення державного контролю за іноземними колоністами, зокрема, було реформовано органи управління іноземними колоніями.

Утворення 1800 р. Контори опікунства Новоросійських іноземних поселенців визначило посилення державного контролю в здійсненні загального управління іноземними колоніями. Водночас на місцях на початку XIX ст. російським урядом було

впроваджено виборний адміністративний апарат, яким значно обмежено самоврядування іноземних колоністів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Реєнт О.П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку [Текст] / Реєнт О.П. // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 218-232.
2. Клаус А.А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Выпуск I. / А.А. Клаус – СПб: Типография В.В. Нусвальта, 1869. – 516 с.
3. Писаревский Г.Г. Избранные произведения по истории иностранной колонизации в России / Подготовка текста, составление, редактирование, комментарии И.В. Черказьяновой. – М.: МСНК, 2011. – 224 с., порт.
4. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд / Д.И. Багалей. – Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 118 с. – (Оттиск из “Киевской Старины”)
5. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. [Текст] / Е.И. Дружинина. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1959. – 279 с.
6. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославская и Херсонская губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719 – 1858 гг.). [Текст] / В.М. Кабузан. – М.: Наука, 1976. – 307 с.
7. Плева И.Р. Манифест Екатерины II от 22 июля 1763 г.: обещания и реальность [Текст] / И.Р. Плева. // Российские немцы. Историография и источниковедение. Материалы международной научной конференции. Анапа, 4–9 сентября 1996 г. – М.: Готика, 1997. – С. 26–32.
8. Шадт А. А. Правовой статус немецких колонистов в России XVIII–XIX вв. (состояние вопроса и постановка проблемы) / А.А. Шадт. // Немцы России: социально-экономическое и духовное развитие (1871 – 1941 гг.) – М.: ЗАО “МДУ Холдинг”, 2002. – С. 15 – 29.
9. Задерейчук І.П. Формування органів управління німецькими колоніями Півдня України наприкінці XVIII ст. – 1818 р. [Текст] / І.П. Задерейчук. // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия “Юридические науки”. Том 21 (60). - № 1. - 2008. – С. 17 – 23.
10. Полное Собрание Законов Российской Империи : Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб.: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830. – 48 т.: указ. (далі ПЗЗРІ) – Т. 16: С 28 июня 1762 по 1765. – № 11720. – С. 126.
11. ПЗЗРІ. – Т. 16: С 28 июня 1762 по 1765. – № 11880. – С. 313-316.
12. ПЗЗРІ. – Т. 16: С 28 июня 1762 по 1765. – № 11879. – С. 312-314.
13. ПЗЗРІ. – Т. 16: С 28 июня 1762 по 1765. – № 11881. – С. 316-318.
14. ПЗЗРІ. – Т. 16: С 28 июня 1762 по 1765. – № 11890. – С. 328.
15. Стрикун Т.М. Німецька колонізація в Російській імперії II пол. XVIII ст.: її причини та початок / Т.М. Стрикун // Матеріали науково-практичної конференції “Німецькі поселення в Україні II пол. XVIII – I пол. XIX ст.” / За ред. Т.М. Стрикун. – Бахмач, 2008. – С. 14 – 17.
16. ПЗЗРІ. – Т. 17: 1765 – 1766. – 1830. – № 12619. – С. 656-659.
17. Шиян Р.І. Грецьке (Албанське) козацьке військо. 1775 – 1859 рр. // Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII–XIX ст. / Автори-упоряд.: О.А. Бачинська й ін., гол. ред. В.А. Смолій. – Одеса: Друк, 2000. – С. 6 – 10.
18. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730 – 1823. / Скальковский А.А. – Ч. 1. – Одесса, 1836. – 287 с.
19. ПЗЗРІ. – Т. 23: С 1789 по 6 ноября 1796. – № 17320. – С. 686 – 688.
20. ПЗЗРІ. – Т. 24: С 6 ноября 1796 по 1798. – № 17865. – С. 508.
21. ПЗЗРІ. – Т. 24: С 6 ноября 1796 по 1798. – № 17866. – С. 508 – 509.
22. ПЗЗРІ. – Т. 24: С 6 ноября 1796 по 1798. – № 18021. – С. 641.
23. ПЗЗРІ. – Т. 24: С 6 ноября 1796 по 1798. – № 18022. – С. 641 – 643.
24. Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799-1876 гг.: Том.1: Аннотированная опись дел 1799 – 1818 гг. / Сост. О. В. Коновалова, О. М. Набока, Э. Г. Плесская, Ред. О.В. Коновалова. – Одесса: ОКФА; изд-во “ТЭС”, 1998. – 364 с.
25. ПЗЗРІ. – Т. 26: 1800-1801. – № 19372. – С. 115 – 128.
26. ПЗЗРІ. – Т. 26: 1800-1801. – № 19492. – С. 243 – 245.
27. ПЗЗРІ. – Т. 26: 1800-1801. – № 19873. – С. 635 – 649.
28. ПЗЗРІ. – Т. 27: 1802-1803. – № 20841. – С. 726 – 731.
29. ПЗЗРІ. – Т. 26: 1800-1801. – № 20259. – С. 136 – 137.
30. ПЗЗРІ. – Т. 27: 1802-1803. – № 20406. – С. 243 – 248.
31. ПЗЗРІ. – Т. 28: 1804-1805. – № 21163. – С. 137.
32. Варадинов Н.В. История Министерства внутренних дел: [Ч. 1-3] / [Соч.] докт. прав и философии Н. Варадинова. - СПб.: тип. М-ва внутр. дел, 1858-1863. - 8 т. – Ч. 1: [Период первоначального

учреждения министерств : С 8 сент. 1802 г. по 1809 г. включительно]. – 1858. – [2], 250, 45, [13] с., 3 л. табл.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Марченко Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ІІІ НУК імені адмірала Макарова.

Наукові інтереси: соціально-економічний та етнокультурний розвиток Південної України в кінці XVIII – на початку XX ст.

УДК 94(4)“0717/0741”

ІДЕОЛОГІЧНІ ПРИЧИНИ ІКОНОБОРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЛЬВА ІІІ ІСАВРА

Сергій МІЛЮТІН (Кіровоград)

У статті автор аналізує причини іконоборської політики Льва ІІІ Ісавра, доводячи, що головними причинами втручання імператора у церковне життя було прагнення до очищення християнства від шкідливих нашарувань язичницького та єретичного походження.

Ключові слова: ікона, іконоборство, єресь, церква, едикт, павликіани.

В статье автор анализирует причины иконоборческой политики Льва ІІІ Исавра, доказывая, что главной причиной вмешательства императора в церковную жизнь было желание очистить христианство от вредоносных идей языческого и еретического происхождения.

Ключевые слова: икона, иконоборчество, ересь, церковь, эдикт, павликиане.

In the article the author analyzes the reasons of iconoclastic Leo III Isaurian's policy, arguing that the main reason for the emperor's intervention in church life was the desire to clean up bad Christian pagan accretions and heretical origin.

Keywords: icon, iconoclasm, heresy, church, edict, Paulicians.

Протягом століть Візантійська імперія демонструвала стійкість перед обличчям ворога. Не в останню чергу заслуга в цьому належить інституту церкви. Ні для кого не секрет, яке місце займала релігія в житті людей тієї епохи. Християнство акумулювало в собі ту самобутність та самоідентифікацію, яка дозволяла ромеям не розчинитися у хвилях азіатських народів, які прибували із сходу.

Церковний та адміністративний апарат у Візантії перебували в симбіозі та доповнювали одне одного. Церква довгий час була тим об'єднуючим фактором, який не давав таким різним за етнічним та культурним складом народам, що населяли імперію розпастися на окремі територіально-політичні одиниці.

Періодично християнство у Візантії зіштовхувалося із різними ідейними нашаруваннями, котрі трансформувалися в інтелектуальні дебати, а іноді коли синоди та собори не могли розв'язати релігійні протиріччя переходили у відкриту військову боротьбу.

Іконоборство сколихнуло Візантію у VIII ст. і викликало між противниками та прихильниками вшанування ікон довгу інтелектуальну боротьбу, котра дуже швидко переросла в збройне протистояння. В історичній науці сформувалося ряд концепцій щодо природи іконоборства та причин, що викликали це соціокультурне явище, деякі із концепцій не витримали випробування часом і через слабку доказову базу покинули аннали канонічної історії, але і на сьогодні їх можна побачити в працях окремих істориків.

У статті автор ставить за мету проаналізувати причини, що спонукали Льва ІІІ Ісавра до видання іконоборського едикту, та визначити, яких практичних результатів прагнув досягнути імператор своїм втручанням у релігійні справи держави.

Аналіз історіографічної бази: інтерес для дослідження мають праці не тільки сучасних авторів таких, як В.М. Лур'є, Ф.В. Баранов, А.М. Величко, але й праці істориків дореволюційного періоду В.В. Болотов, Ф.І. Успенський, М.Е. Поснов та радянської доби – К.Н. Успенський, С.Д. Сказкін. Передусім це пояснюється тим, що кожна генерація істориків привносила в дослідження іконоборства нові концепції, котрі на сьогодні активно постулюються в історичній науці.

Незважаючи на гостру критику імператора Льва ІІІ Ісавра окремими сучасниками, зокрема Феофан Сповідник називав його антихристом, а Іоанн Дамаскін звинуватив у безбожності, більшість істориків позитивно оцінюють його особистість.

Немає ніяких сумнівів у тому, що Лев III був справжнім християнином, для якого інтереси церкви значили не менше ніж інтереси держави [3, с. 27].

Першого імператора серед іконоборців Льва III Ісавра менш за все можна вважати атеїстом навіть людиною байдужою до релігії. Він був релігійною людиною не менше ніж будь-який інший візантієць, свого часу також він не був містиком, як його намагаються презентувати деякі дослідники, а раціоналістом [10, с. 457]. Шарль Діллль зазначав, щодо імператорів ісаврійської династії: це були люди благочестиві, віруючі, освічені в богословському плані, які щиро турбувалися про очищення церкви від того, що здавалося їм ідолопоклонством [5, с. 58]. Імператори-іконоборці не були невіруючими чи раціоналістами, як їх називають окремі дослідники. Навпаки, вони мали тверді релігійні переконання й ставили собі за мету очистити релігію від штучних нашарувань, які з часом проникли в християнську церкву [2, с. 189].

Іконоборство від попередніх єретичних концепцій відрізняє проблематика богословського питання, у цьому разі його суть була зрозуміла звичайним людям, які не обтяжували себе богословськими теоріями, що у своїй перспективі повинно було викликати велике незадоволення серед широких народних мас [1, с. 582].

Специфіка нової ересі в порівнянні з попередніми була у відсутності будь-якої чітко сформованої іконоборської доктрини. Лише з плином часу необхідні аргументи, зібрані в єдину богословську доктрину, було презентовано на Сьомому вселенському соборі. Як наслідок, сучасники, а разом з тим і дослідники пізнішого періоду почали шукати в іконоборстві сліди свідомого іноземного впливу [3, с. 29].

Слід відзначити, що іконоборство, як історичне явище з'явилося не в VIII ст., а набагато раніше [3, с. 28]. Відразу, як у IV ст. християнство отримало статус офіційної державної релігії, приміщення церкви почало прикрашатися іконами. Церковний історик IV ст. Євсевій Кесарійський називає вшанування ікон, зображення апостолів та богоматері "язичницьким звичаєм" [2, с. 187].

У період становлення християнської церкви сакральні зображення відігравали символічний характер, але в IV–V ст. спостерігається перехід до історичної іконографії. Зріст популярності використання в обрядовості ікон викликав значні протести, вони особливо посилювалися у випадках коли вшанування образів набувало рис ідолопоклонства та супроводжувалося містичними забобонами [10, с. 455].

На початку V ст. починає формуватися специфічно-християнська мова священних зображень, а разом і з нею, відповідно культ ікон, початок поширення якого не викликав радикального спротиву церкви, окрім аскетично настроєних монахів чи представників платонізму [6, с. 412].

На заході можна знайти приклади ворожого ставлення до вшанування ікон. Зокрема постановою Ельвірського собору зазначалося: "Прийнято, щоб живопису в церквах не було, щоб не слугувало предметом поклоніння те, що зображується на стінах" [10, с. 456].

Серед прикладів у Західній Європі інтерес для дослідників являє собою лист папи римського Григорія I Великого до марсельського єпископа, котрий наказав у підзвітних йому церквах розбити й викинути всі ікони. Папа, похваливши його за ентузіазм, заявив те, що створене людською рукою, не може бути предметом для поклоніння, разом з тим критикував єпископа за те, що він розбив ікони, позбавивши людей історичної освіти, людей неграмотних, "які, дивлячись деякою мірою на стіни, могли прочитати те, чого вони не мають змоги прочитати в рукописах". В іншому листі, адресованому тому ж єпископу, Григорій I писав: "За те, що ти заборонив вшановувати ікони, ми тебе хвалимо, а за те, що розбив, засуджуємо... Одна справа поклонятися картині, інша справа за допомогою картини пізнавати те, чому повинен поклонятися" [2, с. 188].

У VI ст. вшанування ікон стає загальноприйнятною практикою навіть у середовищі монахів. Кількість ікон зросла в багато разів, а головне вони починають займати одне з найвагоміших місць у народному богослужінні: окремі ікони приваблюють до себе паломників, що швидко викликає поширення розповідей про їхні цілющі властивості [6, с. 413].

Поклоніння іконам поширилося разом з поклонінням святим і стало звичним у східній церкві до того, що апологетам християнства стало важко захищатися від звинувачень в ідолопоклонстві, які проти них висували не тільки іудеї, але й прихильники ісламу. Зображення зайняли у свідомості греків те місце на яке грубі західні народи поставили вшанування реліквій. Образи відігравали роль святих, яких уявляли віруючі. Розповідалися

фантастичні історії про чудотворну силу ікон. Усі ці крайнощі неодмінно повинні були викликати реакцію [13, с. 284].

Тим часом, вшанування ікон у Візантії досягло великих масштабів. Іконами із зображенням Ісуса Христа, Богоматері, святих та популярних біблійних сцен рясно прикрашали стіни храмів. Зображення в церквах являли собою мозаїку, фреску або різьбу на слонової кістки, дереві чи бронзі. Невеликі зображення знаходили відображення в рукописах – мініатюрах. Особливо шанувалися так звані нерукотворні ікони, зроблені за переконаннями віруючих без утручання людини та наділені чудотворною силою. Ікона масово проникає в домашній побут: інколи ікони святих обиралися в якості вихователів дітей; виткані зображення святих прикрашали парадні костюми візантійської аристократії. Є відомості, що тога одного із сенаторів була виткана зображеннями із Нового завіту та ілюструвала життєвий шлях Ісуса Христа. Часто люди сприймали поклоніння іконам занадто буквально, поклонялися не тому образу, що зображала ікона, а самій іконі [2, с. 189].

Вшанування ікон вже давно викликало занепокоєння частини духовенства, яка мотивувала свій погляд на основі біблійної заборони зображати Бога. У той же час поклоніння іконам отримало мовчазну згоду із боку правлячої церковної еліти. Крім того, набув великої популярності культ богоматері, оскільки вважалося, що саме вона захищала місто в критичні моменти. Цей культ отримав вираження в численних процесіях вулицями Константинополя, під час яких прихожани поклонялися іконі Пресвятої діви. Тим паче, Лев III, який був дуже набожною людиною, відразу зробив висновок, що цей культ набуває загрозливих форм [14, с. 71].

Виступ Льва III Ісавра проти вшанування ікон викликав велику кризу, яка накладає свій відбиток на всю епоху та більше ніж на століття перетворює імперію на арену жорстокої боротьби. Ця криза довго наближалася. Те, що вона набула форму дискурсу навколо ікон було обумовлено особливим символічним значенням, яке за візантійськими мірками було притаманне іконам.

У грецькій церкві вшанування зображень святих отримувало все більше поширення в останні століття, особливо після правління Юстиніана та стало одним із основних виявів візантійського благочестя [9, с. 218]. Збереглися свідчення, що доволі часто іконам приписували магічні та цілющі властивості, із них здирали фарбу та використовували разом із святими дарами [3, с. 28].

Є свідчення, що іконоборський рух в імперії був настільки сильним, що в самій столиці 713 р. імператор Філіппік ледь не видав спеціальний едикт про заборону ікон. Немає нічого дивного в тому, що частина духовенства виступила з критикою вшанування ікон, інколи переходячи межу й тим самим заперечуючи ікони як об'єкти християнського поклоніння [3, с. 28].

Можна зробити висновок: імператори-іконоборці діяли не за своїми особистими чи династичними мотивами, а після виваженого й глибокого аналізу, з повним розумінням суспільних потреб [2, с. 185]. Аргументи єпископів-іконоборців мали на імператора значний вплив, але схиляючись до їхньої аргументації, він діяв обережно, не бажаючи форсувати події [3, с. 35].

Історики одноставно погоджуються тільки стосовно однієї причини, що викликала рішення імператора щодо заборони вшанування ікон, це природний катаклізм, що відбувся 726 року. А.М. Величко стверджує, зовнішньою причиною, що підштовхнула імператора оголосити заборону ікон, стало страшне виверження вулкана 726 р., в результаті якого в Критському морі виріс цілий острів. Імператора переконали буцімто це нещастя є знаком Божим, який прогнівався на візантійців за спотворення “істинної” віри. Саме після цього імператор відкрито підтримав ініціативу азійських єпископів-іконоборців, здійснивши перші кроки в напрямку заборони ікон [3, с. 35]. Землетрус, який стався на Санторіне та його руйнівні наслідки привели до переконання про наявність Божого гніву. Імператор свято вірив у Божу справедливість та все частіше задавався питанням, що в релігійній практиці візантійців могло розгнівати Бога [14, с. 71]. Це відбулося в часи Льва богоборця, який трактуючи гнів Божий на свою користь, розпочав найбільшу війну проти святих ікон [12, с. 218].

Жодна гіпотеза щодо походження іконоборських ідей у Візантії не викликала в історичній науці таких дискусій, як гіпотеза стосовно його ісламського коріння.

Найбільш плідним апологетом цієї гіпотези у вітчизняній історіографії був Г.О. Острогорський. У своїх працях він наголошував: тільки контакти з арабським світом відродили забуту неприязнь до вшанування ікон. Ворожа світогляд прихильників вшанування ікон ідея Льва III незабаром почала зводити коріння іконоборської політики імператора до іудейського та ісламського впливів. Та обставина, що Лев III переслідував іудеїв та змушував їх насильницькими методами до прийняття християнства, тим не менше не виключає можливості впливу з боку іудаїзму, з його суворою заборонаю на зображення, так само, як і боротьба проти арабів не доводить відсутності впливу на імператора арабської культури. Гоніння на іудеїв за правління Льва III – одне із порівняно рідкісних переслідувань у візантійській історії, імовірно можна трактувати, як посилення іудейського впливу; у візантійській богословській літературі з VII ст., як відомо з'являються у великій кількості полемічні твори, що мають справу з іудейськими нападами на християнство. Набагато більше значення при цьому мають арабофільські настрої імператора, котрого сучасники називали мусульманоманом. Араби впродовж декількох десятиліть невпинної збройної боротьби, що проходила на території Малої Азії, принесли у Візантію не тільки війну, але й свою культуру, а разом з нею специфічну відразу до антропологічних зображень [9, с. 220].

Таким чином, іконоборство народилося у східних землях імперії від своєрідного симбіозу прагнень до чистої духовності християнської релігії з ученням вороже налаштованих стосовно вшанування ікон сектантів, а також під впливом нехристиянських релігій: іудаїзму та особливо ісламу [9, с. 221].

Гіпотезу про ісламське походження іконоборства підтримував також Ф. І. Успенський. у будь-якому разі, прізвисько “мусульманствующий”, присвоєне Льву III Ісавру сучасниками, повинно мати під собою пояснення не в його зовнішній політиці, котра завдала мусульманам значної шкоди, а в його настроях та в характерних переконаннях [11, с. 578].

Роль ісламу також не відкидав Ф. Шафф: Прихильники іконоборства від початку до кінця спиралися на другу заповідь у тому суровому сенсі в якому її розуміли іудеї та перші християни. Цю теорію суттєво посилили мусульмани, які подібно до іудеїв звинувачували християн у великому гріху, ідолопоклонстві та завоювали Сирію, Палестину та Єгипет, незважаючи на наявність у цих землях святих образів, котрі як очікувалося повинні були чудодійним чином втрутитися та врятувати й захистити ці території [13, с. 282].

Як зауважив А.А. Васильєв, історики часто у своїх дослідженнях згадують, буцімто арабський халіф Іазід II за три роки до едикту імператора Льва видав у своїй державі указ, який вимагав знищення ікон у церквах своїх християнських підданих, але багатьма вченими ця історична подія піддається сумніву [2, с. 188]. Сам Васильєв щодо впливу ісламу на іконоборську політику імператора Льва III не дає чіткої відповіді.

Противники цієї гіпотези звертають увагу на те, що копіювання та наслідування мусульманським прикладам було б дуже поганою політичною програмою з боку імператора, головне завдання якого була оборона кордонів власної держави від арабського воїнства. Місіонерські розрахунки також не можна вважати першопричиною іконоборської політики Льва III. Відомо, що мусульманам хрест був таким же ненависним не менше ікон, а від хреста й поклоніння йому іконоборці ніколи не відхрещувалися [1, с. 583].

Імператор Лев III був передусім мужнім борцем проти арабської експансії і навряд чи міг копіювати мусульманську політику стосовно святих ікон [3, с. 31].

Гіпотеза щодо впливу на іконоборство християнських сект, які були доволі численними на сході імперії, звідки був родом сам імператор здається більш реальною. Як відомо деякі радикально налаштовані монофізити заперечували вшанування святих ікон, крім того, так звані фантазіасты чи афтартодокеди, прихильники вчення Юліана Галікарнаського, а особливо павликіани, не допускали вшанування будь-яких святих образів. Вплив сект, потрібно вважати одним із найголовніших факторів, що вплинули на зародження іконоборських ідей у середовищі малоазійських єпископів. Як відомо декілька малоазійських кліриків познайомили імператора Льва III із цією доктриною та наполегливо переконували його відродити “істинну” віру [3, с. 31].

У свою чергу Ф.І. Успенський наголошував: усі історичні джерела локалізують місце зародження іконоборських ідей на території Фрігії [11, с. 579].

Як відомо для східного мистецтва, зокрема сирійського й частково серед коптського спостерігається ворожість стосовно зображення антропоморфних фігур, обмежуючись

символічним орнаментом [10, с. 455]. Але той же М. Поснов скептично оцінював вплив еретиків на ідеологію іконоборства. Гіпотеза, що Лев III Ісавр міг запозичити іконоборські ідеї в середовищі еретиків – монтаністів, новаціан, павликіан та інших східних сект і перенести їх в ідеологію панівної церкви – заперечується простим фактом, що подібні запозичення не мали місця й просто неможливі самі-собой: ставлення до іновірців та еретиків було негативним [10, с. 456].

Апологет мусульманського походження ідей іконоборства сербський історик російського походження Г.О. Острогорський також не заперечував впливу еретиків на рішення Льва III, хоча вважав його не таким сильним, як вплив ісламської культури.

Слід зауважити, що навіть у церковному середовищі були присутні іконоборські настрої відповідно до яких християнство, як винятково духовна релігія не допускала вшанування ікон. Особливо сильно такі настрої були в східних провінціях імперії де на той час продовжували існувати залишки монофізицтва та поширювалася павликіанська ересь [9, с. 220].

Ряд дослідників, а особливо Г. Шварцлозе убачали в іконоборській політиці імператора релігійні та політичні інтереси передусім з переважанням останніх; бажаючи бути повновладним правителем у всіх сторонах життя імперії, Лев III надіявся за допомогою заборони вшанування ікон вирвати народ з-під сильної влади церкви, для якої ікони слугували однією із найголовніших сторін впливу й таким чином мати можливість правити над об'єднаним в релігійному плані народом. Отже релігійне життя держави повинно було підпорядковуватися іконоборській політиці імператора [2, с. 186].

Інкони дослідники пов'язують політичний мотив з бажанням імператора Льва III повернути старі політичні позиції, котрі були втрачені в роки придворних переворотів та як наслідок девальвації імператорської влади. Дійсно як відомо, за часів правління імператорів Анастасія II та Феодосія III значна кількість кліриків увійшла до складу політичної еліти імперії зайнявши високі посади [3, с. 33].

Вважаючи свій статус візантійського імператора, поставленого Богом для управління державою, Лев III не терпів паралельної влади. Однак ледве можливо, що імператор міг мислити настільки секулярними категоріями. Важко уявити, що в умовах війни з арабами, тяжкої ситуації в Італії, необхідності практично на ходу реформувати державне управління і відновлювати народне господарство, Лев III міг задумати реформування церкви [3, с. 34].

Як відомо візантійські імператори взагалі намагалися ініціативно не втручатися у сферу віровчення, якщо їх до цього не підштовхували об'єктивні обставини.

К.Н. Успенський убачав у іконоборській політиці ісаврійської династії економічні мотиви й намагався перевести увагу з іконоборства на політику уряду проти посилення та зростання впливу монастирського землеволодіння. Він зауважував: "Як ми побачимо внаслідок, виступу уряду Льва III із самого початку в своїй основі іконоборство було спрямоване проти монастирів, котрі зайняли в імперії в VIII ст. нетипово високе становище. Воно не мало у своїй основі релігійного характеру. Але монахи, котрі були носіями монастирського феодалізму і зазнавали утисків від центральної влади, були надзвичайно зацікавлені, щоб перетягнути справу у богословську площину, намагаючись таким чином знайти в діяльності уряду боговідступництво та ересь, щоб дискредитувати імператора та підірвати до нього довіру із боку суспільства" [2, с. 186].

Спроба частково обмежити право церкви на придбання земельних угідь, які передавалися третім особам за фіктивними договорами та інші правопорушення, що з цього виникали, була здійснена ще імператором Маврікієм. Але під впливом протестів столичного кліру й незадоволення імператором папи римського Григорія I, він був змушений відмовитися від цієї ідеї [3, с. 32].

Безумовно, конфіскація монастирських земель у непокірних імператорській волі монастирів мала місце. Проте це були поодинокі випадки, які не дають підстав говорити про систематичні спроби секуляризації церковного майна. Навпаки під час полеміки із своїми опонентами, противники вшанування ікон наголошують, про те, що монахи весь свій час присвячують не пастирській діяльності, а обробці монастирських земельних наділів. Крім того, значна частина монастирських володінь у Малій Азії та на Балканах перебувала в розорених війною місцевостях й уряд Льва III не знав, що робити з великими площами необробленої землі.

Достатньо нагадати, що боротьба імператорів ісаврійської династії проти монастирів почалася значно пізніше – уже в роки правління Костянтина V [3, с. 31].

Можна зробити висновок, що головним мотивом іконоборського едикту Льва III Ісавра стало посилення шкідливих нашарувань у середині християнської обрядовості та богослужіння, псевдо канонічність забобонів та язичницьких елементів загрожували ідеологічній базі християнської релігії та впливало деструктивно на саме суспільство.

Гіпотеза щодо ісламського впливу на ідеологічне коріння іконоборської політики Льва III страждає слабкою доказовою базою, апологети цієї гіпотези оперують тим, що халіф Іязід II увів у своїй державі іконоборський едикт, але ряд сучасних істориків ставить під сумнів цю подію, а вплив ісламського світу на особистість Льва III існує тільки в уяві окремих дослідників.

Що стосується впливу еретичних сект, то безпосередньо на імператора прямого впливу вони не мали, але опосередкований вплив легко простежується в лояльності Льва III стосовно окремих представників малоазійських єпископів, котрі підтримували тісні зв'язки із павликіанами. Але не варто перебільшувати вплив павликіан чи монофізитів на імператора, зокрема монофізити мали вплив лише на вузьку групу віруючих в окремих регіонах імперії, а павликіани досягнуть піку свого впливу вже після смерті Льва III.

Іконоборська політика Льва III не ставила за мету, секуляризувати суспільне життя. Автори, що підтримували цю ідею, трактували минуле через призму сучасності, а не через принципи об'єктивності. Крім того, Лев III не ставив за мету позбавити монастир землі, бо розумів відсутність економічної доцільності цього авантюрного кроку. А головне боротьба проти монастирів, як вияв іконоборської реакції не відповідає, хронологічним рамкам правління Льва III Ісавра.

Хоча іконоборство, як ідейно-інтелектуальний рух у Візантії зазнав поразки, боротьба між іконоборцями та прихильниками вшанування ікон не пройшла безслідно, вона досягла головної мети, яку перед собою ставив Лев III, – очищення християнського віровчення від найбільш невластивих йому язичницьких нашарувань та забобонів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1 Болотов В. В. История Церкви в период Вселенских Соборов. / В. В. Болотов. – М.: ПОКОЛЕНИЕ, 2007 – 720 с.
- 2 Васильев А. А. История Византийской империи Т 1. / А. А. Васильев. –СПб.: Алтейя, 2010. – 510 с.
- 3 Величко А. М. История Византийских императоров. От Льва III до Михаила III. / А. М. Величко. – М.: Вече, 2012 – 416 с.
- 4 Дашков С. Б. Императоры Византии. / С. Б. Дашков. – М.: Красная площадь, 1995 – 395 с.
- 5 Диль Ш. История Византийской империи. / Ш. Диль – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1948 – 158 с.
- 6 Лурье В. М. История Византийской философии. / В. М. Лурье. –СПб.: Аxioma, 2006 – 553 с.
- 7 Норвич Д. История Византии. / Д. Норвич. – М.: АСТ, 2010 – 542 с.
- 8 Осокин Н. А. История средних веков. / Н. А. Осокин. – М.: АСТ, 2008 – 672 с.
- 9 Острогорский Г. А. История Византийского государства. / Г. А. Острогорский. – М.: Сибирская Благозвонница, 2011. – 895 с.
- 10 Поснов М. Э. История Христианской Церкви. / М. Э. Поснов. – Брюссель.: La vie aves Dieu, 1994. – 614 с.
- 11 Успенский Ф. И. История Византийской империи. Становление. Смуга. Македонская династия. / Ф. И. Успенский. – М.: Астрель, 2011 – 1120 с.
- 12 Феофан Византиец. Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Фиофилакта. / Византиец Феофан. – Рязань.: Богослов, 2005 – 347 с.
- 13 Шафф Ф. История христианской церкви. Средневековое христианство 590 – 1073 г. по Р.Х. / Ф. Шафф. – СПб.: БИБЛИЯ ДЛЯ ВСЕХ, 2008. – 511 с.
- 14 Шейнэ Ж.К. История Византии. / Ж. К. Шейнэ. – М.: АСТ, 2006. – 158 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Мілютін Сергій Юрійович – аспірант кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.
Наукові інтереси: військова та політична історія Західної Європи, медієвістика.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 323.28+316.4.063.7:930.2(477.65)“193”

**РЕПРЕСІЇ 30-40-х років ХХ ст. ЯК МЕТОД ПОБУДОВИ
ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ****(на матеріалі конкретної архівної кримінальної справи з фондів ДАКО)****Оксана БАБЕНКО (Кіровоград)**

Стаття на матеріалі слідчої справи про звинувачення Олександра Варавіна розкриває форми й сутність репресивної політики сталінського режиму кінця 1930-х – початку 1940-х рр. проти української інтелігенції.

Ключові слова: тоталітарний політичний режим, репресії, СРСР.

Статья на материале следственного дела по обвинению Александра Варавина раскрывает формы и сущность репрессивной политики сталинского режима в конце 1930-х – начале 1940-х гг. против украинской интеллигенции.

Ключевые слова: тоталитарный политический режим, репрессии, СССР.

The article on the material of the investigation case against Alexander Varavin reveals forms, methods and nature of the repressive policies of the Stalinist regime of the late 1930-s – early 1940-s against Ukrainian intelligentsia.

Keywords: totalitarian political regime, repression, USSR.

Ця стаття є одним з проміжних результатів нашого дослідження, зосередженого на виявленні та аналізі часто дуже сумної історичної долі представників технічної, аграрної, творчої інтелігенції Кіровоградської області періоду розширеної побудови соціалізму в тодішньому СРСР (кінець 20-х – початок 40-х років ХХ століття).

Метою статті є: на прикладі короткого проміжку життя конкретної людини показати ставлення держави (саме ДЕРЖАВИ, а не тільки органів НКВС, оскільки каральні органи були “озброєним” загоном партії, єдиної керівної сили в країні рад, які ухвалювали рішення та контролювала їхню реалізацію), до представників освічених верств населення.

“... Влияние помещиков на народ не страшно. Обмануть сколько-нибудь широкую рабочую и даже крестьянскую массу сколько-нибудь надолго никогда им не удастся. Но влияние интеллигенции, непосредственно не участвующей в эксплуатации, обученной оперировать с общими словами и понятиями, носящейся со всякими “хорошими” заветами, иногда по искреннему тупоумию возводящей свое междуклассовое положение в принцип внеклассовых партий и внеклассовой политики, – влияние этой буржуазной интеллигенции на народ опасно. Тут, и только тут есть налицо заражение широких масс, способное принести действительный вред, требующее напряжения всех сил социализма для борьбы с этой отравой” [5, с. 39 – 40]. Ці слова, написані лідером більшовицького крила російський соціал-демократів В. Ульяновим-Ленінін 1907 р., надовго визначили ставлення більшовиків до інтелігенції. У роки громадянської війни ставлення вождя до “буржуазної інтелігенції” ставало дедалі більш ненависним. У вересні 1919 р. під час смертельної загрози, що нависла над більшовицькою владою, Ленін відповідав Максиму Горькому, який намагався захищати інтелігенцію, жорстко: “Таким “талантам” не грех посидеть недельки в тюрьме, если это надо сделать для предупреждения заговоров (вроде Красной Горки) и гибели десятков тысяч. А мы эти заговоры кадетов и “околокадетов” открыли. И мы знаем, что околокадетские профессора дают сплошь да рядом заговорщикам помощь. Это факт. Интеллектуальные силы рабочих и крестьян растут и крепнут и борьбе за свержение буржуазии и ее пособников, интеллигентиков, лакеев капитала, мнящих себя мозгом нации. На деле это не мозг, а г...но” [6].

Громадянська війна завершилася, але ставлення до “колокадетських професорів” суттєво не змінилося. Сприйняття інтелігенції у країні постійно змінювалося, залежно від історичної ситуації та панівної думки ЦК партії. Під час непу більшовики оцінили фаховий професіоналізм і “кадетських”, і “меншовицьких”, і “есерівських” й інших буржуазних “спеців”. Відсутність інженерів, економістів, викладачів пролетарського походження робила “буржуазну інтелігенцію” допоки ще незамінною для “диктатури пролетаріату”,

проте 1930-х рр, у міру підготовки спеціалістів з вищою та середньою технічною освітою радянського покоління становище знову змінилося на “військово-комуністичне”.

Здавалося б, за визначенням: “ІНТЕЛІГЕНЦІЯ, ї, жін. 1. збірн. Люди розумової праці, що мають спеціальні знання з різних галузей науки, техніки й культури” [2, с. 36]. Цей прошарок, що залишився з дореволюційних часів, скалдався з людей, що могли б стати рушієм прогресу країни незалежно від політичного режиму. Проте відповідно до заповітів вождя вони викликали стійку підозру, недовіру, а часом і відверту ненависть.

Про це виразно пише Євген Сверстюк у своєму есе “Народження української інтелігенції”: “Розкіш життя світиться в утворенні тієї верхньої верстви, яка, всупереч людським чварам і диким інстинктам, береже в собі голос вічності – мудрість традиції, гідність і незалежність думки.

Плебейська епоха клясової боротьби і “прискороного прогресу” розорала ту ниву, що її культивувала дворянська й різночинна інтелігенція. Традиція, гідність, незалежна думка стояли впоперек дороги, торованої “диктатурою пролетаріату”. “Интелигенции покедова не трогать”, – розпорядились більшовики і стали сортувати її та формувати в загони. Для початку вони їй перекрили кисень. Одна частина була забракована відразу – це “безнадійна” інтелігенція, визнана непотрібною або шкідливою. Решта складала іспит, де треба було довести свою готовість служити партії, і потроху опускалась” [3].

Становище “прошарку”, практично відсутній зв’язок з матеріальною сферою робить інтелігенцію “незакоріненою”. Проте, на думку Василя Кременя, “є речі, котрі назавжди залишаються в житті народу, без яких він не може існувати, – мораль, історія, культура, мова, духовність. Творцем і носієм цього надбання була і є інтелігенція... Національну самосвідомість формує національна інтелігенція, творча діяльність якої продукує науку, знання, мистецтво, культуру загалом. Звідси – необхідність наявності в самодостатній державі здорової, активної інтелігенції.

Але що таке інтелігенція і які основні віхи її розвитку? Відповідь на це питання дає змогу визначити її роль у творенні сучасної освіти, або “суспільства знань” як основи модернізації Української держави. Термін “інтелігенція” набув в Україні потужного звучання в 60-ті роки XIX століття. Уявлення про неї спочатку було своєрідним синонімом колективної совісті і просвітництва. Згодом концепт інтелігенції стали пов’язувати з критицизмом – щодо феодальних та державних порядків і Російської, і Австро-Угорської імперії, до складу яких тоді входила Україна. На цій ниві формувалися стратегії розвитку української національної культури, виявлялася її самобутність у контексті національної свідомості з перспективою утворення незалежної держави. У силу цього інтелігенція розумілася як відносно цілісна група інтелектуально розвинених людей, об’єднаних спільною опозиційністю до існуючої влади. Інтелігент – це не лише представник інтелектуальної діяльності, а людина високої ідеї, яка присвятила себе турботам про суспільну справу, служінню правді, істині, справедливості” [4].

Проте радянська епоха – епоха не ідей та роздумів, а гасел і дій. Але деякі гасла, заклики, максими та історичні слогани мають досить дивну долю: за зовні начебто простим змістом приховується безліч притлумлених змістів, що можуть привести (а часто й приводять!) до неочікуваних наслідків. Одним з таких девізів є відома теза Маркса та Енгельса про те, що пролетарям немає чого втрачати, окрім власних кайданів, а отримати вони можуть цілий світ. На період виголошення цієї тези (середина XIX сторіччя, період написання відомого “Маніфесту Комуністичної партії”) автори могли досліджувати та класифікувати клас пролетарів здебільшого за зразками робітників підприємств Німеччини та Англії. Їм важко було передбачити шляхи розвитку, особливості й перспективи становлення “передового класу” в Російській імперії.

Запозичена із західної філософської думки ідея потрапила до мізків представників соціального прошарку дрібних ремісників та крамарів, вихідців з районів межі осідлості (це твердження не слід сприймати як вияв націоналізму чи антисемітизму, достатньо ознайомитись зі статистикою національного та соціального складу революційних осередків на теренах колишньої імперії). Ідею оцінили, препарували на складові і потім оцінили ще раз, зробивши такі проміжні висновки: “Ми – пролетарі і нам треба скинути кайдани” (у процесі “скидання кайданів” було знищено 300-літню монархію та зруйновано державу); “Нам належить увесь світ” (буквально через декілька місяців після Жовтневого перевороту почався експорт революції, “радянські” республіки було створено, хоча й не надовго, у Баварії, Угорщині, Ірландії).

Використання ідеї на цьому не зупинилось, “аналіз” ішов далі: “Зняті намі кайдани лишилися та чекають на нові руки” (і розгорнувся процес переслідування представників інших класів та соціальних верств); “Ми здобули світ, а хтось має лишитися його назавжди” (і було створено каральні загони “найпрогресивнішого класу”, які винищували всіх “інших”).

Так виникли передумови для створення прообразу Орвелової антиутопії “1984” з його пролами, новомовою, міністерствами “миру”, “правди” та под. У іншому з своїх творів-антиутопій (“Animal Farm”) Орвел, від імені свиней, що захопили владу, стверджує: “Всі тварини рівні, але свині рівніші за інших”. Подібним же чином ця ідея реалізувалася на практиці “соціалістичного будівництва” під час революції та громадянської війни, не забула про неї держава й у середині 30-х років минулого сторіччя, оскільки в такий спосіб можна було спробувати виправдати та пояснити провал комуністичного експерименту. І якщо “червоний терор” 1917 – 1920 років, про який виразно пише професор Мельгунов, хоч якось можна віднести на рахунок “гарячки бою”, то репресії проти інтелігенції, зокрема технічної, розумного пояснення не мають і мати не можуть.

На наше переконання, одним з таких виразних представників інтелігенції, які могли б (за цитованими вище словами Кременя) відіграти важливу “роль у творенні сучасної освіти, або “суспільства знань” як основи модернізації Української держав”, був “громадянин Варавін”, кримінальна справа про звинувачення якого зберігається в Державному архіві Кіровоградської області (фонд ФП 5907, опис № 2р, справа № 8661-п). Проте пересічний технічний спеціаліст, який, незважаючи на так зване “петлюрівське минуле”, спромігся пережити репресивну “гарячку” доби Єжова, врешті-решт не уник поміркованого сита регулярних репресій берієвської доби.

Варавіна Олександра Костянтиновича, 1899 р.н., уродженця с. Боголюбовки П’ятихатського району Дніпропетровської області, сина служителя культу (псаломщика), безпартійного, з вищою освітою, плановика шахти №2 “Укрбурвугілля”, м. Олександрія Кіровоградської обл., було заарештовано Олександрійським райвідділенням Управління НКВС УРСР у Миколаївській (нині Кіровоградська, прим. авт) обл. 27 червня 1941 р. Справу на нього біло заведено 30.06.1941р. Прочитуємо (мовою оригіналу) постанову про арешт: “Варавин А. К. ... в 1919 г. добровольно вступил в петлюровскую банду и был произведен в чин хорунжего. Будучи в петлюровской банде, окончил ещё одну школу, откуда вышел офицером, после разгрома банды на Украине Варавин бежал в Польшу, а оттуда в Чехословакию”.

Видається своєчасним, перервавши цитування, привернути увагу до рівню освіченості слідчих Олександрійського райвідділення УНКВС. Посилання на кшталт “чин хорунжего”, “окончил ещё одну школу, откуда вышел офицером” свідчать про нерозуміння ними навіть системи офіцерських звань, оскільки: “**ХОРУНЖИЙ**, жого, чол., іст. 1. Особа, що носила прапор або корогву війська; прапороносець... 2. У XVII – XVIII ст. на Україні – особа, що входила до складу генеральної старшини й головним чином інспектувала військо, а також була охоронцем великого полкового і малого прапора... 3. Перший офіцерський чин у козачих військах дореволюційної Росії, який відповідав підпоручику й корнету; особа, що мала цей чин” [2, с. 131].

Прикладів подібної кричущої неграмотності, відсутності елементарних знань, необхідних, на нашу думку, співробітнику спеціальних служб, що вирішують долю людини, дуже багато у справах досліджуваного нами історичного періоду. Це явище, до речі, може бути й підґрунтям упередженого ставлення слідчих та оперативного складу до представників інтелігенції. Вихідці з пролетарських, селянських та дрібнобуржуазних родин, які “университетов не кончали”, взагалі з підозрою ставилися до людини, що сполучала “антинародне” “попівське” походження з інтелектом та освітою, що набагато перевищували рівень розуміння служак, які висунулися на вищі посади не завдяки хисту до слідчої справи та юридичним знанням, а через чистку НКВС від “єжовських посіпак”.

Проте задля обґрунтування необхідності арешту підозрілого інтелігентика в них вистачило і розуму, і чорнил: “В 1933 г. по ликвидированной ИНО (“иноземный відділ”, служба зовнішньої розвідки та контррозвідки, прим. авт.) УГБ НКВД на Украине контрреволюционной организации т. называемых “украинских эсеров” стало известно о предполагаемой переброске на Украину Пражским центром ЦК УПСР (Українська партія соціалістів-революціонерів, прим. авт.) бывшего петлюровского офицера, эмигрировавшего в 1920 г. с остатками петлюровской банды – некоего Варавина

Александра Константиновича, для проведення контрреволюційної діяльності і виконання шпійонських завдань чеської політполіції і розвідки...

2 квітня 1935 г. Варавін, прийняв сов. громадянство в полпредстві СРСР в Празі, прибув на Україну і на ст. Шепетівка був арештований. В процесі слідства Варавін признався в своєму участі в українській есерівській організації за кордоном, а також, що він по своєму політичному переконанню є українським націоналістом. Будучи в петлюрівській банді, боровся за здійснення ідеалів "Самостійної України" [1, с. 6].

У анкеті арештованого читаємо, що він мав вищу освіту за спеціальністю інженер-гідротехнік. Додатково Варавін пояснив, що з 1922 р. до 1927 р. навчався у сільгоспакадемії, м. Подєбради, Чехословаччина; з 1927 р. до вересня 1934 р. служив у різних підрядчиків у якості інженера-гідротехніка; з жовтня 1934 р. до квітня 1935 р. проживав у м. Мукачеве, постійного місця роботи не мав [1, с. 10].

На питання анкети №15 ("Служба в поліції, жандармерії, карательних органах, в білих і інших к.-р. арміях, участь в бандах і повстаннях проти Соввласті (коли і в якості кого)") Варавін чесно відповів, що закінчив петлюрівську школу 1921 року в м. Вадовіце, де отримав звання хорунжого. А на питання №17 ("Яким репресіям підвергався при Соввласті") так само чесно зізнався, що у 1935 р. був заарештований по прибутті до СРСР прикордонними військами НКВС на ст. Шепетівка, був судимий за к.-р. шпійонську діяльність на 5 років, покарання відбув, повернувся на волю в 1940 р. [1, с. 6].

Цю інформацію він додатково підтвердив на допиті від 06.07.41 р., але свою ворожу діяльність заперечив: "3 квітня 1935 г. на ст. Шепетівка був арештований органами НКВД і направлений в г. Київ. Під слідством знаходився з 4 квітня по 28 травня 1935 г. і був засуджений Особим совещанием при НКВД СРСР к 5 годам ИТЛ. Обвинялся по ст. 54-6 и 54-11. Наказание отбывал в Ухто-Печорских лагерях. В 1940 г. 2 квітня був звільнений... в предьявленном обвинении себя виновным не признаю, так как я никем не перебрасывался, а выехал в СССР по своему собственному желанию. Находясь на территории СССР никакой шпионской деятельностью не занимался" [1, с. 10].

Варавіна допитували тричі: шостого, восьмого та дванадцятого липня 1941 року. Він повідомив, що в боях проти Червоної Армії на боці білополяків участі не брав (до речі, з часу тих самих боїв минуло на час слідства 20 років! Прим. авт.), після закінчення бойових дій до СРСР не повернувся за власним бажанням, бо боявся ("Не повернувся в СРСР я по особистому бажанню, з почуття страху") [1, с. 11 – 12].

Незважаючи на те, що самі слідчі визнали відсутність доказової бази, звинувачувальний висновок зі справи був безапеляційним: "...обвиняется в том, что, будучи враждебно настроен по отношению Советской власти в 1919 г. вступил добровольно в Петлюровское училище, откуда вышел офицером, с Петлюровскими бандами участвовал в боях против Красной Армии и при разгроме их бежал в Польшу. Будучи в Чехословацкой хозяйственной академии, примыкал к Украинской эсеровской организации, в 1935 году был перебросен в СССР чешской разведкой с целью шпионажа, т.е., в преступлениях, предусмотренных ст. 54-6, 54-13 УК УССР... Вещественных доказательств нет".

Швидкий наступ німецьких військ (м. Кіровоград було зайнято 5 серпня 1941 р.) зумовив евакуацію так званого "спецконтингенту" на схід країни. Проте справа Варавіна до суду не дійшла: фігурант помер 27 жовтня 1941 р. у тюрмі № 17 м. Усть-Каменогорська від хвороби серця (так у свідстві тюремного лікаря).

Не будемо гадати про теоретично можливі варіанти ставлення "чеського шпійуна" до німецької окупаційної влади, але маємо приклад ставлення радянської влади до закордонних фахівців, та ще й прихильників ідеї "самостійної України". Звертає на себе увагу те, що людину заарештували не за злочинні дії, а через належність до ворожої політичної сили. Варавін постраждав навіть не за те, що мав якийсь умисел проти радянської влади, а лише за те, що в очах слідчих був цілком здатний до цього. У цьому вся суть тоталітаризму, якому мало примусити людину до покори в діях, потрібно змусити її до покори в думках, не залишаючи жодного шансу зберегти недоторкану "безсмертну душу", котру, як виявилось, також можна "взяти в полон".

Переслідування, арешт, смерть кожної окремо взятої людини – трагедія, яка водночас уособлює в собі певну типовість, характерну для часу, суспільного устрою, певного соціального класу чи прошарку. справа Варавіна ще раз підтверджує існування міфу про інтелігента як людину з браком волі, постійними ваганнями та сумнівами, яка, тим не

менше, перманентно бореться проти влади. Влада ж, особливо тоталітарна, не терпить спротиву, навіть вигаданого, й завжди готова завдати удар на випередження.

“Руководящая и направляющая сила”, партія, невтомно “перевиховувала” інтелігенцію, намагаючись різними методами (у тому числі й “чекістськими”) позбавити її таких рис, як співпереживання, відповідальність, моральність, турбота про народ, заохочуючи її до послуху, а не до опору. У результаті слабка інтелектуально-духовна основа Радянського Союзу стала однією з причин його занепаду й розпаду.

Обстоюючи погляд, що історична наука має освітлювати шлях у майбутнє, зазначимо, що вияви сучасного споживацтва, руйнуючи моральні, духовні підвалини суспільства, позбавляючи його віри в цінності, в інтелект, у знання, швидко й ефективно перетворює населення, народ на натовп, безлику масу, на давногрецький охлос. Країні ж для поступу потрібна високоморальна, гуманістична еліта. Країні потрібна інтелігенція, яка використовує спеціальні знання в інтересах своєї Вітчизни.

Малоймовірно, що місце поховання людини із закордонною освітою, українського патріота Варавіна вдасться відшукати в безмежних степах навколо Усть-Каменогорська. Більше шансів на це – у могил колишніх співробітників Олександрійського РВ УНКВС. Сподіватимемось, що, як і вони, й інші руйнівники та критики нашої країни підуть у вічність, а “інтелігенція для виконання своєї історичної місії може й повинна, спираючись на філософію людиноцентризму, використовувати і мораль, і знання, і інтелект, і владу для досягнення своєї мети – виховати інноваційно мислячу людину. Тільки вона може гідно виконати величні завдання із творення й розбудови нової України” [4].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архівна кримінальна справа про звинувачення Варавіна//Державний архів Кіровоградської області, фонд № ФП 5907, опис № 2р, спр. № 8661-п.
2. Словник української мови: в 11 томах, 1973 р.
3. Євген Сверстюк. Народження української інтелігенції // режим доступу: ukrlife.org/main/sverstuk/intel.htm
4. Василь Кремень. Освіта і інтелект: роздуми про інтелігенцію, 2008-05-22 // режим доступу: <http://www.dt.ua>
5. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т.16. – М.: Издательство политической литературы, 1973. – 698 с.
6. В.И. Ленин. А.М. Горькому (письмо от 15.09.1919) / Библиотека газеты “Революция”, режим доступу: http://revolucia.ru/lenin51_47.html

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бабенко Оксана Анатоліївна – керівник Комунальної установи “Кіровоградське обласне Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”.

Наукові інтереси: політичні репресії ХХ ст. на Кіровоградщині.

УДК373.5:94

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ ПРОЕКТІВ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

Віктор ГРІНЧЕНКО (Кіровоград)

Стаття присвячена узагальненню ключових моментів навчальних проектів з історії України й всесвітньої історії, розроблених магістрантами факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, за програмою “Intel® Навчання для майбутнього” протягом кількох останніх років.

Ключові слова: шкільний курс історії, метод проектів, інформаційно-комунікаційні технології.

Статья посвящена обобщению ключевых моментов учебных проектов по истории Украины и всемирной истории, разработанных магистрантами факультета истории и права Кировоградского государственного педагогического университета имени Владимира Винниченко, по программе “Intel® Обучение для будущего” в течение нескольких последних лет.

Ключевые слова: школьный курс истории, метод проектов, информационно-

коммуникационные технологии.

The article is devoted to the generalization of the key points of Studies for the history of Ukraine and World History, Department of History undergraduates developed and Law Kirovograd State Pedagogical University named after, the program "Intel® Teach to the Future" over the last few years.

Keywords: high-school history, project method, information and communication technologies.

Одним з пріоритетів сучасної освіти є виховання відповідальної особистості, яка здатна до самоосвіти, саморозвитку, вміє критично мислити, опрацьовувати різноманітну інформацію, використовувати набуті знання й уміння для творчого розв'язання проблем. Сучасна школа повинна створити умови для формування особистості з такими якостями, і це завдання не тільки і не стільки змісту освіти, скільки певних технологій навчання.

Однією з них є метод проектів ("метод проблем", метод цільових завдань, проектні технології), який уже понад століття відомий у світовій педагогіці. Однак, у СРСР 1931 року метод проектів був засуджений і відтоді не робилося серйозних спроб відродити його в шкільній практиці [8, с. 66]. Із середини 1990-х рр. метод проектів знову привернув до себе увагу освітян на пострадянському просторі, зокрема, і в Україні. Нині він сприймається як інноваційна педагогічна технологія, прогресивна методика навчання й розвитку учнів. Уважається, що вміння використовувати метод проектів – показник високої кваліфікації вчителя, у тому числі й учителя історії.

Останнім часом вітчизняні автори активно звертаються до різних аспектів упровадження проектної технології в практику навчання історії в школі. Слід, зокрема, відзначити різнопланові публікації (статті, навчальні посібники, дисертаційне дослідження) К. Баханова [2; 3], О. Вороніної [4], В. Мирошниченка [6; 7], В. Нищети [3], М. Чорної [13] та ін.

Під проектною технологією навчання історії сучасні вітчизняні дослідники розуміють цілеспрямований, чітко контрольований системний метод організації навчального процесу, за допомогою якого учні набувають історичних знань, умінь, ставлень та практичного досвіду (компетентностей) у процесі планування й виконання навчальних проектів, орієнтованих на створення і презентацію учнем специфічного для цього предмета продукту (текст, художнє зображення, вистава, відеофільм, мультимедійна презентація, макет) [6, с. 8 – 9]. Методичні умови застосування проектної технології навчання історії передбачають підготовленість учителя історії до організації проектування; актуальність і значущість для учнів проблеми, що розв'язується під час проектної діяльності; проведення вчителем розподілу ролей між учасниками проекту; дотримання ними чіткої структурованості змістовної частини проекту; застосування дослідницьких методів під час роботи над проектом; заохочення педагогом активного використання різноманітних методів роботи з інформацією та ін. [6, с. 9].

Практичні аспекти використання методу проектів із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) детально розробили автори системного курсу "Intel Teach to the future (Навчання для майбутнього)". Благодійна освітня програма корпорації Intel "Навчання для майбутнього" з 2004 р. успішно впроваджується в системі післядипломної педагогічної освіти України, а з 2006 р. започаткований експеримент з уведення цієї програми і в систему підготовки майбутніх учителів. Ця програма пропонує світовий досвід успішного надання освітянам навичок ефективного використання інформаційних технологій у професійній діяльності. Програма локалізована та адаптована до державних стандартів і потреб української освіти, збагачена кращим досвідом українських учителів-новаторів. Вона передбачає навчання всіх учителів незалежно від фаху [1, с. 5].

Однією з важливих позитивних рис освітньої програми "Intel® Навчання для майбутнього" є те, що учні вчать умінню зв'язно, логічно, послідовно та коротко презентувати результати своєї роботи не тільки вербально, а й візуально, з використанням графічних та мультимедійних можливостей сучасних інформаційних технологій (створення публікацій, презентацій та веб-сайтів). При цьому мережа Internet розглядається як специфічний навчально-методичний комплекс, що забезпечує технічну, методичну й організаційну підтримку навчального процесу [5, с. 64].

Починаючи з 2006 – 2007 навчального року, магістранти-історики денної форми навчання факультету історії та права КДПУ ім. В. Винниченка, задіяні в проходженні тренінгу за програмою "Intel® Навчання для майбутнього". Автор статті був долучений до цього процесу як один з тренерів-методистів. За цей час напрацьований значний обсяг матеріалів, які можуть становити певну прикладну цінність для проектної діяльності з

історії в навчальному процесі. Портфоліо проектів містять план проекту, дидактичні й методичні матеріали, засоби оцінювання, учнівські приклади та ін.

Виходячи з обмежених рамок статті, ми визнали за доцільне висвітлити у ній деякі базові моменти навчальних проектів, розроблених магістрантами факультету історії та права КДПУ ім. В. Винниченка за період з 2010 – 2011 по 2013 – 2014 навчальні роки. Саме ці проекти були доступними нам у відкритих інтернет-ресурсах [див.: 9; 10; 12] або ж в особистому архіві [11].

Ми прагнули розкрити насамперед проектні ідеї магістрантів, які можуть зацікавити вчителів-істориків і систематизували відповідні дані за такою схемою: 1) назва проекту (бажано, щоб вона мала творчий характер) та його автор; 2) основні питання з плану проекту: ключове питання (яке є максимально широким, стосується проекту в цілому) та тематичні питання (уточнювальні питання навчального проекту); 3) коротка інформація про учнівські приклади: презентації, публікації та веб-сайти (на практиці їх створюють учні, але студенти під час тренінгу виконували роль не лише вчителів, які організують діяльність учнів, але й самих учнів і тому презентували від їхнього імені можливі приклади проектних робіт).

У цій статті нами відібрані проекти, рекомендовані для впровадження в 10-му та 11-му класах загальноосвітньої школи. Саме в старших класах проблема застосування проектної технології в навчанні набуває особливої актуальності, оскільки в цей період в учнів спостерігається посиленна активність пізнавальних процесів, а разом з нею й мотивація професійного самовизначення та зацікавленість у навчанні, відбувається розвиток самосвідомості, виникає прагнення до активної діяльності [6, с. 3].

Перша світова війна – початок трагічного ХХ століття. Всесвітня історія. 10 кл. Шевченко Борис (2012 р.). *Ключове питання:* Яке значення Першої світової війни в історії людства. *Тематичні питання:* 1. Перша світова війна – випадковість епохи чи закономірність історичного розвитку? 2. Що принесла людству Перша світова війна? *Учнівські приклади:* Презентація: “Воєнні дії Першої світової війни”. Публікації: “Причини Першої світової війни”, “Пауль фон Гінденбург”, “Олексій Брусилів”. Веб-сайт за змістом проекту зі сторінками: “Перша світова війна очима істориків”; “Україна й Перша світова війна”; “Що ще прочитати”.

Велика війна – трагічна сторінка людської історії. Всесвітня історія. 10 кл. Мілютін Сергій (2013 р.). *Ключове питання:* Перша світова війна випадковість чи закономірність розвитку європейської цивілізації? *Тематичні питання:* 1. У чому полягають особливості Першої світової війни? 2. Які наслідки мала війна для Західної Європи і для всього світу? *Учнівські приклади:* Презентації: “Сарасвське вбивство”, “Наступ Нівеля”, “Битва при Вердені”, “Битва на Соммі”, “Месопотамська кампанія”. Публікації: “Битва про Камбре”, “Дарданелльська операція”, “Німецький весняний наступ 1918 року на Західному фронті”, “Капітуляція Німеччини в Першій світовій війні”. Веб-сайт “Перша битва на Марні”.

Велика війна. Всесвітня історія. 10 кл. Волошин Владислав (2014 р.). *Ключове питання:* Яку роль в історії зайняла Перша світова війна? *Тематичні питання:* 1. Яким був стан міжнародних відносин напередодні Першої світової війни? 2. Які основні етапи Першої світової війни та як розвивалися бойові дії на її фронтах? 3. Якими були наслідки Першої світової війни для подальшої долі людства? *Учнівські приклади:* Презентація “Перша світова війна очима статистики”. Публікація “Військово-стратегічні плани Антанти й Союзу центральних держав”. Веб-сайт за змістом проекту зі сторінками: “Початок Першої світової війни”; “Основні воєнні дії 1914 – 1918 рр.”; “Наслідки війни”; “Інтернет-ресурси”.

Час дбати про мир: доля світу після Першої світової війни. Всесвітня історія. 10 кл. Борщевська Наталія (2014 р.). *Ключове питання:* Повоєнне облаштування світу після Першої світової війни – врегулювання чи майбутній конфлікт? *Тематичні питання:* 1. Які етапи становлення Версальсько-Вашингтонської системи? 2. Яких змін зазнала Версальсько-Вашингтонська система в 20-х рр. ХХ ст.? *Учнівські приклади:* Презентація “Паризька мирна конференція”. Публікація “Вашингтонська конференція. Завершення формування Версальсько-Вашингтонської системи”. Веб-сайт “Розв’язання проблем повоєнного устрою світу в 1920-х рр.” зі сторінками: “Ми мусимо знати”; “Постанови конференцій”; “Плани врегулювання репарацій”; “Спроба створення системи колективної безпеки”; “Перевір себе”; “Інтернет-ресурси”.

Держава як надбання народу (українська державність у 1917 – 1921 рр.). Історія України. 10 кл. Безшкуренко Артем (2013 р.). *Ключове питання:* У чому полягає значення державотворчого процесу в Україні 1917–1921 років? *Тематичні питання:* 1. Революція в Україні – прагнення народу чи закономірність історичного розвитку? 2. Незалежна українська держава 1917–1921 рр. – наше право чи здобуток? *Учнівські приклади:* Презентації: “Українська держава (Гетьманат)”, “Універсали Української Центральної ради”. Публікації “Директорія УНР”, “Михайло Грушевський і Центральна рада”, “Володимир Винниченко”. Веб-сайт за змістом проекту зі сторінками: “Українська революція”; “Українсько-радянська війна 1917 – 1921 рр.”.

Нескорена нація: український культурний ренесанс доби національно-визвольних змагань. Історія України. 10 кл. Писарева Аліна (2014 р.). *Ключове питання:* У чому полягає значення культурних здобутків українських діячів доби національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. для процесу державотворення в Україні? *Тематичні питання:* 1. Якими були здобутки українських урядів в освітній і науковій галузях та яка їхня роль у налагодженні національного мистецького життя? 2. Чи сприяла діяльність більшовиків розвитку культурного й духовного життя України? 3. Чим відрізнялася політика радянської влади щодо релігії і церкви від аналогічної політики українських урядів? *Учнівські приклади:* Презентації: “Розвиток науки в Україні доби національно-визвольних змагань”, “Мистецтво в Україні в 1917 – 1921 рр.”, “Особливості літературного процесу доби Української революції 1917 – 1921 рр.”. Публікація “Релігійне життя в Україні в 1917 – 1921 рр.”. Веб-сайт “Від забуття в безсмертя. Українська культура часів революції 1917 – 1921 рр. зі сторінками: “Умови розвитку української культури”; “Освіта й наука доби революції”; “Літературний процес 1917 – 1921 рр.”; “Театральне та музичне мистецтво 1917 – 1921 рр.”; “Перевір себе”.

“Все для держави, нічого проти держави, нікого поза державою” (Феномен тоталітаризму в європейській історії ХХ ст.). Всесвітня історія. 10 кл. Євченко Юлія (2011 р.). *Ключове питання:* У чому виявився феномен тоталітаризму в європейській історії ХХ ст.? *Тематичні питання:* 1. У чому полягають особливості фашизму, нацизму? 2. Як здійснювалася політизація людської свідомості в умовах тотального контролю? *Учнівські приклади:* Презентації: “Нацизм – культ Гітлера”, “Фашизм в Італії як варіант тоталітарного режиму ХХ століття”, “Культ особи Сталіна в СРСР як радянський варіант тоталітаризму”. Публікація “Проблема тоталітаризму”. Веб-сайт за змістом проекту зі сторінками: “Феномен тоталітаризму”; “Роль особистості в історії”; “Тоталітаризм як історичне явище”.

Перші десятиліття ХХ століття – нова ера в культурному розвитку людства. Всесвітня історія. 10 кл. Хлівний Роман (2012 р.). *Ключове питання:* У чому полягають особливості розвитку світової культури в період з 1900 по 1939 рр.? *Тематичні питання:* 1. Які новітні соціокультурні явища є характерними для цього часу? 2. Які важливі досягнення науки і техніки були реалізовані в перших десятиліттях ХХ ст? 3. Які особливості та основні здобутки виявили себе в розвитку художньої культури цього періоду? *Учнівські приклади:* Презентації: “Нові художні напрями в культурі ХХ ст.”, “Розвиток культури в перші десятиліття ХХ ст.”, “Технічний і науковий прогрес на початку ХХ ст.”. Публікація “Розвиток культури на початку ХХ століття”. Веб-сайт за змістом проекту зі сторінками: “Розвиток науки”; “Розвиток техніки”; “Масова культура”.

Новий погляд на життя: культура першої третини ХХ століття. Всесвітня історія. 10 кл. Бондаренко Юлія (2014 р.). *Ключове питання:* Який вплив на подальший розвиток суспільства мали досягнення культури першої третини ХХ століття? *Тематичні питання:* 1. Які зміни в науці й техніці відбулися в перші десятиліття ХХ ст. і як вони вплинули на якість життя людей провідних держав світу? Як вплинула на людство поява “масової культури”? Які нові напрями виникли в художній культурі даного періоду? *Учнівські приклади:* Презентації: “Новий погляд на мистецтво”, “Масова культура – “вірус” сучасності”, “Олімпійські ігри – найважливіша складова спортивного життя першої третини ХХ ст.”. Публікація “Розвиток науки й техніки першої третини ХХ століття”. Веб-сайт “Мистецтво першої третини ХХ століття” зі сторінками: “Театр”; “Кіно”.

Соціалістичний експеримент над Україною: радянська модернізація (1928–1939 рр.). Історія України. 10 кл. Цигульський Сергій (2012 р.). *Ключове питання:* Які соціально-економічні перетворення проводила радянська влада в Україні? Чи виправдала мета засоби? *Тематичні питання:* 1. У чому полягав зміст форсованої індустріалізації?

2. Якими методами проводилася колективізація українського села? 3. Які основні процеси відбувалися в соціально-політичному ладі тогочасної України? 4. Які зміни вніс тоталітарний режим у культурне та повсякденне життя суспільства? *Учнівські приклади:* Презентації: “Сталінська індустріалізація України (1920 – 1930-і рр.)”, “Колективізація України та Голодомор 1932 – 1933 рр.”, “Зміст і напрямки культурної революції в УСРР”. Публікація “Політичні зміни в УСРР часів модернізації”. Веб-сайт за змістом проекту зі сторінками: “Індустріалізація”; “Колективізація”; “Культурна революція”.

Трагедія Зеленої Брами. Історія України та всесвітня історія. 11 кл. Сергієнко Олена (2013 р.). *Ключове питання:* У чому полягає трагічний героїзм 6-ї та 12-ї армій під Уманню? *Тематичні питання:* 1. Які причини поразки 6-ї та 12-ї армій під Уманню? 2. Яке місце трагедії Зеленої Брами в контексті історії України? *Учнівські приклади:* Презентація “Перші військові дії 6-ї та 12-ї армій в червні 1941 року”. Публікація “Склад 6-ї та 12-ї армій напередодні радянсько-німецької війни”. Веб-сайт за змістом проекту зі сторінками: “Ключові учасники бойових дій”; “Воєнні дії літа 1941 р. в урочищі Зеленої Брами”; “Склад 6-ї та 12-ї армій”; “Інтернет-ресурси”.

Нескорені. Хто вони – герої Кіровоградського підпілля? Історія України і всесвітня історія. 11 клас. Федорова Марина (2011 р.). *Ключове питання:* Якби не вони, чи так завершилася б війна? *Тематичні питання:* 1. Герої кіровоградського підпілля – хто вони? 2. Яку ціну за звільнення рідного міста й перемогу над фашистами заплатили кіровоградці? *Учнівські приклади:* Презентації: “Герої Кіровоградського підпілля”, “Героїка кіровоградського підпільного руху. В.В. Федоров (Громов)”. Публікація “Рух опору на Кіровоградщині”. Веб-сайт за змістом проекту зі сторінками: “Рух опору – хроніка вогняних літ”; “Тематична література”; “Фотогалерея”.

Вони воювали за Кіровоградщину. Історія України. 11 кл. Прохоренко Юлія (2014 р.). *Ключове питання:* Яке значення мали воєнні дії на території Кіровоградської області у жовтні 1943 – березні 1944 рр. у боях за визволення України? *Тематичні питання:* 1. Чому визволення Кіровоградщини є важливою складовою бойових дій на території України в 1943 – 1944 рр.? 2. Як виявився талант воєначальників та героїзм рядових солдат при визволенні Кіровоградської області? *Учнівські приклади:* Презентація та публікація “Вони воювали за Кіровоградщину”. Веб-сайт за змістом проекту зі сторінками: “Як це було”; “Факти героїзму рядових солдат, наших земляків у боях за визволення Батьківщини від німецької окупації”; “Наші земляки – Герої Радянського Союзу”; “Література з теми”.

“Де зростають заклики до миру – там готуються до війни!” (“холодна війна” – формат нового протистояння). Всесвітня історія. 11 кл. Халхунов Сергій (2011 р.). *Ключове питання:* У чому полягала небезпека “холодної війни” для людства? *Тематичні питання:* 1. Які особливості міжнародних відносин в другій пол. 1940-х – першій пол. 1980-х рр.? 2. Які особливості міжнародних відносин у другій пол. 1980-х – на поч. XXI ст.? *Учнівські приклади:* Презентації: “Війна в Кореї (1950 – 1953 рр.)”, “Холодна війна. Друга пол. 1940-х – перша пол. 1960-х рр.”, “Війна у В’єтнамі”, “Курс на розрядку міжнародної напруженості та його зрив (1970-і – перша пол. 1980-х рр.)”. “Війна в Афганістані”. Публікація “Війна в Перській затоці”. Веб-сайт за змістом проекту зі сторінками: “Холодна війна”; “Знакові події “холодної війни””; “Фотогалерея”.

Від десталінізації до кукурудзяної епопеї. Україна в добу Хрущова.

Історія України. 11 кл. Зайцева Юлія (2013 р.). *Ключове питання:* Які соціально-економічні та політичні перетворення реалізовані в хрущовську добу в Україні? *Тематичні питання:* 1. У чому виявився зміст процесу десталінізації? 2. Які економічні, політичні й культурні реформи проводились у тогочасній Україні? *Учнівські приклади:* Презентація та публікація “Хрущовська “відлига” в Україні”. Веб-сайт за змістом проекту зі сторінками: “Реформи в Україні доби Хрущова”; “Наслідки хрущовських реформ”.

“Біле і чорне” Микити Сергійовича Хрущова. Історія України та всесвітня історія. 11 кл. Яременко Максим (2014 р.). *Ключове питання:* Яку роль відіграла особистість М. С. Хрущова в історії Радянського Союзу? *Тематичні питання:* 1. Які проблеми в житті СРСР повинні були розв’язати хрущовські реформи? 2. Зміст хрущовських реформ: що і як змінювати? 3. М.С. Хрущов: сталініст чи ліберал? 4. Чи слід уважати, що правління М.С. Хрущова мало переважно позитивні наслідки для СРСР? *Учнівські приклади:* Презентація “Десталінізація в СРСР та лібералізація суспільно-політичного життя (1953 – 1964)”. Публікація “Роль М.С.Хрущова в історії Радянського Союзу”. Веб-сайт

“М.С. Хрущов та його “відлига”” зі сторінками: “Біографія М. С. Хрущова”; “Боротьба за владу після смерті Сталіна. Проблема спадщини “вождя народів””; “Аграрна епопея Хрущова”; “Економічні та соціальні реформи”; “Значення особистості Хрущова для історії: біле чи чорне?”.

Сутінки брежнєвської епохи. Всесвітня історія і історія України. 11 кл. Чиж Богдан (2011 р.). *Ключове питання:* Брежнєвський “застій”: міф чи реальність? *Тематичні питання:* 1. Які зміни здійснені у внутрішній політиці СРСР у період “застою”? 2. Які характерні особливості зовнішньої політики брежнєвського керівництва? *Учнівські приклади:* Презентація “Зовнішня політика СРСР періоду застою”. Публікація “Наслідки епохи застою”. Веб-сайт за змістом проекту зі сторінками: Брежнєвський “застій” – міф чи реальність?; “Політична ситуація”; “Економічні перетворення”.

Постколоніальний світ – кінець історії або пошук нового шляху. Всесвітня історія. 11 кл. Бургаз Юлія (2013 р.). *Ключове питання:* Які тенденції розвитку нових індустріальних країн та країн, що розвиваються? *Тематичні питання:* 1. Які причини розпаду колоніальної системи й особливості розвитку постколоніального світу? 2. Які особливості розвитку нових індустріальних країн? *Учнівські приклади:* Презентації: “Розпад світової колоніальної системи”, “Країни Африки та Близького Сходу від здобуття незалежності до початку ХХІ ст.”, “Латинська Америка в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.”. Публікації: ““Культурна революція” в Китаї”, “Індіра Ганді”, “Японське “економічне диво””. Веб-сайт “Китай у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.” зі сторінками: “Перемога комуністів”; “Китайські “великі стрибки””; “Китайські реформи”; “Спроби демократизації Китаю”; “Зовнішня політика Китаю”.

Як бачимо, виконані магістрантами навчальні проекти охоплюють досить широкий спектр програмних тем і питань з історії в старших класах загальноосвітньої школи. Застосування деяких із них (зокрема, тих, які ґрунтуються на місцевому матеріалі) можливе й доцільне також у позакласній гуртковій роботі з історії. Деякі програмні теми обиралися магістрантами протягом кількох років неодноразово, хоча й виконувалися по-різному. Слід також відзначити типологічну й змістовну близькість деяких з виконаних проектів до орієнтовних проектів з історії України та всесвітньої історії, які пропонуються в сучасних навчально-методичних виданнях, рекомендованих учителям історії та студентам історичних спеціальностей [див. 7]. Це свідчить про загальноновизнаний інтерес до них у фаховому освітньому середовищі та їхній значущий потенціал для організації проектної діяльності учнів.

Сподіваємось, що деякі окреслені в статті теоретичні та практичні аспекти використання методу проектів із застосуванням інформаційно-комунікаційних технологій у шкільному курсі історії стануть у нагоді нинішнім та майбутнім учителям, які прагнуть відійти від шаблонів, урізноманітнити навчальну діяльність учнів, навчити їх працювати творчо та самостійно.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Intel® Навчання для майбутнього: Навчальний посібник – К.: Вид-во “Нора-прінт”, 2005. – 416 с.
2. Баханов К.О. Навчання історії за проектною системою // Історія в школах України. – 2000. – № 3. – С. 33 – 37.
3. Баханов К.О., Нишета В.А. Життєтворчі проекти в навчанні історії України: Посібник для вчителя. – Х.: Основа, 2008. – 109 с. – (Бібліотека журналу “Історія та правознавство”. Вип. 2 (50))
4. Вороніна О. Метод проектів на уроках історії та в позакласній роботі // Історія України. – 2006. – № 6. – С. 14 – 20.
5. Гудирева О. Сучасні інформаційні технології та освітня програма “Intel® Навчання для майбутнього” в загальноосвітній школі // Таврійський вісник освіти: науково-методичний журнал / Південноукраїнський регіональний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів. – Херсон. – 2006. – № 4 (16). – С. 61 – 72.
6. Мирошниченко В.О. Методика застосування проектної технології у процесі навчання історії в 10-му класі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.02. “Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)”. – К. – 2010. – 20 с.
7. Мирошниченко В.О. Організація проектної діяльності учнів на уроках історії в 10-му класі. Методичний посібник / За заг. ред. К. Баханова. – Х.: Основа, 2009. – 157 с. – (Бібліотека журналу “Історія та правознавство”. Вип. 3 (63)).

8. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учеб. пособ. для студ. пед. вузов и системы повыш. квалиф. пед. кадров / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.Е. Петров; под. ред. Е.С. Полат. – М., Изд. центр “Академия”, 2003. – 272 с.

9. Портфоліо учасників тренінгу 2011 р. в КДПУ ім. В.Винниченка від ф-ту історії та права за програмою Intel® “Навчання для майбутнього” [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kspu.kr.ua/ua/intel/spysok-uchasnykiv-treninhu-2011>

10. Портфоліо учасників тренінгу 2012 р. в КДПУ ім. В.Винниченка від ф-ту історії та права за програмою Intel® “Навчання для майбутнього”. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kspu.kr.ua/ua/intel/intel-2012>

11. Портфоліо учасників тренінгу 2013 р. в КДПУ ім. В.Винниченка від ф-ту історії та права за програмою Intel® “Навчання для майбутнього” // Матеріали з особистого архіву автора статті.

12. Портфоліо учасників тренінгу 2014 р. в КДПУ ім. В.Винниченка від ф-ту історії та права за програмою Intel® “Навчання для майбутнього” [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kspu.kr.ua/ua/intel/spysok-uchasnykiv-treninhu-2014>

13. Чорна М.І. Метод проектів на уроках історії. – Тернопіль–Харків: Вид-во “Ранок”, 2011. – 160 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Грінченко Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історична персоналістика; історико-культурна проблематика.

УДК 392.86(=161.2)“18”

СПОЖИВАННЯ СПИРТНИХ НАПОЇВ У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ХІХ ст.

Любомир ГУБИЦЬКИЙ, Ганна МЕЛЬНИК (Київ)

У статті автори проаналізували еволюцію споживання спиртних напоїв населенням Київської губернії в ХІХ ст. Досліджено традиції споживання спиртних напоїв у Київській губернії та великоросійських губерніях. Установлено значення фіска в системі продажу міцних напоїв.

Ключові слова: алкоголь, торгівля, Київська губернія, фіск, держава, помірність, зловживання.

В статье авторы проанализировали эволюцию потребления спиртных напитков населением Киевской губернии в XIX веке. Исследовано традиции потребления алкогольных напитков в Киевской губернии и великороссийских губерниях. Установлено значение фиска в системе торговли спиртными напитками.

Ключевые слова: алкоголь, торговля, Киевская губерния, фиск, государство, умеренность, злоупотребление.

In the article authors analysed the evolution of consumption of strong waters the populations of the Kievan province in a XIX item. Traditions of consumption of strong waters are investigational in the Kievan province and velikorosiyskikh provinces. The value of fisk is set in the system of sale of strong drinks.

Keywords: alcohol, trade, Kievan province, fisk, state, moderation, abuse.

Актуальність статті. В умовах постійного зростання травматизму й злочинності в сучасній Україні постає проблема пошуку причин особливого ставлення до споживання алкоголю в населення. Нерозв'язаним залишається ставлення держави до поповнення бюджету й до здоров'я населення. Навіть умови ХІХ ст. дають підказки щодо помірного споживання алкоголю.

Метою статті став аналіз місця ланки держави, виробника, посередника, торговця і споживача у сфері виробництва, контролю, традицій споживання алкогольних напоїв в Київській губернії ХІХ ст.

Завдання статті полягає в тому, щоб на основі наявної джерельної бази висвітлити особливості споживання спиртних напоїв у Київській губернії в ХІХ ст., еволюція ставлення до проблеми зловживання алкоголем.

Об'єктом дослідження є система виробник-посередник-держава-споживач у царині споживання міцних напоїв.

Предметом дослідження є дослідження умов Київської губернії ХІХ ст. у сфері торгівлі алкоголем.

Проблемами супутніми торгівлі спиртними напоями опікувалися вчені протягом ХІХ – початку ХХІ ст. Так, зокрема, І. Призов виокремив винятково негативне значення кабаків в

історії російського народу. Його праця цінна, оскільки в ній здійснено порівняння традицій споживання алкоголю в Україні та Росії [16]. Цій же проблемі присвятили свої праці С. Єремєєв [5], Ф. Лукашевич [10], певну увагу звернувши на зв'язок виробництва й торгівлі міцними напоями в Київській губернії. Визначне місце в дослідженні місця прибутків від торгівлі алкоголем у державному бюджету Російської імперії посіла праця Н. Терського [20]. Окреме місце в дослідженні означеної проблеми посідають праці Д. Воєйкова, В. Загоскіна [2], І. Фундукля [19]. Вагомим став доробок радянських учених, які зосереджували увагу на товарному виробництві й торгівлі в Україні в XIX ст. Частково М. Слабченко [18], М. Тищенко [21], І. Гуржій [3] розкрили й питання місця винокуріння й торгівлі міцними напоями в Київській губернії. Сучасні дослідники в узагальнюючих (В. Литвин та ін.) [4] та спеціальних працях (Г.Д. Казьмирчук, Т.М. Соловйова та ін.) [7] зробили значний внесок у вивчення винокуріння і споживання алкоголю в Правобережній Україні, і зокрема, у Київській губернії в I чверті XIX ст. Чільне місце в розкритті поставлених запитань дають матеріали архівів, зокрема, Центрального державного історичного архіву України в м. Києві.

У свідомості європейців століттями Росія асоціювалася переважно з варварством, снігами й алкоголізмом [15, с. 11]. Алкоголізм як явище мав столітню історію, у якій Російська держава відіграла виняткову роль. Як слушно наголошував С. Єремєєв, зменшення алкоголізму (рос. –“пьянства”) можна було очікувати тільки від морального вдосконалення і поліпшення побуту народу [5, с. 60]. Споживачі правильні, як відомо, завжди споживають горілки більше, лічачи в річному еквіваленті, ніж алкоголіки, п'яниці [5, с. 7]. Ці зауваження були зроблені в умовах перебування Київської губернії в складі Російської імперії.

Помітивши різницю між правильними споживачами алкоголю і п'яницями, С. Єремєєв наголошує на соціальній природі зловживання: “1) Алкоголізм як зловживання дійсно посилюється, але разом із тим правильне споживання скорочується значною мірою, від чого й кількість вина зменшується; 2) Високі податки на вино й патенти з усіма іншими обмеженнями сприяють лише скороченню споживання правильного й посилюють алкоголізм, як зловживання; 3) Причини алкоголізму, як зловживання кореняться не в “питейном вопросе”, а найймовірніше в тих умовах сімейного й суспільного становища, котрі спричиняють розвиток і всяких інших зловживань; 4) Винокурне виробництво не має нічого спільного з розвитком алкоголізму; воно, навпаки, як будь-яке виробництво, особливо те, яке використовує місцеві сільськогосподарські продукти, найбільше здатне розвинути загальний добробут і звідси – скоротити алкоголізм” [5; II].

За спостереженнями С. Єремєєва, протягом 1850 – 1863 рр. прибуток казни збільшувався природним ходом, вино було дешевим при дешевизні хліба; п'янство не посилювалось, але стало менш спостереженим проти попередніх часів, при існуванні повного свавілля, за винятком міст, де, були відкупи монополні і де горілка продавалась в три рази дорожче [5, с. 41].

Ступінь розвитку п'янства в народі повинен був визначатися не кількістю спожитого в рік на душу вина, а кількістю випадків поміченої нетверезості. Щоденне помірне споживання нешкідливе для моральності, особливо в Великоросійських губерніях, такого споживання не існує; вино споживається в більшості не щоденно, але зате без міри. П'яниця кріпиться тиждень, другий, але за те разом пропиває все, що встиг заробити [20, с. 69].

Різні соціальні страти мали особливе ставлення до споживання алкоголю. Схильність до надмірного споживання не оминала й представників царської родини та її найближчого оточення. В.Ключевський наголошує, що “своїм пияцьким оргіям Петро I надав форму сталої установи під іменем “Сумасброднейший, Всешутейший и Всепьянейший Собор”. Першою заповіддю було напиватися щоденно й ніколи не йти спати тверезим [24, с. 57]. Як бачимо, імператорський підхід до алкоголю мав своєрідний релігійний відтінок. Схожі практики були притаманні російській імператриці Катерині II. Про поширеність алкоголізму серед чиновників свідчить той факт, що згідно із законом від чиновників вимагалось уникати пияцтва. Закон вимагав від останніх високої моральності, уникнення пияцтва, брехні тощо [6, с. 192].

Безпосередній стосунок до поширення алкоголізму або боротьба із ним мала церква, яка зберігала певні привілеї щодо торгівлі спиртними напоями. Серед священнослужителів непоодинокими були приклади зловживання алкоголем. Коли “на Петрових прийняттях

гвардійці носили у великих відрах “сивуху”, а старшини гвардії пильнували, щоб ніхто не ухилився випити за здоров’я царя. Лише попів не треба було приневолювати: вони охоче пили і заїдали редькою та цибулею, засмерджуючи все навкіл ля. Чужинці дивувалися, що найп’янішими в тих оргіях були саме духовні особи” (за В. Ключевським) [24, с. 57].

Військові споживали алкоголь у повсякденному житті після службового часу, наприклад, під час свят. Під час воєнних дій російським солдатам заборонялося вживати алкогольні напої: “На питання кореспондента газети “Одесский вестник” весною 1856 р. Н.П. Сокальського: “Чи сильний неприятель в атаці?” – матрос-українець Галищенко відповідає: “Сильний. Він тримається у вогні, але лише недовго, поки, значить, хміль його розвіється. Від того, коли він не хмільний, він стримання не знає і суттєво лякається. А нам напиватися не дозволено, бо в цілому місті головно для цього й позакривані всі кабаки”. Галищенко оцінює силу супротивників ще й за національною ознакою, стверджуючи, що успіх матросів у тому, що “одна нація, особливо українці, один одному завжди допомогу надає” [15, с. 14].

Сільське господарство сприяло споживанню алкоголю. Споживання вина в даний час у всіх сільських господарствах є насущною потребою; без нього немає можливості проводити ніяких робіт на ниві, які бувають при збиранні врожаю; без нього неможливо мати сільських робітників; у морози, коли людина повинна працювати на відкритому повітрі, у дорогах при вітрі рюмка горілки становить крайню необхідність [5, с. 97]. П. Парфенов називав причини масового споживання алкогольних напоїв. Перша й до того ж головна причина поголовної зарази (алкоголізму) є спадок блаженної пам’яті кріпосного права – неробство (рос. – “праздность”), возведене довгою практикою у священний звичай. Із 365 днів у рік на частку робочих навряд чи буде менша половина, усе ж решта часу надане у повне розпорядження сільського шинкаря, який ніколи не втрачає без користі цього дійсно для нього золотого часу [14, с. 151]. І. Прижов наголошував, що мільйони людей у Російській імперії “убачали в алкоголізмі Божу кару й водночас пили смертну чашу, протестували цим проти різних суспільних благ, інакше кажучи, *пили з горя*” [16, с. 4]. Випивка заради випивки давала росіянам вихід з офіціозу, звільняла від держави й ідеології.

Важко назвати співвідношення питущих і непитущих, але, на думку Д. Менделєєва, близько 40% російських селян взагалі не торкалися вина, хіба що пили заздоровну чарку на престольні свята [11, с. 324]. Гр. Полетика вказував на способи подолання алкогольної залежності: “Такі вади винищуються не обмеженням і примусом, але освітою і свободою народів, з якими приходять до них і здорова поведінка (рос. – “благодравие”) [16, с. 199].

Розвиваючи тему храмових свят у повсякденні селян, П. Парфенов робить власні висновки. Біда не так велика, якщо б один день на рік (храмове свято) отримав би спеціальне призначення бути прогуляним і якщо в кожного села не було п’яти чи шести сусідніх сіл, де по-сусідськи теж потрібно напиватися, а кожне свято продовжується щонайменше чотири дні; у перший п’ють мед, на другий, підштовхувані медом, п’ють чисту горілку, на третій звальюються з ніг і сплять, а на четвертий – похмеляються; виходить в храмове свято обходиться кожному селянину в двадцять днів [14, с. 152].

І якщо у Воронезькій губернії народ по святах збирається уже біля кабаків, то у Віленській губ., ще по-старому, всі громадські справи вирішуються в корчмі, і у всій Білорусії та Україні корчма слугує звичайним місцем зборів для справ, бесід і гулянь. Двір біля корчми чи стодоли (сарай при корчмі) слугує місцем зборів хлопців і дівчат, які приходять сюди танцювати під музику. “Та не всі ж і п’яниці в шинку”, розповідав селянин, “одні приходять сюди побачитись з добрими людьми та побалакати, а другі – так, як оце я, щоб послухать розумних людей і почути, що робиться у світі. Бачите – у нас на селі нікуди більш і збиратися” [16, с. 30]. Пассек ці спостереження підтверджує: “Рідкісні з малоросіян піддаються п’янству, хоча п’ють всі без винятку, – чоловіки, жінки, дівчата і діти” [16, с. 200]. У селі Хотів, яке належало Києво-Печерській лаврі 1766 р., було 52 господарства. У селі був 1 шинок, вино для якого купували в Києві (вишиковували, за відомостями 1766 р., 6 куф сорокавідерних річно й мали прибуток 72 карбованці) [1, с. 25]. 1766 р. в Хотові проживало 421 особа, з них 203 чоловіки (робочого віку – 107) і 218 жінок (робочого віку – 101) [1; 26]. На якийсь час випивка справді давала забути про злидні й горе. В українській народній пісні співається: “Гей, горілка, біла-біла, я б тебе ложкою їла”. В іншій пісні: “Гей, наливайте повні чари, / Щоб через вінця лилося. / Щоб наша доля нас не цуралась, / Щоб краще в світі жилося”.

Однак, незважаючи на помірність споживання алкоголю в Україні, зокрема у Київській губернії, траплялися поодинокі випадки зловживання спиртним. Звернімо увагу на деякі з них. Щомісяця Київському губернатору повідомляли про надзвичайні випадки в губернії, у тому числі пов'язані із смертю. Так, протягом другої половини грудня 1802 року зафіксовано 3 летальні випадки, пов'язані із зловживанням алкоголем. У двох випадках жертвами стали кріпаки (9 грудня 1802 р. Уманського повіту поміщицька селянка, жителька села Полковничої Пелагея Хліобосова та 22 грудня 1802 року Черкаського повіту поміщицький селянин, житель села Балаклія Наум Лавренко) та в одному випадку – унтерофіцер (24 грудня 1802 р. в місті Києві напроти Фролівського монастиря знайдено мертве тіло 7-го артилерійського батальйону унтер-фортмейстера Васильєва) [22; Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 104. – арк. 5 – 9]. Інколи смерть йшла за ярмарком, як сталося в жовтні 1800 р. Згідно із повідомленням, яке надійшло Київському цивільному губернатору Олексію Григоровичу Теплому 5 жовтня 1800 р. Звенигородського повіту Київської губернії поблизу містечка Ольхівця була знайдена в степу Ольховецького жителя селянина Івана Ковалю дружина, яка мала від народження до 60 років, мертва. За вчиненим судом слідством виявилось, що ця жінка була в містечку Катеринополі, який розміщується за 15 верст від Ольхівця, на ярмарку 1 жовтня, де, напившись, поверталася, і трапилася їй смерть, за свідченням повітового лікаря знайдено, що померла вона від надмірного споживання алкоголю [22; Ф. 533. – Оп. 1. – Спр. 15 а. – арк. 2].

У великоросійських губерніях “простий народ поступово звикав дивитись на вино не як на напій, придатний для більш чи менш помірнього споживання, а як на саме, можливо, приємне і рідкісне лакомство” [20, с. 42].

Описи очевидців підтверджуються цифровими даними. Споживання вина, за винятком лише періоду казенного управління з 1819 по 1826 р. по губерніях Великоросійських і Сибірських, постійно зростало. При казенному управлінні було продано: 1819 р. – більше 18,5 млн. відер, 1822 р. – менше 14 млн. відер, а 1826 р. – 12 млн. відер. Після того споживання вина збільшилось, і у відкупному періоді 1843 – 1847 рр. було більше 16,5 млн. відер; у період 1857 – 1859 рр. – до 20,5 млн. відер, а в останньому відкупному періоді 1859 – 1863 рр. досягло майже 21,5 млн. відер, рахуючи на полугар. По губерніях колишніх привілейованих дані про споживання вина є тільки з 1851 по 1860 р.; за цей період щорічне споживання вина тут збільшився з 24 млн. до 30 млн. відер, рахуючи на полугар [20, с. 29]. Вищенаведені дані підтверджують висновки С. Єремєєва про помірне і непомірне споживання спиртних напоїв. Помірне споживання алкоголю в першій половині XIX ст. було притаманне Київській губернії, що підтверджується наступними даними.

І. Фундуклей зафіксував наступні середні витрати селян Київської губернії на алкогольні напої на 1852 р. Близько 4 р.ср. у рік на кожну рев'язьку душу чоловічої статі поміщицьких селян, а враховуючи в сім'ї по 4 душі чоловічої статі, вона витрачає на вино до 16 крб.ср. щорічно, суму яка дорівнює в деяких місцях прибутку з трьох десятин засіяних житом [19, с. 195]. На частку власне поміщицьких селян припадає, в середньому по губернії близько дев'яти кварт на кожного, лічачи чоловічу і жіночу статі, що складає на сім'ю з 8 осіб річну пропорцію споживання до 7 відер 2 кварт, на суму по таксі до 12 крб.60к.ср., але так, як такса визначає найдешевшу ціну, то ймовірно, що селянське сімейство витрачає на вино до 16 крб.ср. [19, с. 204].

У сільських корчмах і шинках Київської губернії напої споживалися переважно місцевими сільськими жителями. Найбільша кількість шинків у містечках була в Бердичівському повіті й більша їх частина належала повітовому місту Бердичеву; менша їхня кількість – у містечках Уманського повіту, і всі майже вони складаються там з тимчасових виставок, що показує значущість тимчасових зборів жителів на торги та ярмарки. Шинків у селах більша кількість у Радомишльському повіті, удвічі більше проти повіту Васильківського, у якому найменша їхня кількість серед інших повітів [19, с. 201].

Кількість шинків у поселеннях Київської губернії на 1852 р. була майже вдвічі більшою (як 25:14, або в селах 3888 проти в містах 2184 закладів) проти кількості їх у містечках, тим часом як населення останніх майже в п'ять разів менше проти сільського населення. Звідси, у містечках торгівля спиртними здійснюється в ширших обсягах, ніж у поселеннях, що пояснюється не стільки надлишковим споживанням алкоголю жителів містечок, скільки запровадженими в них базарів і ярмарок, які сприяють залученню стороннього народу, а також руху на торговельних та інших трактах, які проходять через майже всі містечка [19, с. 201].

У 1843 – 1845 рр. у всіх 6072 шинках Київської губернії продано 1343035 відер горілки, на 999344 осіб у Київській губернії, на кожну душу – 1 відро 4 кварта горілки [19; 203]. Як зазначав Н. Терський, у привілейованих губерніях цей вид торгівлі був достатньо поширений: “за часів відкупів кількості місць продажу міцних напоїв є дані по к. привілейованих губерніях, де 1859 р. було 56814 місць продажу, в середньому 1 заклад на 325 душ, у Царстві Польському в кінці 1850-х р. було 24,5 тис. закладів, у середньому на 1 заклад – 205 душ” [20, с. 34].

Насправді, при розрахунку загального споживання на кожного жителя доводиться 1 1/3 відра горілки на рік; споживання горілки в особливості має інтерес стосовно однієї думки, яка була поширена з приводу питання про пониження селянських повинностей; противники зниження говорили, що немає приводу сумніватися в платоспроможності “состоятельности” селян сплачувати високі повинності, бо вони споживають стільки горілки, що ймовірно в них є достатньо вільних на це засобів [2, с. 89].

Як відзначено вище, торгівля міцними напоями здійснювалася активніше в містах, а не в селах. Таке становище було притаманне й для Києва. Указом 1783 р. звелено було винну продажу влаштовувати на користь міст з тим, щоб магістрати давали звіт уряду [16, с. 189]. 1815 р. винні збори в Києві звелено віддавати в казенній палаті з публічних торгів з поданням прибутку в міську казну; жителям заборонено завозити зі сторони потрібну для них кількість вина. 1835 р. знищено магдебурзьке право. 1856 р. в Києві налічувалося: медових і пивних поварней дві, питейних домів дерев'яних 59, трактирів і погребів кам'яних 17, дерев'яних 4, 1863 р. трактирів 17, гостиниць 8, харчевень 8, ренскових погребів 29 [16, с. 144].

С. Єремєєв наголошував на закономірностях торгівлі міцними напоями в 1860 – 1870-х рр. Алкоголізм (рос. – пьянство) як зловживання дійсно посилюється, але водночас правильне споживання скорочується значною мірою, від чого й кількість вина зменшується [5; II]. Алкоголізм, як такий, не перебуває в прямому зв'язку із споживанням алкоголю і що, як показує історичний досвід, алкоголізм може існувати й при малому споживанні алкоголю (як це і було в Росії), і, навпаки, воно може бути відсутнім, як суспільне зло, при значних розмірах цього споживання [8; 109].

Зловживання при адмініструванні алкогольного податку, яким потурала держава, мали винятково негативні наслідки. Н. Терський стверджував: “Відкупна система споїла, розоряє і розбещує народ; тримає на відкупі місцеву адміністрацію, зробивши через те безсилими всі заходи до впровадження в ній чесності і правоти, і мало по малу привела уряд до тяжкої необхідності не тільки сприяти породжених цією системою порушень закону і зловживань, без яких вона не може існувати, але навіть протидіяти моральних порухам до збереження тверезості, які виникають у народі. Таким чином, уряд постає ніби явним поборником неповаги до закону, підтримки зловживань і поширення в народі порочних нахилів” [20, с. 62].

Підраховуючи кількість спожитих міцних напоїв у Таганчанській окрузі Київської губернії, С. Єремєєв робить наступні висновки. Додавши до чоловічої статі і жіночу, отримуємо витрату горілки на 1 душу – по 2,35 відра на рік, що зовсім не можна визнати такою кількістю, внаслідок якої можна було б звинуватити народ в алкоголізмі [5, с. 7]. Якщо із згаданої кількості вина виокремити власне селянське споживання на одну третину (є інші споживачі, євреї, фабрика в Таганчі), на частку селян в рік вийде не більше, як по 1,37 відра на душу на рік, що в загальному результаті швидше можна визнати споживанням слабим, ніж зайвим, а тим більше непомірним [5, с. 8].

Розмір душевого споживання горілки (рос. – “горячего вина”) в останній відкупний період 1859 – 1863 рр. по Російській імперії коливався в широких межах: у сибірських губерніях видаток вина на душу не перевищував 0,19 відра в рік; у губерніях великоросійських і Ставропольській був дещо вище – 0,23 відра; у землі війська Донського – 0,37 відра, у прибалтійських губерніях – 0,45 відра і, нарешті, у привілейованих – 0,60 відра [8; 9]. У середньому по імперії разом з Царством Польським душеве споживання вина в останній час відкупів було близько 0,35 відра безводного спирту, якщо ж рахувати без Царства Польського, то близько 0,33 відра [20; 31]. Якщо розподілити прибуток по Імперії, без Царства Польського, на всю кількість спирту, який споживався щорічно, то виявиться, що відро останнього сплачувало в скарбницю близько 5 крб., у привілейованих губерніях – 2 крб. 12 коп. [20, с. 32].

Загальне споживання вина в Росії, крім Царства Польського, на початку 60-х років потрібно рахувати близько 21,5 млн. відер безводного спирту на рік. В Царстві Польському споживання за той же час складало 3 млн. відер, у великоросійських та сибірських губерніях – 8,8 млн. відер, у привілейованих губерніях – 11,1 млн. відер [20, с. 30]. Більша кількість споживаного алкоголю в привілейованих губерніях пояснюється тим, що “Губернії колишні привілейовані були щодо ціни в кращому становищі; тут тільки в місцевостях, де існували чарочні відкупи, ціна вина порівняно висока, хоча й нижча, ніж у Великоросійських губерніях; там, де чарочних відкупів не було, вино в продажу було, ймовірно, всього близько рубля за відро, ураховуючи на полугар” [20, с. 33], тоді, як у великоросійських губерніях вартість 1 відра спирту доходила до 10 крб. і більше за відро полугара [20, с. 32].

1858 р. душеве споживання горілки в Київській губернії становило 1,92 відра, 1859 р. – відповідно 1,94 відра [17, с. 1 – 3].

Споживання горілки в Київській та інших губерніях південно-західного краю 1866 р. не більше, ніж в інших привілейованих губерніях; лише одна Полтавська губернія різко виділялася малим, порівняно, споживанням горілки (1,04 відра на душу); у решті губерніях горілка споживається більше, ніж у південно-західному краї (Херсонська – 1,48 відра на 1 душу, Харківська – 1,4 відра на 1 душу, Чернігівська – 1,39 відра на 1 душу); різниця ця виступила би ще яскравіше, якщо ми мали б можливість вилучити горілку, спожиту робітниками, які приходять на цукрові плантації Київської губернії з інших губерній; і так, висновок про краще, порівнюючи з іншими губерніями, стан селян Київської губернії з кількості спожитої ними горілки не може бути визнаний [2, с. 89]. Цікаво, що 1899 р. статистика споживання алкоголю засвідчила в Київській губернії ту ж пропорцію – 1,38 відра на 1 душу – лише для міст і містечок, а в повітах споживання становило лише 0,54 відра на 1 душу [23, с. 54].

Душеве споживання вина настало швидше як економічний, аніж моральний показник [23, с. 60]. Наприклад, селяни Таганчанської волості Канівського повіту Київської губернії (2478 селян чоловічої статі) заробили 1864 р. на місцевих економічних роботах і фабриці 54739 крб. 9 коп. (не враховуючи заробітків на стороні і у своєму господарстві), що виходить на ревізьку чоловічу душу – 22 крб. 9 к. Сплатили податків земських, викупних і громадських повинностей 18650 крб.90 к., що виходить на душу – 7 крб. 52 к. Випито горілки 10075 відер, середньою міцністю в 43,5%, при 5 коп. акцизу за градус на 31366 крб. 75 коп., що складає на душу – 12 крб. 65 к. [5, с. 5]. Отримуємо витрату горілки на 1 душу – всього по 2,35 відра в рік, що зовсім не можна визнати такою кількістю, внаслідок якої можна було б звинуватити народ в алкоголізмі [5, с. 7]. Залишається в чистий прибуток селян 4721 крб.43к., а на душу – 1крб.90к. [5, с. 5].

1864 р. у всій Київській губернії спожито горілки 2505332 відра, що при населенні в 2140000, склало на душу навіть менше, ніж спожито по Таганчській волості, тобто 1 відро з невеликим дробом [5, с. 8]. Наведені цифри свідчать, що це не є доказом про наявність у народі п’янства,... і тим більше не може бути доказом п’янства повального, яке загрожує вимиранням і зменшенням народонаселення [5, с. 9].

С. Єремеев на основі аналізу стану споживання алкоголю в Київській губернії виділив наступні групи людей: 1) Такі, що піддані запою – 1 % (піддаються лікуванню); 2) П’яниці дійсні (що заробляють, те й проп’ють). Алкоголізм як зловживання. – не більше 8 %; 3) Споживачі: помірковані – 60%, непомірковані – 30% [5, с. 11]. Натомість, Д. Миропольський ознаками торгівлі алкоголем у великоросійських губерніях у 1855 р., де панував відкуп, називав наступні: “відкупщики допускали і стимулювали недозволений продаж вина в дрібних лавочках, торгових банях й інших закладах, обкладаючи цей незаконний вид торгівлі грошовими платежами на свою користь. Вино в законно відкритих закладах продавали з обміром, слабкої міцності, з різними додатками, нерідко шкідливими для здоров’я, і за доволіно завищеною ціною. Шинки були взагалі клубами розпусти й аморальності” [12, с. 2]. Юлія Белова, досліджуючи природу алкоголізму і тверезості в соціально-філософських поглядах представників ідейних течій періоду Першого руху тверезості в Росії, відзначила, що В. Белінський попереджав про лінощі й неробство, М. Бакунін убачав основну причину алкоголізму в існуванні шинків, а М. Чернишевський, М. Добролюбов і М. Данилевський переважно в торгівлі й споживанні вина й горілки [25].

Із запровадженням нового питного становища 1863 р. в привілейованих губерніях було ліквідовано вільну торгівлю алкоголем. Стосовно губерній колишніх привілейованих і

Прибалтійських, то тут вплив нових порядків протилежний до великоросійських. Під час відкупів зловживання спиртними напоями в цих місцевостях були порівняно не так частими, тому споживання населенням вина було до певної міри регулярним і саме населення було стриманим. За таких обставин із запровадженням акцизної системи здоров'я вина в цих місцевостях не могло, звичайно, мати інших наслідків, аніж спонукати до ще більшого стримування [20, с. 136].

1866 р. від алкоголізму в Південно-Західному краї (Київська, Волинська й Подільська губернії) смертність від уживання спиртних напоїв становила 145 – 150 осіб на рік і фіксувалося 81 – 90 випадків білої гарячки (загалом у Російській імперії щороку від алкоголю гинуло до 6 тис. осіб – близько 2% загальної смертності) [13]. Оскільки населення Київської, Волинської і Подільської губерній 1866 р. становило більше 5 млн. осіб. при населенні Російської імперії близько 80 млн., або приблизно 6,2%, то бачимо, що дійсно воно стосовно зловживань алкоголем було стриманішим у 3 рази.

Реалії, зафіксовані на 1874 р., вносили корективи в поведінку людей і були пов'язані із зростанням цін на трунок. Простий народ, і переважно селянство, не має можливості користуватися щоденно і в міру, так би мовити, порціями, винятково через дорожнечу напою, а тому чекає свята чи випадку, коли можна зібратися в компанії; тоді вони дозволяють випити і деякі спокушаються до того, що п'ють дещо не в міру, особливо, коли це трапляється на даровий рахунок, тобто, на весіллях, святах, хрестинах [5, с. 15]. Як відзначав міністр фінансів С. Вітте: “неможливо вигадати такі постанови, які, при свободі торгівлі алкоголем на всьому величезному просторі Російської імперії, обмежували б алкоголізм, не підриваючи інтересів фіска і не робили б перепон здоровому споживанню вина” [8, с. 107]. Може саме тому цю дуже важливу рису К. Крижановський пов'язав із політикою: “Але державі важлива не тільки вигода, але й політичний розрахунок: тверезий народ для тиранії куди небезпечніший...” [9, с. 112].

Тобто бачимо, що у визначенні пріоритетів між інтересами здоров'я людини та інтересами наповнення скарбниці держава обирала інтереси фіска. І саме держава несла повну відповідальність за зростання алкогольної залежності серед населення. Особливо це виявилось після того, як імператор Микола II 2 травня 1895 р. Височайше затвердив думку Державної Ради про запровадження казенного продажу напоїв, у тому числі в 9 південних і південно-західних – з 1 липня 1896 р. [8, с. 121].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Безпечний М.Г., Хільчевський В.К., Лупеха Л.М., Кісіль І.М. Хотів. З давніх давен і до сьогодні. / М.Г. Безпечний, В.К. Хільчевський, Л.М. Лупеха, І.М. Кісіль. – К.: Діа, 2009. – 108 с.
2. Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле / Д.Воейков, В. Загоскин. – С.-Петербург: Типография В.Безобразова, 1867. – 143 с.
3. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. (з кінця XVIII ст. до 1861 року). / І.О.Гуржій. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. – 207 с.
4. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. / Голова редакційної ради В.М.Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т.1. – 696 с.
5. Еремеев С.Т. Питейный вопрос. / С.Т.Еремеев. – К.: Типография С.Т.Еремеева, 1874. – III с. + 107 с. – С. 60.
6. Дегтярьов Сергій Іванович. Цивільне чиновництво України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. – Суми: Папірус, 2014. – 472 с. – С. 192.
7. Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 174 с.
8. Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. 1863 – 1913. – С.-Пб.: Типография В.Ф.Киришбаума, 1913. – 290 с. + приложения. – С. 109.
9. Крижановский Коммир Петрович. Диагноз-империя. – К., 2014. – 735 с. – С. 112.
10. Лукашевич Ф.А. Очерки промышленности и торговли в России. – Харьков: Типография М.Зильбергера, 1877. – 146 с.
11. Мединский Владимир. О русском пьянстве, лени и жестокости. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008. – 528 с. – С. 324.
12. Миропольский Д.А. Косвенные налоги в России. 1855 – 1880 гг. – СПб.: Типография Ф.Елеонского, 1880. – 103 с. – С. 2.
13. Олійник В. Вольному – воля, п'яному – рай // “Дзеркало тижня. Україна” №21, 14 червня 2013.

14. Парфенов П. Письма о сельском хозяйстве Юго-Западного края // Русский вестник. – т.108. – М., 1873. – С. 142 – 172. – С. 151.
15. Первых Д.К. “Ты ему сивухи тычешь, а он тебе – рому”: об одной из форм межкультурного диалога периода Крымской войны // Алкоголь в России: материалы Четвертой Международной научно-практической конференции. (Иваново, 25 – 26 октября 2013). – Иваново: Филиал РГГУ в г.Иваново, 2013. – 272 с. – С. 10 – 15. – С. 11.
16. Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. – Казань: Молодые силы, 1913. – 282 с. (праця написана 1864 р.). – С. 4.
17. Сведения о питейных сборах в России. Составлены в Государственной Канцелярии по Отделению Государственной Экономии. – Ч.4. – С.-Пб.: Типография II-го Отделения Собственной Е.И.В.Кацелярии, 1860. – 476 с. – С. 1–3.
18. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – т.1. – Х.: ДВУ, 1925. – 318 с.
19. Статистическое описание Киевской губернии, изданное Тайным советником, Сенатором Иваном Фундуклеем. – Часть III. – СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1852. – 534 с. – с. 195.
20. Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. – СПб.: Типография В.Киршбаума, 1890. – 252 с. – С. 69.
21. Тищенко М. Боротьба київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права УАН. – Вип.2. 1926. – С. 198–216.
22. Центральний державний історичний архів України у м.Києві. (ЦДІАУК).
23. Шванебах П.Х. Наше податное дело. – СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1903. – 203 с. – С. 54.
24. Штепа П. Українець і москвин. – Дрогобич: Відродження, 2010. – 687 с. – С. 57.
25. Режим доступу: <http://partia-tr.ru/2013/09/o-ryanstve-i-trezvosti-v-sotsialno-filosofskih-vozzreniyah-predstaviteley-ideynyih-techeniy-perioda-pervogo-trezvennogo-dvizheniya-v-rossii.html>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Губицький Любомир Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук, Київський національний торговельно-економічний університет.

Наукові інтереси: історія українських земель у складі Російської імперії у I пол. XIX ст.

Мельник Ганна Мирославівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри країнознавства Київського славистичного університету.

Наукові інтереси: актуальні проблеми історії України XIX – XX ст.

УДК – 94 (477) “1950/70”

ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА 1950 – 1960-х років ПРО СЕЛЯНСЬКИЙ АГРАРНИЙ РУХ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ

Олександр ЖИТКОВ (Київ)

У дослідженні зроблено спробу встановити достовірність історичних фактів, об'єктивність і повноту висвітлення аграрного руху українського селянства в працях 1950 – 1960-х років, які з певних причин не потрапили в поле зору вітчизняної та зарубіжної історіографії.

Ключові слова: історична регіоналістика, селянський аграрний рух, Українська революція, вітчизняна історіографія, зарубіжна історіографія.

В данном исследовании предпринято попытку установить подлинность исторических фактов, объективность и полноту освещения аграрного движения украинского крестьянства в работах регионального характера 1950 – 1960-х годов, которые, в силу определенных причин, не исследовались в отечественной и зарубежной историографии.

Ключевые слова: историческая регионалистика, крестьянское аграрное движение, Украинская революция, отечественная историография, зарубежная историография.

The study attempts to establish the authenticity of historical facts, the objectivity and completeness of the reflection of Ukrainian peasantry agrarian movement in the works of 1950 – 1960s, which, for certain reason, did not get the attention of domestic and foreign historiography.

Keywords: historical regionalism, peasant agrarian movement, Ukrainian revolution, national historiography, foreign historiography.

Період лібералізації громадського життя в УРСР 1950-х – першої половини 1960-х років, більше відомий як “хрущовська відлига”, позначився послабленням впливу культу

особи Сталіна на суспільні відносини, відкриттям доступу до здійснення археографічної і дослідницької роботи, зростанням кількості наукових праць. До 40-річчя більшовицького жовтневого перевороту в УРСР було опубліковано декілька збірників документів і матеріалів, а також чимало узагальнювальних досліджень, присвячених цій події. На загальному фоні виділялися фундаментальні тематичні видання радянської історіографії: “Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине”, “Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.): Сборник документов и материалов”, тритомник “Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918 г.” [1].

Зусиллями працівників місцевих державних установ, обласних архівів та викладачів вищих навчальних закладів було підготовлено близько 20 тематичних збірок, які акумулювали документи, що відбивали суспільно-політичне життя в окремих регіонах України, у т. ч. селянський аграрний рух доби Української революції у Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Чернігівській, Харківській, Херсонській губерніях [2]. Водночас, аналіз змістовної частини праць показав, що перебільшувати їх археографічне значення не варто. У своїй масі, а це понад 70 % нагромадженого матеріалу, збірники склалися із типових, малоінформативних резолюцій і постанов Тимчасового уряду, витягів рішень губернських і повітових земств та окремих громадських організацій: селянських рад, виконкомів, земельних комітетів. Лише невелика частина наявних документів відповідала аграрно-селянській тематиці. Наприклад, у збірці “Борьба рабочих и крестьян за восстановление и укрепления Радянской власти на Селисаветградщині” (1957 р.) було вміщено 39 документів, котрі за хронологією збігалися з періодом найвищого пінесення аграрного селянського руху в цьому регіоні, але досліджувані події презентував лише витяг з постанови Новоград-Волинської сільської громади Казанківської волості Єлисаветградського повіту, опублікований у повітовому щотижневнику “Известия” 17. XI. 1917 року, про передачу поміщицьких, селянських відрубних, приватних наділів, орендованої землі в підпорядкування повітових і волостних земельних комітетів для її невідкладного розподілу серед незаможних господарств [3, с. 51 – 52].

Очікуваною подією стало прийняття ЦК КПУ рішення, яке “визрівало” від початку 1940-х років, про заснування в УРСР науково-теоретичного “товстого журналу” – аналогу союзних щомісячників “Вопросы истории”, “История СССР”, “История в школе” [4, с. 12]. Перший випуск “Українського історичного журналу”, а саме так було названо це видання, головний редактор підписав до друку 20 грудня 1957 року. УДЖ мав достатньо великий тираж 5000 примірників, і швидко набув популярності серед науковців та аматорів вітчизняної і всесвітньої історії [5, с. 56]. На його сторінках відповідно до класової схеми, котра утвердилася в історіографії Української СРР, висвітлювалася “перемога робітників і біднішого селянства, під керівництвом більшовицької партії над буржуазною Центральною Радою, Українською Державою П. Скоропадського та Директорією” [6, с. 84].

Селянський аграрний рух неодноразово досліджувався у вітчизняній історіографії. Зокрема, створення губернських та повітових виконкомів, селянських рад, земельних комітетів аналізувалося в працях відомих радянських істориків М. А. Рубача [7], Ю. М. Гамрецького [8, с. 86, 90, 91, 92 – 94], Ж. П. Тимченко [9], І. В. Хміля [10]. За доби української незалежності історіографія проблеми, як складова частина боротьби селянства за вирішення земельного питання, розглядалася Н. І. Земзюліною [11, с. 13 – 137]. Аграрна політика урядів УЦР, Гетьманату та Директорії була предметом дослідження Н. А. Ковальнової [12]. Історіографічний огляд наукових видань здійснила у 2010 році дослідниця Г. В. Салата [13]. Проте, в поле зору істориків своєчасно не потрапили ґрунтовні дисертаційні роботи О. М. Завальнюка та Ю. А. Хоптяра (1979 й 1990 рр.), наукові публікації і змістовні монографії написані дослідниками в останнє десятиліття [14].

У межах невеликої за обсягом наукової публікації нами поставлено за мету встановити достовірність виявлених історичних знань, об’єктивність і повноту викладу досліджуваних проблем, які з певних причин не були належним чином опрацьовані істориками або взагалі не потрапили в проблемне поле радянської та зарубіжної історіографії, доби короткочасної лібералізації 1950-х – 1960-х років в Українській РСР.

Аналіз архівних документів засвідчує, що за часом та інтенсивністю виступи були наймасовішими у трьох українських губерніях Правобережжя: Київській, Волинській та

Подільській – саме там, де дворянське землеволодіння складало в середньому близько 30% земельного фонду, а значна кількість земельної площі відводилася для потреб цукрових заводів, тобто не підпадала під вивласнення й розподіл серед малоземельного селянства [15, с. 15].

Так, змальовуючи загальні тенденції наростання селянських виступів у Київській губернії 1917 року, С. Х. Каган ретельно аналізує причини, які впливали на динаміку та форми селянських заворушень. В історичному нарисі “Аграрна революція на Київщині” окремий розділ автор присвятив дослідженню економічної основи, витокама “класової боротьби” в цьому регіоні. За підрахунками С. Х. Каган, на кожне селянське господарство в середньому припадало 3,1 десятини орної землі; на кожне поміщицьке господарство – 250 десятин землі. Якщо брати до уваги не лише польову землю, а й подвірне землеволодіння, то картина матиме такий вигляд: усіх видів селянської землі нараховувалося 3,3 десятини на двір, а на одне поміщицьке господарство припадало 660 десятин [16, с. 6].

Не випадково показники селянських хвилювань засвідчують, що в березні – червні 1917 року на Київщині мав місце 121 виступ, липні – серпні – 161, вересні – 52, жовтні – 98, а у листопаді – грудні – 208 виступів [17, с. 183, 185, 187, 188, 199]. Отже, з березня по грудень 1917 року в Київській губернії за нашими підрахунками, згідно з даними С.Х. Каган, мали місце 640 селянських виступів. Автор дотримується традиційних для радянської історіографії поглядів, стверджуючи, що заворушення сільськогосподарських робітників, які розгорнулися на Київщині навесні та влітку 1917 року й надали виступам селян організованості, мали вирішальний вплив на зміст їхніх вимог. Так, робітники, які працювали в панських економіях, почали обстоювати введення 8 годинного робочого дня, а на час збирання врожаю висунули новий ультимативний запит до поміщиків, а саме щодо оплати своєї праці третім снопом, третьою частиною отриманого на поміщицькому полі ужинку. Тобто форма протесту, як завжди, залежала від особливостей перебігу сезонних робіт та впливу страйкового робітничого руху, доволі поширеного на Київщині.

Велике значення мала боротьба селян за збереження лісів, порубка яких лісопромисловцями власниками й орендарями набула на початку літа 1917 року катастрофічних розмірів [17, с. 184]. С. Х. Каган наводить численні факти, які свідчать, що, з одного боку, селяни в багатьох волостях Київської губернії захищали ліси від хижацького винищення, встановлюючи круглодобові чергування, а з іншого боку, ті ж самі селяни через деякий час масово здійснювали порубку дерев [17, с. 188, 190]. Причиною цього негативного явища, на нашу думку, стали заклики радикальних політичних сил, зокрема більшовиків, до погромницьких дій, у той час, як Центральна рада намагалася увести селянську стихію в межі закону. Власне, на цей факт вказує й дослідниця, зазначаючи, що у жовтні 1917 року мирні форми селянських протестів переростали в погроми маєтків, самовільну конфіскацію худоби та реманенту, майна та домашньої утварі [17, с. 193].

С. Х. Каган дотримується традиційного поділу аграрної революції на два великих періоди, а межею між ними визнає жовтень 1917 року, тоді, коли селянський рух став масовим, а приріст селянських виступів, порівнюючи з вереснем, склав 88,8% [17, с. 188, 193]. У листопаді ці показники вже сягали 145,5% від загальної чисельності виступів, а показник розгромів поміщицьких маєтків, порівнюючи із жовтнем 1917 року, склав не менше, ніж 575 % [18, с. 197]. Неповні дані щодо 65 виступів селян у грудні 1917 року, які наводить у своїй публікації С. Каган, вказують на радикалізацію селянського руху, а саме – засвідчують захоплення економій та нерухомого майна – 5 випадків; розгромів економій – 16; часткових захоплень рухомого майна – 34; вигнання адміністрації з маєтку – 1; збройний опір властям – 6; виступи невизначеного змісту – 2 [17, с. 203].

Форми й методи селянських протестів на Київщині досліджував М. І. Берглезов. На підставі аналізу архівного матеріалу він виокремив такі форми протестного руху селянства: позбавлення посад управлінців; заходи з вивласнення землеволодінь священників; заборона власникам розпоряджатися землею і своїм майном; боротьба за підвищення оплати праці; обкладання поміщиків грошовим податком; вирубка поміщицького лісу; потрава посівів, сінокосів; відчуження майна; самовільне збирання врожаю за 3-й чи 4-й сніп; самовільне захоплення землі. Відповідно до матеріалів таблиці, складеної М. І. Берглезовим на основі документів Київського обласного держархіву, від

березня до жовтня 1917 року в Київській губернії відбулося 496 селянських виступів [18, с. 128].

В іншій публікації дослідника стверджується, що з березня по вересень 1917 р. в Київській губернії щомісячно реєструвалось 52 селянські виступи й лише в жовтні – 131. Тобто, заокруглення даних М. І. Берглезова за сім місяців 1917 року засвідчує 495 випадків протестного руху українських селян [19, с. 79]. Перевірити ці дані “усереднення”, запропоновані автором неможливо, оскільки М. І. Берглезов не зробив ніяких посилань на джерела. Однак, відповідно до матеріалів, використаних ним раніше, можна дійти висновку, що в березні відбулося три виступи селян, а далі у квітні – 33, травні й червні – 42, липні – 86, серпні – 101, вересні – 58 і в жовтні – 131 [19, с. 128].

Боротьба селян цієї ж губернії за землю в листопаді 1917 – січні 1918 рр. висвітлювалася в праці викладача Київського державного університету імені Т. Шевченка, доцента А. А. Вовка. На відміну від інших дослідників, він зосередився на спростуванні “есерівського міфу” про стихійність селянського руху. Автор наголошував на думці, що селянські повстання починалися, зазвичай, після прийняття відповідних рішень сільськими й волосними земельними комітетами, селянськими радами та з ініціативи по-більшовицьки налаштованих солдатів-фронтовиків. Автор подає це так: “Всупереч заборонам Центральної ради та її місцевих органів революційні земельні комітети і сільські ради вже на початку листопада 1917 р. описували маєтки, установлювали контроль над ними, забирали ключі від поміщицьких амбарів і складів, забороняли будь-які витрати зерна, посівного матеріалу і т. ін., розглядаючи це як захід швидше покінчити з поміщицьким землеволодінням” [20, с. 20].

Історіографічний аналіз наукової літератури дає підстави зазначити, що авторська версія не зовсім чітко висвітлює питання про зміст політики УЦР на етапі проголошення Третього Універсалу та підготовки земельного законодавства. Опубліковані в збірниках матеріалів документи свідчать, що Центральна рада намагалася призупинити розвал сільського господарства, який був неминучим в умовах самовільного вивласнення селянами землі та руйнації великих товарних господарств. Земельним комітетам, згідно відозвою Земельного секретарства УЦР, опублікованою 16 листопада 1917 року в газеті “Нова рада” доручалося: а) переписати в маєтках поміщиків робочу худобу, реманент та облікувати господарські будівлі; б) взяти під охорону господарства й пильнувати, “аби вони не обезцінювалися, щоб був забезпечений звичайний урожай тому, ... що все це належало народу України” [21, с. 445].

Для того, щоб заспокоїти селянство, у роз’ясненні Генерального Секретаріату, яке було опубліковане в листопаді 1917 року, наголошувалося, що в основу відповідних законів, котрі Центральна Рада доручила найближчим часом виробити урядовцям, покладено перехід поміщицьких, державних, церковних земель до трудового народу без викупу, шляхом здійснення її соціалізації через місцеві (повітові й волосні) земельні комітети [22, с. 449].

Дослідник А. А. Вовк марно доводив, що вивласнення поміщицької, церковної і кабінетської землі відбувалося організовано, як наслідок діяльності більшовиків у виконкомках, радах, земельних комітетах, й, насамкінець, під тиском фактів змушений був визнати, що авторитет мали УПСР і Селянська спілка, а хвилі повстань охопили в листопаді-грудні 1917 року майже всі села, волості й повіти Київської губернії та призвели до небачених раніше розгромів великих і дрібних поміщицьких маєтків та економій [20, с. 19].

Виявляючи причини радикального характеру селянського руху на Волині дослідники К. О. Кисельов та П. П. Москвін звернули увагу на близьке розміщення губернії до Південно-Західного фронту та стан землеволодіння й землекористування селянського двору як господарчої одиниці. За даними дореволюційної статистики, яка активно використовувалася істориками, у 1905 році на душу населення у Волинській губернії припадало усього 0, 9 десятини надільної землі [23, с. 8], а середній розмір наділу одного селянського двору становив 7,8 десятини [24, с. 106]. Особливо важливе значення для ведення господарства має наявність орної землі. Так, П. П. Москвін, спираючись на дані списку землевлаників й орендарів Волинської губернії станом на 1910 рік, виявив у власності селян 1 766 512 десятин землі й 78 835 десятин землі, орендованої в поміщиків. При чому, на одне малоземельне господарство на Волині в середньому припадало тільки 2,2 десятини [24, с. 107].

Суттєвим недоліком праці історика К. О. Кисельова “Селянський рух на Волині напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції” є відсутність обґрунтованої періодизації виступів селянства. Зокрема, дослідник уважав, що у Волинській губернії захоплення поміщицьких, церковних і кабінетських земель розпочалося у квітні 1917 року, а в травні вони вже набули широкого розмаху. Випереджаючи хід розвитку реальних подій, К. О. Кисельов наголошував, що в червні захоплення поміщицьких земель поширилися по всій Волинській губернії і перетворилися в масовий селянський рух. Але, автор не потурбувався про підтвердження свого висновку статистичним матеріалом, а обійшовся описом нападу селян на маєтки графа Бржевецького в Кременецькому повіті й інформацією з газети “Трудовая Волинь” про захоплення селянами землі в різних куточках Волинської губернії на початку літа 1917 року [23, с. 14].

Інший погляд обстоював дослідник О. Г. Михайлюк. Перші виступи селянства на Волині він датував травнем 1917 року і вказував на їхню досить м'яку форму: порубку дерев у поміщицьких лісах, потрави посівів збіжжя. У цей час захоплення земель, лісів, сінокосів мали місце лише в прифронтових повітах Волинської губернії. Найбільшу активність селяни тут виявляли в другій половині 1917 року, особливо після проголошення Корніловим ряду наказів, спрямованих на захист поміщицьких господарств та направлення до сіл озброєних армійських загонів для захисту поміщицьких економік.

Виокремлюючи головну ланку протестного руху українського селянства, О. Г. Михайлюк наголошував на тому, що найбільшу довіру на селі мали представницькі селянські організації: виконавчі комітети, сільські земельні комітети й сходи громад, які були “не засмічені різними угодовськими елементами” [25, с. 94]. Описуючи діяльність Волинського губернського земельного комітету й повітових земельних комітетів, автор відзначає, що там “засіли куркульсько-есерівські ставленники, [які] всіляко гальмували здійснення ленінського декрету про землю, оголошували себе прихильниками буржуазно-націоналістичної Центральної ради і її контрреволюційної політики в аграрному питанні” [25, с. 96].

Історик О. П. Огарін пов'язує найвище піднесення боротьби селянства Волині за землю зі створенням більшовицьких військово-революційних комітетів, які нібито розгорнули свою роботу серед селянства та стверджує, що виступами селян керували як більшовицькі організації, так й окремі агітатори, серед яких було багато солдат-фронтовиків. Примітно, що, окрім декількох фактів, наведених у публікації О. П. Огаріна, цей аспект питання по суті залишається не розкритим у його праці. Автор зовсім не згадує про вплив на селянство процесів українізації, діяльність на селі УПСР, Української селянської спілки, інших українських політичних партій та селянських організацій [26, с. 76, 118].

Серед публікацій загального характеру виокремимо монографічне дослідження Л. Є. Дешицького “Великий Жовтень на Волині”. У трьох розділах монографії головну увагу було приділено діяльності місцевих більшовицьких організацій серед робітників та селянства. Розкриваючи позиції РСДРП (б) щодо аграрного питання, автор висвітлював рішення Першого Волинського селянського з'їзду, прийняте 21 – 24 травня 1917 року. В ньому лунав колективний заклик до селян не порушувати прав приватної власності на землю до скликання Установчих зборів, ставилося на обговорення питання про аграрні хвилювання й захоплення селянами поміщицьких володінь у Кременецькому й Старокостянтинівському повітах та ін. Достатньо інформативними є його повідомлення про Другий губернський селянський з'їзд на Волині. Наведено типові факти, які демонструють активний характер діяльності в регіоні українських політичних партій, зокрема УПСР та УСДРП [27, с. 46 – 47, 95].

Омасовлення виступів селянства у Волинській губернії автор відносить до кінця травня – початку червня, а апогей, за його підрахунками, припадає на осінь 1917 року: якщо в червні відбулося 9 селянських виступів, у липні – 14, у серпні – 16, у вересні – 21, то у першій половині жовтня 1917 р. – 23 [27, с. 95].

Організаційною опорою революційних аграрних перетворень кінця 1917 – початку 1918 року Л. Є. Дешицький називає повітові з'їзди селян. Ці з'їзди, за його словами, “одностайно схвалювали ленінські декрети про мир і землю, рішуче засуджували ворожі дії контрреволюційної Центральної ради”. Проте, ніяких вагомих аргументів, які підтвердили б панування пробільшовицьких настроїв у середовищі селянства на Волині автор не надав [27, с. 162].

Селянський рух на Поділлі було ґрунтовно висвітлено в дисертації та публікаціях Н. І. Миронець. Вона ввела до наукового обігу маловідомий на той час джерельний матеріал, а саме: документи фондів Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, Вінницького облдержархіву, розкрила зміст та визначила інформативний потенціал неопублікованих документів Міністерства внутрішніх справ Тимчасового уряду та фондів виконавчого комітету рад робітничих і солдатських депутатів Вінниці, Проскурівського виконавчого комітету громадських організацій, Подільського губернського комісара, Вінницького окружного суду та прокурора Одеської судової палати, місцевих періодичних видань [28], котрі й склали основу її численних досліджень аграрного руху на Поділлі [29].

Визначаючи специфіку соціальної боротьби в Подільській губернії, Н. І. Миронець прийшла до висновку, що селянство спрямовувало основні зусилля на захоплення поміщицької землі, а характер його виступів у різні періоди мав задану обставинами революційного часу динаміку: якщо весною та влітку переважали мирні вимоги та попередження, то восени розпочалися погроми поміщицьких економік і розорювання поміщицької землі. Так, у вересні 1917 року на погромницькі виступи селянства припадало 57,2 %, а в жовтні – 61,2 % усіх відомих випадків [30, с. 78]. Лише з березня по жовтень 1917 року Н. І. Миронець, спираючись на дані різноманітних джерел нарахувала в Подільській губернії 1177 селянських заворушень [31, с. 15, 20].

Аграрний селянський рух на Катеринославщині 1917 року висвітлювався в брошурі М. О. Мацегори. Автор обґрунтовує труднощі діяльності місцевих організацій РСДРП (б) серед “несвідомих селян” активною позицією, яку займали в регіоні Партія Соціалістів-Революціонерів (далі ПСР) та УПСР [33, с. 8 – 9, 19]. Однак, його твердження про успіхи більшовиків у боротьбі за селянство, особливо після усунення заколоту генерала Л. Корнілова, не відповідають дійсності [32, с. 29 – 32]. Це підтверджується виступом солдата-більшовика Мунтяна 12 липня 1917 року на загальних зборах ради солдатських депутатів 228 піхотного запасного полку, дислокованого в Катеринославі. Він (Мунтян) припустив, що селяни не були схильні голосувати на виборах до Установчих зборів за РСДРП (б) та підтримувати в майбутньому її аграрну програму [33, арк. 3]. Як свідчать результати анкети більшовицької фракції II Всеросійського з’їзду рад, серед 400 обранців Катеринославської об’єднаної ради робітничих і солдатських депутатів було лише 70 представників місцевих організацій РСДРП (б) [34, с. 267 – 268]. Тому, про їхній переважальний вплив у регіоні, особливо на селі, де за свідченнями Ісака Прохоровича Мазепи, наведеними в праці “Україна в огні і бурі революції: 1917 – 1921”, у цей час активну позицію займали російські меншовики та есери, а наприкінці літа – початку осені 1917 року під впливом національного пробудження селянства розпочався процес “українізації” партійного життя, зростання ролі УПСР та Селянського союзу [35, с. 53 – 55]. Так, зусиллями майже 500 делегатів Катеринославського губернського селянського з’їзду, який відбувся 13 – 15 серпня 1917 року, було прийнято ухвалу “Про організацію селянства”, в котрій першим пунктом ставилося завдання “об’єднати трудове селянство Катеринославщини в Всеукраїнську Селянську Спілку з її законодавчими органами радами селянських депутатів” [36, с. 2].

Досліджуючи боротьбу політичних сил навколо аграрного питання на Катеринославщині, сучасна дослідниця Н. А. Ковальова прийшла до висновку, що найбільшого поширення в Катеринославській губернії набули навесні – влітку 1917 р. “селянські союзи” – організації селянства, котрі перебували під впливом загальноросійської партії соціалістів-революціонерів (ПСР – О. Ж.). Станом на 1 серпня 1917 року на Катеринославщині існували губернський, 8 повітових (в усіх повітах), 517 сільських і волосних комітетів селянських союзів [37, с. 162]. Українські есери навесні 1917 року не могли опанувати інтереси селянства ще й тому, що їхня програма була розрахована на без – та малоземельні верстви сільського населення, а на Катеринославщині був значний прошарок заможного селянства, якому належало 22,5 % всієї землі, наголошує дослідниця [37, с. 163]. Проте, уже на наступній сторінці статті Н. А. Ковальової зазначається, що тоді ж у серпні 1917 р. аграрна програма російських есерів, яка “була побудована на містичній вірі в революційність селянства”, почала втрачати прихильників, а вже у вересні селянство всієї губернії перейшло на позиції Всеукраїнської селянської спілки [37, с. 164].

Стосовно партійної програми ПСР, орієнтованої на відродження общинного землеволодіння в передільній общині, зазначимо: вона не стільки приваблювала, як відштовхувала заможне селянство в Україні, що у своїй масі схилилося до підтримки правих політичних партій, котрі влітку 1917 року в програмі УХДП задекларували свою прихильність до приватної форми землеволодіння в Україні, або, принаймні, як альтернативу визнавали право викупу державним банком земельної власності при проведенні аграрної реформи в УНР.

Подальший історіографічний аналіз стверджує нас у думці, що перебіг селянських виступів досить широко висвітлювався в інших регіонах України: на Харківщині у публікаціях та монографії П.Ф. Решодька [38], на Полтавщині – у монографії С.О. Данішева та статті С.П. Литвиненка [39], на Півдні України – у дослідженнях В.М. Немченка, невеликих за обсягом наукових розвідках М.Д. Свічарської та І.І. Печериці [40]. Сильні і слабкі сторони праць цих авторів у головному отримали виважену оцінку в радянській і сучасній українській історіографії [41].

Отже, історична регіоналістика 1950 – 1960-х років демонструвала своєрідну дихотомію потрактування теоретичних й емпіричних начал боротьби українського селянства за землю в рамках класового концепту здійснення перевороту в Росії 1917 р., захоплення більшовиками влади в Україні. Радянським історикам удалося акумулювати в низці досліджень значний фактичний матеріал, який характеризував особливості вирішення земельного питання на регіональному рівні у площині реалізації т. зв. “чорного переділу”.

Водночас, ідеологічна обмеженість, партикулярність постановки проблеми вирішення аграрного питання в історіографії 1920-х – 1990-х років фактично витіснили з історичного поля дослідження вузлові питання стосовно участі українських політичних партій, державних інститутцій (Генерального Секретаріату, Секретарства земельних справ, повітових земельних комітетів й народних рад) у вирішенні поземельного питання в Україні доби УНР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине (Сборник документов и материалов): Под ред. С. М. Королевского. – К.: Государственное издательство политической литературы УССР, 1951. – 509 с.; Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.): Сборник документов и материалов. – К.: Госполитиздат УССР, 1962. – 757 с.; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов. В 3-х томах. / Сост. И. В. Демкин, А. З. Мищенко, С. О. Розин и др. – К.: Госполитиздат, УССР, 1957. – Т. I. – 877 с.; – Т. II. – 721 с.; – Т. III. – 998 с.

2. Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 – февраль 1918). Сборник документов и материалов. – К.: Госполитиздат, 1957. – 660 с.; Борьба трудящихся Вольны за власть Советов (март 1917 – декабрь 1920). Сборник документов и материалов. – Житомир, Облиздательство, 1957. – 480 с.; Борьба за власть Рад на Поділлі (березень 1917 р. – лютий 1918 р.): Документи й матеріали. – Хмельницький, 1957. – 306 с.; Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917 – 1920 гг.): Сборник документов и материалов. – Полтава, 1957. – 226 с.; Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917 – 1919 гг.): Сборник документов и материалов. – Чернигов, 1957. – 474 с.; Борьба робітників і селян за встановлення і зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917 – 1920 рр.): Збірник документів і матеріалів. За ред. М. О. Гавриленко. – Кіровоград: Кіровоградське обласне видавництво, 1957. – 350 с.; В борьбе за Октябрь (март 1917 – январь 1918). Сборник документов и материалов об участии трудящихся Одессы в борьбе за установление Советской власти. – Одесса, Одесское областное издательство, 1957. – 180 с.

3. Борьба робітників і селян за встановлення й зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917 – 1920 рр.). Збірник документів і матеріалів: ред. Д. М. Волчанський. – Кіровоград, Кіровоградське обласне видавництво, 1957. – 350 с.

4. Див. Коваль М. В. Флагман вітчизняної історіографії / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1997. – № 4. – С. 11 – 19.

5. Удод О. А. Розробка проблем теорії та методології історичної науки на сторінках “Українського історичного журналу” (1957 – 2007 рр.) / О. А. Удод // Укр. іст. журн. – 2007. – № 6. – С. 55 – 67.

6. Бойко О. Д. Проблеми історії Української революції (1917 – 1921 рр.) в “Українському історичному журналі” / О. Д. Бойко // – Укр. іст. журн. – 2007. – № 6. – С. 82 – 93.

7. Рубач М. А. Створення земельних комітетів на Україні в 1917 р. / М. А. Рубач. // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. – К.: Видавництво АН УРСР, 1973. – С. 22 – 40.

8. Гамрецький Ю. М. Радянська історіографія про селянство України в 1917 р. / Ю. М. Гамрецький. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Республіканський міжвідомчий збірник. – Випуск 3. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 82 – 109.
9. Тимченко Ж. П. / Ж. П. Тимченко. Організація земельних комітетів на Україні в 1917 р. // У боротьбі за Жовтень. – К., Держвидав, 1981. – С. 52 – 70.
10. Хміль І. В. Організації селянства в період підготовки і проведення соціалістичної революції / І. В. Хміль // Укр. іст. журн – 1982. – № 11. – С. 50 – 60.
11. Земзюліна Н. І. Селянське питання в Україні 1917 – 1918 рр. (Історіографія проблеми): дис...канд. іст. наук: 07.00.06 / Наталія Іванівна Земзюліна: Київський університет імені Тараса Шевченка. – К., 1998. – 208 с.
12. Ковальова Н. А. Аграрна політика українських національних урядів (1917 – 1921 рр.): дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Наталія Анатоліївна Ковальова: Дніпропетровський державний університет імені О. Гончара – Дніпропетровськ, 1999. – 185 с.
13. Салата Г. В. Аграрна політика українських національних урядів (1917 – 1920 рр.): Історіографія: дис...канд. іст. наук: 07.00.06 / Галина Володимирівна Салата: Київський Славистичний університет. – К., 2010. – 201 с.
14. Завальнюк А. М. Крестьянское аграрное движение на Правобережной Украине (март 1917 – январь 1918 г.): дис...канд. ист. наук: 07.00.02 / Александр Михайлович Завальнюк: Киевский государственный педагогический институт им. А. М. Горького. – К., 1979. – 221 с.; Хоптяр Ю. А. Крестьянское движение на Левобережной Украине (март 1917 – январь 1918 гг.): дис...канд. ист. наук. / Юрий Алексеевич Хоптяр: Киевский Ордена Ленина и Ордена Октябрьской революции государственный университет им. Т. Г. Шевченко – Киев, 1990. – 224 с.; Його ж. Селянський рух в Лівобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.) / Ю. А. Хоптяр. – Камянець – Подільський: ПП “Медобори – 2006”, – 2010. – 208 с.; Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Мороз А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.) / Н. Ковальова, С. Корновенко, Б. Малиновський, О. Михайлюк, А. Мороз. – Черкаси: “Ант”, – 2007. – 280 с. та ін.
15. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения социалистической революции / М. А. Рубач – К.: Изд. АН Украинской ССР, 1956. – 459 с.
16. Каган С. Аграрная революция на Киевщине. К вопросу о социальных и политических процессах на селе. (Из материалов, собранных и изученных Губернским комитетом КП(б)У на Киевщине) / С. Каган. – Киев, Государственное Издательство Украины, 1923. – 69 с.
17. Каган С. Х. Селянський рух на Київщині у вересні – грудні 1917 р. / С. Х. Каган // З історії боротьби за встановлення радянської влади на Україні. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1957. – С. 179 – 203.
18. Берглезов Н. И. Борьба периферийных большевистских организаций Киевщины за крестьянские массы в 1917 г. / Н. И. Берглезов // К 40 – летию Советской власти на Украине: сборник статей кафедры марксизма-ленинизма Киевского государственного института физической культуры. – К.: Б. В., 1957. – С. 114 – 137.
19. Берглезов Н. И. Из истории борьбы большевистских организаций Киевщины за солдатские и крестьянские массы в 1917 году / Н. И. Берглезов // Некоторые вопросы марксистско-ленинской теории. Сборник статей. – К.: Издательство Киевского университета, 1968. – С. 67 – 83.
20. Вовк А. А. Боротьба селян Київської губернії за здійснення ленінського декрету про землю (листопад 1917 – січень 1918 р.) / А. А. Вовк // Вісник Київського університету №2. – Серія історії та філософії. – Вип. 1. – К.: Видавництво Київського університету, 1959. – С. 17 – 31.
21. Відозва Земельного секретарства 14 листопада 1917 р. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Том. 1. За ред. В. А. Смолія. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 444 – 445.
22. Роз'яснення Генерального Секретаріату з земельного питання, викладеного в Третьому Універсалі // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Том. 1. За ред. В. А. Смолія. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 449 – 450
23. Див. Кисельов К. О. Селянський рух на Волині напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції / К. О. Кисельов // Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту імені І. Франка. – Том IV. – Сер. Суспільних наук. – Житомир, 1957. – С. 5 – 21.
24. Москвін П. П. Становище селян Волині напередодні Жовтня 1917 р. / П. П. Москвін. // Український історичний журнал. – 1966. – № 5. – С. 105 – 110.
25. Михайлюк О. Г. Селянський рух на Волині в 1917 році. / О. Г. Михайлюк. // Наукові записки Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки. – Том. VII. – Сер. Суспільні науки. – Луцьк, Волинське обласне видавництво, 1957. – С. 89 – 100.
26. Огарін Д. А. Боротьба селян Волині за здійснення ленінського декрету про землю / Д. А. Огарін – Укр. іст. журн. – 1963. – №1. – С. 76 – 79.

27. Дециньський Л. Є. Великий Жовтень на Волині / Л. Є. Дециньський. – Львів: Вища школа, 1977. – 183 с.
28. Див. Миронець Н. Джерела з історії селянського руху на Поділлі напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень – жовтень 1917 р.) / Н. Миронець // Науково-інформативний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1965. – № 3. – С. 59 – 63.
29. Миронець Н. І. Боротьба селянства Поділля за землю в 1917 р. (Березень – червень 1917 р.) / Н. І. Миронець. // Питання історії народів СРСР. – 1965. – Вип. 1. – С. 16 – 264; Миронець Н. І. Революційний селянський рух на Поділлі в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції. / Н. І. Миронець. // Матеріали Другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, Б. В., 1968. – С. 25 – 28; Миронець Н. І., Стеценко А. С. Роль селянських виконавчих та земельних комітетів у революційній боротьбі селянства Поділля за землю в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень – жовтень 1917 р.) / Н. І. Миронець, А. С. Стеценко // Питання історії народів СРСР. – 1966. – Вип. 2. – С. 11 – 19.
30. Миронець Н. І. Селянські повстання на Поділлі у вересні – жовтні 1917 р. / Н. І. Миронець // Укр. іст. журн. – 1965. – № 2. – С. 72 – 78.
31. Миронець Н. І. Революционное крестьянское движение на Подолии накануне Великой Октябрьской социалистической революции (март – октябрь 1917 года): Автореф. дис... канд. ист. наук. / Миронець Н. І.; КГУ ім. Тараса Шевченка. – Київ, 1965. – 23 с.
32. Мацегора М. О. Боротьба більшовиків Катеринославщини за селянські маси в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції / Н. А. Мацегора. – Дніпропетровськ: Б. В., 1957. – 44 с.
33. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 24, – Оп. 1, – Спр. 239, – Арк. 3.
34. Второй Всероссийский съезд Советов рабочих и солдатских депутатов трудящихся: Сб. документов. – М.: Госполитиздат, 1957. – 628 с.
35. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції: 1917 – 1921. – Т. 1. / Мазепа І. – Мюнхен: Видавництво “Прометей”, 1950. – 210 с.
36. Робітничая газета – 1917 р. – 20 серп. – С. 2.
37. Ковальова Н. А. Політична боротьба навколо аграрного питання на Катеринославщині в 1917 р. // Історія та культура Подніпров'я. Зб. наукових праць. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, 1998. – С. 161 – 167.
38. Решодько П. Ф. Боротьба більшовиків Харківської губернії за селянські маси в період підготовки збройного повстання. Липень – жовтень 1917 р. / П. Ф. Решодько // Наукові праці з історії КПРС. – 1969. – Вип. 33. – С. 26 – 37; Решодько П. Ф. Борьба большевиков Харьковщины за крестьянские массы в период мирного развития революции (март – июнь 1917 года) / П. Ф. Решодько // Учен. зап. Харьков. ун-та. – 1963. – Т. 139. – Труды опорной кафедры истории КПСС. – Т. 2 – С. 71 – 85; Решодько П. Ф. Борьба крестьян Харьковской губернии за землю в 1917 году / П. Ф. Решодько // Учен. зап. Харьков. ун-та. – 1964. – Т. 145. – Труды кафедры истории КПСС. – Т. 2 – С. 168 – 181; Решодько П. Ф. Демонстрація селян Сумського повіту Харківської губернії від 20 серпня 1917 року) / П. Ф. Решодько // Питання історії народів СРСР. – 1970. – Вип. 9. – С. 164 – 166; П. Ф. Решодько Селянський рух в Харківській губернії (березень 1917 – січень 1918 р.) / П. Ф. Решодько. – Х.: Видавництво Харківського університету, 1972. – 170 с.
39. Данішев С. О. Великий Жовтень на Полтавщині (1917 – березень 1918 / С. О. Данішев – Харків, “Прапор”, 1969. – 236 с.; Литвиненко С. П. З історії революційної боротьби селянства Полтавщини в період підготовки Великого Жовтня / С. П. Литвиненко // Укр. іст. журн. – 1973 – № 12. – С. 89 – 96.
40. Немченко В. М. До питання про характер поземельних відносин напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції на півдні України / В. М. Немченко // Питання історії народів РСР. – 1973. – Вип. 16. – С. 111 – 119; Немченко В. М. Селянський рух на півдні України напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції / В. М. Немченко // Праці Одес. ун-ту. – 1957. – Т. 147. Сер. сусп. наук. – Вип. 2. – С. 259 – 276; Немченко В. М. Трудяще селянство – союзник робітничого класу в боротьбі за перемогу пролетарської революції (за матеріалами Півдня України) / В. М. Немченко // Праці Одес. ун-ту. – 1962. – Т. 152. – Сер. іст. наук. – Вип. 8. – С. 124 – 130; Свічарська М. Д. Боротьба більшовиків за створення політичного союзу робітничого класу з селянсько-солдатськими масами на Одещині в період мирного розвитку революції (Берез. – лип. 1917) / М. Д. Свічарська // Праці Одес. ун-ту. – 1962. – Т. 152. – Сер. іст. наук. – Вип. 8. – С. 135 – 143; Печериця І. І. Діяльність більшовиків півдня України по зміцненню союзу робітничого класу та селянства в березні – жовтні 1917 р. / І. І. Печериця // Укр. іст. журн. – 1967. – № 10. – С. 82 – 86.
41. Гамрецький Ю. М. Радянська історіографія селянського руху на Україні в 1917 р. / Ю. М. Гамрецький // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Вип. 1. К.: Наукова думка, 1967. – С. 56 – 75; Гамрецький Ю. М. Радянська історіографія про селянство України в 1917 р. / Ю. М. Гамрецький // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип. 3. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 82 – 109; Житков О. А. Дослідження соціальних аспектів селянського руху Півдня України доби

революції: до історіографії проблеми / О. А. Житков // Південь України у вітчизняній історії. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса 22 – 23 листопада 2012 року. – Одеса, “Астропринт” – 2012. – С. 65 – 69.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Житков Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: вітчизняна та зарубіжна історіографія наукових студій аграрних відносин першої чверті ХХ століття в Україні.

УДК – 94 (477 - 25) “192”

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УАПЦ У КИЄВІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х років

Олеся ЖИТКОВА (Київ)

У публікації подано історію утворення Української автокефальної православної церкви в 1917 – 1921 рр., проаналізовано особливості її видавничої діяльності в м. Києві в першій половині 1920-х рр.

Ключові слова: Українська автокефальна православна церква, автокефалія, видавничі діяльність, документи Української автокефальної православної церкви, православна періодична преса, богослужбова література.

В публікації представлена історія створення Української автокефальної православної церкви в 1917 – 1921 гг., проаналізовані особливості її видавничої діяльності в м. Києві в першій половині 1920-х гг.

Ключевые слова: Украинская автокефальная православная церковь, автокефалия, издательская деятельность, документы Украинской автокефальной православной церкви, православная периодическая пресса, богослужбная литература.

The publication deals with the history of the formation of The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in 1917-1921, there are analyzed the peculiarities of its publishing activity in Kyiv in the first half of the 1920s.

Keywords: The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, autocephaly, publishing activity, UAOC documents, orthodox periodical press, liturgical literature.

Становлення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) слугує яскравим прикладом поширення ідей створення національної церкви. Видавничі діяльність церкви у м. Києві на початку 1920-х рр. ілюструє найбільш репрезентативний метод її популяризації серед населення в регіональному аспекті.

Серед сучасних українських історичних праць питанню формування засад взаємовідносин держави та церкви в УСРР – УРСР присвячена монографія В. Пашенка та А. Киридон. “Більшовицька держава і православна церква в Україні в 1917 – 1930 рр.”. У ній на прикладі функціонування різних православних течій, у тому числі й УАПЦ, подано основні тенденції розвитку українського національного церковного руху та розкрито механізми впливу на нього радянської тоталітарної системи. Аналогічне проблемне коло окреслено й у дисертаційних дослідженнях А. Киридон (“Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917 – 1930-ті роки)”) і О.Ткачук (“Український церковно-православних рух 1917 – 1921 рр.”).

У монографії “Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.)” О.Ігнатуша в ретроспективі розглянув передумови виникнення відцентрових позицій у православній церкві та особливості цього процесу в першій половині ХХ ст. на українських теренах. Розглядаючи специфіку становлення православ'я в Україні на початку ХХ ст., дослідник проаналізував також і становлення УАПЦ та її діяльність, у тому числі й щодо публікації друкованих видань.

Проблемі власне видавничої діяльності православних конфесій в Україні протягом майже всього ХХ ст. присвячена стаття І. Жердевої “Видавничі проекти православних конфесій України у 20-ті – 80-ті роки ХХ ст. як фактор формування сучасної традиції”. У ній подаються відомості про поширення друкованого слова в громадах УАПЦ у рамках загальної характеристики періоду 1920-х рр.

Серед доробку українських істориків в еміграції важливим є ґрунтовне дослідження І. Власовського “Нарис історії Української Православної Церкви” в 4-х томах. Аналізу

автокефального православного руху впродовж 1920-х рр., його специфіці в м. Києві присвячена перша частина четвертого тому названої праці.

Джерельною базою дослідження виступають архівні матеріали, котрі роковують становище УАПЦ у м. Києві, її взаємовідносини з радянською владою в контексті видавничої діяльності: це, зокрема, документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) Фонду №3984 “Українська автокефальна православна церква”. У справах описів №1 та №3 зібрані дані щодо листування ВПЦР зі світською владою, офіційні документи та періодика УАПЦ.

Варто зазначити, що окремих праць, присвячених видавничій діяльності УАПЦ у межах території м. Києва нами виявлено не було, а тому вважаємо актуальним дослідити власне цей фрагмент з історії православної церкви в УСРР початку ХХ ст., попередньо подавши загальні відомості про організаційне становлення УАПЦ протягом 1917 – 1921 рр.

Особливістю становища православ'я в Україні та м. Києві впродовж 1920-х рр. є становлення національної церкви – Української автокефальної православної церкви. Автокефальний рух на українських теренах утвердився ще в ході української національної революції 1917 – 1921 рр. унаслідок поширення ідей демократизації, національного оформлення української православної церкви та виходу її з-під влади Російської Православної церкви. Так, 1917 р. відбуваються пастирські зібрання по містах. Зокрема, в м. Києві на одному з таких зібрань було обрано “Виконавчий Комітет духовенства і мирян міста Києва” [1, с. 11]. Весною і влітку 1917 р. відбулися з'їзди по всіх єпархіях України. На Київському єпархіальному з'їзді, окрім іншого, створили Комісію по скликанню Всеукраїнського Церковного Собору [1, с. 14]. А вже в листопаді 1917 р. була створена Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР) на чолі з О. Маричівом. Вона розглядалася як тимчасовий орган для скликання й до скликання Всеукраїнського Собору [1, с. 15]. Три сесії собору, котрі проходили протягом 1918 р., не принесли конкретних результатів для організації автокефальної української православної церкви [1, с. 36]. Позитивні зміни спостерігаються лише з 1919 р.: після приходу до влади Директорії Української Народної Республіки одним з перших її законодавчих актів був “Закон 1 січня 1919 року про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви”, яким проголошувалася незалежність і автокефальність Української Православної Церкви [1, с. 62]. У той же час більшу частину України, в тому числі й Київщину, захопили більшовики. За період їхнього перебування в Києві було створено ряд парафій УАПЦ: Старокиївську при Соборі Св. Софії, Печерську при Соборі Св. Миколая, Подільську при соборі Св. Апостола Андрія Первозванного та Либідську при церкві Св. Пророка Іллі [2, арк. 2].

Денікінська окупація перервала активізацію українського автокефального руху, проте вже після поновлення більшовицької влади в Києві в березні 1919 р. було створено перший український релігійний гурток. У квітні 1919 р. на одному із зібрань це об'єднання проголосило себе Всеукраїнською Православною Церковною Радою (ВПЦР) нового складу [3, с. 11], головою якої обрали М. Мороза, а заступником – В. Липківського [1, с. 73].

Остаточне встановлення радянської влади в Україні сприяло поширенню діяльності УАПЦ. Як зазначає А. Киридон, на початковому етапі, а саме протягом 1919 – 1921 рр., більшовики прагнули використати УАПЦ для розколу РПЦ і, крім того, хотіли отримати підтримку українського населення [4, с. 21]. В умовах наростаючого конфлікту УАПЦ і РПЦ, котрий підігрівали партійно-державні органи, 5 травня 1920 р. ВПЦР проголосила православну церкву в Україні “автокефальною (незалежною) і соборно правовою” [1, с. 87].

14 – 30 жовтня 1921 р. відбувся Перший Всеукраїнський православний собор. Він підтвердив постанову ВПЦР від 5 травня 1920 р. про автокефалію Української православної церкви [5, с. 68] та її соборноправний устрій. На соборі обрали та висвятили національну церковну ієрархію на чолі з митрополитом В. Липківським, започаткували виборні органи керівництва церковними справами, окреслили ідеологічні засади УАПЦ та способи її розвитку [3, с. 13]. Проведення собору завершило інституціоналізацію УАПЦ. Так, одним із важливих, на нашу думку, було завдання поширення ідей УАПЦ серед населення.

Найбільш популярним та дієвим методом поширення автокефалії протягом 1920-х рр. була видавнича діяльність: через публікацію багатьох своїх нормативних документів, богослужбових творів та їхніх перекладів, УАПЦ підтверджувала тезу про реформування церкви [6, с. 273].

Уже в 1920 році в Києві надрукували документацію, котра мала велике значення для утвердження організаційної структури церкви: згідно з архівними даними, ВПЦР надіслала прохання до Білоцерківської православної патріархальної ради про видання “Статуту Всеукраїнської Спільки Православних парафій” у кількості 1 тис. примірників, “Статуту Українських парафій” у кількості 2 тис. примірників тощо [7, арк. 10].

1921 року були опубліковані та поширені серед духовенства й мирян “Ухвали Предсоборного з’їзду представників сільських православних парафій волостей Київської округи, що відбувся 27 – 29 березня н.с. 1921 року в м.Києві” [8, арк. 8-9 зв.], “Ухвали Українського православного церковного Собору Київщини, що відбувся 22 – 26 травня 1921 р. у м.Києві” [9, арк. 1], котрі окреслювали коло необхідних для вирішення внутрішньоцерковних питань, а також забезпечували організаційне оформлення церковних громад м. Києва. В “Ухвалях Предсоборного з’їзду представників сільських православних парафій волостей Київської округи, що відбувся 27-29 березня н.с. 1921 року в м. Києві”, окрім іншого, розглядалася також і фінансова сфера: зазначалося, що кожна українська парафія мала внести до скарбниці ВПЦР щомісячно, починаючи з 1 січня 1921 р., добровільні членські внески в розмірі 5% сум з бюджету парафії за попередній місяць [8, арк. 9 зв.]. Певна частина цих коштів витрачалася Церковною Радою на випуск друкованої продукції.

У той же час видали “Інструкцію по скликанню Всеукраїнського Православного Церковного Собору” [10, арк. 1-1 зв.], котра окреслювала порядок обрання повітовими зібраннями виборних на Всеукраїнський Православний Церковний Собор. Разом із вищевказаним документом була опублікована й “Інструкція волосним церковним радам” [10, арк. 4 – 4 зв.], яка містила відомості про систему створення рад, визначала межі їх компетенції та порядок їхньої роботи.

1921 року опубліковано “Діяння Всеукраїнського православного церковного Собору в м. Києві 14 – 30 жовтня н.с. 1921 р.”, перевидання яких було здійснене згодом 1927 р. [6, с. 273]. Таким чином, уже на початку двадцятих років УАПЦ розпочала активну публікацію церковних документів, які забезпечували структурне оформлення усіх сфер діяльності церкви.

Важливим питанням для новоствореної УАПЦ був переклад та публікація богослужбових книг. ВПЦР, окрім іншого, за одне з головних завдань ставила “якнайскоріше перевести вживання на Божих службах живої української народної мови” [11, арк. 31]. Утілювати в життя цю тезу розпочали окремі священики, у тому числі й члени ВПЦР. Так, наприклад, в одному зі звітів “До Софіївської парафіяльної ради” зазначається, що для першої української служби 9 травня 1919 р. В. Липківський переклав ряд молитов українською мовою, те ж саме зробив і Н. Шараївський для церковної служби на Зелені свята. Уже з травня 1919 р. при ВПЦР була заснована перекладна комісія [11, арк. 31]. Ця інституція відразу розпочала активну роботу: у проханні ВПЦР до Білоцерківської православної патріархальної ради про друк богослужбових книг були зазначені “Молитовник з співами в церкві” у 10 тис. примірниках та “Часловець” у 5 тис. примірниках [7, арк. 10]. Пізніше в “Ухвалях Предсоборного з’їзду представників сільських православних парафій волостей Київської округи, що відбувся 27 – 29 березня н.с. 1921 року в м. Києві”, однією із важливих також визначалася теза про необхідність перекладу “всіх богослужбових книжок українською мовою” задля поширення православної віри [8, арк. 9 зв.]. Протягом 1919 – 1921 рр. було відредаговано та підготовлено до друку такі україномовні переклади: “Біблійна історія”, “Книга діянь апостольських”, “Літургія Іоанна Золотоустого”, “Молитовник”, “Часловець”, книги тропарів та кондаків недільних і великих свят [6, с. 273].

Після інституційного оформлення УАПЦ отримала змогу ширше розгорнути свою діяльність. Так, на підставі ухвали Микільських Великих зборів ВПЦР у червні 1923 р. було створено видавництво ВПЦР [12, арк. 7]. Для координації його діяльності при Церковній Раді створили окремий відділ з трьох членів Малої Ради ВПЦР та Видавничу Раду, до складу якої увійшли фахівці з перекладної комісії ВПЦР та науково-богослужбової частини. Відділ мав широкий спектр функцій, серед яких були: обрання текстів для друку, їхнього редагування, укладення угод з авторами та друкарнями, слідкування за дотриманням авторського права, отримання від радянської влади дозволу на друк, підбір шрифту, обкладинки, а також закупівля паперу та інших необхідних матеріалів. При Відділі створювалася книжкова комора, котра займалася продажем книг.

При потребі планувалося подібні комори створити й в інших містах України. Відтак, УАПЦ отримала змогу налагодити систему видання церковної літератури.

Поряд із документацією та богослужбовими книгами, керівництво УАПЦ приділяло велику увагу публікації періодичних видань. ВПЦР, як керівний орган УАПЦ, 10 березня 1920 р. подала звернення до Відділу друку й пропаганди при Всеукраїнській з проханням дозволити друкувати часопис “Українська церква”. Радянська влада, проте, відмовила в публікації цього періодичного видання [2, арк. 16]. Тому протягом 1920 – 1922 рр. інформаційне бюро ВПЦР видавало машинописним способом газету “Оголошення Інформаційного бюро ВПЦР”. До 25 лютого 1922 р. було видруковано 38 номерів цього видання [6, с. 275].

З 1921 р. розпочали випускати інформаційний бюлетень “Вісті Всеукраїнської православної церковної ради”, у складі якого видавалися також і вищевказані “Оголошення” [6, с. 275]. Наприклад, надруковані у “Вістях ВПЦР” за 8 жовтня 1922 р. [13, арк. 12 – 15 зв.] матеріали розміщені в 11 розділах, котрі подають відомості про організаційні моменти діяльності УАПЦ (розділи під заголовками “Великі покрівські збори ВПЦР”, “Чергові збори Малої ради”), про зміни в керівництві парафіями та про розвиток власне парафій на місцях (розділи “Новий єпископ Української автокефальної православної церкви”, “Український церковний визвольний рух на Полтавщині”, “Запоріжжя”), а також про задекларовані зміни у проведенні богослужінь (розділ “Нові українські твори церковного співу”). Важливим, на нашу думку, є поміщений у “Вістях” “Лист ВПЦР до редакції часописів”, у якому закликалося не трактувати церковний рух як політичний. Таким чином, керівництво УАПЦ намагалося утверджувати політику лояльності до світської влади, аби церква мала змогу й надалі проводити свою діяльність. Подібними за змістом були й “Вісті ВПЦР” за наступний 1923 р. [13, арк. 16 – 18 зв.]. Так, тут була опублікована стаття “Про церковні реформи”, автор якої закликав активізувати переклад богослужбових книг українською мовою. У дописах “Вісті з Чернігівщини”, “Заснування української парафії на Деміївці” подавалася інформація про утворення нових парафій та функціонування старих. Тут же – у розділах “Заява Київської крайцеради до Київського губфінвідділу в справі оподаткування патентним податком священнослужителів”, “Затвердження умови на користування Софіївського собору”, “Роз’яснення Київського губліквідкому на запитання автокефаліста” – окреслювалися особливості взаємовідносин УАПЦ з владними структурами. Отже, офіційний друкований орган ВПЦР УАПЦ подавав основні відомості щодо функціонування церкви на місцевому київському та загальноукраїнському рівнях, торкався теми організаційної структури УАПЦ, її практичної діяльності й взаємозв’язків з радянською владою.

Іншим прикладом періодичного видання УАПЦ може слугувати журнал “Церковна Правда”, котрий мав, на нашу думку, більш практичну мету, а саме популяризацію ідей автокефалії серед віруючих. Наприклад, у “Пояснювальній записці до програми церковно-релігійного журналу православної церкви автокефалістів “Церковна Правда” за 1924 р. зазначалося, що журнал мав складатися із двох розділів, котрі містили у собі ряд підрозділів [12, арк. 6]. Перший розділ (“Відділ I”) містив підпункти “Філософія релігії”, “Релігійні й церковні питання стосовно сучасного життя, філософії, науки, мистецтва” та “Життя христової церкви в минулому, сучасному та майбутньому”. У статтях цих підрозділів передбачалося подавати інформацію з пояснення суті релігії та її місця в житті людини, аналіз соціальних проблем з біблійного погляду, матеріали з історії церкви. Цікавим є той факт, що в контексті висвітлення історії християнства планувалося проаналізувати, “як повстали в церкві християнській чужі первісному її духові елементи, наприклад, царе- і панослужіння” – це може слугувати яскравим прикладом того, як УАПЦ намагалася пристосувати ідеї православ’я до радянської марксистсько-ленінської ідеології.

Другий розділ журналу (“Відділ II”) складався із 7 розділів: “Український, релігійний, церковний визвольний рух в Україні й поза її межами”, “Українське церковне мистецтво: читання, співи, малювання й архітектура”, “Праця Всеукраїнської Православної Церковної Ради як керівного органу УАПЦ”, “Дописи з місць”, “Хроніка”, “Листування з читачами” та “Бібліографія”. Варто звернути увагу на те, що в цьому розділі планувалося вмещувати матеріали, котрі підтверджували б тезу про реформування церкви, оскільки вона “не є археологічним музеєм”, а “богослужіння – не мертвий обряд, а живе творче єднання людини з Божеством”. Тому ця частина журналу мала бути присвячена статтям з вдосконалення та оновлення “богослужінь, співів, читання, одягу...”. Отже, журнал

“Церковна Правда” був спрямований на інформування мирян як щодо історії християнської церкви, так і щодо її сучасного становища в Україні та за кордоном, причому велика увага приділялася саме поширенню автокефального руху. Крім цього, періодичне видання мало на меті інформувати населення щодо діяльності ВПЦР з утвердження ідеї української національної церкви.

Поряд із успіхами в поширенні ідей самостійності української православної церкви спостерігається прагнення радянської влади до зменшення її активності, оскільки значний вплив УАПЦ був не вигідним для більшовиків [4, с. 21; 14, с. 298]. Так, зокрема, партійно-державні органи перешкоджали видавничій діяльності ВПЦР у Києві. Знищувалася матеріальна база церкви, котра забезпечувала друк матеріалів: наприклад, ще 1920 року місцева влада постановила перевезти друкарню Києво-Печерської Лаври, про що свідчить лист ВПЦР до Київського губревкому з проханням відмовитися від подібних дій [2, арк. 17]. Іншим методом обмеження видавництва була заборона публікацій періодичних видань під різними, часто формальними, причинами. Наприклад, 1920 р. Відділ друку й пропаганди Всеукраїнського революційного комітету відмовив ВПЦР у дозволі друкувати часопис “Українська церква” “з огляду на брак паперу” [2, арк. 16]. 1924 р. через “невиконання усіх правил обов’язкової постанови губвиконкому № 91” радянською владою було відмовлено у виданні журналу “Віра” [12, арк. 5].

Таким чином, УАПЦ у м. Києві на початку 1920-х рр. активно розгорнула свою видавничу діяльність, котра відображалася у публікаціях нормативних документів церкви, перекладеної українською мовою богослужбової літератури та періодичних видань. Позитивні перспективи друку цих видань пояснюються прагненням радянської влади на початку 1920-х рр. надати УАПЦ можливість поширювати свої ідеї задля проведення розколу в лавах православної церкви. У той же час більшовики контролювали цей процес, забороняючи друк тих чи інших матеріалів, обмежуючи матеріальну базу церкви тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / Українська Православна Церква Київського Патріархату. Репр. вид. / І. Власовський. – К.: [Б.в], 1998. – Т.4. – Ч.1. – 1998. – 384 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі ЦДАВО України). – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 5. – 62.
3. Ткачук О.В. Український церковно-православних рух 1917 – 1921 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Ткачук; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 19 с.
4. Киридон А.М. Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917 – 1930-ті роки): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / А.М. Киридон; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2006. – 34 с.
5. Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні в 1917 – 1930 рр. / В. Пащенко. – Полтава: АСМІ, 2004. – 336 с.
6. Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О.М. Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.
7. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 50. – 11 арк.
8. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 70. – 41 арк.
9. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 76. – 8 арк.
10. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 68. – 4 арк.
11. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 107. – 80 арк.
12. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 263. – 7 арк.
13. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 120. – 19 арк.
14. Жердева І.В. Видавничі проекти православних конфесій України у 20-ті – 80-ті роки XX ст. як фактор формування сучасної традиції / І.В. Жердева // Південний архів. Сер.: Історичні науки. – 2008. – Вип. 28-29. – С. 294-302.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Житкова Олеся Олександрівна – студентка 2 курсу ОКР “Магістр” історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: взаємовідносини держави і православної церкви в УСРР – УРСР у 1919 – 1939 рр.

УДК 621.3 (09) + 921.3(477)

МОДЕРНІЗАЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ФОРМ ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНОЇ НАУКИ УКРАЇНИ (друга половина ХХ ст.)

Олена ТВЕРИТНИКОВА (Харків)

Проведено аналіз форм і методів організації електротехнічної науки на прикладі діяльності наукових колективів Інституту електродинаміки АН УРСР та провідних вищих технічних навчальних закладів України (Львівського, Харківського, Київського, Одеського політехнічних інститутів). Досліджено діяльність науково-дослідних груп, базових, галузевих, проблемних лабораторій, науково-дослідних інститутів промислових підприємств.

Ключові слова: організація науки, галузеві та проблемні лабораторії, науково-дослідні інститути, вища електротехнічна школа, Україна.

Проведен анализ форм и методов организации электротехнической науки на примере научных коллективов Института электродинамики АН УССР и ведущих высших технических учебных заведений Украины (Львовского, Харьковского, Киевского Одесского политехнических институтов). Исследована деятельность научно-исследовательских групп, базовых, отраслевых, проблемных лабораторий, научно-исследовательских институтов промышленных предприятий.

Ключевые слова: организация науки, отраслевые и проблемные лаборатории, научно-исследовательские институты, высшая электротехническая школа, Украина.

The analysis of the forms and methods of electrical science as an example of research teams of the Institute of electrodynamics Ukrainian Academy of Sciences and leading technical universities of Ukraine (Lviv, Kharkiv, Kiev, Odessa Polytechnic Institute). Investigated the activities of research groups, base, branch, problem laboratories, research institutes industry.

Key words: organization of science, industry and problem laboratories, research institutes, higher electrical School, Ukraine.

Інтенсивний розвиток науки й техніки другої половини ХХ ст., розвиток прикладних досліджень, виникнення науково-технічних проблем, які мали міждисциплінарний характер, потребував нових, ефективніших організаційних форм і методів наукових досліджень, що стимулювало створення потужної мережі науково-дослідних лабораторій. У 1950 – 1960 рр. провідні вищі технічні навчальні заклади (ВТНЗ) України та науково-дослідні установи Академії наук акумулювали дослідну роботу на базі дослідних осередків, зокрема науково-дослідних лабораторій (НДЛ). Це уможливило проводити комплексні науково-технічні роботи, планувати наукову діяльність, розширити зв'язки науки з виробництвом. Удосконалення організаційних форм науки сприяло створенню науково-дослідних інститутів у структурі вищої електротехнічної школи, організації наукових закладів на базі промислових підприємств.

Висвітлення проблеми створення наукових лабораторій як основної форми організації науково-дослідної роботи можна знайти в окремих публікаціях А.Н. Родного [1], Н.Б. Щebetнюк [2]. Найбільшою мірою форми й методи організації науки у вищих навчальних закладах Сибірі розкрито в праці В.В. Петрика [3]. Автори Jeffrey L. Furman, Megan J. MacGarvie на прикладі дослідження фармацевтичної промисловості США вказують, що спільне співробітництво допомогло університетам визначити актуальні напрямки наукових розробок й організувати промислові лабораторії безпосередньо на виробництві, що, в свою чергу, позитивно вплинуло на технічний прогрес галузі [4]. Опосередковано відомості про науково-дослідну роботу професорсько-викладацького корпусу надано в узагальнювальних історичних працях, присвячених історії Київського, Харківського та Львівського політехнічних інститутів, Інституту електродинаміки Академії наук України [5 – 9]. Проте окреме дослідження особливостей розвитку колективної співпраці як основної форми організації діяльності науковців дослідних установ і навчальних закладів електротехнічного профілю відсутнє.

Автор ставить за мету на основі залучення архівних матеріалів та опрацювання наукової літератури виявити роль наукових інституцій у розвитку електротехнічної галузі України протягом 1950 – 1980 рр.

Важливу роль у формуванні мережі науково-дослідних лабораторій електротехнічної галузі другої половини ХХ ст. мав Інститут електротехніки АН УРСР (з 1963 р. Інститут електродинаміки АН УРСР). Реконструкція лабораторної, матеріально-технічної бази й наукової діяльності розпочалося в Інституті електротехніки відразу після реєвакуації 1944 р. Першою почала працювати лабораторія № 1: регулювання та моделювання під

керівництвом С.О. Лебедєва. Поступово дослідження поновлено в лабораторіях струмів високої частоти, керівник С.І. Тетельбаум; електричних станцій та енергосистем, керівник Л.В. Цукерник; електричних вимірювань, керівник А.Д. Нестеренко; автоматики та електроапаратури, керівник О.М. Мілях. Також до складу Інституту електротехніки входила харківська електролабораторія, очолювана А.Л. Матвєєвим. На початку 1950 рр. відбувалися деякі реорганізаційні заходи. 1952 р. з Інституту будівельної механіки передано лабораторію електротермії, керівник К.К. Хренов, для розв'язання проблем промислового застосування електричного нагрівання металу в галузі зварної техніки. У грудні 1953 р. організована лабораторія електрифікації сільського господарства, основні напрями наукової роботи якої спрямовані на автоматизацію сільськогосподарських електростанцій та розробку електроприводів. Склад нової лабораторії було посилено харківською електролабораторією. 1955 р. на базі цієї лабораторії створено дві нові лабораторії: електричних машин та електроприводів, що очолив І.М. Постнікові автоматичного регулювання виробничих процесів, керівником якої призначено О.Г. Івахненко [10, арк. 10 – 12].

Незважаючи на низку проблем, пов'язаних зі станом матеріально-технічної та виробничої бази, неуккомплектованістю штатними працівниками, малою кількістю наукових кадрів лабораторіями Інституту електротехніки АН УРСР проводилися фундаментальні дослідження за пріоритетними електротехнічними напрямами. Результативність наукових досліджень, що проводилися під керівництвом С.І. Тетельбаума була вагомою і 1960 р. на базі лабораторії струмів високої частоти створено Інститут радіотехнічних проблем. Унікальні дослідження, започатковані в лабораторії № 1 С.О. Лебедєвим і Л.В. Цукерником, дали змогу Інституту електротехніки АН УРСР стати ініціатором розгортання в країні робіт з використання обчислювальної техніки для дослідження режимів складних енергосистем. Лабораторія моделювання та регулювання стала базою для організації Обчислювального центру АН УРСР, а далі самостійної науково-дослідної установи – Інститут кібернетики АН УРСР [11, арк. 2, 10; 9].

Науково-освітній комплекс займав у 1950 – 1960 рр. провідне місце в розвитку електротехнічної галузі. Технічний прогрес другої половини ХХ ст. суттєво вплинув на вимоги до проведення досліджень і підготовку науково-технічних кадрів. Науково-дослідна тематика вищої школи, крім бюджетної форми, проведення досліджень впроваджувала госпрозрахунок, що сприяло формуванню промислових взаємозв'язків з підприємствами, поширенню співпраці. Перше повоєнне п'ятиріччя стало періодом пошуку нових організаційних форм проведення дослідної роботи для вищої електротехнічної школи. Інноваційні моделі роботи науково-дослідних колективів, що сформувалися в системі науки вищих технічних навчальних закладів, визначили основні напрями розвитку електротехнічної галузі України в наступні роки. Методика централізованої організації наукової роботи в цей період мала певні переваги і недоліки. Формування системи науково-дослідної роботи визначалося створенням базових, проблемних і галузевих дослідницьких лабораторій як основних структурних підрозділів організації системи “наука-освіта-виробництво”.

На початку 1950-х рр. у ВТНЗ України сформувалася мережа допоміжних структур, які займалися науковими дослідженнями. Це, насамперед, базові лабораторії та базові науково-дослідні групи, що створювалися при провідних кафедрах інституту для розв'язання важливих наукових проблем. У цей час у Харківському політехнічному інституті (ХПІ) працювали чотири бюджетні лабораторії і п'ять бюджетних науково-дослідних груп [6, арк. 158 – 179]. Електротехнічна галузь у ХПІ була презентована спеціалізованою науково-дослідною лабораторією механічних випрямлячів. Розробки лабораторії механічних випрямлячів досить вагомі. Перша велика установка з механічними випрямлячами була введена в експлуатацію на Дніпровському титано-магнієвому заводі, що уможливило забезпечити випуск стратегічно важливих металів – титану й алюмінію. Уже наприкінці 1950-х рр. у провідних ВТНЗ-х України дослідні лабораторії згідно з постановою від 12.04.1956 р. “Про заходи поліпшення науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах” реорганізуються, а також компонується перші проблемні та галузеві лабораторії [12]. 1958 р. на базі лабораторії механічних випрямлячів була створена галузева лабораторія техніки високих напруг і перетворювачів струму [13, арк. 83 – 85].

У 1960-х рр. діапазон наукової тематики значно розширився, збільшився обсяг досліджень з тематики, яка затверджувалася Державним комітетом Ради Міністрів СРСР з

науки і техніки. Велике значення набували розробки, що проводилися за договорами з підприємствами та оборонною промисловістю. Усе це сприяє розширенню структури науково-дослідних лабораторій електротехнічного спрямування. Наприклад, у 1960 рр. у Київському політехнічному інституті (КПІ) працювали три проблемні й десять бюджетних науково-дослідних лабораторій, що давало можливість виконувати комплексні теми силами кількох кафедр [6, с. 96].

Електротехнічний напрям ХПІ в цей період був поширений створенням нових лабораторій, що відповідали все більш зростаючим вимогам виробництва. Розпочали працювати: лабораторія автоматики, створена 1967 р., науковий керівник доцент О.М. Суєтін; лабораторія електромашинних джерел живлення для електроерозійних методів обробки, очолювана професором І.С. Рогачовим, організована 1966 р., (штат 7 осіб); лабораторія електронного модулювання, якою керував доцент В.Г. Васильєв (штат 16 осіб); лабораторія магнітно-імпульсних установок, науковий керівник доцент С.М. Фертик і лабораторія № 4 під керівництвом М.М. Глибицького. Також у ХПІ працювали чотири проблемні НДЛ, зокрема лабораторія радіотехніки, науковий керівник Б.Л. Кашеев [14, арк. 27 – 28].

Важливе місце в розвитку наукових напрямків КПІ займала створена під керівництвом академіка АН УРСР В.І. Толубінського 1959 р. галузева лабораторія промислової енергетики, яка пізніше була реорганізована у відділ теплоенергетики проблемної лабораторії теплообміну і газодинаміки КПІ. Лабораторія проводила спільні наукові дослідження з промисловими підприємствами та науково-дослідними інститутами, що сприяло, значно розширити тематику. 1962 р. в лабораторії розроблялося 3 держбюджетні і 12 госпдоговірних наукових тем з проблем енергетики та електрифікації, електромашинобудування [15, арк. 29].

Групою вчених кафедр “Електричні машини та кафедри “Електропривод” КПІ спільно з конструкторським бюро Київського заводу електротранспорту на початку 1960 рр. розпочаті ініційовані дослідження з розробки лінійних електродвигунів. Проведені науково-дослідні роботи (НДР) стали початком для розвитку нового наукового напрямку зі створення перспективних видів електротранспорту з тяговими лінійними електродвигунами. У КПІ була організована проблемна лабораторія електроприводів з лінійними двигунами (керівник професор С.О. Ребров). Лабораторія проводила дослідження тягових лінійних електродвигунів і розробці на їхній основі електроприводів для нових видів пасажирського та промислового транспорту [16, арк. 18].

При кафедрі “Електричні машини та апарати” Львівського політехнічного інституту (ЛПІ) з 1958 р. почала функціонувати базова лабораторія, яка стала основою для створення 1965 р. галузевої лабораторії автоматики та автоматизованого електроприводу (НДЛ-4), керівник д.т.н. професор Т.П. Губенко. НДР лабораторії стосувалися проблем автоматизації процесів буріння, нелінійної теорії електричних машин, моделювання електромеханічних систем, розробка заглиблених електроприводів для нафтової промисловості і т.д. Також 1966 р. в ЛПІ створена галузева лабораторія електровимірювального обладнання та обробки інформації, керівник професор Б.Й. Швецкий [17, арк. 5; 7, с. 133].

Поряд з Харківським, Київським та Львівським політехнічним інститутом науково-дослідні лабораторії електротехнічного напрямку створювалися і в Одеському політехнічному інституті (ОПІ). 1961 р. розпочала свою роботу галузева лабораторія низькошвидкісних і спеціальних електродвигунів Міністерства електротехнічної промисловості, керівник к.т.н. А.Е. Шустер. Науковий колектив лабораторії розробляв і займався випробуванням дослідних зразків редукторно-барабанних електродвигунів. Партія дослідних зразків перших у СРСР редукторних і редукторно-барабанних низькошвидкісних електродвигунів з вбудованим механічним редуктором виконані в лабораторії і пройшли промислову апробацію. Редукторні електродвигуни експонувалися на ВДНГ СРСР й України, багато з них відзначені медалями та дипломами [8, с. 203].

1960-ті відбувалася інституалізація промислових досліджень. Форми взаємозв'язку між науковими установами і промисловими підприємствами, такі, як договори про творчу співпрацю, надання консультацій, технічної допомоги, уже не відповідала вимогам виробництва. Електротехнічна галузь ставала все більше наукоємною. У цей період створено низку галузевих науково-дослідних інституцій. Зокрема, Всесоюзний науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут технології електромашинобудування; науково-дослідний інститут Харківського електромеханічного заводу; Спеціальне

конструкторське бюро електродвигунів Харківського електротехнічного заводу, науково-дослідний інститут заводу “Електроважмаш”, Всесоюзний науково-дослідний інститут “Електроапарат”, а також Запорізький науково-дослідний інститут трансформаторобудування і високовольтної апаратури. Наукова тематика установ пов’язана з дослідженнями технологічних процесів та спеціального технологічного устаткування для виробництва електродвигунів, виробництвом електротехнічних машин, устаткування, апаратури для трансформаторного виробництва, удосконаленням номенклатури підприємств електротехнічної промисловості, розробкою конструкторської документації [18, арк.1].

Розгортання наукових робіт в Інституті електродинаміки АН УРСР допомогло провести структурну реорганізацію і на базі лабораторій створити відділи: моделювання електричних систем, перетворення і стабілізації електромагнітних процесів, магнітної гідродинаміки і електромеханічних систем, електричних і магнітних вимірювань, а також додаткову лабораторію автоматизації динамічних процесів в електричних системах. Виокремлення наукових відділів скоординувало напрями дослідної роботи, визначило й уточнило профіль відділів, уможливило проводити комплексні теоретичні та експериментальні дослідження й започаткувати новітні напрями. Зокрема, розвиток напрямку математичного й електронного моделювання процесів і систем, очолюваний Г.Є. Пуховим, модернізувався в Інститут проблем моделювання в енергетиці АН УРСР [19, арк. 56; 20, арк. 1 – 2].

Мережа науково-дослідних лабораторій ВТНЗ на початку 1970 рр. була значно поширена. Аналіз статистичних матеріалів свідчить, що протягом 1965 – 1970 рр. виконання проблемними й бюджетними лабораторіями XIII держбюджетної тематики фактично не змінювалася. Ефективнішою виявилася діяльність галузевих лабораторій, у діяльності яких спостерігалася тенденція до збільшення обсягу виконаних робіт, що свідчить про зростання ролі галузевої сектору науки в цей період. Збільшення обсягу проведених дослідних робіт проблемними й бюджетними лабораторіями 1966 р. ймовірно пов’язаний з діяльністю лабораторії техніки високих напруг і перетворювачів струму, яка займалася замовленнями військового промислового комплексу (табл.1). [21, арк. 212].

Таблиця 1.

Обсяг робіт лабораторій XIII впродовж 1965 – 1970 рр.

Роки	1965 р.	1966 р.	1967 р.	1968 р.	1969 р.	1970 р.
НДІ	Обсяг виконаних робіт (тис. карб.)					
Проблемні лабораторії, бюджетні лабораторії	1045,0	1516,3	1043,2	961,4	1023,9	1100,0
Галузеві лабораторії	727,3	618,9	571,1	719,9	1029,9	1053,4

Більш вагомою формою розвитку лабораторій було створення науково-дослідних інститутів ВТНЗ. Наприклад, дві лабораторії XIII стали базою для науково-дослідних інститутів. Це лабораторія “Техніки високих напруг і перетворювачів струму”, яка 1978 р. була реорганізована в конструкторське бюро високовольтної імпульсної техніки, а 1990 р. – в науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут “Молнія”. Від проблемної лабораторії радіотехніки виокремився відділ, що займався питаннями дослідження іоносфери. На той час XIII був провідним з напрямку наукових досліджень питань іоносфери. Науковий напрям очолив В.І. Таран. Цей відділ було перетворено в науково-дослідну лабораторію іоносфери. 1991 р. на її базі організовано науково-дослідний Інститут іоносфери МОН і НАН України [22].

Отже, базові науково-дослідні лабораторії стали первинною формою організації науки вищих навчальних закладів у 1950 рр. і важливою складовою структури наукового забезпечення електротехнічної галузі. Об’єднуючи науковий потенціал вищої школи для проведення спільних наукових досліджень, лабораторії позитивно впливали на ефективність проведення наукових робіт, зміцнюючи матеріально-технічну та лабораторну базу інститутів і розширюючи зв’язки з виробництвом. Лабораторії як форма організації діяльності наукових колективів стало характерною ознакою не лише вишівської науки. У системі академічних науково-дослідних інститутів також була створена мережа наукових інституцій. Подальший розвиток науки потребував створення нових наукових, потужніших центрів для розв’язання актуальних наукових завдань. Провідною тенденцією в 1960 рр.

стала організація проблемних і галузевих лабораторій у ВТНЗ, діяльність яких була спрямована на конкретні проблеми, а також перетворення лабораторій Інституту електродинаміки АН УРСР на відділи, що дало можливість у більшому обсязі займатися розробкою актуальних наукових тем. Розвиток промислового електротехнічного комплексу, впровадження новітніх технологій потребувало посилення наукового й кадрового забезпечення виробництва. Це було організовано створення наукових інституцій у структурі великих промислових підприємств, зокрема, дослідних лабораторій і конструкторських бюро, що згодом стали окремими науково-дослідними інститутами. Таким чином, дослідження модернізації організаційних форм електротехнічної науки дає підстави для розробки проблеми становлення і розвитку галузевої науки України впродовж другої половини ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Родный А.Н. “Лаборатория” как базовый артефакт в истории профессионального сообщества естествоиспытателей / А.Н. Родный // Институт истории естествознания и техники им. С.И. Вавилова. Годичная научная конференция. – М.: ИДЭЛ. – 2008. – С. 172–175.
2. Щербетюк Н.Б. Проблемні лабораторії в системі аграрної освіти наприкінці 60-х рр. ХХ ст.: структуризація галузевої науки / Н.Б. Щербетюк // Історія науки і біографістика. – 2011. – № 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2011-1/index.html>
3. Петрик В.В. Становление и развитие главных организационных форм вузовской науки в конце 1950-х-начале 1990-х гг. (на примере высшей школы Сибири) / В.В.Петрик // Известия Томского политехнического университета. – ТПУ. – 2006. – Т. 309. – № 1. – С. 234–241.
4. Jeffrey L. Furman. Academic science and the birth of industrial research laboratories in the U.S. pharmaceutical industry / Jeffrey L. Furman, Megan J. Mac Garvie // Journal of Economic Behavior & Organization. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://smgworld.bu.edu/jefffurman/files/2012/05/FM-AcSci-Birth-of-IRLs-JEBO-2007.pdf>
5. Харьковский политехнический институт. 1885 – 1985: история развития / Отв. ред. Н. Ф. Киркач. – Х.: Вища школа, 1985. – 223 с.
6. Київський політехнічний інститут. Нарис історії / Під ред. М.З. Згуровського. – К.: Наук. думка, 1995. – 320 с.
7. Національний університет “Львівська політехніка” / Під ред. Ю.Я. Бобало. – Київ: ТОВ Видавничий центр “Логос Україна”, 2009. – 447 с.
8. Денисов Ю.С. История Одесского политехнического в очерках: очерки, эссе / Ю.С.Денисов, В.И. Бондарь / Под ред. В.П. Малахова. – Одесса: ОГПУ “Астропринт”, 2000. – 440 с.
9. Інститут електродинаміки НАН України. Історія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ied.org.ua/files/history-ied.pdf>.
10. ІА НБУВНАН України (Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України). – Ф. 124. – Оп. 1. – Од. зб. 23. – 14 арк.
11. ІА НБУВНАН України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Од. зб. 273. – 40 арк.
12. Библиотека нормативно-правовых актов СССР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5120.htm
13. ДАХО (Державний архів Харківської області). – Ф. Р-1682. – Оп. 8. – Т. 1. – Спр. 248. – 133 арк.
14. ДАХО. – Ф. Р-1682. – Оп. 13. – Т. 3. – Од. зб. 3703. – арк. 67.
15. ДАК (Державний архів Києва). – Ф. Р-308. – Оп. 10. – Од. зб. 234. – 40 арк.
16. ЦДАВО (Центральний державний архів вищих органів влади і управління). – Ф. Р-2. – Оп. 13. – Од. зб. 8195. – 94 арк.
17. ДАЛО (Державний архів Львівської області). – Ф. Р-120. – Од. зб. 25. – Спр. 6. – 16 арк.
18. ІА НБУВ НАН України. – Ф. 124. – Оп. 1. – Од. зб. 18. – 34 арк.
19. ІА НБУВ НАН України. – Ф. 124. – Оп. 1. – Од. зб. 77. – 201 арк.
20. ІА НБУВ НАН України. – Ф. 152. – Оп. 1. – Од. зб. 91. – 2 арк.
21. ДАХО. – Ф. Р-1682. – Оп. 13. – Т. II. – Од. зб. 3705. – 375 арк.
22. Тверитникова О.С. Роль інженерно-технічної еліти Харківського політехнічного інституту в становленні електротехнічної галузі України (1950–1970 рр.) / О.С. Тверитникова // Українознавчий альманах. – Київ: Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – Вип. 14. – 2013. – С. 201 – 204.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тверитникова Олена Євгенівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри “Інформаційно-вимірні технології і системи” Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”

Наукові інтереси: історія електротехнічної науки та вищої технічної освіти України у ХХ ст.

УДК 316.35-027.564.2(477.65)

ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ: СВІТОВИЙ ДОСВІД, УКРАЇНА І КІРОВОГРАДЩИНА

Світлана ПОЛЯРУШ (Кіровоград)

У статті розкривається правове регулювання і специфіка волонтерського руху у світі, в Україні та на Кіровоградщині.

Ключові слова: волонтер, волонтерський рух, армійські волонтери.

В статье раскрывается правовое регулирование и специфика волонтерского движения в мире, в Украине и на Кировоградщине.

Ключевые слова: волонтер, волонтерское движение, армейские волонтеры.

The article describes the juridical regulation and specific the voluntary movement in world, Ukraine and in Kirovograd region.

Keywords: volunteer, voluntary movement, army's volunteers.

У ХХІ столітті волонтерство стало масовим явищем в усіх куточках світу. Виробляючи суспільні блага, так званій, третій сектор сучасного суспільства, стає потужним важелем його розвитку.

Одними з перших це явище відмітили 1994 р. американські дослідники Л.М. Саломон та Х.К. Анхайер у спільній праці “Появляющийся сектор. Новые данные” [19]. Провівши комплексний аналіз стану некомерційного (третього) сектора економіки 22 країн світу, вони дійшли висновку, що зараз відбувається “глобальна суспільна революція”, сутність якої у “вибуху” організованої приватної волонтерської діяльності, що пояснюється зростанням самовизначення особистості в умовах інформаційної революції і кризи держави.

Сьогодні активно здійснюється всебічне осмислення названого вище явища теоретиками і практиками України та світу. Не претендуючи на повний перелік досліджень у цій сфері, хочемо навести лише окремі прізвища економістів, юристів, педагогів, політологів, істориків, соціологів, громадських діячів, які ґрунтовно вивчають волонтерство: А. Бодров, Я. Буздуган, С. Воронова, В. Гутгарц, В. Кирильчук, Т. Лях, А. Малаєва, В. Матяш, Н. Сабат та Л. Гамаюнова, А. Ткач, А. Цимбалюк, Н. Янц та інші [8].

В історії світового волонтерського руху можна виділити декілька етапів. Перший тривав до середини ХІХ ст., його пов'язують із участю добровольців у військових операціях (добровольчі загони із болгар, сербів, молдаван, валахів у російській армії під час російсько-турецьких війн другої половини ХУІІІ ст.; створення французької національної гвардії 1792 р. для протидії австрійській агресії). На другому етапі свого розвитку волонтерство набуває медичного забарвлення (1859 р. – створення Міжнародної Організації Червоного Хреста, участь у цьому русі приватних осіб, релігійних та громадських діячів). Третій етап починається з другої чверті ХХ ст. як міждержавний і міжнародний гуманітарний рух з подолання соціальних наслідків Першої світової війни (утворюються перші волонтерські загони, Міжнародна громадська служба). І, нарешті, сучасний етап, що почався з 90-х років ХХ ст. – позадержавний, соціально орієнтований, масовий, організований, систематичний рух найбільш активних представників громадянського суспільства в більшості країн світу.

Волонтерство сьогодні розвивається поза державним апаратом, це ініціатива та самоорганізація пересічних громадян. Станом на 2008 р., на жаль, більш свіжіших даних немає, 65 % населення Землі беруть участь у волонтерській діяльності [16]. Державні інституції по-різному ставляться до даного явища. У США волонтерський рух децентралізований, а ось у Європі існує два підходи до нього: партнерський та маніпулятивно-прагматичний.

На міжнародному рівні ми спостерігаємо тенденцію до організаційного упорядкування волонтерського руху. Найбільш відомими добровільними організаціями у світі є Всесвітня Громадянська Служба (SCI – Service Civil International), Волонтери ООН (UNV – United Nations Volunteers), Альянс Європейських волонтерських організацій (Alliance of European Voluntary Service Organizations), Координаційний комітет міжнародних волонтерських організацій під егідою ЮНЕСКО (CCIVS – Coordination Committee for International Voluntary Service), Асоціація Волонтерських Організацій (AVSO – Association of Voluntary

Service Organization), Молодіжна акція за мир (YAP – Youth Action for Peace), Міжнародний молодіжний культурний обмін (ICYE – International Cultural Youth Exchange), Грінпіс (Greenpeace). Усі ці організації глобального пацифістського характеру. Їхня діяльність спрямована на розв'язання соціально-гуманітарних (допомога людям з обмеженими фізичними можливостями, особам похилого віку), соціокультурних (просвітництво), інформаційно-консультативних (інформаційна допомога) та екологічних (охорона природного середовища і раціональне природокористування) проблем людства.

Унаслідок об'єднання зусиль світового волонтерства 14 вересня 1990 р. на XI Конгресі Міжнародної Асоціації Волонтерів була прийнята Загальна декларація волонтерів. У ній визначено сутність та обов'язки волонтерів, принципи волонтерського руху, завдання волонтерських організацій [1]. За нею волонтери сповідують і дотримуються таких принципів:

- визнають право на об'єднання усіх людей: чоловіків, жінок, дітей, незалежно від їхньої расової та релігійної приналежності, фізичних особливостей, соціального та матеріального стану;
- надають взаємну допомогу, безкорисливі послуги особисто чи організовано;
- визнають рівність колективних та індивідуальних потреб;
- ставлять собі за мету перетворити волонтерство в засіб особистого процвітання, набуття нових знань та навичок, удосконалення здібностей, стимулюючи для цього ініціативу й творчість людей, даючи можливість кожному бути творцем, а не користувачем;
- стимулюють почуття відповідальності, заохочують колективну та міжнародну солідарність.

У січні 2001 р. на XVI Всесвітній конференції волонтерів було прийнято Декларацію про волонтерську діяльність [2]. У ній міститься заклик до ООН, лідерів урядів, бізнесу, преси, закладів освіти, релігійних і громадських організацій сприяти розвитку волонтерського руху у світі як інструменту зміцнення інститутів вільного громадянського суспільства. Документ ставить завдання перед волонтерами:

- збільшення залучення всієї спільноти до процесу визначення та розгляду наявних проблем;
- заохочення молоді до лідерства через надання послуг протягом більшої частини життя;
- надання слова тим, які не можуть за себе говорити;
- надання можливості всім займатися волонтерською діяльністю;
- додати, але не замінити відповідальності інших секторів та зусиль оплачуваних працівників;
- дати змогу людям постійно здобувати нові знання та навички й повністю розвивати їхній особистий потенціал, упевненість у власних силах й творчі здібності;
- сприяти родинній, національній та глобальній солідарності.

Декларація також визначає статус волонтера: “Ми вважаємо, що волонтери та організації і громади, на користь яких вони працюють повинні спільно нести відповідальність за:

- створення середовища, у якому б до праці волонтерів ставилися з розумінням, що дало б змогу досягнути більшого порозуміння щодо кінцевих результатів спільної праці;
- визначення критерії участі волонтерів, а також визначення умов укладання угод з волонтерами для вироблення певної політики роботи з волонтерами, щоб дало змогу ефективніше використовувати працю волонтерів;
- забезпечення відповідних гарантій для волонтерів і тих, кому вони надають свої послуги;
- забезпечення волонтерів відповідним навчанням, постійним оцінюванням та визнанням;
- забезпечення доступу до волонтерської діяльності всім людям без будь-яких обмежень щодо фізичного, економічного, соціального чи культурного становища”.

Названі вище два документи є орієнтирами для більшості добровільних благодійних організацій світу й для держав щодо організації та спрямування діяльності волонтерського руху.

Наслідками високої оцінки внеску добровольців у розвиток соціальної сфери людства стало рішення ООН (Резолюція 40/212 від 17 грудня 2985 р.) про щорічне відзначення

Міжнародного дня добровольців в ім'я економічного й соціального розвитку (5 грудня – Міжнародний день волонтерів). 2001 р. Генеральна Асамблея ООН проголосила Міжнародним роком волонтерів (Резолюція 52/17 від 20 листопада 1997 р.). 2011 р. за рішенням Європейської комісії офіційно був оголошений Роком волонтерства в Європі, оскільки кожен третій мешканець цього регіону залучений до добродійництва.

В Україні становлення волонтерського руху відбувається досить складно. Лише з 2014 р., разом із загрозою нашій незалежності й державному суверенітету він став масовим.

Початки цього явища простежуються з 90-х років минулого століття, коли з'являються центри соціальної служби для молоді та психологічні служби на зразок “Телефону Довіри”.

Держава сприймала волонтерський рух як безкоштовного помічника в соціальній сфері. У жодному нормативному акті 90-х років не використовується термін “волонтер”, зрідка використовують термін “добровільні організації”. У першій половині 2000-х рр. Кабінет Міністрів України (далі – КМУ) приймає нормативні акти, що свідчать про спробу держави врегулювати свої стосунки з новим інститутом суспільних відносин: Постанови КМУ від 10.12.2003 р. “Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг” та від 23.08.2004 р. “Про утворення Координаційної ради з питань розвитку та підтримки волонтерського руху в Україні”. 23 лютого 2006 р. Верховна Рада України ухвалює Закон “Про волонтерський рух”, який піддається нищівній критиці громадськості й через місяць ветоється Президентом України як нормативно-правовий акт, що не забезпечить розвиток волонтерської діяльності в нашій країні [3]. Громадське обговорення законопроекту “Про волонтерський рух”, зареєстрованого Верховною Радою України 22.10.2009 р. за № 5266, показало, що в суспільстві є думка про відсутність необхідності прийняття такого спеціального закону [9].

Лише 19 квітня 2011 р. було ухвалено Закон “Про волонтерську діяльність”, який розроблявся в переддень проведення Євро – 2012 і, відповідно, мав на меті залучити добровольців до проведення футбольного свята [14]. У цьому Законі вперше даються визначення понять “волонтерської діяльності”, “волонтерської допомоги”, “волонтерської організації”, “волонтера”, “отримувача волонтерської допомоги”. За ст. 7 волонтер – це фізична особа, яка досягла 18-річного віку й здійснює волонтерську діяльність на добровільній та безоплатній основі. Дещо неузгоджений наступний абзац, де дозволяється здійснювати волонтерську діяльність громадянам України з 16 років за письмовою згодою батьків. Уважаємо, що в сучасних умовах таке вікове обмеження є невинуватим, адже зараз сотні неповнолітніх і навіть малолітніх дітей допомагають бійцям в зоні Антитерористичної операції (далі – АТО). Тож ці особи залишаються поза законом. Досить чітко визначені права й обов'язки волонтера. До прав віднесено право на належні умови здійснення волонтерської діяльності, зокрема, отримання повної та достовірної інформації про порядок та умови здійснення волонтерської діяльності, забезпечення спеціальними засобами захисту, спорядженням та обладнанням; забезпечення проведення вакцинації, медичного огляду та інших лікувально-профілактичних заходів, безпосередньо пов'язаних з наданням волонтерської допомоги; обов'язкове страхування; зарахування часу здійснення волонтерської діяльності до навчально-виробничої практики в разі її здійснення за напрямом, що відповідає отримуваній спеціальності; відшкодування витрат, пов'язаних з наданням волонтерської допомоги (дивись ст. 11 цього Закону); інші права, передбачені договором про провадження волонтерської діяльності й законодавством. Таким чином, держава допускає діяльність індивідуальних волонтерів. Під “волонтерською діяльністю” за ст. 1 розуміють добровільну, безкорисливу соціально спрямовану неприбуткову діяльність, що здійснюється волонтерами та волонтерськими організаціями. Не зрозуміло, чому законотворці не відносять до цього поняття “безоплатне виконання робіт або надання послуг особам, що має одноразовий характер”. Можливо, краще було б застосовувати термін “систематична й одноразова волонтерська діяльність”. Тут же названі принципи волонтерської діяльності: законність, гуманізм, рівність, добровільність, безоплатність, безкорисливість і неприбутковість. У цій статті чітко зазначені й напрямки волонтерської діяльності, серед яких є і “надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок стихійного лиха, екологічних, техногенних та інших катастроф, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам злочинів, біженцям”. Думаємо, що настала нагальна потреба внести доповнення до напрямків діяльності волонтерів, вказавши на їхню допомогу в разі міждержавних конфліктів.

На особливу увагу заслуговують ст. 5 та 6, де прописано правовий статус волонтерських організацій. Волонтерська організація – юридична особа, яка здійснює свою діяльність без мети одержання прибутку і отримала статус волонтерської згідно з вимогами законодавства. Юристи-практики зазначають, що така організація підлягає реєстрації у два етапи. Спочатку необхідно отримати статус юридичної особи за Законом України “Про держану реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців”, а потім звернутися до фіскальних органів для отримання статусу неприбуткової організації і лише тоді – до Міністерства соціальної політики для реєстрації як волонтерської організації в Єдиному реєстрі вищевказаних об’єднань.

Такі громадські утворення здійснюють освітні, інформаційні, економічні, захисні та організаційні функції. Вони укладають з волонтерами договори про провадження волонтерської діяльності, а з тими, хто потребує підтримки – договір про надання волонтерської допомоги (договір про надання послуг на волонтерських засадах) [7].

Досить чітко в законі прописані повноваження державних органів, зокрема, Кабінету Міністрів України і Міністерства соціальної політики, яке реєструє волонтерські організації та позбавляє їх цього статусу. Уповноважені співпрацювати з волонтерськими організаціями ще декілька Міністерств і служб згідно з Указом Президента України від 2 вересня 2013 року [4].

Стаття 13 Закону визначає порядок здійснення фінансування та витрат на забезпечення волонтерської діяльності. У п. 2 підкреслено, що волонтерські організації самостійно визначають напрямки використання залучених коштів та майна, крім випадків цільового характеру грошових надходжень. Прогресивною є і п. 6, за яким, на письмову вимогу фізичних чи юридичних осіб, які надають кошти, волонтерські організації зобов’язані надавати звіт про цільове використання коштів у строки і в порядку, встановленому цими особами.

Звичайно, цей закон має достатньо недоліків, однак, він постійно доопрацьовується і змінюється.

Після прийняття Закону “Про волонтерську діяльність” вносяться зміни до цілої низки законів, що розглядають волонтерів як рівноправних суб’єктів цивільних відносин: “Про соціальну роботу з сім’ями, дітьми та молоддю” від 21.06.2001 р. у редакції 2009 р.; “Про соціальні послуги” від 19.06.2003 р.; “Про благодійну діяльність і благодійні організації” від 05.07.2012 р.; Податковий кодекс України (ст. 165). Цікавим є визначення поняття “волонтер антитерористичної операції”, поданий у наказі Міністерства фінансів від 30 жовтня 2014 р. Мета наказу – звільнити благодійні внески, що збираються волонтерами, від державного оподаткування. Волонтер АТО – це фізична особа-благодійник (громадянин України або іноземець чи особа без громадянства, яка перебуває в Україні на законних підставах), яка досягла 18-річного віку, провадить волонтерську діяльність на добровільній та безоплатній основі, внесена до Реєстру волонтерів антитерористичної операції згідно з Податковим кодексом та Законом і надає благодійну допомогу на користь осіб, визначених у підпункті “а” підпункту 165.1.54 пункту 165.1 статті 165 розділу ІУ Кодексу[6]. Знову є сумнівним вік добровольців, запропонований у нормативному акті.

Після Майдану в Україні волонтерський рух став масовим. Про це свідчать і зросла кількість волонтерських організацій, зареєстрованих у Єдиному державному реєстрі волонтерських організацій України, і діяльність індивідуальних волонтерів, які є людьми дії. З початком антитерористичної операції на сході України на перший план вийшли “армійські волонтери”, у народі їх називають “воїни добра”. Це небайдужі громадяни нашої країни, які здійснюють допомогу воїнам АТО (харчування, медикаменти, одяг, технічне оснащення, психологічна допомога, вивезення поранених, обмін полоненими). 4 грудня 2014 р. Міністерство оборони України підписало з Координаційною Радою волонтерських організацій Меморандум про співробітництво [15]. “Зараз найголовніше – змінити систему роботи в Міноборони, тому що це найголовніше міністерство в умовах війни. Усе інше – потім. У нас не вистачить сил на всю країну зараз. Але якщо те, що ми запровадимо в МО, буде успішним пілотним проектом, от тоді ми спробуємо змінити систему в країні”, – переконаний один з волонтерів [12]. Таким чином, волонтерство перетворюється в потужний громадянський рух, який може й повинен контролювати й реформувати державні структури. Його представники в майбутньому – нова політична сила оновленої України. Свідченням визнання внеску волонтерів у захист незалежності

України став Указ Президента про відзначення державними нагородами групи добровольців [5].

Повертаючись до волонтерської діяльності сьогодні, відзначимо, що серед пріоритетних напрямків їхньої роботи є допомога пораненим бійцям і хворим у лікарнях; матеріальна, психологічна, інформаційна підтримка біженців та переселенців, сімей учасників АТО, родин загиблих. Саме з вуст волонтерів можна почути правдиву й часто найсвіжішу інформацію про реальний стан справ у зоні бойових дій. Вони займаються добровільним донорством і просвітницькою діяльністю, зараз обмірковують, як протистояти російській пропаганді. Особливо активно долучається до всіх зазначених вище видів діяльності молодь (учні шкіл, училищ, студенти). Наприкінці грудня 2014 р. в Україні започатковано Всеукраїнський студентський волонтерський рух [11]. Більшість українців вважає, що волонтерство допомагає зміцненню миру в країні [10].

Активно долучається до волонтерського руху й Кіровоградщина. До 2014 р. на території нашої області було зареєстровано близько трьох десятків добровільних організацій різних напрямків функціонування. Вони допомагали переважно малозахищеним верствам населення, вели профілактичну роботу з дітьми та молоддю (обласний благодійний фонд “Повернення до життя”). За цими напрямками й надалі працює створений у листопаді 2014 р. православний молодіжний волонтерський рух “Покров” при Свято-Успенському духовно-просвітницькому центрі [17]. Їхня діяльність досить слабо висвітлювалася на шпальтах газет та в мережі Інтернету [20]. З 2014 р. частина цих об’єднань активно почала допомагати воїнам АТО (благодійна організація “Серця матерів Кіровоградщини”). Одночасно з’явилася ціла група індивідуальних та об’єднаних армійських волонтерів (“Армія SOS Кіровоград”, “Кулінарна сотня Армії SOS Кіровоград”, “Кіровоградський Євромайдан”, “Народна Самооборона”, “Українська Варта”, “Громадська варта”, “Патріот Кіровоградщини”, “Разом сила”, “Добровіт”, “Надійний тил”, “Єдина волонтерська платформа Кіровоградщини”) [13]. У районних центрах теж активізувався волонтерський рух. Так, в Олександрії створено Координаційний центр волонтерів, у Новгородківці стартувала благодійна акція “Новгородківщина зі своєю армією”, (волонтери виготовляють “буржуйки” для воїнів), Новоукраїнка шиє зимове взуття для бійців, Світловодщина допомагає вимушеним переселенцям зі сходу. Вони збирають грошові пожертви, одяг, книги, а до свят – подарунки воїнам АТО (солодощі, листи підтримки, дитячі малюнки), допомагають ремонтувати техніку й везуть усе це на фронт. При Кіровоградській обласній державній адміністрації створено Координаційний центр надання допомоги учасникам АТО та членам їхніх сімей, куди ввійшли представники цілої низки волонтерських організацій [18]. У Кіровоградському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка довгий час працює юридична клініка і нещодавно розпочала роботу служба психологічної допомоги. Студенти-юристи й психологи на громадських засадах взялися допомагати сім’ям переселенців і сім’ям воїнів АТО у вирішенні їхніх проблем.

Отже, світовий волонтерський рух пройшов чотири етапи свого становлення. Особливо складно він формувався в українському суспільстві. Десять років Україна намагалася створити ефективне законодавство, що стимулювало б волонтерський рух. З початком АТО на перший план вийшли армійські волонтери (70% від загальної кількості). Сьогодні можна стверджувати, що волонтери замінили деякі державні структури. Вони перетворюються у впливову політичну силу, з якою мають рахуватися державні структури. Волонтери Кіровоградщини активно долучилися до громадського руху в допомозі постраждалим від воєнних дій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна Декларація Волонтерів, прийнята на XI Конгресі Міжнародної Асоціації Волонтерів 14 вересня 1990 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.volunteer.kiev.ua
2. Декларація про волонтерську діяльність, прийнята на XVI Всесвітній конференції волонтерів у січні 2001 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: dyvensvit.org
3. Пропозиції Президента України до Закону України “Про волонтерський рух” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: w1.c1.rada.gov.ua
4. Указ Президента України від 02.09.2013 р. № 472/2013 “Про внесення змін до деяких указів Президента України щодо волонтерської діяльності” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.president.gov.ua

5. Указ Президента України від 04.12.2014 р. “Про відзначення державними нагородами України з нагоди Міжнародного дня волонтера” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.president.gov.ua
6. Про затвердження Порядку формування та ведення Реєстру волонтерів антитерористичної операції: Наказ Міністерства фінансів України від 30.10.2014 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon4.rada.gov.ua
7. Договір про надання послуг на волонтерських засадах // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: porada-advokata.com
8. Бодров А.В. Неурядові організації як індикатор розвитку громадянського суспільства // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kbuara.kharkov.ua; Буздуган Я. Еволюція світового волонтерського руху// Віче. – 2013. - № 12; Воронова С.В. Волонтерство в діяльності загальноосвітнього навчального закладу // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.osvitaodessa.org; Гутгарц В. Волонтерская деятельность в Украине. Права и обязанности волонтеров, контроль за деятельностью волонтерских организаций // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.prostobank.ua; Кирильчук В.В. Волонтерський рух в Україні// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www/322.ua; Лях Т.Л. Волонтерство в соціально-педагогічній діяльності // Соціальна педагогіка : навч. посібник / За заг. ред. О.В. Безпалько; Авт.-кол. О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, Т. Г. Веретенко та ін. : – К. : Академвидав, 2013. – 312 с.; Малаева А.А. Совершенствование форм общественно-государственного партнерства в управлении социально-экономическим развитием территории: Автореф.дис. на соиск.науч.ст.канд.эк.наук: спец. 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (менеджмент). – М., 2013. – 23 с.; Серцем покликані до милосердя: волонтерський рух в Україні та світі: Інформаційні матеріали для написання рефератів/ Уклад. В.І.Матяш. – Полтава, 2014. – 36 с.; Сабат Н.В., Гамаюнова Л.А. Розвиток волонтерського руху в Україні// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.конференция.ua; Ткач А. Институциональная парадигма третьего сектора // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ug.edu.pl; Цимбалюк А. Волонтерська діяльність в Україні // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naub.ua.edu.ua>; Янц Н.Д. Основи діяльності волонтерів: Курс лекцій. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 118 с.
9. Висновок Харківської правозахисної групи щодо законопроекту “Про волонтерський рух” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: khrpg.org
10. 85 % українців вважають, що волонтерський рух допомагає зміцненню миру // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.tonis.ua
11. В столиці започаткували Всеукраїнський студентський волонтерський рух // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: gazeta.ua
12. В Україні привітали волонтерів, без яких не вистояли б Майдан і українська армія // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: tsn.ua
13. Колісник Т. Волонтерські організації Кіровоградщини // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: persha.kr.ua
14. Лях Т.Л. Аналіз Закону України “Про волонтерську діяльність” (на матеріалах Всеукраїнського громадського центру “Волонтер”)// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: civil-rada.in.ua; Правові засади волонтерської діяльності // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: spektor.ua; Гутгарц В. Волонтерская деятельность в Украине. Права и обязанности волонтеров, контроль за деятельностью волонтерских организаций// [Електронний ресурс]: Режим доступу:<http://www.prostobank.ua>
15. Марина Порошенко, Міністр оборони України та Координаційна Рада волонтерських організацій підписали Меморандум про співпрацю//[Електронний ресурс]. – Режим доступу: ua.112.ua
16. Матяш В.І. Серцем покликані до милосердя: волонтерський рух в Україні та світі: Інформаційні матеріали для написання рефератів/ Уклад. В.І.Матяш. – Полтава, 2014. – 36 с.
17. Молодіжний волонтерський рух “Покров” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: sinod-molodost.in.ua
18. При облдержадміністрації створено Координаційний центр надання дороги учасникам АТО та членам їх сімей // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kr-rada.gov.ua
19. Саломон Л.М., Анхайер Х.К. Появляющийся сектор. Новые данные. – Центр исследований гражданского общества Института исследований политики Университета Джона Хопкинса, Балтимор, штат Мэриленд, США. – 1994. – 312 с.
20. Список благодійних організацій і фондів // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Kirovograd.ucoz.org; База даних НДО // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ozis.kr.ua

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Поляруш Світлана Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія держави і права України, волонтерський рух.

УДК 477.4:338.43.02"1932–1933"

**ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 рр.
І ПРОБЛЕМА ЙОГО “КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ”
(на матеріалах опублікованих спогадів)**

Юрій ПРИСЯЖНЮК (Черкаси)

Спираючись на матеріали мемуарів безпосередньо причетних до штучного голоду (геноциду) в Україні посадовців, автор докладно характеризує підготовку виконавців нечуваного за масштабами жертв комуністичного експерименту на селі. Приходить до висновку, що на початку 1930-х рр. сталініщина постала тим ступенем “крайньої революційності”, яка не знала жодних обмежень, реально претендувала на тотальність перемін, охоплюючи світогляд, психологію, ментальність.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, Україна, село, колгоспники, тоталітарний комуністичний режим, атеїзм.

Опираясь на матеріали мемуаров непосредственно причастных к искусственному голоду (геноциду) в Украине должностных лиц, автор подробно характеризует подготовку исполнителей неслыханного по масштабам жертв коммунистического эксперимента на селе. Приходит к выводу, что в начале 1930-х гг. сталинщина возникла той степенью “крайней революционности”, которая не знала никаких ограничений, реально претендовала на тотальность изменений, охватывая мировоззрение, психологию, ментальность.

Ключевые слова: Голодомор, геноцид, Украина, село, колхозники, тоталитарный коммунистический режим, атеизм.

The author bases his conclusions on the memoirs of those involved in the deliberate hunger-extermination (genocide) in Ukraine, describing the preparations of those who carried out the communist experiment in the villages, which led to innumerable deaths. The author argues that at the beginning of the 1930s Stalin's regime reflected “extreme revolutionism”, a mode of thinking that claimed to be all-encompassing and sought to bring about radical changes in the world-view, psychology and mentality of the entire society.

Keywords: Holodomor (deliberate government policy of mass starvation), genocide, Ukraine, village, kolkhoz farmers, totalitarian communist regime, atheism.

Для з'ясування “історичної правди” науковцям потрібні дискусії. Хоча українські історики початку ХХІ ст. ще не навчилися їх належно проводити, бо й нині їхня полеміка часто нагадує колишні компартійні збори. У тому “надто скандальному” різновиді, коли учасники зібрань зовсім не є світоглядними однодумцями. Але чи означає це потребу залучати й вислуховувати весь спектр поглядів? Вочевидь – ні. Для порівняння, чи виправдано, скажімо, обговорювати такі проблеми, як ушанування пам'яті жертв Голодомору на телевізійних шоу виду Шустер-лайф, тобто тоді й там, коли й де присутні ті, хто були жертвами геноциду 1932 – 1933 рр. (чи їхні представники), і ті, хто організував це масштабне людиноббивство (чи їхні послідовники). Погодьмося, уявити щось подібне, коли мова заходить про пошанування втрат єврейського Голокосту років Другої світової війни, не випадає. Тож дискусії повинні тривати, але передусім на ґрунті морального очищення.

Пострадянські історики вперто не бажають визнавати злочинність задумів і дій організаторів та виконавців Голодомору/геноциду 1932 – 1933 рр., донині вдаються до неприродних для науки спрощень. Вони трактують трагедію світового масштабу в контексті ідеологічних біполярних суджень “так” чи “ні”, “добре” або “погано”. Усе решту ігнорують, а там, де треба викривати (для них звична процедура, коли мова заходить про ворогів комунізму чи Кремля), мовчать, або найчастіше цинічно кидають репліку: “Про це годі, бо це... політика”.

Джерельною базою розвідки є нещодавно опубліковані спогади Дмитра Гойченка й Лева Копелева. Д. Гойченко (1903 – 1993) – українець, селянин за походженням, здобув добру освіту й на початку 1930-х рр. поповнив ряди партійно-радянської номенклатури. Брав участь у конфіскації хлібних запасів на селі, згодом став жертвою сталінських репресій, пройшов пекло катувань, але вижив і в повоєнні роки написав мемуари, що містять унікальну інформацію про справжнє становище в роки Голодомору. У його сповіді є такі слова: “Переродившись и приняв большевицкое учение, я стал открыто исповедовать зло, подавляя иногда звучавший голос совести” [1, с. 5]. Л. Копелев (1912 – 1997) – єврей, учений-германіст, письменник, правозахисник. Народився в Києві, знав українську літературу, воював, 1945 р. намагався захищати німецьке населення від радянських мародерів, за що був ув'язнений на 10 років. До війни брав участь у “розкуркуленні”... в Україні, на початку 1933 р. Згодом кається: “Моя судьба... в действительности была и

справедливою, і щасливою. Справедливою тому, що я дійсно заслужив кару, – вель я мноо лет не тольо послушно, но и ревностно участвовал в преступленнях, грабил крестьян, раболепно славил Сталина, сознательно лгал, обманывал во имя исторической необходимости, учил верить лжи и поклоняться злодеям. А счастьем было то, что годы заключения избавили меня от неизбежного участия в новых злодеяниях и обманах” [2, с. 2].

У першому випадку спогади опубліковано посмертно в Росії та пізніше – в Україні, у другому – прижиттєво, спочатку в США.

Мета розвідки – з’ясувати механізм формування комуністичних кадрів (партійних і безпартійних активістів), які на завершальному етапі хлібозаготівлі виявилися готовими позбавляти українських селян, які голодували, усього їстівного, задля цього вдавалися до найжорстокіших та найбрутальніших методів.

Формулюючи предмет свого дослідження, автор усвідомлює, що має справу з феноменом “пізно згадуваного” Голодомору. Бо історична наука, як і народна пам’ять, також виявилася замороженою комуністичним режимом. Постголодоморні та на свій лад таки добре мотивовані керівні кадри чимало попрацювали над тим, аби люди не згадували, не передавали своїм нащадкам саму фактологію голодної смерті, не кажучи вже про замовчування прямої причетності до них їхніх попередників-однопартійців. Не доречно поділяти думку про те, що покоління початку ХХІ ст. уже має цілком реанімувати ту народну (історичну) пам’ять. Вона явно куца й деформована. Набагато ліпше збереглася на підсвідомому рівні, у тому паралельному світі людського буття, який прийнято називати латентним, дещо ширше – ментальним.

Ушанування пам’яті жертв Голодомору – це не лише встановлення історичної справедливості щодо невинно заморених мільйонів людей, бо йдеться як про минуле, так і майбутнє. Кілька років назад, точніше 2006 р., один із директорів середніх шкіл Черкаської області говорив так: “Я не проти відзначення цих пам’ятних, поминальних днів, але мені здається, що це вже занадто...”. Коментувати це зізнання керівника українського навчального закладу, який явно не саодикий у своїх поглядах, важко, бо воно не витримує жодної критики. Вочевидь моріння голодом руйнувало і Віру, і Державу, і Націю, і приватну власність, і Людність.

Масштаби жертв Голодомору – одне з питань, що лишається дискусійним дотепер. Згідно з більш-менш точними даними, до весни 1932 р. в Україні померло близько 150 тис. сільських людей. Протягом осені 1932 – літа 1933 рр. – 3 – 3,5 млн. І це без Поволжя і Північного Кавказу, де також компактно мешкали й помирали українці. Точно встановити загальну кількість утрат майже неможливо.

У будь-якому разі нищили переважно українців. Такими виявився результат сталінської політики на селі. На біологічному рівні з людей витравлювали козацьку вольність, а заодно своєрідну елітність, шляхетність та національну гідність. Представники інших етносів теж несли втрати, але, по-перше, незрівнянно менші числом, і тільки, так би мовити, індивідуально. Власне тому інші народи виявилися недостатньо мотивованими вшановувати пам’ять жертв сталінської політики на національному рівні. Тож усілякі уточнення тут, мовляв, ніякого геноциду не було, бо гинули не тільки українці, зовсім недоречні.

Джерелом Голодомору був більшовизм. Існує досить літератури, яка репрезентує цей феномен євразійського комуністичного тоталітаризму. Пригадаймо хоча б визначення відомого філософа М. Бердяєва: “Большевизм гораздо более традиционен, чем это принято думать, он согласен со своеобразием русского исторического процесса. Произошла русификация и ориентализация марксизма... И это оказалось согласным с русскими традициями и инстинктами народа... Коммунистическая революция в России совершалась во имя тоталитарного марксизма...” [3, с. 88 – 89].

Механізмами здійснення Голодомору виправдано вважати: 1) примусові державні заготівлі хліба, аж до подвірних обшуків і натуральних штрафів; 2) байдужість до людей, їхньої долі, страждань, життя по всій владній вертикалі. Аби досягти бажаного, режиму потрібно було подолати принцип “Жорстокість рішень російської влади компенсується їхнім невиконанням” (чи недовиконанням). І його було подолаано. У спогадах Л. Копелева є такі слова: “Я був переконаний у своїй ідейній перевазі над селянами і соромився простих почуттів співчуття, коли ми їх грабували” [2, с. 7]. Цей злочинний і заразом трагічний урок історії ще не вповні осмислений.

Отож, докладніше про кадрове забезпечення політики геноциду в 1932 – 1933 рр. У цьому разі “кадри” виправдано буде прирівнювати до звичнішого для пересічних людей поняття “начальство”. Передусім партійного. Матеріально воно утримувалося за рахунок закритих (недоступних для народу) розподільників. Тими розподільниками користувалися і працівники ДПУ, і командно-політичний склад РСЧА. Зрештою, уся номенклатура, а почасти також соціальна база режиму, “гегемон” – робітники. Щоправда, останні отримували з Церобкоопів лише хліб. Решту населення – взагалі нічого [1, с. 204 – 206].

Почнемо з особливо уповноважених, яких ЦК ВКП(б) направляв для роботи з місцевим активом. Їхня буденна робота – то постійні докори підлеглим чиновникам, залякування, погрози, “оргвисновки”, аж до репресій включно. Зазвичай особливо уповноважений розпочинав “діалог” із таких звинувачень: “Не хочете, як треба розвернути хлібозаготівлі, місто не отримає хліба... Будете відповідати перед робітниками, чому вони отримують зменшений пайок...”.

Основний кадровий прошарок для “вибивання хліба” – уповноважені з хлібозаготівель на місцях. Нерідко ними були робітники-комуністи, котрі працювали на ідейно-емоційному піднесенні. Бувало, чванилися поміж собою тим, як уміло нищпорили селами, уже пустими хлівами, перещупували та переривали городи в пошуках хлібних ям, розбивали печі й руйнували стіни хат, забирали все, аж до посліду та хліба, що випікався в печі. Додамо, що така поведінка й мораль були тоді правилом, а не винятком.

Населення дуже бідувало. Для порівняння, у роки гітлерівської окупації ув’язнені люди отримуватимуть до 200 г хліба (зрозуміло, неякісного), у блокадному Ленінграді норми зменшуватимуть до 125 г, а в Україні, у роки Голодомору, деякі категорії службовців отримували по 100 г. Кустарі-одиначки й сім’ї службовців взагалі не мали постачання [1, с. 208], як і, добре знаємо, мільйони селянства, яке вмирало.

Аби запровадити такі геноцидні кроки, компартійці проводили безконечні секретні засідання. Ексцеси (конфлікти, незгоди) у вищих ешелонах бюрократії виникали порівняно рідко. Набагато частіше вони траплялися на зібраннях первинних заводських осередків, але там їх також швидко вгамовували. Одного разу робітник, навівши аргументи на захист жертв Голодомору, кинув у бік президії свій партійний квиток і покинув зібрання. Він вийшов у коридор, але там його схопили послані вслід комуністи. Чоловіку “закрило рота хустинкою і поволокли до арештантської”.

Після численних зібрань партійного активу, як і “свідомих” безпартійних, інженерно-технічних працівників, комсомольців, влада наважувалася оголошувати про зменшення хлібного пайка робітникам. На зібранні, де оприлюднювали таку інформацію, активісти та агенти ДПУ мали розташуватися між людьми й “бути готовими негайно реагувати на викрики невдоволених, а якщо треба, то й затримувати їх” [1, с. 209].

Доля цих затриманих була незавидною: їх масово доправляли в тюрми, де внаслідок систематичних катувань та голоду рідко кому вдавалося вижити. Так було чи не скрізь, зокрема й в Одесі. Ночами, пригадували згодом очевидці, містом тягнулися цілі валки автокарів та повозок із трупами. Вози були так “перевантажені, що руки й ноги мертвих звисали і теліпалися за їхніми бортами” [1, с. 211]. На вулицях дедалі частіше траплялися трупи померлих від голоду селян, які приходили з навколишніх сіл у пошуках хоча б якоїсь поживи. А “партійний актив продовжував харчуватися першокласними продуктами й ласощами” [1, с. 211].

У перші голодоморні місяці швидко вироблялася нова суспільна мораль – виживати будь-якою ціною. Нею почали керуватися не тільки жертви реквізицій, а й більшість номенклатури, наляканої репресіями. Страх, як відомо, досить дієвий механізм, коли треба добитися згоди людей. Аби вижити самим, активісти відносно легко погоджувалися на крайню жорстокість. Зокрема, восени 1932 – зимою 1933 рр. вони практикували в селах виганяти людей уночі на мороз, нерідко роздягнених, разом із дітьми. Також селян днями тримали в промерзлих погребях. Під час обшуків найчастіше в них відбирали все, аби цілковитим голодуванням “змусити віддати рештки прихованого збіжжя” [1, с. 214].

Посланці Сталіна несамовито шамоталися Україною. А місцеві активісти з переляком чекали появи цих непроханих візитерів. Знали напевне, що такий керівник, як Л. Каганович, їздить тільки для страшних погромів. Із посланцем кремлівського вождя, як завжди, прибувало кілька працівників, котрі вже встигли належно зарекомендувати себе на попередніх посадах. Їх відразу призначали на місце колишніх, яких уважали “більше

м'якотілими". Одного разу Каганович так розпікав одеський комуністичний актив, що деякі "зі старих партійців, які знаходилися в залі, втратили свідомість" [1, с. 215].

Унаслідок візитів начальства відбувалася безпощадна чистка комуністів, але ще з більшою злобою та жорстокістю велася розправа над селянством руками тих партійців-атеїстів, котрим удавалося вціліти.

Навесні 1933 р. в селах УСРР залишилося зовсім мало людей, які не голодували. Зазвичай, "такими були тільки керівники сіл, колгоспів і комуністи" [1, с. 215]. Масштаби недоїдання виявилися настільки значними, що ситуація ставала загрозливою для самого режиму. Потрібна була чергова жертва, щоб її звинуватити в усіх бідуваннях і стражданнях селян, які масово вимирали. Сталін визначив її однозначно – "вороги народу", які нібито після розкуркулення розбрелися країною й повсюдно чинять шкоду. Розпочалася "більшовизація колгоспів". При МТС та радгоспах терміново створювали політичні відділи. Кадри до них направляли звідусіль, навіть із армії. Селу, яке конали, готували останній удар. Ті партійці, у яких залишалися рештки людської совісті, намагалися уникнути мобілізації в політвідділи.

Усі комуністи, чії кандидатури були відібрані комісією, їхали в ЦК. Там їх затверджували в повноваженнях, одягали, давали значні на той час кошти, талони для закупівлі дефіцитних товарів, насамперед продовольства, і відправляли за призначенням. Найздібніших (інтелект партійці цінували) та найжорстокіших відряджали "до України і на Кубань" [1, с. 217]. Першопричиною перевтілення більшості номенклатури в "безжальних" комуністів були ті матеріальні та правові вигоди, які давала належність до правлячої на азійський диктаторський манер партії. Вихід із "сталінської гвардії", відмова від партквитка фактично означали вирок. Тому зазвичай членів політвідділів не зупиняла навіть та обставина, що десь у якомусь селі від голоду помирали їхні батьки чи близька рідня.

Завданням політвідділів була "рішуча боротьба з розкраданням колгоспного майна..., з явищами саботажу заходів партії та уряду в галузі хлібопоставок і м'ясопоставок у колгоспах..." [2, с. 287]. Власне сама назва "політвідділ" нагадувала про війну, як, до речі, і факт носіння зброї. Нове воєнізоване партійно-поліційне відомство, будучи незалежним від місцевої влади, створювало пряму "лінію передачі" адміністративної енергії сталінського центру. Отже, "колгоспи опинялися в подвійному підпорядкуванні: райкоми та райвиконкоми зберігали повноту влади" [2, с. 288].

Важливо окремо наголосити на ситуації, що мала місце на кордоні України з Росією, де патрулі ДПУ в усіх перевіряли документи й дозволяли їхати далі лише тим, хто мав російську прописку. "Мешканців України вертали назад...", у пекло [1, с. 217]. Вочевидь це є свідченням акції геноциду навіть за чинною, юридично не надто досконалою методикою встановлення факту цілеспрямованого й тотального "винищення окремих груп населення" [4, с. 152].

Усе, що відбувалося в країні, передусім у селі від голоду, що конало, формувало відповідний тип керівника, байдужого, цинічного, жорстокого. Для комуністів найбільшою небезпекою було випасти з рядів номенклатури. Усе решту забезпечувала й гарантувала система. Для її повнішої характеристики доречно згадати мораль дружин високих партійних працівників. Описуючи своє перебування в Києві під час Голодомору, Д. Гойченко наголошував на таких рисах: "Безмежно жадні, заздрісні та ненаситні..., жорстокі і нелюдські" [1, с. 222]. Ці жінки годинами проводили час у магазинах, аби не проминути появу якоїсь модної новинки, а повернувшись додому, зі сміхом могли пригадувати й розповідати про те, як на вулиці якийсь голодний корчився в передсмертній агонії і "як смішно він витягнувся, коли помирав" [1, с. 222].

Заради об'єктивності треба додати: серед номенклатури, якій випало здійснювати політику геноциду, траплялися особи, і напевне їх було немало, котрі раділи нагоді поговорити з кимось із цілковитою відвертістю. Однак, через відомі ризики такі розмови траплялися вкрай рідко.

У нашому розпорядженні протоколи міжрайонних (кущових) нарад, які проводили в Умані, Шполі, Черкасах, Білій Церкві та інших містах України весною 1933-го року. Головне питання, яким тоді переймалася влада, – посівна кампанія. Доповідали секретарі райкомів та начальники політвідділів. Вони писати передусім те, що від них чекали наверху. Про "більшовицькі темпи" сівби, відсутність посівного фонду, лінивість колгоспників, а найперше – про куркульський саботаж та "класових ворогів",

“контрреволюціонерів”, які проникли на посади голів колгоспів, рахівників, комірників, трактористів, конюхів. Просили допомогти з насінням, технікою та пальним і... ні слова про страшне лихо, масове вимирання, нагальну потребу рятувати тих, хто вижив після зими. У жодному протоколі про це! Тобто для комуністичного сумління початку 1930-х рр. смерть людей від голоду фактично стала моральною нормою.

Але престиж режиму від того не мав постраждати. На доповідні з місць про випадки канібалізму реакція влади була інакшою. Осіб-канібалів, де їх вдавалося виявити, “негайно ізолювали органи ДПУ” [1, с. 224].

А ще роки сталінського Голодомору – це розквіт діяльності інформаторів, і професійних, і аматорів, так би мовити, “людей з народу”. Сексотів (секретні співробітники) становили ту армію помічників, без якої масштабні акції сталінців навряд чи були б такими “результативними”. Донощики вербувалися на всіх рівнях ієрархічної чиновницької драбини, нерідко добровільно. Вочевидь тому, що люди не відразу усвідомлювали масштаби горя, а частенько спрацьовувала й традиційна селянська практика “так краще, а там якось буде”. Переосмислювати свої помилки було ніколи, а нерідко й нікому, бо вмирили і жертви доносів, і самі донощики. Щоправда, сексотів “із народу” режим намагався на свій лад підтримувати продовольством, радше на “паритетних началах”. Як це було? Один “особист” розповідав: “Люди помирають з голоду й готові за шматок хліба рідного батька продати. Можете собі уявити, як вони стараються що-небудь підслухати або підглядіти і як поспішають до мене (донести) в надії отримати винагороду... хліба!” [1, с. 238].

Співпраця з владою аж ніяк не гарантувала того, що людина виживе. Штатні співробітники ДПУ гордилися, як вони вміло організовували роботу “з кадрами”: “Деяким агентам дасш завдання вести антирадянські розмови, викликаючи на відвертість других людей... Інколи, завдячуючи толковому агентові, отримуєш дуже добрі результати. Трапляється, що й самого агента за ці його провокаційні розмови прибираєш, відправляючи у заслання, позаяк він себе скомпрометував... перед людьми” [1, с. 239].

За великим рахунком, із керівників усіх державних структур було знято моральну відповідальність за життя людей. Один із заступників начальника політвідділу МТС із партійно-масової роботи, озброєний наганом, відомий в окрузі як: “негідник і п’яниця”, так ігнорував спроби допомогти юнакові який помирає на вулиці: “Навіщо возитися з ним, усіх не врятуєте..., через півгодини все рівно помре” [1, с. 229]. Говорив це спокійно, без будь-якої страху, що колись доведеться відповідати.

Згідно з доповідними від місцевих комуністів, із переходом колгоспників на “підніжний корм” (зелень нового врожаю 1933 р.) смертність почала зменшуватися [1, с. 227]. Хоча це неправда, бо об’єктивна статистика засвідчує зворотнє. Найголовніше ж у тому, що в кожному конкретному випадку виміряти людське горе неможливо нічим. Ось епізод, який просто жахає, навіть через 80 років. Коли комуністичні активісти вибили двері в одну з хат села, що вмирало, то побачили на підлозі сильно розпухлий труп чоловіка, а біля нього двох неживих дітей. Обличчя чоловіка було обгризене до невпізнання. Нещасні його діти, хлопчики 6-ти і 3-х років, гризли мертвого батька, доки самі не померли [1, с. 231 – 232].

Проте будівників “світлого майбутнього” не зупиняли навіть випадки сімейного канібалізму [5, с. 107]. Вони були зайняті іншими, як уважали, важливішими державними справами. При цьому цинізм багатьох активістів із партквитками в кишенях не знав меж. Зазвичай для уповноваженого важливо було знайти те місце, на якому “ламався” селянин. Один голова районного виконавчого комітету говорив наступне: “Ось так намацаєш його слабинку – і він твій. Удаси, начебто його вмовляння зворушує тебе, і нібито починаєш обмірковувати, як із ним учинити. Інший у цей час стоїть перед тобою на колінах, а то й ноги цілує, сподіваючись ублагати”, наївний, що йому це вдасться [1, с. 238].

Отже, більшовизм (російський комунізм) не зовсім виправдано розгляди й оцінювати з позиції суто ідеологічної, тобто як реалізацію однієї з можливих політичних доктрин, своєрідну альтернативу лібералізму, націоналізму, консерватизму чи ті ж таки соціал-демократії. Радикалізм цього режиму охоплював і, коли наставав час, руйнував усе. В українському селі початку 1930-х рр. сталінщина постала тим ступенем “крайньої революційності”, яка не знала жодних обмежень, реально претендувала на тотальність перемін, потенційно охоплюючи світогляд, психологію, ментальність. Ключовим у цій моделі суспільного перевтілення був атеїзм – заперечення Бога (до чого не додумався

навіть Гітлер), що фактично означало обоження партійних вождів. Небачене звеличення Леніна та Сталіна стало зворотнім боком нечуваного в історії нищення людей. Своєрідний більшовицький расизм виявлявся в тому, що селян морили голодом лише за те, що вони не сприймали (або робили це з незначним запізненням) його нечуваних для традиційного укладу експериментів. Проте один вождь не міг творити таке масштабне людиноббивство. Він був лише вершиною піраміди партійної номенклатури, яка пройшла досить швидко еволюцію від романтиків до безжальних, цинічних виконавців людиноненависницьких заходів на селі. Тоталітарність, а відтак й особливу шкідливість більшовизму (комунізму) виправдано вбачати ще й у тому, що його “кадри” самі планували, здійснювали, підсумовували, оцінювали ту сторінку української історії, яку ми тепер звемо Голодомором/геноцидом. А також небезуспішно для свого самозбереження тривалий час давали йому наукову (точніше квазінаукову) інтерпретацію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гойченко Д. Красный апокалипсис : сквозь раскулачивание и голодомор. Мемуары свидетеля / Дмитрий Гойченко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. – 400 с.
2. Копелев Л. И сотворил себе кумира / Лев Копелев. – Х. : Права людини, 2010. – С. 2.
3. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / Николай Александрович Бердяев. – М. : Наука, 1990. – С. 88–89.
4. Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1977. – 776 с.
5. Страдники на своїй землі. Спогади Ліди Присяжнюк різних років / інтерв'юер, упор., авт. аналіт. ст. Ю. Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, 2013. – 276 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Присяжнюк Юрій Петрович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького.

Наукові інтереси: українське селянство модерної епохи, українська та зарубіжна історіографія селянознавчих студій, інтелектуальна історія, проблеми історичної пам'яті, усної та дидактичної історії.

УДК 94:32(477.75) «16/17».

ПРАВОВІ ЗАСАДИ КОНФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ГІРЕЇВ У КРИМСЬКОМУ ХАНСТВІ В XVII – XVIII ст.

Олексій САВЧЕНКО (Київ)

У статті розглядаються проблеми конфесійної політики Гіреїв та особливості проживання “невірних” у Кримському ханстві в XVII – XVIII ст. Звертається увага на характер міжрелігійних та міжетнічних взаємин мусульманської правлячої верхівки з підданими християнами, а також роль служителів церкви в державній системі на півострові.

Ключові слова: епархія, міллет, тьоре, конфесія, джизья, зиммі.

В статье рассматриваются проблемы конфессиональной политики Гиреев и особенности проживания “неверных” в Крымском ханстве в XVII – XVIII вв. Обращается внимание на характер межрелигиозных и межэтнических отношений правящей верхушки с подданными христианами, а также, роль служителей церкви в государственной системе на полуострове.

Ключевые слова: епархия, миллет, тѐре, конфессия, джизья, зимми.

The article deals with the problem of religious policy Gireys and features accommodation infidels in the Crimean Khanate in the XVII – XVIII centuries. Draws attention to the nature of inter-religious and inter-ethnic relations ruling elite with Christian subjects, as well as the role of priests in the state system on the peninsula.

Keywords: eparchy, millet, tyore, confeccion, djizya, zimmi.

Питання про співіснування різних культур на сьогодні є дуже актуальним. Серед них, мабуть, найгостріше стоять проблеми християнсько-мусульманських взаємини, які протягом багатьох століть (і навіть тепер) були одним з ключових факторів становлення європейської ментальності. Сусідство цих цивілізацій сформувало велику контактну зону від Піренеїв до Кавказу, частиною якої довгий час були й сучасні українські землі. У цьому контексті конфесійна політика Гіреїв заслуговує на особливу увагу, бо довгий час їхні стосунки з християнськими підданими висвітлювались у літературі переважно однобоко й лише з позиції взаємного антагонізму. Кримські хани, у свою чергу, утримували владу в поліконфесійній і поліетнічній державі багато століть, а тому дослідження механізмів

управління, які були ними вироблені, дало б змогу всебічніше розглянути етнічну історію Північного Причорномор'я.

Проблему становища християн у Кримському ханстві вже порушували дослідники в попередні роки. Перебування запорожців на ханській службі досліджував В. Мільчев [1, 2], а на релігійний аспект стосунків донських козаків-старообрядців звертав увагу Д. Сень [3, 4]. Цінну інформацію про християн містять ЗИООИД, на сторінках якої публікували кримські й османські джерела такі дослідники, як Ф. Лашков [5] та Мурзакеич [6]. Про права християн у мусульманських країнах писали В. Гіргас [7] та М. Баязітов [8].

Перед тим, як зупинитися на правах християн у цьому регіоні, слід звернути увагу на чинники, що впливали на конфесійну політику Гіреїв. Одними з ключових факторів, безперечно, було ставлення цієї держави до Близькосхідної мусульманської і кочової Центральноазіатської цивілізацій.

Кримське ханство постало з улусу Джучі, а тому успадкувало ряд традицій Монгольської імперії. Ставлення в ній (і похідних від неї держав, де правили Чингізиди) до релігії та іновірців було переважно терпимим. За звичаєвим правом монголів – “тере” (торе, тьоре), варіант якого зберігся в татар у Криму під назвою “адат”, християнство поряд з іншими релігіями визнавалося рівноправним. Регулювався цей момент ще в “ясі” Чингізхана: “...как и на мусульман взирал он с почтением, так и христиан и идолопоклонников (буддистов) миловал... Дети и внуки его... выбрали себе одну из вер по своему влечению: одни наложили ислам, другие пошли за христианской общиной, некоторые избрали почитание идолов...” [9, с. 465]. Можна також згадати, що представників різних релігій приймали на службу, і вони робили непогану кар’єру як при самому “Великому хані”, так і в державах, де правили його потомки.

У Криму “адат” (тьоре) зберігся протягом багатьох століть, і хоча й зазнав змін під впливом місцевих умов, залишившись переважно в побуті населення, та все ж, безперечно, вплинув на місцеву політичну культуру. При хані Мюрад Гіреї була навіть спроба послабити вплив мусульманського духовенства через відновлення татарського звичаєвого права.

Релігійна належність також стала одним з визначальних чинників ставлення Гіреїв до християнства. Основною релігією на півострові був іслам, а тому ставлення до “іновірців” регулювало норми Шаріату – мусульманського права, основним джерелом якого на той час були Коран, Суни і Кіяс (судження за аналогією), до яких згодом додався також досвід наступних мусульманських правителів, у тому числі й “кануни” – закони османських султанів. “Релігія перекопських татар магометанська, їхня мова – турецька, а це разом з тим, що Константинополь розміщений дуже близько, робить їхній державний устрій досить подібним до турецького...” – писав у своїх згадках про Крим П. Шевальє [10, с. 68].

Як відомо, іслам – найпізніша світова релігія. Ареал її виникнення і поширення мав давні традиції іудаїзму й християнства, які залишили в ній значний вплив. У Корані ті хто дотримувався цих релігій, іменувалися “людьми писання” (з араб. – “ахл-аль кутаб”), тобто ті, хто сповідуєть єдинобожжя. А їхні пророки – “Муса” (Мойсей) та “Іса ібн Маріам” (Ісус син Марії) – визнавалися пророками ісламу. Ісус також поставав у мусульман як ал-Масіх, (з араб. – “месія”), про що йдеться в мусульманських святих текстах: “Тора и Евангелие были ниспосланы до Корана как руководство для людей. Когда люди отклонились от пути, указанного Аллахом, Он ниспослал Коран...” [11].

Багато інших образів і символів з Тори (араб. – “Ат-Таурат”) і Євангеліє (“ал-Инжил”) були сприйняті мусульманами такі, як Джабрііл (Гавриїл), Мікала (Міхаїл), Марі (Марія), та ін., хоча їхнє сакральне значення часто й змінювалося, прилаштовуючись під місцевий спосіб життя [11]. У “аятах” Корана з-поміж всього іншого доволі детально описується соціальний статус тих народів, які були “підкорені”, але не перейшли до “істинної віри” – ісламу. Вони іменувалися “зіммі” (араб. – “люди договору”). На них було покладено ряд обов’язків перед державою, які вони виконували разом з іншими підданими. Перший – це сплата поземельного податку “харадж” (від араб. – “усе що проростає” – чи то з землі, чи то потомство). Платили його всі піддані, у тому числі й мусульмани. У різні часи і в різних країнах сума його коливалася від 5 до 50% доходу [7, с. 12].

Іншим податком була “джизья” (араб. – “заміна”, “винагорода”). Її платили “зіммі”, що потрапили в мусульманську державу через завоювання або мирний договір. Ця форма оподаткування фактично являє собою викуп “невірними” можливості жити в “краю мусульман” (дар-уль іслам) і яка ще сприймалася мусульманами як форма фінансового

покарання за “неістинну віру” [7, с. 14]. Але зауважимо, що цей “договір” також гарантував їхнє право на життя, безпеку й майно, яке захищалося законом: “...кровь их как кровь наша, имущество их как имущество наше...” [8, с.81], “...оберегать их веру и их богатство...”, “...оградить моей порукой от всякого оскорбления, обиды, насилля и преследования...” [8, с. 86]. Ця практика бере початок від завоювання халіфом Омаром Близького Сходу, який був населений численними християнами. Його договір з ними був своєрідним прецедентом і увійшов до Шаріату як зразок і норматив, що повинен був регламентувати стосунки з християнами в мусульманських державах [7, с. 37].

Про те, що на землі Кримського ханату поширювалися ці закони, свідчать численні джерела, у тому числі й згадки очевидців. Як повідомляв М. Литвин – мандрівник Кримом XVI ст.: “Нащадки туземних греків підкорялись ярму турків і платили їм поголовну данину. Вони займались хліборобством, винарством і скотарством. Досить заможні...” [12, с. 19]. Схоже повідомляє і Е. Челебі: “...В этом городе (Карасубазаре) есть 2 тысячи армянской реайи, платящей харадж, 500 греческих неверных, платящих харадж, и 300 иудеев, платящих харадж...” [13, с. 57].

Звісно, форма залежності за Кораном не вичерпувалася лише податком, а й охоплювала багато сфер життя. Так, наприклад, заборонялося будувати нові церкви в “дар-уль іслам” – краю мусульман, а відбудовувати тільки ті, які були “порушені часом” (хоча заборона поширювалася лише на міста), виносити з церков святині, проповідувати “чужу віру” в публічних місцях, де збираються мусульмани, купувати будинки в мусульманських районах (тільки винаймати), будувати їх вище за мусульманські споруди, носити розкішний одяг, зброю, їздити верхи (заборона поширювалася на підданих усіх релігій, які не були на військовій чи державній службі) та багато інших, побутових обмежень, які вже достатньо висвітлені в літературі. Ці та подібні заходи вводилися з метою підкреслити панівне становище мусульман на цих землях і зміцнити владну вертикаль, що цілком відповідало практиці того часу.

Хоча християни перебували під зверхністю мусульман і не могли користуватись усіма правами, маючи ряд соціальних обмежень, усе ж вони мали право проживати там “законно”, виконуючи чітко прописані обов’язки. Вони прирівнювалися до категорії “райя” – особисто вільного населення, на яке накладається обов’язок обробляти землю й сплачувати податки. А тому ніхто не мав права змусити їх працювати чи ділитися результатами своєї праці без додаткової на те компенсації. Також на християн не поширювався обов’язок служити у війську, а за нормами Шаріату заборонялось захоплювати в рабство своїх християнських підданих чи їхню примусову ісламізацію [7], [11].

Ураховуючи, що християни проживали на Близькому Сході і в Криму багато століть і посідали тут важливе місце в економічному житті, влада була зацікавлена у створенні для них досить терпимої форми залежності. Зокрема, скорочення кількості християн ще й було не вигідно тим, що вони приносили в казну більше грошей, ніж мусульмани. Ураховуючи ж специфіку Кримського ханства як складової частини держави Османів, а також роду занять татар, саме не мусульмани були активно задіяні в торгівлі, ремеслах, землеробстві та іншій виробничій сфері, що приносило велику вигоду адміністрації.

Православне населення Криму, як і всієї Османської імперії, підпорядковувалося патріарху, що перебував у Стамбулі. Статус його визначався офіційною доктриною, яка була прийнята після завоювання Мехмедом II 1453 р. Константинополя та успадкуванням турками Римської (Візантійської) спадщини, а султаном – титулу “Басилевс”.

Доктрина полягала в покровительстві його над підданими різних конфесій, їхньої систематизації та ефективній інтеграції до державної структури. Була впроваджена система “мілетів” – самоуправних релігійних общин греко-православного, вірмено-григоріанського та іудейського населення на чолі з духовними наставниками. Таким чином, грецький патріарх став духовним главою підневільних православних народів, зосередивши у своїх руках усю владу з управління церковно-адміністративними й судовими порядками, пов’язаними з релігійним культом, тобто обрядовістю, народною освітою, призначенням священників, будівництвом і господарством монастирів. За поданням патріарха, султаном затверджувався й митрополит Готфійський і Кафійський, який управляв духовним життям православних Криму. Спеціальними указами – “фірманами”, діячі духовної сфери визнавалися недоторканими і їх звільняли від податків.

Церковна власність і земля отримувала статус “вакуф”, а тому не обкладалися податками. Визнавалася свобода свят і обрядових культів. Норми шариату й християнських підданих не поширювалися. Патріарх отримував бунчук з трьома хвостами, який прирівнював його до візира, а митрополити – “жезл”, що символізував його владу: “Когда митрополиту случится... проходить с своим жезлом... князья, правители, наместники, воеводы, полицмейстеры и прочие... не должны ему запрещать...” – йдеться у “фірмані”, який пожалував султан Мустафа митрополиту Гедеону за поданням патріарха Серафіма на Кримську єпархію [14, с. 684].

Організація церков мала судову компетенцію і право ухвалювати рішення в юридичних питаннях, реєструвати соціальні й матеріальні відносини. У справах, що не торкалися державних інтересів, рішення виносили церковні органи, будучи по суті автономними одиницями. Завдяки цим повноваженням султан зробив церкву не лише главою духовного життя, а й єдиним представником національних інтересів перед центральною владою. Також вона стала бюрократичною одиницею, яка відала багатьма сферами життя своїх підданих, зокрема, фіксацією актів громадського стану (народження, шлюбу), звітністю про чисельність населення, на основі чого встановлювалися податки та ін. Звісно, така політика мала насамперед практичну мету – упорядкування усіх не мусульман в одній державній структурі, фіксацію їхньої кількості й стягнення з них податку. Але все ж варто звернути увагу, що православна церква в мусульманській країні мала більше свободи й вищий статус, ніж іновірці в багатьох тогочасних країнах, у тому числі й Європейських.

Є численні згадки про важке фінансове положення монастирів і храмів у Кримському ханстві. Дійсно, такі випадки мали місце, але їх не завжди можна сприймати беззаперечно. Церковні інститути у всі часи були не лише духовними, а й господарськими одиницями, а тому брали активну участь в економіці регіону. Духовенство, у свою чергу, було задіяне і в збиранні данини від своєї пастви, про що також згадується в султанському “фірмані”: “Посылаемым от митрополита поверенным людям для сбора казенных податей от епископов, иеромонахов, священников и прочих Христиан...”. Значна частина цих коштів, звісно, передавалась у ханську казну: “...за строения, за монастыри, за венчанье и за прочия мелочи...”, але певний відсоток з них залишався все ж в очільників церкви [14, с. 681].

Так, дослідники часто наводять епізод про пограбування Магомет Гіреєм 1657 р. одного з монастирів на півострові, але інтерес викликає саме те, що тільки грошима звідти було забрано 200 тис. піастрів, що вказує на його заможність [15]. Цей момент видається не так уже й дивно, адже храми мали доволі великі господарства. У тому ж “фірмані” митрополиту Гедеону говориться про сплату церквою податків фруктами, медом, маслом та ін. товарами власного виробництва, а також про її участь у торгівлі. Зокрема, фігурують у привілеях і: “Принадлежащие митрополитам, монастырям и церквам сады, огороды и хутора... равно как пахатные земли, мельницы, разные строения, дома, лавки, пожитки, наличные деньги и всякия вещи...” [14, с. 682]. Для прикладу, в Мангутському кадиліке діяв монастир св. Георгія, який мав більше 25 тис. десятин землі [15].

Загалом християнська община на півострові була доволі чисельна. В останнє століття існування ханства вона становила близько 60 тисяч осіб. Навіть після переселення християн у Приазов'я 1778 р., велика кількість з них (близько 27 тис.) усе ж побажала залишитися на батьківщині, а деякі навіть прийняли для цього іслам. У відомостях митрополита Готфійського й Кафійського Ігнатія, одного з ініціаторів переселення, відмічено 6 міст і 60 поселень, з яких вийшли люди з його пастви [16, с. 57]. Лише із села Мангуш (зараз с. Прохладное, АР Крим) виїхало 10 священників і 763 людини [15], що відчутно позначилося на економіці півострова.

Про кількість храмів і приходів у Криму відомо з різних джерел і свідчень подорожніх. Ці храми відігравали роль національних і культурних центрів, а тому існували майже в усіх місцях, де компактно проживала християнська громада. Г. Боплан, будучи проїздом на півострові згадував, що лише в Кафі на I половину XVII ст. нараховувалося: “...12 греческих церквей, 32 армянских и одна католическая св. Петра...” [17 с. 209]. Цю ж цифру підтверджував тут й інший мандрівник – П. Шевальє [10, с. 60]. Діяли вони в таких містах, як: Ялта, Гурзуф, Бахчисарай, Карасубазар, Карнн (нині с. Флотське), Балаклава та ін. Менші будували і в селах: Лака, Бія-Сала, Куру-Узень, Біюк-Яникой, Кучук-Яникой, Біюк-Болбат, і т.д. [15]. Більшість були названі на честь св. Георгія (його вважали тут покровителем моряків), Богородиці та інших святих – Тірона, Дмитрія, Константина,

Кольми, Демяна. Найвідомішими з них були: Успенський скит св. Богородиці біля Бахчисарая, що деякий час був резиденцією митрополита, а також Георгіївський монастир, який проіснував до 1784 р., і був покинутий монахами, котрі не бажали змінювати Константинопольський патріархат на Московський.

Загалом же на II пол. XVIII ст. дослідники нараховують близько 70 храмів у Криму, значна частина з яких була в поганому стані [18, с. 102]. Близько 50 церков (33 цілих і 25 зруйнована) фіксується й каймаканами (намісниками) 1783 р. [5, с. 111]. Більша частина зруйнованих храмів не функціонувала саме з причини переселення християн, які залишили свої колишні святині без нагляду. Парадоксально, але хану Шагін Гірею довелося навіть змушувати грецького священника Спіранді поновити богослужіння в Успенському скиті й деяких інших місцях [19].

Козацькі формування на ханській службі також вільно сповідували православ'я. Показовим у цьому випадку є лояльність хана в тих питаннях, які стосувалися донських козаків-старообрядців. Дослідник даної проблеми Д.Сень, повідомляє цікаву інформація. Так, ще у 1712 р. вони звернулись до Єрусалимського патріарха Хрісанфа з проханням освятити "свого" єпископа. Реалізувати їх прагнення вдалося тільки 1754 р. за особистим утручанням султана. Під його тиском кримський архієпископ Гедеон утворив Терське й Кубанське єпископство, висвятивши для цього єпископа Феодосія [3, с. 69]. У тих же 50-х роках хан Аслан Гірей сприяв приїзду його на Кубань, де він висвятив 2-х єпископів, архимандрита та інших більш дрібних служителів церкви [4, с. 36]. Свої церкви мали й запорожці. Наприклад, одна з них діяла в Олешкові з 1711 р. [1, с. 12], інша, в Єдисані у 1780-х роках. Були й інші, які будувались з дозволу ханської і турецької адміністрації [2, с. 98].

У Криму діяв певний час Орден Єзуїтів, який з 1704 р. з'явився там під впливом політичного зближення з Францією. З дозволу Газі Гірея (і за великі подарунки) у результаті впливу на нього французького лікаря Феррана 1706 р. в Бахчисарай навіть збудували невелику церкву. Костьол наявний був і в Кафі. Орденом у Бахчисарай також була створена бібліотека, у якій зберігалось багато рідких рукописів. Хоча проіснували вони не більше 30 років – до походу фельдмаршала Мініха 1736 р. і великої пожежі, яка вірогідно знищила з-поміж усього іншого й бібліотеку з церквою [6, с. 466].

Таким чином, можна зазначити, що в Кримському ханстві проживало численне християнське населення, яке складалось з греків, вірмен, слов'ян та інших народів, котрі брали активну участь в історії цього регіону. Протягом століть між мусульманами і християнами в Північному Причорномор'ї склалися непрості стосунки, та подаючи їх лише через призму взаємного антагонізму, дослідники втрачають можливість всебічно дослідити їхні особливості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. / В. Мільчев. – Запоріжжя, Тандем-У, 2009. – 108 с.
2. Мільчев В. Запорозькі осередки в турецьких володіннях у перше десятиріччя по ліквідації Січі / В. Мільчев // Козацька спадщина: Альманах інституту суспільних досліджень. – Дніпропетровськ: "Пороги", 2008. – Вип. 4. – С. 92 – 102.
3. Сень Д. Початковий етап соціальної адаптації козаків-некрасівців на території Кримського ханства: його роль і значення в історії кубанського козацтва (1708-1712) / Д. Сень // Козацька спадщина: Альманах інституту суспільних досліджень. – Дніпропетровськ: "Пороги", 2008. – Вип. 4. – С. 61 – 71.
4. Сень Д. "Другие славяне": ахреяне Приазовья и Кубани XVII в. – начала XVIII в. / Д. Сень // Липоване. История и культура русских-старообрядцев. – Вып. 10. – Одесса, 2013. – С. 35 – 46.
5. Лашков Ф. Статистические сведения о Крыме, сообщенныя каймаканами в 1783 г. / Ф. Лашков // ЗИООИД. – Одесса, 1886. – Т. XIV. – С. 91 – 155.
6. Мурзакевич Н. Пребывание иезуитов в Крыму / Н. Мурзакевич // ЗИООИД. – Одесса, 1858. – Т. IV. – С. 466 – 467.
7. Гиргас В. Права христиан на востоке по мусульманским законам / В. Гиргас. – СПб.: 1865. – 59 с.
8. Баязитов М. Отношение ислама к науке и к иноверцам / М. Баязитов. – СПб.: Типография А.С.Суворина, 1887. – 112 с.
9. Чингисиана. Свод свидетельств современников / Пер., сост. и коммент. А. Мелехина. – М.: Эксмо, 2009. – 728 с.
10. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П. Шевальє. – К.: Томіріс, 1993. – 224 с.

11. Толкование Священного Корана (Аль-Мунтахаб фи тафсир аль-Куран аль-Карим). – Каир 2000. Индекс посылання: <http://www.imam.ru/koran.html>
12. Мемуари до історії Південної Русі. – Дніпропетровськ, 2005. – 220 с.
13. Челеби Э. Книга путешествий Эвлии Челеби. Походы с татарами и путешествия по Крыму (1641 – 1667 гг.) / Э. Челеби. – Симферополь: Таврия, 1996. – 240 с.
14. Негри А. Фирман данный Турецким султаном Мустафою, по прошению Константинопольского патриарха Серафима, митрополиту Гедеону, на Крымскую епархию / А. Негри // ЗИООИД. – Одесса, 1848. – Т. II – С. 680 – 684.
15. Джуха И. Одиссея Мариупольских греков: Очерки истории. / И. Джуха. – Вологда: И-во ВГПИ, “ЛиС”, 1993. – 160 с.
16. Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды. / Ю. Кулаковский – К.: “Типолитография Товарищества И.Н. Кушнерева”, 1906. – 186 с.
17. Боплан Г. Описание Украины. – М.: Древлехранилище, 2004. – 576 с.
18. Татаринов П. Очеркъ Таврической губернии въ историко-географическомъ отношеніи. – Симферополь: Типографія СПИРО, 1894. – 104 с.
19. Катунин Ю. О причинах ликвидации Готской епархии / Ю. Катунин // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2012. – № 219. – С. 185 – 187.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Савченко Олексій Олександрович – аспірант кафедри історії України, Інституту історичної освіти в НПУ ім. М. П. Драгоманова.

Наукові інтереси: татарсько-українські зв'язки.

УДК 34 (477.42) „1917”

ВИБОРИ ДО ЖИТОМИРСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ 1917 р.

Анатолій СЕДЛЯР (Житомир)

У статті розглядаються основні законодавчі зміни в муніципальній сфері, які відбулися 1917 р., аналізується процес, підсумки та наслідки виборів до міської думи Житомира цього року.

Ключові слова: Тимчасовий уряд, міське самоврядування, виборчий процес, списки, партії, міська дума.

В статье рассматриваются основные законодательные изменения в муниципальной сфере, которые произошли в 1917 г., анализируется процесс, итоги и последствия выборов в городскую думу Житомира в этом году.

Ключевые слова: Временное правительство, городское самоуправление, избирательный процесс, списки, партии, городская дума.

The article reviews the main legislative changes in the municipal sector, which took place in 1917, analyzes the process, results and implications of the election to the Zhytomir city council this year.

Key words: Provisional Government, municipality, electoral process, lists, parties, city council.

Лютнева революція 1917 р. принесла зміни у звичний життєвий уклад Російської імперії. З-поміж інших питань, які постали за умов певної демократизації суспільно-політичного життя в державі, одним із найнагальніших було встановлення ефективної системи місцевих органів влади. Важливе значення в цій системі мало міське самоврядування, яке необхідно було побудувати таким чином, аби воно захищало інтереси місцевого населення і водночас створювало чітку вертикаль влади від центру до провінції. Питання зміни міських дум 1917 року, у т.ч. на Волині, досліджували в різні часи Ю. Терещенко [1], В. Бойко [2; 3], Т. Харченко [4], Г. Басара [5], О. Потапов [6], І. Гуцалюк [7]. У працях названих авторів можна знайти аналіз державних законів про вибори до міських дум та їхні повноваження, подається також загальна інформація про результати виборів в Україні, у т.ч. на Волині та Житомирі зокрема. Водночас, детальне дослідження всіх обставин виборчої кампанії в Житомирі відсутнє.

Тимчасовий уряд відразу розпочав роботу з реформування муніципального законодавства, яке отримав у спадок від періоду монархії. Зокрема, одним із указів, які стосувалися міського громадського управління, 15 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд визначив правила виборів гласних дум. Відповідно до них, правом участі у виборах гласних користувалися громадяни Росії обох статей, усіх віросповідань та національностей, які досягли 20-річного віку. При цьому вони мали проживати в цьому місті або мати в

ньому будинок для проживання, перебувати тут на службі або ж мати пов'язані з цим населеним пунктом заняття.

У законі також було сказано, що особи, які перебували на військовій службі, мали право брати участь у виборах на загальних підставах. Не допускалися до участі у виборах представники вищої адміністративної влади в межах губернії чи повіту, їхні заступники й помічники, особи, які перебували в межах губернії на службі в місцевій міліції, ченці, особи, визнані божевільними чи глухонімими [8, с. 2]. Пізніше, наприкінці травня 1917 р., Тимчасовий уряд визнав активне й пасивне виборче право у всі органи місцевого самоврядування комісарів та осіб, які перебували на службі в міліції [9, с. 3].

Важливою зміною було положення, яке вказувало, що гласними можуть бути обрані не лише ті, хто має право участі у виборах, а й усі інші особи, які хоча й не проживають в місті і не мають там домашнього господарства чи служби, але відповідають всім іншим вимогам. Кількість гласних у містах визначалася спеціальним приписом. Зокрема, для Житомира було визначено, що його міська дума матиме 98 гласних [8, с. 7]. Ці зміни дали можливість брати участь у виборчому процесі більшості міського населення, створювали перспективу демократизації органів міського громадського управління. Порівнюючи з попереднім муніципальним законодавством (Міське положення 1892 р.), це було суттєвим кроком уперед у розвитку міського самоврядування.

Вибори відповідно до нових правил мали відбутися влітку 1917 року. Гласні міських дум обиралися на строк до 1 січня 1919 року. Хід виборів та результати голосування можна оцінити неоднозначно. Було значно розширено кількість виборців, практично всі мешканці міста могли висловити свою думку. Це було прогресивним кроком порівнянно з Міським положенням 1892 року, відповідно до якого кількість осіб, які могли взяти участь у виборах, звужувалася високим майновим цензом. На виборах були представлені різні політичні партії, всі вільно агітували, об'єднувалися в блоки тощо. Загалом, роль і вплив органів міського самоврядування за нових умов значно посилювалися.

Водночас при проведенні виборів не були враховані особливості революційного часу. Слабкість центральної влади, поширення анархістських настроїв, малограмотність значної частини міських мешканців підірвали переваги нового законодавства. Особливістю передвиборчого процесу була відсутність інтересу до муніципальних програм. Виборці виявляли цікавість лише до загальнополітичних питань, причому деякі партії відкрито підтримували подібні тенденції, зокрема есери та більшовики [1, с. 23]. Це залишало на другорядних позиціях проблеми місцевого рівня, пов'язані з міським господарством. Загальна доступність до виборчого процесу призвела до того, що в ньому брало участь багато людей, які практично не мали до міста ніякого стосунку. Враховуючи те, що лінія фронту проходила через Волинську губернію, слід відзначити участь у міських виборах великої кількості військовослужбовців, які перебували в місті тимчасово.

До обрання нової демократичної міської думи й надалі працювала дума старого, дореволюційного скликання. Житомир був одним з небагатьох середніх та великих міст в Україні, де імперські муніципальні органи діяли практично до відкриття нової міської думи. Це є свідченням консерватизму місцевої громадськості й відносного спокою серед населення міста [3, с. 33]. У квітні в Житомирі створено міську раду об'єднаних громадських організацій та її виконавчий комітет, однією з функцій яких була координація діяльності органів самоврядування, у т.ч. й муніципальних, організація виборів до них [10, арк. 29].

Для сформування виборчих списків передбачався двотижневий строк. Списки формувалися під загальним наглядом міського голови й виставлялися на загальний огляд (друкувалися в місцевій пресі, розклеювалися по місту тощо). Наприклад, протягом виборчої кампанії вони регулярно публікувалися в найпопулярнішій міській газеті "Волинь". Остаточний перелік кандидатів мав бути наданий міському голові за 2 тижні до дня виборів. Для спостереження за дотриманням правил виборчого процесу діяла комісія в складі міського голови та трьох осіб, яких він запрошував, а також представників політичних партій та груп. Усі кандидатські списки нумерувалися відповідно до черговості подачі ними рішення про участь у виборах [11, с. 3].

Правом бути обраним до Житомирської міської думи скористалися 17 груп політичних сил, організацій та окремих громадян. Вони сформували, відповідно, 17 списків, за які мали голосувати виборці [12, арк. 180 – 181]:

1. Соціально-демократичний блок (РСДРП та "Бунд").

2. Соціалістичний блок есерів та об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії.
3. Список виборців з Новостроїнського району.
4. Житомирська спілка громадських та урядових службовців.
5. Польський комісаріат.
6. Житомирський міський комітет партії Народної Волі (кадети).
7. Житомирська організація єврейської соціал-демократичної робітничої партії ("Поалей-Ціон").
8. Спілка православних і єдиновірних приходських громадян Житомира.
9. Українські гуртки Житомира (його очолювали: В. Кравченко, М. Троць, С. Підгірський, А. Багриновський, І. Петрик; всього у виборчому списку їх налічувалося 49 осіб).
10. Прогресивно-безпартійний гурток.
11. Гурток безпартійних громадян.
12. Гурток торгово-промисловців.
13. Населення хуторів: Кіналевського, Айзіка, Жникрупи та передмістя Нової Рудні.
14. Житомирські купці й власники крамниць.
15. Рада зі справ єврейської громади.
16. Безпартійний гурток.
17. Спілка "Ахдут-Ізраель" ("Єднання Ізраїлю") у м. Житомирі.

Наведений перелік політичних сил, громадських організацій та груп цілком відповідає тогочасній суспільно-політичній палітрі Житомира. Так, традиційно міцними для Правобережної України були позиції єврейських партій та організацій, політичну активність і свідомість демонструвала польська міська громада, поширеними були соціалістичні ідеї тощо. Можна також побачити в цьому й свідчення недостатності, несформованості українського національного руху в містах Волині, у т.ч. в Житомирі. Крім цього, цілком очевидно є політична невизначеність значної кількості виборців, які вирішили формувати свої власні, територіальні (як завжди) списки.

Кандидати активно обговорювалися в житомирській пресі. Так, газета "Волинь" дала свою оцінку виборчим спискам. Зокрема, вона різко розкритикувала ліві політичні сили, засудивши їхню надмірну агітацію, популізм, розкидання обіцянками про неодмінне швидке поліпшення життя – тобто, все, що вводило в оману політично недосвідчених виборців, більшість з яких після демократизації Тимчасовим урядом муніципальної виборчої системи голосували вперше. Наприклад, 1 серпня 1917 р. подібну статтю опублікував головний редактор газети Т. Бортников, наголосивши на вкрай незначній присутності в списках есдеків та есерів робітників (хоча саме робітничий клас вони захищають) [13, с. 3]. Негативно газета оцінювала й залучення лівими для агітації державних та місцевих громадських установ. Зокрема, вона засудила розміщення великого агітаційного плаката списку №1 на приміщенні земської друкарні [14, с. 3]. Крім того, "Волинь" послідовно, протягом всієї виборчої кампанії, підтримувала кадетів, друкуючи кілька разів агітаційні статті на користь кадетського списку [13, с. 1; 14, с. 3; 15, с. 3].

Варто відзначити, що політичні сили, які діяли в Житомирі, зазвичай, ставилися цілком відповідально до питання виборів, розглядаючи їх як можливість отримати владу в місті. Зокрема, на своєму засіданні міська організація РСДРП вирішила йти на вибори в одному списку з "Бундом", об'єднавши, таким чином, соціалістичні сили [16, с. 4]. Щоправда, не вдалося об'єднати всі ліві сили, що призвело до певної розпорошеності лівого табору на виборах (наприклад, окремо діяли есери).

Для визначення кількості осіб, які мають право брати участь у виборах до міської думи, остання спільно з виконавчим комітетом міської ради громадських організацій 27 – 30 квітня 1917 р. провела перепис населення Житомира [17, с. 1]. Згідно з ним, у Житомирі проживало 102 997 осіб, з них право участі у виборах до міської думи мали 38 835 осіб. За етнічною належністю населення міста мало наступний поділ:

- євреї – 43796 осіб.;
- українці – 39 263 осіб.;
- поляки – 15617 осіб.;
- росіяни – 2677 осіб.;
- німці – 1206 осіб.;
- татари – 160 осіб.;

- вірмени – 113 осіб.;
- білоруси – 112 осіб.;
- чехи – 47 осіб. [12, арк. 176].

Для кращої організації виборів місто було поділене на 11 виборчих дільниць (10 загальноміських та 1 для військовослужбовців). Так визначила міська дума на своєму засіданні в середині травня 1917 р. [18, с. 3]. Вибори відбулися 6 серпня 1918 р. (відповідне рішення про це міська дума ухвалила на своєму засіданні 20 липня) [19, с. 4]. Того дня на всіх виборчих дільницях були призначені військові патрулі, які контролювали безпеку, було збільшено кількість міліції, а на вулицях міста чергували службовці відділення карного розшуку [14, с. 3]. На виборчих дільницях мали право бути присутні представники партій та груп, які делегували свої списки.

На виборах узяли участь 24503 осіб. Результати голосування були такі [12, арк. 180 – 181]:

Номер виборчого списку	Кількість голосів	Кількість гласних у міській думі
1	3496	14
2	5103	20
3	120	1
4	865	3
5	4214	17
6	2526	10
7	193	1
8	1498	6
9	2102	8
10	141	1
11	88	0
12	185	1
13	16	0
14	16	0
15	3233	13
16	264	1
17	443	2

Цікавими є результати голосування військовослужбовців, які мали для цього окрему, 11-ту, виборчу дільницю. Тут проголосувало 3037 осіб. Усі їхні голоси розподілилися тільки між 5 списками (за решту 12 не було жодного голосу). Найбільше голосів набрав список есерів (№2) – 1483, далі йшов український блок (№9) – 735. Також голоси отримали списки №1 (РСДРП та “Бунд”) – 396, №6 (кадети) – 287 та №5 (поляки) – 136 [20, с. 3]. Саме військова дільниця дала найбільше голосів серед інших за списки есерів та українців. Ці результати свідчать про: 1) велику популярність серед військових лівих поглядів, традиційну для того часу; 2) набагато більший відсоток українців серед житомирських військових, ніж серед цивільного міського населення; 3) досить міцні позиції прихильників кадетів серед військових Житомира; 4) відірваність військових від потреб міського життя (голосували за загальнодержавні або національні сили, а не за групи, делеговані місцевими жителями).

Під час виборів не обійшлося без порушень. Зокрема, у день виборів, незважаючи на заборону, продовжували свою агітацію есдеки (список №1), розклеюючи плакати містом та проводячи демонстрації [20, с. 3]. На дільницях ніхто не контролював процедуру видання бюлетенів та їхнє заповнення – як наслідок, одна особа мала можливість заповнити кілька виборчих карток (не лише за себе, а й за інших). Були випадки, коли людей не було в Житомирі, а на виборах вони нібито проголосували [21, с. 3]. Часто, коли голосували неграмотні, вони просили заповнити картку сторонніх. Як завжди, останні ставили в ній позначку за перший або другий списки, не питаючись у виборців (а вони, у свою чергу, не звертали на це увагу, показуючи свою неосвіченість). Багатьох відлякали великі черги на дільницях. Траплялося, що люди чекали 4 години, а потім йшли додому, так і не взявши участь у виборах. Не всі, хто мав право голосу, знайшли себе в списках виборців міської

управи [22, с. 3]. Усе це негативно вплинуло на результати голосування. Можна в цьому легко помітити схожість із виборчими процесами сучасності.

У Житомирі (як і в решті міст Волинської губернії) більшість населення склали представники національних меншин – євреї, поляки та росіяни. Тому більшість мандатів вибороли неукраїнські партії [4, с. 98]. Відповідно, у міській думі переважну більшість гласних становили неукраїнці. За результатами виборів перевага була на боці соціалістів. У Житомирі 20,8% голосів було віддано за соціалістів [23, арк. 5-зв]. Як наслідок, у міській думі вони отримали більшість мандатів. Переважну більшість серед гласних – делегатів лівих сил формували заможні люди, або ті, хто вмів лише виступати на мітингах [21, с. 4]. Зазвичай, це були люди, далекі від проблем міського господарства. Серед інтелігенції та заможних верств досить популярними були ідеї кадетів.

Освітній рівень членів міських думи та управи був невисокий. Багато гласних мали домашню чи нижчу освіту. Деякі з них, у кращому разі, закінчили дво- або чотирикласне міське училище.

Загалом, проведення виборів коштувало місту 100000 руб. [21, с. 4]. Новообрана міська дума розпочала свою роботу з урочистого засідання 9 вересня 1917 р. в залі місцевого музичного училища. Були присутні члени різних політичних сил, багато представників громадськості. Міський голова А. Півкоцький привітав демократичну думу й закликав усіх до роботи [24, с. 4].

Проте діяльність новообраних органів міського самоврядування показала, що намагання демократизувати їх за умов, що склалися, принесло багато негативного в їхню роботу. Вже 26 вересня 1917 р. газета “Волинь” критикувала гласних за низький рівень відвідуваності засідань думи та її повільну роботу [25, с. 3]. Нова адміністрація, у переважній більшості, виявилася нездатною утримувати на відповідному рівні міське господарство. Однією з найголовніших причин цих негараздів була надмірна політизованість роботи муніципальних органів. Замість розв’язання нагальних економічних проблем, вони займалися обговоренням загальнодержавних питань, виносили політичні резолюції, які не мали нічого спільного з інтересами міського господарства [23, арк. 6-зв]. До того ж, на засіданнях часто не було кворуму через систематичну відсутність працівників колегіальних органів.

Міська дума Житомира (як і решта муніципальних органів Волині) припинила свою роботу вже за гетьмана П. Скоропадського. Для поліпшення стану міського господарства гетьманською владою було вирішено переглянути муніципальне законодавство. Після роботи відповідної комісії 2 жовтня 1918 року П. Скоропадський затвердив закон “Про заміну чинного статуту громадського управління міст”. Цей документ свідчив про необхідність проведення нових виборів до міських дум. Було внесено деякі зміни до переліку вимог щодо права участі у виборчому процесі. Віковий ценз збільшився до 25 років. Для допущення до виборів слід було прожити не менше одного року в зазначеному населеному пункті й сплачувати на його користь податки. Строк перебування гласних на своїх посадах визначався в чотири роки. Важливим пунктом у новому законі була заборона голосувати військовослужбовцям [4, с. 142]. Після затвердження закону міські думи втратили свої повноваження, а їхні обов’язки стали виконувати управи. Постанови управ затверджувалися губернськими старостами. Міські управи мали складати виборчі списки й розподіляти населення на курії [4, с. 145]. Факт ліквідації демократично обраних дум викликав незадоволення багатьох гласних цих органів.

Таким чином, у серпні 1917 р. в Житомирі було обрано нову міську думу, яка пропрацювала трохи більше року. Можна стверджувати, що результати виборів цілком співвідносні пропорційності поділу етнічних груп у місті. Найбільшу кількість гласних отримали списки, які представляли інтереси єврейських та польських виборців. Також можна відзначити високий рівень популярності соціалістичних ідей у Житомирі 1917 року. Консервативні та більш заможні кола громадськості орієнтувалися на партію кадетів (вона мала прихильників на Волині переважно в містах, у т.ч. й у Житомирі). Українська ж національна ідея не знайшла своєї належної підтримки серед учасників голосування – український список провів у думу лише 8 гласних (це також було властивим для міст Волинської губернії). Певний вплив на результати виборів мала й участь у них військовослужбовців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Терещенко Ю.І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції / Терещенко Ю.І. – К.: Наукова думка, 1974. – 144 с.
2. Бойко В.М. Українські політичні партії і блоки у виборчій муніципальній кампанії 1917 року: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бойко Володимир Миколайович. – К., 1997. – 198 с.
3. Бойко В. Реорганізація міських дум в Україні навесні 1917 р. / Бойко В. // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 29 – 38.
4. Харченко Т.О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській Державі (квітень – грудень 1918 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харченко Тетяна Олексіївна. – Полтава, 2000. – 281 с.
5. Басара Г.Б. Українське провінційне місто як політичне і соціокультурне явище у добу національно-демократичної революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / Басара Галина Богданівна. – К., 2003. – 207 с.
6. Потапов О. Законодавчі зміни у сфері функціонування органів місцевого самоврядування за часів Тимчасового уряду / О. Потапов // Гуржівські історичні читання: Збірник наукових праць / [Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін.]. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2013. – Вип. 6. – С. 294 – 297.
7. Гуцалюк І.О. Українські національні органи влади на Волині (1917 – 1921 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / І.О. Гуцалюк. – К., 2013. – 19 с.
8. Новый закон о выборах в городские думы. – К.: Губернская типография, 1917. – 9 с.
9. Волынь. – 1917. – 1 июня.
10. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. Р-405. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – 50 арк.
11. Волынь. – 1917. – 27 апр.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Од.зб. 48. – 300 арк.
13. Волынь. – 1917. – 1 авг.
14. Волынь. – 1917. – 4 авг.
15. Волынь. – 1917. – 6 авг.
16. Волынь. – 1917. – 1 июля.
17. Волынь. – 1917. – 30 апр.
18. Волынь. – 1917. – 19 мая.
19. Волынь. – 1917. – 22 июля.
20. Волынь. – 1917. – 8 авг.
21. Волынь. – 1917. – 12 авг.
22. Волынь. – 1917. – 15 авг.
23. ДАЖО. – Ф. Р-1644. – Оп. 1. – Од.зб. 12. – 122 арк.
24. Волынь. – 1917. – 12 сент.
25. Волынь. – 1917. – 26 сент.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Седляр Анатолій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Наукові інтереси: міста Волині в 1917 – 1921 рр.

УДК 94 (477) «1914 - 1920»

**ПОГЛЯДИ С. В. ПЕТЛЮРИ НА РОЛЬ ЦЕРКВИ В ПРОЦЕСІ
УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

Ніна СЕМАШКО (Кіровоград)

У статті розглядаються погляди С. В. Петлюри на релігійне питання, роль і місце церкви в процесі українського державотворення та їх реалізація впродовж його громадсько-політичної діяльності.

Ключові слова: С. В. Петлюра, релігія, автокефальна церква, патріархат.

В статье рассматриваются взгляды С. В. Петлюры на религиозный вопрос, роль и место церкви в процессе построения украинского государства и их реализация в течение его общественно-политической деятельности.

Ключевые слова: С. В. Петлюра, религия, автокефальная церковь, патриархат.

In the article were analyzes the convictions of Symon Petlyura on religious issues, the role and place of the church in the Ukrainian state, and their implementation with in his social and political activities.

Keywords: Simon Petlyura, religion, autocephalous church, patriarchat.

Постать Симона Васильовича Петлюри є однією з найвизначніших в українській історії. С. В. Петлюра, як Головний Отаман військ ДА УНР, Голова Директорії УНР, відіграв одну з вагомих ролей в добу національно-визвольних змагань 1918 – 1920 рр. Тому системне вивчення поглядів С. Петлюри сприятиме глибшому розумінню процесів державного будівництва 1917 – 1920 рр.

Чільне місце в світоглядній парадигмі С. Петлюри мають його погляди на релігійне питання, зокрема на роль церкви в житті українського народу, національно-визвольному русі, державотворчих процесах. Особливої актуальності набуває вивчення поглядів С. Петлюри на релігійну проблематику нині, коли не вщухають дискусії стосовно місця і ролі церкви в житті сучасної України.

Сучасні дослідники переважно обходять увагою висвітлення його поглядів на релігійне питання, зосереджуючись на громадсько-політичному та військовому аспектах діяльності цієї постаті. Так, В. Сергійчук згадує про ставлення С. Петлюри до церкви виключно в контексті характеристики його державницьких позицій [9, с. 69]. В. Савченко вказує на дуалістичність поглядів С. Петлюри на релігійне питання, аналізуючи його навчання в семінарії [8, с. 23]. С. Литвин, досліджуючи діяльність С. Петлюри в еміграції, згадує про погляди С. Петлюри на церковне будівництво, проте не висвітлює це питання в інші періоди його життя [4, с. 298]. Деякі аспекти релігійної проблематики в оцінці С. Петлюри піднімаються в статтях А. Губаря [2], В. Ляхоцького [5], А. Ткачука [7], а також в монографії Б. Андрусишина “Церква в Українській державі 1917 – 1920 рр. (доба Директорії УНР)” [1]. Окремого дослідження, присвяченого вказаній проблемі, не існує.

Тому завданням статті є дослідження поглядів С.В. Петлюри на релігію і церкву в Україні, роль і місце церкви в процесі державного будівництва, втілення цих поглядів у різні періоди його громадсько-політичної діяльності.

Світогляду С. В. Петлюри, без сумніву, притаманна релігійна складова. Її присутність можна простежити у ранніх працях С.В. Петлюри, починаючи з 1902 р. Цілісне бачення С.В. Петлюрою складного комплексу релігійних питань остаточно сформувалося вже на еміграції та висвітлено у працях 1920-х років.

Ще на початку своєї громадсько-політичної діяльності С.В. Петлюра цікавився проблемами релігії та церкви. У його ранніх публікаціях можна простежити позитивне ставлення до питань християнства та розуміння віри як внутрішнього стану людини. Але він критично оцінював діяльність російського духовенства, як реакційного інструмента царського режиму. Зокрема, в статті про видання в Лондоні Біблії українською мовою, С. Петлюра зазначав, що перекладена П. Кулішем та І. Левицьким українською мовою Біблія, не видавалася в Російській імперії через протидію російського Синоду [11, с. 19]. В критичній статті про заснування в Росії товариств відродження церковно-громадського життя 1903 року, С. Петлюра називав російське духовенство елементом, що заплямував себе зрадою народних інтересів, та “гасителем” усього, що має своїм спільником розум, світло та правду...” [11, с. 33]. Зацікавленість С. Петлюри релігійною проблематикою у молодому віці підтверджує його праця “Релігійна статистика”, де він порівнював сучасні йому статистичні дані щодо релігійної приналежності населення земної кулі і статистичні дані попереднього століття [11, с. 40 – 41]. Констатував пропорційне збільшення представників кожної зі світових релігій [9, с. 40].

Про релігійну складову світогляду С. Петлюри свідчать численні посилання на біблійні тексти у його роботах. Його статті, присвячені актуальним соціально-економічним проблемам Російської імперії, містять цитати з Біблії. Наприклад, стаття С. Петлюри про політичну лінію октябристів від 17 грудня 1906 року має назву “Господь навчає младенців і одкриває очі навіть сліпим” [11, с. 93 – 96], де С. Петлюра називає “премудрим” царя Давида, а його вищезазначений вислів “великою правдою” [11, с. 93]. Особливо цікавим видається цей факт, коли врахувати, що С. Петлюра був соціалістом, з грудня 1905 року членом ЦК УСДРП, а програма УСДРП передбачала відділення релігії від держави, школи від церкви [12, с. 41]. Відомий однопартієць С. Петлюри В. Винниченко вороже і навіть глузливо ставився до питань релігії та церкви. Як зазначає В.І. Ульяновський, В. Винниченко наголошував, що він соціаліст і принципово не визнає церкву [13, с. 39]. Зацікавленість релігією була нетиповим явищем для українських соціалістів початку ХХ століття, що знаходилися, переважно, на атеїстичних позиціях [13, с. 42].

Цікавою у вищезазначеному контексті є “Відозва до чорноморців” С. Петлюри, де він, звертаючись до чорноморських козаків, апелював до норм християнської моралі, цитував

Євангеліє [11, с. 14 – 19]. Сама ж праця, присвячена придушенню виступу робітників чорноморськими козаками в Ростові, де С. Петлюра, як переконаний соціаліст, засуджував “багатирів-фабрикантів”, що знущаються над робітниками [11, с. 15]. С. Петлюра ставив у приклад чорносотенцям запорізьких козаків, які боролися за волю України з поляками, турками, татарами, московитами. У цій праці С. Петлюра ідентифікував ворогів українського народу: “царя і його прислужників” [11, с. 18]. Таким чином, світогляд С. Петлюри у молодому віці мав еkleктичний характер, в ньому присутні соціалістичні та національні компоненти, а також, релігійна складова.

Значну увагу С. Петлюри до релігійних питань можна пояснити його навчанням в духовній семінарії, де він отримав ґрунтовні знання з теології і канонічного права, а також, родинним походженням (дід був православним ієромонахом, бабуся – черницею та ігуменею, брати – випускниками Полтавської духовної семінарії) [1, с. 7].

Подальша кристалізація і практичне втілення поглядів С. Петлюри на релігію і церкву, їх місце в державному будівництві, відбувалися під час його перебування на чолі Директорії УНР.

Найвищим досягненням церковного будівництва в УНР було проголошення автокефалії, тобто самостійності Української православної церкви. Законом Директорії про вищий уряд Української автокефальної православної соборної церкви від 1 січня 1919 року підкреслювалася незалежність Української православної церкви від Московського патріарха [3, с. 401 – 402]. Цим же законом передбачалося, що вищим органом у церковній ієрархії мав стати Всеукраїнський Церковний Собор, а до його скликання керувати церковними справами мав Український Священний Синод. Причому, формувати склад Синоду і контролювати його діяльність мав уряд УНР, усі накази і розпорядження Синоду теж повинні затверджуватися урядом УНР. Найцікавіше, що фінансування церковних інституцій мало відбуватися з державної скарбниці, і це в той час, коли С. Петлюра ще був членом УСДРП, програма якої декларувала абсолютно протилежне [12, с. 41]. А. Губар стверджує, що саме С. Петлюра був одним із головних ініціаторів цього закону, а В. Винниченко байдуже ставився до церковних питань [2, с. 70].

Закон Директорії про вищий уряд Української автокефальної православної соборної церкви від 1 січня [3, с. 401 – 402], а також універсал Директорії УНР про заснування Українського Священного Синоду від 1 жовтня 1919 р. [10, с. 123 – 124] та Декрет Директорії УНР від 7 жовтня 1919 р. [3, с. 591] ілюструють позицію держави, якою керував С. Петлюра, щодо церкви. Очевидне намагання поставити церкву під жорсткий контроль держави і на службу державі. Сам факт видання таких документів свідчить, що в усіх процесах церковного відродження була присутня державна ініціатива. Очевидно, С. Петлюра був прихильником державного регулювання діяльності церкви, вважав її невід’ємним елементом державного будівництва. Мета відродження Української Православної Церкви – “Україні на користь” – не приховувалася Головним Отаманом та була сформульована у вище вказаних документах [10, с. 124]. На думку А. Губаря, С. Петлюра був прихильником візантійської моделі стосунків церкви і держави, коли домінуючу роль у площині “церква-держава” відіграє саме держава. Саме ця, так звана “теорія симфонії”, лягла в основу релігійних поглядів С. Петлюри [2, с. 77].

Про підключення церковними справами і стимулювання українізації церкви, як невід’ємної складової українського національного руху, свідчать і значні витрати на церковну справу. Тільки на інформацію про українізацію церкви, згідно постанови Директорії УНР від 8 жовтня 1919 року, з таємного фонду Директорії у розпорядження міністра ісповідань виділялося 10000 гривень [10, с. 128].

Усвідомлював С. Петлюра значення українського патріотичного духовенства для підтримки бойового духу армії УНР. Присутність українського духовенства в усіх без виключення військових частинах була введена Наказом Головної команди УНР від 22 вересня 1919 р. [11, с. 306]. А тим військовим священикам, які потрапляли в полон, за наказом Головного Отамана, була передбачена грошова компенсація по їх поверненню на батьківщину [11, с. 352].

Своєрідним підведенням підсумків церковного будівництва в УНР можна вважати лист-подяку С. Петлюри міністру ісповідань УНР І. Огієнку, де перелічено головні здобутки даного міністерства. А саме, відродження Автокефальної Української Православної Церкви, переклад церковної літератури на українську мову, видавництво українських духовних книг, підготовка національно свідомого духовенства, встановлення

дипломатичних стосунків з Вселенським патріархом та міжнародними релігійними організаціями, просвітницька діяльність серед українського війська і широких кіл українського суспільства, залучення до справи української державності представників різних релігійних громад України [10, с. 499 – 500].

Грунтовно С. Петлюра розвинув концепцію Української церкви, перебуваючи за кордоном, у вимушеній еміграції. У пошуках будь-яких шляхів для досягнення головної мети свого життя – незалежної соборної України, він намагався використати церковний чинник для відродження державності [11, с. 560]. Наріжним каменем його концепції був власний український патріархат. С. Петлюра усвідомлював, що державна незалежність ніколи не буде повною без незалежності церковної. Наявність власного патріарха, на думку С. Петлюри, мало стати завершальним етапом у будівництві національної української церкви [6, с. 401]. Пророчими, у світлі останніх подій, видаються слова С. Петлюри, написані у 1921 році у листі до І. Огієнка: “Український патріарх – рівний патріархові московському – це річ, потреба якої вимагається інтересами української церкви та своєчасною оцінкою тих небезпек, що загрожувати будуть, – я це передбачаю, – в її натуральному розвитку. В майбутніх конфліктах нашої держави з Москвою внутрішнє міцна, ієрархічно дисциплінована українська церква може відіграти велике позитивне значення у вислідах такої боротьби” [6, с. 403]. Власний патріархат сприятиме зміцненню міжнародного авторитету Української Автокефальної Церкви, а відтак і відродженню держави, а також консолідації українського народу, як всередині країни, так і за її межами. Прикладом для наслідування в питанні церковного будівництва С. Петлюра називав Сербську православну церкву [6, с. 402 – 403].

С. Петлюра небезпідставно вважав церкву найпотужнішим засобом ідеологічного впливу на українців, який варто застосовувати за допомогою усіх можливих чинників: мови, мистецтва, обряду і навіть архітектурного стилю побудови церков. Він відзначав, що московський стиль побудови церков сприяв втраті зв'язку українців з традиціями народного мистецтва і був фактором “зросійщення” українського села [10, с. 366]. Для того щоб знівелювати цей згубний, на думку С. Петлюри, фактор московської пропаганди, рекомендував міністру ісповідань вжити заходів щодо відновлення в церковному будівництві національного архітектурного стилю. Це сприяло б відновленню національного церковного життя [10, с. 366].

Діяльність церкви, напрямки її розвитку С. Петлюра оцінював, виходячи з політичних потреб утвердження української державності. У листі до голови братства Кирила і Методія, С. Петлюра наводив тезу, певний імператив, який він застосовував і до релігії та церкви також: “Реальний політик не повинен нехтувати жодним чинником для досягнення своїх цілей” [11, с. 560]. Наприклад, для того щоб зблизитися з політичними колами Великобританії, яка була, на його думку, найбільш зацікавленою у послабленні Росії, у С. Петлюри виникла ідея злуки Української Православної і Англійської церков. Догматичних перешкод для такої унії С. Петлюра не бачив, а обрядові моменти відіграють другорядну роль, бо найголовніше, чим мало керуватися духовенство у своїй діяльності – це інтереси української держави. С. Петлюра писав: “У зв'язку з цим усталення стосунків між нашою церквою і англійською розцінюється мною як один із тих реальних засобів, якими українська політика повинна послуговуватися для здійснення своїх державних цілей” [11, с. 559 – 560]. Передувати такій злуці мала потужна інформаційна кампанія, здійснювана українським духовенством. Українська церква мала б, передусім, виявляти зацікавленість у цій злуці.

Церква повинна усіма можливими засобами привертати увагу світової спільноти до проблеми української державності, зокрема співпрацювати з міжнародними релігійними організаціями, іншими православними церквами. Як аргумент ефективності міжнародної діяльності церковних організацій, С. Петлюра наводив приклад Чехословаччини, що здобула перший кредит від США саме завдяки сприянню чеських релігійних асоціацій [11, с. 555].

Окрім завдань зовнішньополітичного характеру, С. Петлюра ставив перед церковним рухом і внутрішні завдання. А саме, поширення церковної літератури українською мовою, підготовка українських священників, розвиток українських православних братств, українізація православних монастирів і церков на території, підконтрольній Польщі, остаточне завершення національного церковного будівництва [11, с. 562].

Таким чином, С. Петлюра з самого початку своєї громадсько-політичної діяльності був нетиповим релігійним соціалістом. Частково реалізувати свої погляди на релігійне питання йому вдалося в період Директорії, коли була проголошена Автокефалія Української Православної Церкви та створені керівні органи церковної влади, що повністю підпорядковувалися державі і фінансувалися нею. Перебуваючи в еміграції, С. Петлюра сформулював основні положення своєї релігійної парадигми. Серед яких ключовими є наступні: українська церква є невід'ємною частиною руху українського народу за власну державність, діяльність Української православної церкви має відповідати політичним інтересам держави. Українська Православна Церква повинна мати власний патріархат. Церква має бути максимально українізована (богослужіння повинні відбуватися українською мовою, духовні книги видаватися українською, і навіть архітектурний стиль церков, на думку С. Петлюри, має бути національний український, аби відрізнятись від російського). Перед церквою С. Петлюра поставив коло завдань: внутрішні, що полягали у поглибленні українізації церкви, максимальному сприянні національному відродженню на теренах України; і зовнішні, що передбачали активну співпрацю Української Православної церкви з іноземними церквами і релігійними організаціями. Уся міжнародна діяльність церкви мала бути спрямована на пропаганду ідеї української державності. Особливе місце необхідно було приділити зближенню з англіканською церквою, оскільки саме Великобританія змогла б допомогти Україні позбутися залежності від Росії.

Отже, питання церковної політики держави лежить у площині національної безпеки. С. Петлюра усвідомлював потужний ідеологічний вплив церкви на українське суспільство, а відтак і важливу роль церкви в процесах державного будівництва. Як далекоглядний політик, він передбачав війни між Україною та Росією в майбутньому, та прогнозував, яке місце може займати в них церква незалежна від Росії. Українська церква із власним патріархатом мала стати позитивним чинником у боротьбі з російським православним шовінізмом. Натомість, підконтрольне Москві духовенство буде інструментом ворожої пропаганди. Таким чином, С. В. Петлюра охарактеризував сучасну ситуацію в Україні ще дев'яносто років тому. Зрозуміло, що повна незалежність держава не можлива без церковної автокефалії. Саме релігійний чинник може виступити одним з ключових моментів духовної соборності та розвитку національної самосвідомості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусишин Б. Церква в Українській державі 1917 – 1920 рр. (доба Директорії УНР). – К., 1997. – 328 с.
2. Губар А. Симон Петлюра й український національно-церковний рух у 1917-1926 роках / А. Губар // Пам'ять століть. – 1999. – № 3 (18). – С. 65 – 78.
3. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної республіки. Листопад 1918. – листопад 1920 рр. : докум. і матер.: у 2 т., 3 ч. / упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – Т. 2 – 743 с.
4. Литвин С. Суд історії : Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 347 с.
5. Ляхоцький В. Їх поєднала віра / В. Ляхоцький // Пам'ять століть. – 1999. – № 3 (18). – С. 79 – 94.
6. Петлюра С. Статті, листи, документи /С. Петлюра; Цент. ком. вшанування пам'яті Симона Петлюри в Америці. – Нью-Йорк : Укр. вільна АН у США, 1956. – 480 с.
7. Ткачук А. Симон Петлюра про український патріархат / А. Ткачук // Визвольний шлях. – 1998. – № 51.6 – С. 761 – 762.
8. Савченко В. Симон Петлюра / В. Савченко. – Х.: Фолио, 2004. – 415 с.
9. Сергійчук В. Симон Петлюра /В. Сергійчук. – К.: Україна, 2004. – 448 с. : іл. – (Українські державники).
10. Симон Петлюра. Статті, листи, документи /С. Петлюра. Упорядник В. Сергійчук. – Т. 3. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 616 с.
11. Симо Петлюра. Статті. Листи. Документи: у 4 т. /С. Петлюра. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – Т. IV. – 704 с.
12. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали. – К., 1993. – 338 с.
13. Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. Посібник. / В. І. Ульяновський. – К.: Либідь. – 1997. – 200 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Семашко Ніна Василівна – учитель історії Піщанобридської СЗШ-інтернат I-II ступенів.
Наукові інтереси: історична біографістика, доба Української революції 1917 – 1920 рр.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1(497.2)

ПЕРШЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВАСІЛА ЗЛАТАРСКИ
З ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ БОЛГАР

Вікторія БЕЗВЕРХА (Кіровоград)

Стаття присвячена аналізу першої праці болгарського історика В.Н. Златарски з давньої історії болгар "Нови известия за най-древния период на българската история", опублікованої у 1894 р.

Ключові слова: В.Н. Златарски, давня історія Болгарії, першоджерела, Балканський півострів.

Статья посвящена анализу первого труда болгарского историка В.Н. Златарски по древней истории болгар "Нови известия за най-древния период на българската история", опубликованной в 1894 г.

Ключевые слова: В.Н. Златарски, древняя история Болгарии, первоисточники,

The article analyzes the work of the first Bulgarian historian V.N. Zlatarsky about the ancient history of the Bulgarians "New details about ancient period of Bulgarian history", published in 1894.

Key words: V.N. Zlatarsky, ancient history of Bulgaria, the source, the Balkan Peninsula.

В другій половині XIX – початок XX ст. у європейській історіографії виокремлюється постать молодого болгарського вченого В.Н. Златарски. Навіть на сучасному етапі розвитку науки вченого по праву називають основоположником болгарської історичної думки [2, с. 136; 10, с. 245]. Його праця *"История на българската държава през средните векове"* залишається найвідомішою працею з історії Болгарії, а поставлені в ній проблеми викликають неабиякий інтерес у науковців. Майже всі роботи В.Н. Златарски насичені патріотизмом та здебільшого присвячені саме болгарській історії. На формування кола наукових інтересів історика великий вплив мали родинне виховання та освіта.

Ще з дитинства Васіл Златарски виховувався у любові та повазі до минулого. Справжнім прикладом для майбутнього вченого, очевидно, був його батько – Нікола Златарски. Протягом 1843 – 1844 рр. Н. Златарски працював викладачем у першому Тирновському болгарському училищі. Крім викладацької діяльності батько вченого активно займався громадською діяльністю, був активним учасником національного відродження в Болгарії, зокрема брав участь у вирішенні церковного питання [7, с. 11 – 13].

Коли Нікола Златарски пішов з життя Васілу було лише 9 років. У 1879 р. В. Златарски закінчив три класи в м. Тирново, а потім продовжив навчання в Петропавлівському духовному училищі. Училище знаходилося в старій будівлі монастиря "Св. Петра і Павла" й було пройняте аурую минулого [1, с. 3; 5; 6, с. 106; 7, с. 34 – 38]. У 1881 р. В.Н. Златарски закінчив навчання яке тривало неповні три роки. Під час навчання В. Златарски у м. Тирново, Цвятко Семерджиєв – товариш його батька, подарував йому книгу К. Іречека *"История болгар"* [5; 7, с. 42]. Ця монографія в подальшому стала настільною для юнака, в ній він знайшов свій інтерес до минулого. Після закінчення училища у 1881 р. В. Златарски довелося переїхати до Росії. На той момент там проживав його старший брат Стефан Златарски. Васіл Златарски вступив на третій курс Першої класичної гімназії в Петербурзі. Тут він навчався протягом 1881 – 1887 р. [1, с. 3; 9, с. 5]. За цей час В. Златарски вивчив російську, старогрецьку та латинську мови. Знання мов дало змогу в майбутньому істориком використовувати у своїх працях давні першоджерела. Новий етап захоплення історією у В. Златарски почався після відвідування уроків вчителя Кондратієва. Кондратієв був досить харизматичним викладачем і вмів зацікавити студентів [7, с. 41].

Після закінчення гімназії перед В.Н. Златарски постав дуже важливий вибір щодо власного майбутнього. У його листах до братів помітні переживання стосовно

майбутнього, він просить поради. Брати радили В. Златарському обрати для себе медичний факультет або юриспруденцію. Проте він вирішив стати істориком [7, с. 42 – 43]. У 1887 р. В. Златарски вступив до Петербурзького університету на історико-філологічний факультет, який успішно закінчив у 1891 р. [1, с. 3; 3, с. 7; 4, с. 64]. Під час навчання в університеті він познайомився із викладачами, які в подальшому вплинули на його професійну долю – В.І. Ламанським та В.Г. Василевським. На факультеті В. Златарски відвідував гурток молодих науковців. Згодом, у 1891 р. під керівництвом В.Г. Василевського та В.І. Ламанського, В. Златарський написав кандидатську дисертацію *“Писмата на Цариградския патриархъ Николая Мистикъ до българския царь Симеонъ”* [2, с. 136; 7, 47 – 48; 9, с. 5]. Після публікації у 1894 р. це дослідження отримало схвалення не лише з боку наставників В. Златарски, але й з боку наукової спільноти [7, с. 48].

Навчання В.Н. Златарски на цьому не закінчується у 1893 р. він від'їжджає до Берліну і здобуває спеціальність археолога [5; 11, с. 37]. Саме в цей час, навчаючись у Берліні, В.Н. Златарски пише свою першу наукову працю після кандидатської дисертації *“Нови известия за най-древния период на българската история”*. Праця вийшла в 1894 р. в Берліні як окремий реферат [8, с. 8]. В цій роботі історик вперше розглядає історію протоболгар до зародження держави. Згодом проблеми поставленні вченим в цьому рефераті стали поштовхом до написання тритомної праці по *“История на българската държава през средните векове”*. Цією працею молодий вчений звернув увагу інших науковців до народної історії болгар. Пізніше праця була перевидана у 1972 р. у виданні *“Васил Златарски – Избрани произведения”* разом з іншими роботами історика вже після його смерті [8, с. 19 – 31].

Сама назва роботи вже говорить нам про її проблематику. Для написання цієї праці В.Н. Златарски звертається до візантійських першоджерел. Вже на початку своєї роботи В. Златарски акцентує увагу на актуальності проблем етногенезу та державотворення болгар. Враховуючи наявну теорію про походження цього народу від хана кочових племен Аспаруха (Ісперіха) (668 – 701 рр.) *“Първоначалната история на старите българи, част от които, както е известно, премина Дунава под началството на Исперих във втората половина на VII век, посели се в полетата на древната провинция Мизия и послужи за ядка при основаването на българското царство в пределите на Източната Римска империя и даде национално име на нашия народ...”* [8, с. 19]. Аспарух (Ісперіх) третій син Кубрата, протоболгарський хан, який заснував Перше Болгарське царство у 681 р. об'єднавши слов'ян і болгар у єдину державу. У своєму дослідженні В. Златарски використовує візантійські джерела – хроніки Іоана Нікіуського VII ст. та патріарха Нікіфора IX ст.

Варто зазначити, що В. Златарски не просто переказує джерело. Він знаходить історичні відомості про його автора – тим самим роз'яснює історичні обставини виникнення самого джерела. Так аналізуючи *“Нови известия за най-древния период на българската история”*, науковець подає інформацію про перші публікації самого джерела, посилаючись на відомого французького арабіста Германа Зотенберга (Hermann Theodor Zotenberg).

У хроніці Іоана Нікіуського В. Златарски знаходить інформацію про батька засновника І Болгарського царства Ісперіха – Кубрата. Кубрат (бл. 600 – 668 рр.) відомий в історії, як болгарський хан, один із нащадків Аттіли – володаря Гунської імперії. В. Златарски детально аналізує текст та віднаходить відомості про дружні відносини Кубрата з візантійським імператором Іраклієм, якому вождь болгарів надавав військову допомогу. В.Н. Златарски вважає ці відомості одними з найранніших з давньої історії болгар *“...Кубрат по-напред завързал дружба с Херакли и после победил всичките варвари и езичници, че поради тази дружба и благоденяния, с които той го обсила, и от признателност основал и след смъртта му верен на семейство му”* [8, с. 28].

В. Златарски віднаходить та переповідає ще одне свідчення про політичний союз протоболгар та їх вождя Кубрата з Іраклієм у боротьбі з аварами в хроніці Нікіфора *“...свалил аварското иго и после влязъл в сношение с Херакли и сключил мир, на запазил*

този мир до края на живота си, защото последният му изпратил подаръци и го наградил с титула патриций...” [8, с. 26 – 27].

Таким чином, В.Н. Златарски порівнює два тексти та знаходить в них спільні факти. У першоджерелах В.Н. Златарски, віднаходить відомості про охрещення Кубрата, який виховувався і зростав при імператорському дворі “...Ковра тоще в детството си бил дошъл в Цариград, че още тогава бил кръстен и приет в лоното на християнството и че той бил възпитан и израсъл при императорския двор” [8, с. 29]. Васил Златарски детально розкриває відносини між Кубратом і Візантією. Але ключова думка автора полягає в розкритті подробиць утворення Болгарського царства та тих подій, які передували цьому. Повертаючись до першоджерела Іоана Нікіуського, яке розповідає, що Кубрат був охрещений, тому його діти, які були при владі, зберегли залишки християнства, яке посіяв їхній батько. Автор визначає християнство як фактор, який в подальшому стане визначальним у формуванні болгарської держави. Християнство стало, на думку історика, чинником консолідації болгарських племен та поєднання в подальшому зі слов’янами, що призвело до створення Першого Болгарського царства на Балканському півострові. В цей період болгари зазнали значного впливу від слов’ян. В.Н. Златарски, говорить, що сумніву у достовірності першоджерела немає, оскільки Іоан Нікіуського був сучасником тих подій і як “візантієць” не мав зацікавленості до постаті Кубрата “*Иван Нику, както видяхме, бил съвременник на Коврат, следователно той е имал възможност да получи истински сведения за него, а като личност, която никак не е била заинтересувана в самото дело, той го е внесъл в хрониката си безпристрастно, т. е. тъй както го е узнал или прочел в първообразния извод*” [8, с. 31].

Варто зауважити, що хроніка Іоана Нікіуського, яку залучив В.Н. Златарски до написання своєї роботи до цього залишалася невідомою в болгарській історичній науці. Цим самим він привернув увагу до проблеми становлення болгарської держави, потреби залучення та використання дослідниками нових першоджерел та фактів. Васил Златарски не просто використовує джерела для підтвердження своєї теорії. Він проводить розслідування обставин створення документів, шукає історичні відомості про їх авторів, аналізує та інтерпретує ці джерела. Робота виконана В. Златарски на кількох сторінках є фактично основою для формування цілої теорії походження болгар та формування їх держави на Балканському півострові. В подальшому це дослідження було розширене і більш детально розглянуте у першому томі відомої праці В.Н. Златарски “*История на българската държава през средните векове*”.

Отже, зацікавленість В.Н. Златарски історією у зовсім юному віці, спричинило справжній “бум” в подальшому дослідженні окремих питань з історії Болгарії. Наполегливість і жага до навчання зробили свою справу, В.Н. Златарски досить швидко розпочав свою кар’єру історика у 28 років. Його перша праця після захисту кандидатської дисертації стала успішною. Він зміг звернути увагу істориків, настільки цікава історія Болгар і скільки в ній залишається спірних нерозв’язаних питань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Bidlo J. Vasil Nikolov Zlatarski / J. Bidlo. – Praha, 1937. – 32 s.
2. Андреева М.А. Василий Николаевич Златарски // Slavia. – Ročník XV. – Sesit 1. – Praha., 1937. – S. 135 – 138.
3. Арсенова И. Ерата Златарски в Софийския университет // Homo sapiens. – 2008. – № 2. – С. 6 – 7.
4. Дроснева Э. Тропинки историографии в Болгарии // Харківський історіографічний збірник. – 2014. – Вип. 13. – С. 60 – 73.
5. Златарски В. История на българската държава през средните векове. – Т.1. – София, 1918. – Режим доступу: <http://www.promacedonia.org/vz1a/index.htm>
6. Златарський (Златарски) Василь Миколайович (Васил Николов). Почесні члени Харківського університету. Біографічний довідник. – Х.: Тимченко, 2008. – С. 106 – 107.
7. Златарска-Тодорова К. Баща ми Васил Златарски. – София, 1975. – 266 с.
8. Нови известия за най-древния период на българската история. Васил Златарски – Избрани произведения. Том 1. – Наука и изкуство, 1972. – С.19 – 31.

9. Сборник въ честь на В.Н. Златарски по случай 30-годишната му научна и професорска дейност. Приготвен от неговите ученици и почитатели. – София, 1925. – 537 с.
 10. Чорний В. Історія Болгарії. – Львів, 2007. – 404 с.
 11. 140 години от рождението на академика Васил Златарски. // Museum. – 2006. – № 5. – С. 36 – 37.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Безверха Вікторія Миколаївна – аспірант кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.
Наукові інтереси: давня та середньовічна історія Болгарії в працях В. Златарски

УДК 94(477)

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДИ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Олена ГРЕБЕНЮК (Кіровоград)

Зроблена спроба здійснити аналіз сучасних досліджень діяльності Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки на предмет повноти вивчення цього періоду української історії.

Ключові слова: Рада Народних Міністрів, Українська Народна Республіка, уряд В. Голубовича, Українська революція, сучасні наукові розвідки.

Сделана попытка осуществить анализ современных исследований деятельности Совета Народных Министров Украинской Народной Республики на предмет полноты изучения этого периода украинской истории.

Ключевые слова: Совет Народных Министров, Украинская Народная Республика, правительство В. Голубовича, Украинская революция, современные научные разработки.

The attempt to analyze the current research activities of the Council of Ministers of the Ukrainian People's Republic in terms of completeness of the study of this period of Ukrainian history is carried out.

Key words: Council of People's Ministers of the Ukrainian People's Republic, the government V. Golubovicha, Ukrainian revolution, modern scientific research, failures and the positive results of government V. Golubovicha.

Після проголошення незалежності України новітня вітчизняна історіографія відтворює та аналізує основні події доби Центральної Ради на основі опрацювання архівних матеріалів відкритих спецфондів, що є характерною рисою сучасних досліджень. Вивчення національно-визвольних змагань доби Української Центральної Ради (далі – УЦР) українськими істориками здійснюється досить активно. З цієї проблематики захищено більше 250-и кандидатських та докторських дисертацій. Аналізуючи зазначені наукові розвідки, ми вважаємо за доцільне виокремити, по-перше, узагальнюючі праці, у яких містяться методологічні критерії до вивчення зазначеної проблематики; по-друге, ті, які є дослідженнями безпосередньо процесу створення та формування складів РНМ, спроб реалізації задекларованої політики. Зазначимо, що аналіз земельного питання в сучасній вітчизняній історіографії потребує окремого історіографічного аналізу.

Вагомими, узагальнюючими комплексними дослідженнями історії Української революції є праці В. Солдатенка. Висвітлюючи діяльність УЦР та здебільшого Генерального Секретаріату, він характеризує обставини, за яких був усунутий уряд В. Винниченка; суперечності між лідерами Української Центральної Ради В. Винниченком та С. Петлюрою, проблемні аспекти українізації армії; суть січневої кризи в керівництві УНР; умови підписання договору між Українською Народною Республікою (далі – УНР) та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною; коментує березневу урядову кризу та протистояння УЦР союзу правих сил на кінець квітня 1918 р. [1; 2].

Одним із перших проблематику Української революції почав вивчати В. Верстюк, у працях якого знаходимо загальну характеристику причин та умов Української революції, об'єктивний аналіз універсалів Центральної Ради, чіткий хронологічний виклад подій і фактів та ін. [3, 4, 5]. Спільна праця В. Верстюка та В. Солдатенка “Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920)” на широкій документальній основі (використані та проаналізовані праці учасників і діячів Української революції, тогочасна періодика, архівні матеріали) відтворює революційні події 1917 – 1920-х рр. У ній розкрито національно-державотворчі тенденції на українській території в контексті розвитку російської революції, установаження державної самостійності в Україні, партійно-політичну

боротьбу за вибір перспектив її розвитку, причини, що призвели до завершення Української революції [6].

Окремо виділимо довідник В. Верстюка та Т. Осташко “Діячі Української Центральної Ради” [7] та словник-довідник “Українське державотворення”, більшість статей якого укладено за авторством О. Мироненка [8]. У першому із них знаходимо значний біографічний матеріал щодо діяльності учасників Української революції, зокрема УЦР, Генерального Секретаріату, РНМ; наведено списки їхніх членів, складена хронологія найважливіших подій; словник-довідник аналізує діяльність генеральних секретарств (народних міністерств); підкреслює послідовність політики під час зміни складу уряду, наводить його персоніфікацію.

Зазначена проблематика ґрунтовно розглядається І. Лебедевою, О. Кудлай, П. Гай-Нижником, але не повністю й не у всіх напрямках. Комплексне спеціальне висвітлення в історичній літературі діяльності РНМ УНР відсутнє. У кандидатській дисертації І. Лебедевої “Створення уряду Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. – квітень 1918 р.)” висвітлюється організація діяльності РНМ у січні – квітні 1918 р., формування урядової структури, вирішення урядом питань забезпечення своєї діяльності, досліджена структура органів вищої та центральної виконавчої влади, формування системи місцевих органів державного управління, діяльність уряду УНР зі створення органів місцевої адміністрації та самоврядування, політика уряду УНР щодо формування системи органів управління економікою та контрольно-ревізійних установ. Значну увагу І. Лебедева приділяє політичним суперечностям в УПСР, УСДРП, УПСФ з приводу формування РНМ. Автор виділяє три етапи функціонування уряду за часів УЦР. Третій етап розпочинається із створення РНМ. Але не всі аспекти урядової діяльності нею розкриті, зокрема, не висвітлена діяльність РНМ під час перебування у другій половині січня 1918 р. в Києві, в евакуаційний період, реалізація урядом декларації від 24 березня 1918 р. [9].

О. Кудлай дослідила проблеми створення й діяльності декількох міністерств – внутрішніх справ, міжнародних справ, земельного міністерства. Історія зазначених міністерств вивчається нею хронологічно послідовно з моменту створення відповідних генеральних секретарств та разом з аналізом діяльності їхньої політики. Більша увага зосереджується на проблемах забезпечення функціонування та реалізації Генеральним Секретаріатом задекларованої політики, діяльність РНМ висвітлюється недостатньо для уявлення повної картини її роботи.

П. Гай-Нижник досліджує діяльність РНМ УНР у загальному контексті перебігу подій часів УНР і ЗУНР [10] та в окремій праці розглядає формування центральних і місцевих органів виконавчої влади за доби Центральної Ради. Аналізуючи становище урядової влади з 11 січня по 29 квітня 1918 р., він пише, що саме цей період “характеризується спробами уряду пристосувати систему центральних органів до потреб суверенної держави” [11, с. 240]. РНМ УНР, як і Генеральний Секретаріат, підкреслює автор, частину своїх повноважень делегувала виділеним із її складу профільним комітетам; на той час кожне міністерство вже мало свою власну канцелярію, поділялося на департаменти й відділи. Аналізуючи спогади С. Шелухіна, В. Вернадського, М. Шаповала, П. Гай-Нижник приходить до висновку про недоліки у кадровому забезпеченні урядових структур, пов’язані із тим, що від державної служби усувалися кваліфіковані, але “соціалістично несвідомі” урядовці. Серед основних недоліків діяльності РНМ УНР П. Гай-Нижник відзначає: відсутність державного бюджету та фінансового забезпечення уряду, ефективної виконавчої системи на місцях та виконавчої вертикалі. На його переконання, Уряд УНР вважав можливим “пристосувати до нових умов місцеві органи, які діяли в Росії після Лютневої революції” [11, с. 259], а саме, органи місцевого самоврядування, земства, земельні та продовольчі комітети. Але й зазначені органи, і створена нова губерньська та повітова влада (комісари) не стали ефективною виконавчою системою влади. До дієвих здобутків функціонування уряду В. Голубовича П. Гай-Нижником віднесено впровадження українського діловодства, закладення основ вітчизняної державної організації й формування та становлення інституту державної виконавчої служби в Україні сучасного зразка.

Волинський період у діяльності державних інституцій УНР розглядається О. Дем’янюком. Він пояснює від’їзд українських державних органів влади із Києва у зв’язку з неможливістю його захисту від більшовицьких військ, аналізує урядову роботу в

Житомирі. Але висвітлена вона тільки частково, в основному розкривається перерозподіл обов'язків між членами РНМ, підготовка відозви РНМ, прийняття рішення про опублікування законів, підготовка законопроектів про випуск грошової одиниці, прийняття циркуляру РНМ про впровадження української мови в діяльності місцевих органів влади [12]. О. Дем'янюком показані лише окремі зміни соціально-економічного і суспільно-політичного характеру у Волинській губернії в період присутності на цій території німецьких військ у 1918 р. [13, с. 27]. Повний аналіз діяльності РНМ в евакуаційний період відсутній.

Досить широко розглядається українськими істориками військове будівництво в добу УЦР, виходячи з того, що одним із основних чинників, який привів до падіння української влади, була її неспроможність відстояти свою державу через відсутність дієздатної національної армії. Прорахунки, недоліки, проблеми в цій сфері, допущені РНМ, допомагають нам зрозуміти праці, у яких аналізується зазначена політика за часів Генерального Секретаріату. Це наукові розвідки В. Лободаєва [14], Я. Тинченка [15], З. Стефаніва [16], О. Удовиченка [17] та інших науковців.

Найгрунтовніший виклад будівництва української армії РНМ ми зустрічаємо в працях В. Слюсаренка [18] та В. Голубка [19]. Останнім розглядається військове будівництво в Україні доби УЦР та розбудова Української регулярної армії Народним військовим міністерством УНР протягом березня – квітня 1918 р. В. Голубко вважає, що уряд УНР “беззастережно став на шлях розбудови регулярної армії”, цьому сприяла позиція голови Центральної Ради М. Грушевського, військового міністра РНМ О. Жуковського. В Україні відбулася докорінна переорієнтація військової політики на користь розбудови боєздатної регулярної армії [19]. Діяльність УНР із створення власних збройних сил у грудні 1917 р. до квітня 1918 р. досліджується П. Ткачуком, який називає наступні найважливіші причини краху військової політики української влади: відсутність чітко розробленого плану створення національних збройних сил, випадки прямого заперечення їхньої необхідності Україні; брак практичного досвіду у військовому будівництві, гостра нестача вищих офіцерських кадрів української національності [20, с. 61].

В. Слюсаренко досліджує біографію народного міністра військових справ О. Жуковського та розкриває його діяльність у зазначеній сфері. Ним аналізується програма створення Української регулярної національної армії за урядовою декларацією від 24 березня 1918 р. та її впровадження, у тому числі – реорганізація Військового міністерства, Генштабу Армії УНР [18]. Становлення контррозвідки УНР вивчається В. Сідаком [21].

Окремі аспекти формування українських збройних сил у полі зору В. Лободаєва, Г. Савченка. Так, В. Лободаєвим та Г. Савченком досліджується діяльність загонів українського Вільного козацтва в лютому-квітні 1918 р. Науковці розкривають наявність сил Вільного козацтва, їхню участь у звільненні території Катеринославщини від більшовицьких військ, процес розформування та ліквідації козацтва. На думку авторів, “бойова діяльність загонів Вільного козацтва гальмувала процес відновлення влади УНР у ході лютнево-березневого контрнаступу українсько-німецьких військ” [22]. Г. Савченком на основі використання широкого кола фактичного матеріалу висвітлюється перебіг військових дій у період Української революції [23].

Значною проблемою для УЦР та уряду в добу національно-визвольних змагань була відсутність взаємозв'язку із місцевими органами влади. Інформативний матеріал про місцеві органи влади, земельні комітети, їхні спроби реалізувати політичну лінію Української Центральної Ради та РНМ на Півдні України ми знаходимо в працях О. Господаренко. Нею висвітлюється, зокрема, господарська діяльність Миколаївської міської думи в період австро-німецького перебування на українській території, спроби розмежування народним міністерством земельних справ сфер компетенції між земельними комітетами і міським самоврядуванням, розвиток муніципального підприємництва [24; 25; 26]. Ця інформація допомагає нам з'ясувати комплексну картину перебігу подій та проблем тогочасного періоду у сфері налагодження відносин між центральною та місцевою владою.

В окремих наукових працях розглядаються різні напрямки діяльності РНМ УНР. Значна увага фахівцями приділяється дослідженню стосунків робітництва та УЦР. Одним із перших зазначену проблематику почали вивчати О. Реєнт [27; 28] та Г. Кривоший [29]. Зокрема, Г. Кривоший зазначає, що внаслідок недостатньо виваженої робітничої політики УЦР частина робітників підтримала не українську владу, а більшовиків, політика яких

виключала існування суверенної української держави. Найбільш ґрунтовно спроби вирішення робітничого питання першою українською владою розкриті в дисертації та публікаціях Б. Андрусишина, котрий розглянув робітничу політику як складову соціальної політики, підкреслив її декларативний та непослідовний характер й відсутність ефективних заходів щодо її реалізації [30; 31].

Діяльність РНМ у період німецько-австрійського перебування на українській території розкривається в працях Р. Пирога, фрагментарно – І. Дацківом та Н. Кришиною, О. Гавриленком, І. Логвиненком. Зокрема, Р. Пиріг розглядає проблеми взаємостосунків між українською центральною владою та німецьким військовим командуванням весною 1918 р., ставлячи за мету реконструювати розвиток зазначених взаємин, висвітлити тогочасну політику УНР, проаналізувати чинники, які схилили німецьке військове командування до усунення УЦР [32, с. 49]. Вагомою для нашого дослідження є вказівка автора на відсутність до середини березня 1918 р. постійних робочих контактів української та німецької сторони, що затримувало переговорний процес; зосередження всієї повноти влади в Україні начальником німецького штабу генералом В. Гренером, повноважним представником МЗС Німеччини послом А. Муммом фон Шварценштейном, їхнє свавілля щодо проведення ревізій майна й фуражу. РНМ, зазначається Р. Пирогом, неодноразово розглядала на своїх засіданнях інформацію про перебування та поведження іноземного війська в Україні, але досить пасивно, члени уряду В. Голубовича виявилися у цьому питанні “слабкими аналітиками”. На думку Р. Пирога, це зумовлювалося запрошенням іноземних військ українською стороною, не виробленням договірно-правових підстав їхнього перебування в Україні, з’ясуванням німецькою стороною безпорадності української влади [33].

Перебіг подій щодо запрошення в Україну військової допомоги з боку Четверного союзу (обговорення та дискусії на засіданнях РНМ, пропозиції М. Порша, генерального секретаря з військових справ, О. Жуковського, народного міністра військових справ), просування українською територією німецько-австрійських військ детально висвітлює І. Дацків [34].

Відзначимо, що в історичній та історико-правовій науці склалася двозначність щодо перебування німецько-австрійських військ в Україні у 1918 р. У роки радянської влади історики оцінювали перебування німецько-австрійських військ в Україні як її окупацію, сучасна історіографія зазначає на некоректність такої оцінки, німецько-австрійські війська перебували на території України на запрошення української влади, тому більш правильним є вказівка на присутність німецько-австрійських військ в Україні. А окупаційний режим був установлений із вторгненням більшовицьких військ.

До цього часу науковцями триває дискусія стосовно причин падіння УЦР та приходу до влади П. Скоропадського. Серед сучасних учених, які досліджують прорахунки й історичні уроки УЦР та її уряду у внутрішньополітичній та зовнішній діяльності, відзначимо В. Солдатенка, В. Верстюка, С. Кондратюка, Я. Грицака, П. Гай-Нижника, С. Горака, І. Гуцуляка, О. Гавриленка та І. Логвіненка, О. Яременко. Відзначимо особливі позиції фахівців з цього питання. Зокрема, В. Солдатенко досліджує недоліки у діяльності Української Центральної Ради в співвіднесенні до їхнього аналізу діями та лідерами Української революції [35, с. 434 – 442], В. Верстюк причини падіння української влади бачить у зростанні деструктивних суспільних настроїв [36, с. 13], С. Кондратюк розмежовує безпосередню причину поразки української влади та ряд загальних [37, с. 27], Я. Грицак зазначає на недозрілість національного визвольного руху в Україні [38, с. 264]. П. Гай-Нижник уважає за головну помилку узурпування влади соціалістичними представниками УНР [39, с. 133], Б. Андрушин указує на зовнішній фактор: УНР не змогла протистояти більш як мільйонній Червоній армії [40, с. 119], В. Кондратюк та С. Буравченкова відзначають зовнішній фактор, а саме, неспроможність УЦР та РНМ виконати зобов’язання перед країнами Четверного Союзу [41, с. 153]. Найповніше, на наш погляд, причини падіння української влади зазначають О. Гавриленко та І. Логвиненко, указуючи на комплекс причин, серед яких основні: відсутність боєздатних військових сил, дієздатного адміністративного апарату, постійні партійні суперечки між владними українськими партіями та їхніми лідерами, недостатня увага розв’язанню соціально-економічних проблем у державі [42, с. 2 – 10].

Отже, аналізуючи наукові розвідки українських фахівців діяльності уряду В. Голубовича, здійснені з часу проголошення незалежності України, зробимо наступні

висновки: основна увага науковців приділяється безпосередньо діяльності УЦР та Генерального Секретаріату. Події в Україні навесні 1918 р. висвітлені наступним чином: у більшості праць розкривається втручання німецьких військ у внутрішні справи України за уряду В. Голубовича; лише фрагментарно вказується на формування складів РНМ, її перебування в евакуації, діяльність у після евакуаційний період. Водночас, новітні історичні дослідження свідчать як про наявність проблем у формуванні складу українського уряду та забезпеченні діяльності у січні-квітні 1918 р., так і про окремі позитивні здобутки у військовому будівництві, розбудові фінансової системи держави, боротьбі із безробіттям тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки: у 4-х т.: Т. 2. Рік 1918 / В.Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2009.
2. Солдатенко В. Ф. Українська революція: Історичний нарис / В.Ф. Солдатенко. – К., 1999. – 976 с.
3. Верстюк В. Ф. Українська революція / В.Ф. Верстюк // Історія України: нове бачення: у 2-х т. – Т.2. –К.: Україна, 1996. – 494 с.
4. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада : навчальний посібник / В.Ф. Верстюк. – К., 1997. – 344 с.
5. Верстюк В. Ф. Українська революція: доба Центральної Ради / В.Ф. Верстюк // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 65 – 78.
6. Верстюк В. Ф. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В.Ф. Верстюк, В.Ф. Солдатенко // Політична історія України ХХ століття: У 2-х т. – Т.2. – К., 2003. – 488 с.
7. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К., 1998. – 254 с.
8. Українське державотворення: не витребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – 560 с.
9. Лебедева І. Створення уряду Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. – квітень 1918р.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Лебедева Ірина Миколаївна. – К., 2003. – 250 с.
10. Гай-Нижник П. П. УНР та ЗУНР. Становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.) / П.П. Гай-Нижник. – К., 2010. – 304 с.
11. Гай-Нижник П. П. Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної ради (1917 – 1918 рр.) / П.П. Гай-Нижник // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К.: Українське агентство інформації та друку “Рада”, 2009. – Вип. XXIV. – С. 229 – 270.
12. Дем’янюк О. Й. “Волинський” період у діяльності державних інституцій Української Народної республіки / О.Й. Дем’янюк // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – № 1. – С.62 – 67.
13. Дем’янюк О. Й. Волинська губернія в період присутності німецьких військ в Україні у 1918 році / О.Й. Дем’янюк // Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – 2009. – Вип. 12. – С. 27 – 41.
14. Лободаєв В. М. Українське вільне козацтво: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / В. М. Лободаєв. – К, 2001. – 18 с.
15. Тинченко Я. Перша українсько-російська війна (грудень 1917 – березень 1918) / Я. Тинченко. – Київ – Львів, 1996. – 371 с.
16. Стефанів З. Українські збройні сили 1917–1921 рр.: У 2 ч. / З. Стефанів – Мюнхен: Укр. комбатант, 1947. – Ч.1. Доба Центральної Ради й Гетьманату. – 118 с.
17. Удовіченко О.І. Україна у боротьбі за державність / О.І. Удовіченко. – Вінніпег, 1954. – 179 с.
18. Слюсаренко В. М. Військовий міністр Української Народної республіки 1918 р. Олександр Жуковський: маловідомі сторінки діяльності / В.М. Слюсаренко // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2010. – № 4. – С.134 – 142.
19. Голубко В. Є. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / В. Є. Голубко. – Львів, 1998. – 34 с.
20. Ткачук П. П. Діяльність Української Народної Республіки зі створення власних збройних сил (грудень – квітень 1918 рр.) / П.П. Ткачук // Держава та армія. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2008. – С. 56 – 62.
21. Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції. 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії) / В. Сідак. – К.: Альтернативи, 1998. – 320 с.

22. Лободаєв В. М. Діяльність загонів Вільного козацтва (лютий – квітень 1918 року) / В.М. Лободаєв, Г.П. Савченко // Воєнна історія. – 2008. – №1 (37). – С. 48 – 58.
23. Савченко В. А. Дванадцять воєн за Україну / В.А. Савченко. – Харків: Фолио, 2006. – 415 с.
24. Господаренко О. В. Діяльність місцевих органів влади і самоврядування на Півдні України у 1917–1920 рр. : соціально-економічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О.В. Господаренко. – Донецьк, 2005. – 18 с.
25. Господаренко О. В. Муніципальна земельна власність на Півдні України (1917–1920 рр.) / О.В. Господаренко // Миколаївський державний гуманітарний університет ім. Петра Могили комплексу “Києво-Могилянська академія”. Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 26. – Вип. 13. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003. – С. 57 – 62.
26. Господаренко О. В. Розвиток муніципального підприємництва на Півдні України в 1917 – 1920 роках / О.В. Господаренко // Наукові праці. Науковий журнал. Історія. – 2006. – Випуск 49. – С.41 – 45.
27. Реєнт О. П. Робітництво України і Центральна Рада / О.П. Реєнт. – К., 1993. – 48 с.
28. Реєнт О. П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни 1917 – 1920 рр. / О.П. Реєнт – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – 265 с.
29. Кривоший Г. Ф. Етносоціальна база Української революції (березень 1917 – лютий 1918 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / Г.Ф. Кривоший. – Запоріжжя, 1997. – 22 с.
30. Андрусишин Б. І. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. / Б. І. Андрусишин – К., 1995. – 192 с.
31. Андрусишин Б. І. Робітнича політика українських урядів (1917–1920 рр.) : дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Андрусишин Богдан Іванович. – К., 1997. – 46 с.
32. Пиріг Р. Я. Центральна Рада й німецьке командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий – квітень 1918 р.) / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 47–63.
33. Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р.Я. Пиріг. – К., 2011. – 336 с.
34. Дацків І. Військова конвенція та її результати відповідно до Брестських угод 1918 р. / І. Дацків // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. – 2009. – Т. 19: Історичні науки. – С. 313 – 327.
35. Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917 – 1920 роки): логіка пізнання. Історичні епізоди. Ключові постаті / В.Ф. Солдатенко. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 566 с.
36. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада та її Універсали: Третій та Четвертий / В.Ф. Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції : зб. наук. ст. [відп. ред. В.Ф. Верстюк]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – С. 3 – 14.
37. Кондратюк С. В. Державотворча діяльність української Центральної Ради / С. В. Кондратюк // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2011. – Випуск 378. – С. 22 – 28.
38. Грицак Я. Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації / Я. Грицак // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2–3. – С. 254 – 269.
39. Гай-Нижник П. П. Державний переворот 29 квітня 1918 року: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським / П.П. Гай-Нижник // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 132 – 134.
40. Андрусишин Б. Юридичні та фактичні підстави незалежності Української держави / Б. Андрусишин // Вісник Академії правових наук України. – 2012. – № 4. – С.114 – 122.
41. Кондратюк В. О. Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.) / В.О. Кондратюк, С.Б. Буравченкова. – К.: Стило, 1998. – 280 с.
42. Гавриленко О. А. Гетьманський переворот 1918 р.: причини і наслідки / О.А. Гавриленко, І.А. Логвиненко // Актуальні проблеми юридичної науки у дослідженнях вчених: науково-практичний збірник. – К., 2000. – № 3. – С. 2 – 10.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гребенюк Олена Іванівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія України доби національно-визвольних змагань.

УДК 930.1(4)

ІМЕНА КИПЧАКІВ У ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ

Ярослав ПИЛИПЧУК (Київ)

Ця стаття присвячена дослідженню антропонімів кипчаків у європейських джерелах. Уперше у світовій історіографії в цій студії об'єднані матеріали слов'янських, європейських латиномовних, візантійських грекомовних та грузинських джерел. Найбільші масиви даних про імена кипчаків містяться в угорських латиномовних документах та руських слов'яномовних джерелах. Більшість імен мають надійні тюркські етимології і тільки для незначної частини імен неможливо знайти їх. Всупереч поширеному стереотипу зміїна та драконяча символіка в кипчацькій антропонімії не була поширеною. Імена кипчаків також доволі часто характеризували, якись якості чи особливості зовнішності людини. Також серед імен іноді трапляються титули. Деякі кипчацькі імена стали прототипом для героїв тюркських епосів.

Ключові слова: кипчаки, імена, антропонімія, джерела, Європа.

Эта статья посвящена исследованию антропонимов кипчаков в европейских источниках. Впервые в мировой историографии в этой студии объединены материалы славянских, европейских латиномовных, византийских грекоязычных и грузинских источников. Большие массивы данных об именах кипчаков содержатся в венгерских латиномовных документах и древнерусских источниках. Большинство имен имеют надежные тюркские этимологии и только для незначительной части имен невозможно найти их. Вопреки распространенному стереотипу змеиная и драконья символика в кипчацких антропонимии не была распространенной. Имена кипчаков также довольно часто характеризовали, какие качества или особенности внешности человека. Также среди имен иногда случаются титулы. Некоторые кипчацкие имена стали прототипом для героев тюркских эпосов.

Ключевые слова: кыпчаки, имена, антропонимия, источники, Европа.

This article is devoted to research anthroponymy Kypchaks in European sources. For the first time in world historiography in the studies combined materials Slavic, Latin-speaking European, Byzantine and Georgian hrekomovnyh sources. The largest of these panels Kypchaks names are in Latin-speaking Hungarian and Ruthenian documents slov'yanomovnyh sources. Most names have reliable Turkic etymology and only a small part of their names can not be found. Contrary to popular stereotype of a serpent and dragon symbols in Kipchak anthroponymy was not widespread. Names Kypchaks often characterized as some kind of quality or features of a person's appearance. Also among the titles of names sometimes occur. Some Kipchak names became the prototype for the characters Turkic epics.

Keywords: kypchaki names, anthroponomy sources, Europe.

Одним із найбільш цікавих питань історії є питання з кипчацькими іменами. Існують деякі праці присвячені кипчацькій антропонії. Л. Рашонь записав кипчацькі імена в Угорщині [71]. М. Баскаков склав реєстр кипчацьких імен у слов'янських літописах [5]. Д. Моравчик та Н. Ілієв зафіксували кипчацькі імена у візантійських джерелах [67; 16]. М. Лазареску-Зобіан зафіксувала кипчацькі імена у Молдавії та Волощині [63]. Проте досі не складено повного переліку імен кипчаків згаданих у європейських джерелах. Необхідно створити повну базу даних стосовно кипчацьких імен. Завданням цієї роботи є складення повного переліку кипчацьких імен у європейських джерелах. Також необхідно дослідити кількісний склад імен, тобто відзначити скільки їх є у різних джерелах, поділити імена за групами над походженням.

Абоска. Угорський кипчак який згаданий у угорському джерелі під 1459 р. Л. Рашонь уважав, що етимологія імені похідна від куманського *abuŝqa* (у перекладі старий) [71, р. 135].

Аспа. Аспами звали двох кипчацьких ватажків 1107 р., котрі одружили своїх доньок на синах Володимира Мономаха та Олега Святославича. Один з них був сином Асеня, а інший сином Гиргеня. Один із Асп конфліктував з волзькими булгарами 1117 р. і під час мирних переговорів з ними був отруєний. Стосовно імені Аспи М. Баскаков висловив припущення, що воно походить від слів *Au* (місяць) + *oba* (плем'я), тобто місячне плем'я. Проте, на думку П. Голдена імя могло походити від *Qau* + *oba*, тобто плем'я кай. Початкове *K* випадає у ряді кипчацьких діалектів. М. Баскаков наводив й інші форми. *Aj* (місяць) + *ara* (дядя), тобто місячний дядько. *Aja-eje-ije* (пан) + *ara* (вічливе звертання до старших), дослівно – дядько з боку батька. Також можливо *Aju* (ведмідь) + *abu* (іменник), *aja* (пан) + *abu* (іменник), *aju* + *ara*. О. Пріцак уважав, що Аспи належали до племені Кай і династії Асень [5, с. 80; 37, с. 241; 24, с. 250, 282-283; 45, с. 226].

Азгулуй. Цей кипчацький ватажок згадувався під 1086 р. як князь таревський, тобто вождь племені Тарев. Був згаданий у повчанні Мономаха. Загинув під час однієї з виправ Володимира Мономаха. М. Баскаков запропонував наступні можливі пояснення етимології його імені. *Az* (мало) + *külük* (прославлений герой). Також можливий й інший варіант –

Azyq або azyg + Ly, що разом Azyqly (володіючий кликами, кликастий) [5, с. 80; 45, с. 225; 24, с. 250].

Айдар. Щодо можливості існування цього кипчацького ватажка є вагомні сумніви, оскільки він згаданий тільки у пізньому Никонівському літописі, а Лаврентіївському та Новгородському Першому літописах згадки про нього немає. Цей скептицизм висловив П. Голден. Проте М. Баскаков та Г. Федоров-Лавмдов вважали його цілком реальним. М. Баскаков розглядав кілька етимологій імені Айдар. Перша гіпотеза від *ajdar* (тюркський оселедець на голові хлопчика), друга від *hajdar* (лев). Існування вождя з таким іменем можливо, але стосовно згадки про нього в літописах відповідь негативна [5, с. 80; 45, с. 225].

Айдуа (Едуа). Кипчацька коханка короля Ласло IV, згадувалась у угорських хроніках у XIII ст. Л. Рашонні вважав, що це ім'я походить від тюркського *ay-doğa* (місяць, що сходить) [71, р. 136]

Айсупа-Асупа-Аксуна. Один з вождів лукоморських кипчаків. Згаданий у 1103 р. серед загиблих кипчацьких ханів у битві на річці Молочній (Сутінь). М. Баскаков розглядав кілька етимологій імені цього вождя. Від *ajaz* (ясний) + *ара*, тобто ясний дядько, від *öküz* (бик) + *ара*, від *oguz* (простий, грубий, невежа) + *ара*, *aqys* (благословіння) + *ара*, *asov* (допомога) + *ара* [5, с. 80; 45, с. 224; 24, с. 279; 17, с. 225].

Аклан. Належав до Бурчевичів, тобто кипчацького племені Бурдж-Огли. Згадувався в Лаврентіївському літописі під 1110 р. М. Баскаков пропонував наступні гіпотези: *aq* (білий) + *lan* (сокол), *aq-olan*, тобто чистий або чесний, *aq* (білий, чесний) + *ulan* чи *oglan* (юнак) [5, с. 80; 24, с. 250; 45, с. 226].

Акочай. Таке ім'я вирогідно мав один із придунайських чи лукоморських кипчаків. Згадок у літописах про такого вождя немає. Згадано лише, що існував Бегбарс Акочаевич. При цьому це не по батькові, оскільки батьком Бегбарса був Акум. Акочай імовірніше був родоначальником клана. За версією М. Баскакова, етимологія імені походила від сполучення слів *Aq* + *уца* (біла спина) [5, с. 81; 17, с. 761; 45, с. 226].

Акум. Батько Бегбарса Акочаевича. Подібне ім'я мав батько Акуша з лукоморських кипчаків. Також так звали батька Асеня. На думку М. Баскакова, етимологія цього імені мала три варіанти. За першим з них ім'я походило від тюркського слова *Öqüm* (куча). За другим – ім'я походило від тюркського слова *öküm/üküm* (великий). За третім – ім'я походило від тюркського слова *Oqum* (опора) [5, с. 81; 17, с. 671, 761; 45, с. 226].

Акуш. Таке ім'я мав вождь дунайських кипчаків, які у 1090 р. вдерлися в Угорщину. Також так звали одного з вождів лукоморських кипчаків наприкінці XII ст. Можливо, він належав до клану Урусобичів. На думку М. Баскакова, етимологія цього імені *Aq* (білий) + *quş* (орел, птах), тобто білий орел або білий лебідь. Дослідник припускав й іншої можливості – походження імені від тюркського слова *Aqış* благословіння. О. Прицак уважав більш правильною форму *Aq-quş* білий птах [5, с. 81; 37, с. 180; 17, с. 675; 45, с. 226; 42, с. 327 – 328; 77, р. 121; 72, s. 163 – 164; 54, s. 196 – 197].

Алак. Вождь з таким ім'ям згаданий в Лаврентіївському літописі під 1184 р. Був одним з полонених кипчацьких ватажків, захоплених у полон Святославом. За оденою з гіпотез М. Баскакова етимологія імені походила від тюркських *Ulaq-ylag-ulaq* (маленький конь, щойно народжене козеня). За іншою гіпотезою цього ж дослідника ім'я походило від тюркського слова *Ulaq* (тупий, не винахідливий) [5, с. 81; 24, с. 396; 45, с. 225]

Алдімір. У візантійських джерелах Елітіміріс, у угорських джерелах Олдамур. Жив у другій половині XIII ст. Був одним з кипчацьких беків в Угорщині. Не погодився з умовами сейма в Тетені. 1280 чи 1282 р. зазнав поразки від угорців у битві на озері Ход, утік до Болгарії. 1285 р. зиніцював похід монголів на Угорщину. Був родичем Георгія Тертера й очевидно міг бути родичем і Котяну. Належав до племені дурут. П. Павлов пропонує свою етимологію *al* (червоне) + *Temir* (залізо) = розігріте залізо. Й. Заїмов висловив гіпотезу, за якою етимологія імені Алдімір наступна. *Al* чи *El* (рука) + *Demir* (залізо) тобто Алдімір це залізна рука. В. Стоянов запропонував іншу етимологію – Айдемір. *Ay* (місяць) + *demir* (залізо), тобто місячне залізо. Л. Рашонні пропонував етимології *el-temiri* залізна держава, тобто керувати державою залізною рукою. Н. Ілієв пропонував варіант носити залізо тобто бути воїном. Цікаво, що залізна рука турецькою – це Демірел [67, s. 124, 361; 34; с. 78; 16, с. 100 – 101; 53, s. 106 – 107; 72, s. 188; 34; 35, с. 400; 54, s. 226].

Алпаміш. У Нікіти Хоніата цей кипчацький вождь згаданий як Єлпуміс. Про нього також згадує Феодор Скутаріот. Цей кипчацький вождь згаданий близько 1185 р.

Тюркський варіант імені Алпамиш або Алпаміс. Це ім'я похідне від тюркського Alp (герой, сміливість, мужність). Можливо, це ім'я означає мужність або велетень. Алпамиш це герой тюркських епосів. Сам епос Алпамиш вважають кипчацьким [16, с. 98; 67, s. 124, 361].

Алпра/Алпер. Згаданий поряд з Узуром під 1279 р. Цей кипчацький бек у Угорщині, жив у другій половині XIII ст. і входив до оточення короля Ласло Куна. Етимологія імені Алпра (Алпар) має два пояснення. За першою гіпотезою, яку обстоюють Л. Рашоньї та Н. Беренд, це слово похідне від тюрк. al (червоний)+bura (верблюд)= albura (червоний верблюд чоловічої статі). Друга мала походити від тюркських Alp (богатир)+ äg (чоловік)=Alper (чоловік-герой), тобто від тюркського означення шляхетної та сильної людини. За версією Л. Рашоньї це ім'я могло мати форму Olper. У цій формі ім'я кипчацького бека згадане 1255 р. У формі Алпра ім'я згадано 1284 р. [68, р. 54 – 55, 79 – 80; 52, р. 106, 108 – 109; 82; 55, s. 310 – 316, 330; 73, s. 121; 47; 51, р. 252; 71, р. 135 – 136].

Алтабарз. Кипчак згаданий у угорському документі під 1347 р під іменем Altabarz. На думку Л. Рашоньї ім'я походить від alti barz – шість барсів [71, р. 136].

Алтунопа. Кипчацький вождь кінця XI ст. та початку XII ст. Алтунопа взяв участь у битві на Вягрі 1097 чи 1099 рр. Виконав удаваний відступ і заманив угорське військо у засідку. У 1103 р. був вороже налаштований по щодо Русі. Загинув у 1103 р. у авангардному бою поблизу річки Сутінь. За версією М. Баскакова це ім'я походило від Altun (золото) + ара (дядько, батько). Можливий також варіант, що Altun (золото) + ара (вічливе звертання). У Делійському султанаті був чоловік Алтунба. Його ім'я мало бути тотожним з літописним Алтун-опою. П. Голден пропонував варіант Altun+oba тобто Золотий рід [5, с. 81; 24, с. 271, 279; 17, с. 254-255; 45, с. 224; 31, с. 19, 203; 58, р. 108].

Амурат. Історичність цього кипчака П. Голден поставив під питання. Цей вождь згаданий лише в Никонівському літописі, проте не згаданий в Іпатіївському, Лаврентіївському, Новгородському першому літописі. На думку М. Баскакова, це ім'я можна перекласти як обов'язок, зобов'язання. З монгольської ж мови амурад перекладається як мирний, спокійний, любий [5, с. 81; 45, с. 225].

Арбуз. Один із кипчацьких беків другої половини XIII ст. Входив до оточення короля Ласло Куна. Ймовірно брав участь у битві при Кресенбруні у 1260 р. та Дуюрнкурті у 1278 р. на боці угорців проти чехів. Погодився з умовами сейма у Тетені. А. Палоці-Хорват вважає, що етимологія імені цього вождя походить від назви кавуна тюркською мовою – arbuз [68, р. 54 – 55, 79 – 80; 52, р. 106, 108 – 109; 82; 55, s. 310 – 316, 330; 73, s. 121; 47; 71, р. 136].

Арсланопа. Один із лукоморських кипчаків. У літописах згаданий під 1103 р. Був одним із страчених русами вождів під час битви на річці Сутінь. М. Баскаков пропонував наступні етимології: Arslan + ара (лев та дядя) та Arslan + ара (лев та вічливе звертання). О. Прицак вказував, що arslan перекладається, як лев. П. Голден припонує arslan та оба тобто лев'ячий клан [5, с. 81; 37, с. 225; 24, с. 279; 17, с. 255; 47, s. 40; 58, р. 108].

Асадук. Згаданий у Повчанні Мономаха. Брав участь у подіях 1078 р., коли допоміг Олегу Святославичу повернути під свій контроль Чернігово-Сіверську землю. М. Баскаков для імені імені пропонував єдину етимологію Āsa (esi) (його розум, свідомість) + oduq (уважний) = живий розум [5, с. 81; 24, с. 248; 45, с. 224].

Асень. Кипчацький вождь другої половини XI ст. Відомо лише, що він помер 1082 р. і залишив по собі кількох синів. Цей Асень (у літописах Осінь) був братом Бегубарса та Сакзя. Осеневим називалось одне з міст донецьких кипчаків, можливо Шарукань. Асаном або Асеном Нікіта Хоніат називав одного з християнізованих кипчаків, котрий був федератом Візантійської Імперії і мав володіння у Подунав'ї. Мав християнське ім'я Іван. Скористався допомогою дунайських кипчаків, влахів та бродників М. Баскаков вважає можливими дві етимології імені Асень. Від тюркського іменника Āsān (здоровий) чи дієприслівникового звороту össin (нехай зростає). Візантійська грецька форма цього імені Асаніс. Осень слов'янська форма імені Āsān/Esen. Асень похідна від імені Есен тобто здоровий і на думку О. Прицака було також назвою і династії і клану. В. Стоянов вважає, що ім'я Асан може походити від тюркютського Ашина, а також пропонує свою етимологію імені вождя від тюркського прислівника esen (здоровий, радісний, життєрадісний, розумний). І. Вашарі вважає руську форму імені Асеня Осень похідною від тюрк. esen (музика, здоровий, безпека). У Синодику Борила Асеня названо Бельгуном. Це ім'я похідне від тюрк. bilgün (знаючий, розумний). Ймовірно це було прізвисько Асеня [5, с. 81; 67, s. 73 – 75, 361; 78; 37, с. 240-241; 24, с. 249; 45, с. 226; 81, р. 38 – 47].

Бейбарс (у літописах Багубарс, Багбарс, Бегбарс). Так звали кількох кипчацьких вождів. Перший з них жив наприкінці XI ст. і був споріднений з Асенем та Гиргенем. У Повчанні Мономаха вказано, що Володимир Мономах помилував кількох його синів. Інший кипчацький вождь жив наприкінці XII ст. і належав до клану Акочая. Бейбарсом звали ще одного кипчацького вождя. Він походив із племені бурдж-огли. У 40 – 50-ті рр. був мамлюком у Єгипті. Завдяки особистим талантам став еміром. Перебував на службі у єгипетських та сирійських Аййубідів. Відіграв важливу роль у перемозі над монголами при Айн Джалут у 1250 р. У 1260 – 1277 р. був султаном Єгипта й здійснив кілька десятків кампаній проти хрестоносців, монголів, кілікійських вірмен. М. Баскаков припускав, що імена Бейбарса згадані в літописах походили від *baqu* (холм) + *bars* тобто барс, котрий водиться між холмів або від слів *buq* або *bug* (корпус, осанка), звідки *Bugubars* (зі осанкою барса). С. Ковач пропонував варіант *Beubars* тобто пан-барс [5, с. 81 – 82; 17, с. 671, 761; 8; 61, р. 257]. Існує й інша можливість і форми імені. У більш пізній час було прийнято носити ім'я Бегбарс. *Vars* значив барс, а *beg* значив пан. В. Стоянов пропонує форму пан-барс [78]. Ім'я Бейбарс в арабській графіці читалось як *Baubars*, *Vaibars*, *Vaibars*, *Beubars*, *Beubars* [= *Beubars*], *Weibars* и *Vibars* [= *Baubars*]. Дзеркальне арабське відображення цього імені це Барсбай чи Барсбей. При цьому Бейбарс це ймовірно огузька форма цього імені. Казахською формою цього імені є Байбарис. Для татарської, карачаєвської, кумицької мови характерна форма Бійбарс. Давньотюркська форма цього імені Бегбарс. Власне давньотюркську форму імені запозичили літописці Русі, повідомляючи про Багбарса, Бегбарса, Бегварса. При цьому характерно, що практично всі згадані вожді мали володіння у східноєвропейських степах [8].

Баліар. Під 1322 р. в угорському документі поряд з Бітером згаданий Баляр. Він був сином Тешенча. Л. Рашоні висловив гіпотезу про те, що це ім'я походить від *Bau-er* (знатна людина, богата людина) [71, р. 138].

Балик. Так звали одного з християнізованих і булгаризованих кипчаків. Його можна вважати радше болгариним ніж кипчаком. Разом із Добротіцею Балн правив Карвунським (Добруджанським деспотом) у середині – другій половині XIV ст. В. Стоянов вважає, що етимологія цього імені могла мати дві етимології. За одною вона походила від тюркського позначення міста за іншою від тюркського позначення риби – *balıq*. Ім'я могло набути також форм Баліка чи Белек [78; 37, с. 224 – 225].

Барамук. Під 1354 р. в угорських документах згаданий Барамук син Кабака. Поки-що дослідники не зафіксували надійері етимології. Л. Рашоні вказував на аффікс *muq* у цьому слові [71, р. 137].

Барак. Так звали одного з кипчацьких вождів, котрі потрапили у полон до Святослава 1184 р. М. Баскаков виводили це ім'я від тюркського слова *Baraq* (кудлата собака). Під 1521 р. в угорському документі згаданий Деметрій Бараг [5, с. 82; 78; 24, с. 395; 17, с. 632; 45, с. 225; 71, р. 137].

Басараб. Так звали засновника правлячої династії Волощини. Він був сином Тихомира. На думку П. Павлова, М. Лазареску-Зобіан та А. Гьокбеля Басараб, як і його рід, мав кипчацьке походження. Зазвичай етимологію цього імені вважають похідною від тюркських слів *bas* (придушувати, правити, керувати) + *ag* (чоловік) + *oba/aba* (батько, дядько, старший брат). Басараб у перекладі значило правлячий рід, який походить з правлячого роду. У латиномовних джерелах ім'я згадувалось як *Bazarab*, *Bazarad*, *Bazaras*, *Vozorab*, *Basarat*. Закінчення на *-d* можуть бути пояснені угорською адаптацією цього тюркського імені [16, с. 101; 63, р. 267; 35, с. 400; 81, р. 152]. І. Вашарі вказує, що ім'я Басараб походить від куманського *Basar-oba* [81, р. 149 – 152]. Зважаючи на чергування *b* та *m* у тюркських мовах *Basar-oba* можна читати ще як *Masar-oba* [66, р. 109]. А. Гьокбель вказує, що ім'я батька Басараба Тохомер походить не від Токтомер, а від Токомер [60, р. 654; 81, р. 152].

Басти. Кипчацький ватажок з таким іменем згаданий під 1223 р. За даними галицько-волинського літописця прийняв християнство. Племінна та кланова належність невідома. М. Баскаков уважав ім'я похідним від *bas* (придушувати) + суфікс *dy/di*. *Basty* у перекладі з тюркського який перемиг [5, с. 82; 17, с. 741; 45, с. 226].

Башкорт. Це ім'я кілька раз згадувалось у літописі. Перший раз згаданий у літописі під 1159 р., допомагав князю-ізгою Івану Ростиславичу Берладнику здійснити похід на Галицьке Пониззя. Спроба домогтися від ізгоя даними полоненими русами була невдалою. Під 1160 р. допоміг Ізяславу оволодіти Києвом, також ця кампанія була невдалою. До Башкорта втікла одна руська княжна. Інший вождь із іменем Башкорт був згаданий 1184 р.

як полонений Святослава. На думку М. Баскакова, ім'я походило від тюркських *baš* (голова)+*qurt* (вовк), тобто ім'я перекладалося дослівно вожак вовків [5, с. 78; 24, с. 396; 17, с. 501; 45, с. 225].

Бачкольда. У угорських джерелах був згаданий під 1267 р. як володар села *Aranylábúvács*. Л. Рашоні пропонував кілька етимологій. Одна походила від кримського та османського *badž+qoldi* (запитувавший у старої жінки) [71, р. 136]

Беглюк, Белук, Белук. Кипчацький ватажок племені бурдж-огли у середині – другій половині XII ст. Був тестем Рюрика Святослава. Був батьком Гзи. Згаданий у літописах під 1162, коли став свояком Ростиславичів. У 1167 або 1168 р. Ярослав Всеволодович напав на кочів'я Беглюка і з того часу почалися активні походи бурдж-огли на Русь. М. Баскаков уважав правдоподібною таку реконструкцію етимології його імені: *bek/berk* (міцний) + *lyq/liq* = *beklik* (міцність, твердий, міцний, твердий) [5, с. 82; 17, с. 532; 37, с. 182; 38, с. 125].

Беке. Під 1347 р. під цим ім'ям згаданий син Атлабарза. З казахської мови *beki* прищ. Також існує інша етимологія з казаської та татарської мови як *beki* – знатна дама [71, с. 137].

Белдюз. Один із вождів лукоморських кипчаків. Згаданий під 1103 р. як один із страчених кипчацьких вождів. Був багатим і пропонував за себе викуп. Святополк хотів його помилувати, але Володимир Мономах наполіг на його страті. М. Баскаков пропонував кілька варіантів етимологій його імені. За першою вона походила від *Bil-düz=Bildüz* (повідом). Друга етимологія була похідною від *beli* (від *bel* талія) + *düz* (прямий). Тобто ім'я означало його пряма постава. Була ще одна версія, яка пов'язувала ім'я зі словом *balduz* (свояк) [5, с. 82; 24, с. 279; 17, с. 255; 45, с. 225].

Більге-тегін. Згаданий під імена Белкатгін та Балкатгін у Повчанні Володимира Мономаха. 1078 р. допомагав разом з двома іншими кипчацькими ватажками відвойовувати Чернігово-сіверську землю. У 1086 р. воював під Новгородом-Сіверським. На думку М. Баскакова етимологія прозора й походить від *Bilge* (мудрість, мудрий) + *tegin* (принц). Більге-тегін значить мудрий принц. На думку дослідника можлива й інші етимологія – *bel* (талія, поясниця, постава) + *qat* (твердіти). До слова додається аффікс *gin/qyn/kin* у результаті чого отримуємо *Beli qaqtyn*, тобто людина з міцною поставою (спиною) [5, с. 82; 24, с. 248].

Бітер. Під 1292 р. в угорському джерелі згаданий Бітер син Течеуча. Л. Рашоньї вважав, що воно походить від тюркського слова *bit* припинити, готовий, зростати [71, р. 137].

Бердаша. Історичність існування цього вождя під сумнівом. Згаданий у тільки в Никонівському літописі *Ber* (давати) + афікс *dy/di* тобто *вын дав. Berdi*. Можливо, форма походить від *Alla*, *Hudaj*, *Tengri berdi*, тобто Бог дав. Закінчення *ša* (Бердаша), це слов'янська адаптація імені Берді. На думку П. Голдена це ім'я монгольського чи навіть постмонгольського часу [5, с. 82; 45, с. 225; 56, р. 300].

Бердібек. Історичність існування цього вождя сумнівна, оскільки він згаданий тільки в Никонівському літописі. М. Баскаков запропонував етимологію *Tengri Berdi* (Бог дав) + *bek* (пан)). До того ж ім'я Бердібек не трапляються до монгольських часів у східноєвропейських степах [5, с. 82; 45, с. 225].

Болден. Під 1322 р. в угорському документі згаданий як син Ямула [71, р. 138].

Бокміш. Кипчацький вождь 80-х рр. XII ст. належав до племені іт-огли. Був братом Тоглия (Ітилия). Згадувався в Іпатіївському літописі у 1183 та 1184 рр. 1184 р. потрапив у полон до Святослава. М. Баскаков запропонував етимологію імені від *baq* (дивитися за випасом худоби) + суфікс *myš* або *miš*, що в підсумку дає дивлячийся за випасом худоби [5, с. 82-83; 17, с. 632; 45, с. 225].

Болуш. Кипчацький ватажок середини XI ст. Був згаданий у літописах під 1054 та 1055 рр. Був першим кипчацьким вождем установившим контакт з Руссю і ймовірно тіснив огузів з Дніпровського Лівобережжя. М. Баскаков висловив два припущення щодо етимології його імені. Перша від слова *bülüš* (спустошення). Друга похідна від *boluš* (помічник або той хто надає допомогу) [5, с. 83; 24, с. 162; 17, с. 152].

Боняк. Був союзником Візантії 1091 р. Очоловав дунайських кипчаків. У 1097 чи 1099 рр. надав допомогу галицьким Ростиславичам і перемиг угорське військо в битві на річці Вягрі. В угорських джерелах згаданий як Міркода. Найзапекліший ворог Русі. Здійснював походи 1095 та 1096 рр. Ледь не увірвався в Київ. 1105 та 1107 рр. здійснив напади на кордони Русі. У битві на Сулі разом з Шаруканом був переможений русами.

1116 р. проти нього спрямував похід Володимир Мономах. Помер орієнтовно в першій чверті XII ст. У нього був син Севінч. Ще один Юоняк жив у середині XII ст. За М. Баскаковим, є кілька гіпотез щодо етимології його імені. Перша гіпотеза, за нею ім'я походить від *bānāk* (родиме пятно). За другою Боняк походить від *bojun-mojun* (шия) + *aq* = *boj(u)naq*. Боняк – це білошийй. За третьою Боняк походить від *bojnaq* (ящерка). П. Голден вважав можливим, що його ім'я походило від уйгурського імені *Bongaq*. Л. Рашоні вважав ім'я похідним від тюрк. *bön* (старий). Таке ім'я на думку П. Голдена як і Кипчак було одним з захисних імен [5, с. 83]. У формі Маніак згадувалося у Анни Комніної. Д. Моравчік та О. Прицак вважали його формою согдійських слів *Mani-ax* тобто товариш (брат) Мані [67, s. 181, 361; 22, Книга 8, Параграфи 4-6; 45, с. 224; 56, р. 300].

Бортц. Вождь племені кунун, жив у першій половині XIII ст. Ймовірно йому належала ініціатива нападів на угорські коматіти Фегераш та Брагшов. Був переможений тевтонськими лицарями. У 20-х рр. XIII ст. пішов на зближення з Римом та Угорщиною. Прийняв християнство 1228 р. 1229 р. мав узяти участь у кампанії угорців за оволодіння Галичиною. Був похований не за традиційним кипчацьким звичаєм, а в якійсь вежі. С. Ковач вказує, що в латиномовних хроніках траплялися й інші форми імені цього кипчацького вождя – *Brut*, *Vauch*, *Bruch*. У Хроніці Емони він згаданий як вождь вальвів *Wogicius*. За джерелом цей вождь був хрещений у 1227 р. Відносно етимології імені, то деякі дослідники вважають його похідним від тюркського (перець). П. Голден вважає, що тюркське ім'я Бортца було *Bars*, *Boğ* или *Boğç*. В. Спіней вважав можливою імені Бортц формою Буртчі. С. Ковач висловила кілька гіпотез щодо етимології імені кипчацького вождя. За одною з них ім'я Бортц це слово *Барс*. Дослідниця пов'язувала цю форму з ім'ям Бегуварса у Іпатіївському літописі. Етимологія *Bars* (барс) можливо, коли зважати, що у тюрк були популярні тваринні тотеми, зокрема кошачі тотеми. За іншим припущенням Бортц значив *Boğç/Boğz*, тобто борг. За третьою ім'я походило від *Boğç* тобто перець. Однак ці пояснення здавались С. Ковач непереконливими і вона пов'язувала імя Бортц з етнонімом бурджогли [9, с. 326; 33, №2, с. 4–5; 74, р. 52; 36, с. 577; 61, р. 256–259; 76, р. 423–424].

Бузкан. У угорському документі під 1333 р. Згаданий Бузкан син Арбуза. Л. Рашоні вважає, що це імя похідне від тюрк. *Buzğan* (знищити, знищуючий) [71, р. 138].

Букур. У угорському документі під 1352 та 1354 рр. згадана особа за іменем *Buchuer* чи *Bochwr*. Л. Рашоні вважає, що це ім'я схоже на *buçur* з давньотюркських рунічних надписів [71, р. 138].

Бутемер. Кипчацький бек з племені Ілончук (йилан). Згаданий в угорському документі під 1342 р. Перебував на службі у угорців. Служив Карлу Роберту та Людовику з династії Анжу. Л. Рашоні вважає, що це ім'я походить від дієслова *büt* (народжувати, зростати) плюс *mer*, *mer* [64; 65; 68, р. 59; 71, р. 138].

Бякоба-Бякоб. Кипчацький вождь згаданий в Іпатіївському літописі під 1180 р. За гіпотезою М. Баскакова, це ім'я походить від *bek* або *berk* (міцний) + *ара* (дядя по батьку) [5, с. 83; 17, с. 623; 45, с. 155].

Ванчук. Під 1333 р. в угорських документах згадувався Кунчек, син Ванчука з племені чертан. Ванчук був кипчацьким аристократом [71, р. 146].

Гзак-Кза. Син Белюка з бурджогли та батька Романа Кзіча з цього ж племені. Жив у другій половині XII ст. Відзначився походами на Русь у 1169, 1185, 1193 рр. Найбільш затятий ворог Ігора Святославича. Блокував шлях з варяг у греки. Ймовірно, вождь Гза згаданий як Котзас у хроніці Нікити Хоніата. Цей вождь брав участь на боці болгар в Адріанопольській битві. І. Вашарі вважав, що Котзас візантійської хронік відповідає тюрк. *Qoja*. [17, с. 632, 641, 675; 67, s. 164, 361; 81, р. 50; 40] За М. Баскаковим ім'я Гза походить від тюркського *qozu* ягня. Друга етимологія дослідника – це етимологія Гзак від *göz-i* (тобто той, хто має бельмо). О. Прицак схилився до того, що більш правильна перша етимологія, але висловив ряд зауваг. У Східному Туркестані *qozi* (ягня) мало форма *Qoza*. Слов'янська калька цього імені звучала Коза. Гзак у словянському варіанті виявився внаслідок демінутивного суфікса *ak* [5, с. 83; 37, с. 235–236; 45, с. 266].

Гиргень. Згадувався в літописі лише один раз (у 1107 р.) і тільки у зв'язку шлюбу доньок Аеп з Рюриковичами. Був братом Асеня з племені Кай та Аепи з цього ж племені. За М.Баскаковим *girgin* (ласкавий, вкрадливий, зухвалий), *kirgin* (який досягнув мети, або який бажає досягнути мети), *kürgen* (зять) [5, с. 83; 17, с. 259; 45, с. 225; 24, с. 283].

Дрман. В угорських документах люди з цим ім'ям згадані під 1285 та 1406 рр. У сербському Житті Мілутіна Дрман згаданий як правитель області поблизу Бранічево і

Белграда, брат Куделіна. Вони воювали проти сербів 1292 р. та були союзниками відінського деспота Шишмана. Стосовно імені Дрман, то В. Стоянов запропонував кілька етимологій. Дрман тюркською мовою мав мати наступне написання *Derman, Durman, Darman*. Тюркське слово *Dur/tur* значило стояти, зупинятися. *Derman* походило від тюркського дієслова *dega* боротися. Н. Ілієв уважав можливий болгарський переклад нехай живе [12; 78; 16, с. 100; 81, р. 101 – 104, 107 – 108; 35, с. 398 – 400; 71, р. 140].

Дулєп. Цей кипчацький ватажок згаданий раз у Никонівському літописі, що дає підстави сумніватися в його існуванні. За М. Баскаковим було дві етимології цього імені. Перша від азерб. *dülāb* (колесо, інтриги, хитрощі). Друга етимологія від тюркського слова *tilbä/dilbä* (дурний). На думку П. Голдена, це ім'я монгольського чи навіть постмонгольського часу [5, с. 83; 24, с. 300].

Дьолма. У угорському документі під 1292 р згаданий Келдеч син Дьолми. На думку Л. Рашоньї етимологія імені похідна від тюрк. *Yul* та *yol* (вирішити, сльози) [71, р. 140].

Дьолча. У угорському документі під 1455 р. згаданий Бенедикт він же Дьолча. Л. Рашоньї виводить етимологію слова від *Jolči* або *Yolču* [71, р. 140].

Ексн (Ексна). У літописах згаданий 1184 р. як полонений Святослава За М. Баскаковим, етимологія імені походить від *jaq* (повнішати, бути приємним) + *syn* = *kaksyn* нехай повнішає, нехай подобається [5, с. 84; 24, с. 395; 45, с. 225].

Єльтут. Брат Кончака та син Отрока. Від нього походило відгалуження династії Шаруканідів – Єльтукове. Загинув 1180 р. під час походу русів. М. Баскаков, П. Голден та О. Пріцак наводили єдину етимологію цього імені – *el* (народ) + *tut* (тримати) = *eltut* (прав державою, тримай рукою) [5, с. 84; 56, р. 306].

Ємгазя. Історичність цієї особи під питанням, оскільки він згаданий під 1107 р. у Никонівському літописі. Ніхто інший про нього не повідомляв. Етимологію цього імені М. Баскаков виводив *jem* (їжа) + *qodža* (пан), по інакшому повар [5, с. 84].

Енфем. Вождь дунайських кипчаків другої половини XI ст. Згадувався поряд з копульхом під час походу на Угорщину 1090 р. Загинув у битві на річці Паганті (Поганч) у битві у якій угорці перемогли кипчаків [42, с. 327 – 328; 77, р. 121; 72, s. 163 – 164; 54, s. 196 – 197].

Ержебет. Донька Сейхана з племені Чертан. У 1247 р. одружилась на угорському принці Іштвані, котрий потім став королем Іштваном V. Коханка Йоахіма Гюткеледа. Мати угорського короля Ласло IV. Володіла землями в Мачві та Боснії. Мала власну печатку, де називала себе Божою ласкою королевою Угорщини та донькою імператора куманів [81, р. 99, 102 – 103; 51, р. 261 – 263; 68, 53, 7s. 7 – 78].

Ітилий, Тоглий. Кипчацький хан другої половини XII ст. Очолював плем'я іт-огли. На думку М. Баскакова, Ітилий похідне від *jeti* (сім)+*lik*=*jetilik* сімка, сьомий. На думку О. Пріцака, Тоглий передає тюркське *it-ogli*, тобто сини собаки [5, с. 79; 37, с. 180].

Ітлар. Кипчацький посол у Переяславі у 1095 р. Був вбитий за наказом Володимира Мономаха. Його страта призвела до тривалої війни Боняка з Руссю. Ім'я Ітлар М. Баскаков вважав похідним *it* (собака) + *lär* = *itlär* (собаки). Аналогічно вважали А. Зацьковські та О. Пріцак [5, с. 79; 37, с. 185].

Йона. Християнське ім'я кипчацького володаря, який втік від монгольського завоювання до Болгарії. Помер у 1241 р. Його поховання було описано Жаном де Жуанвілем. Також про нього згадував Альберик де Труа Фонтене [14, с. 118; 46, s. 949 – 950].

Кабак. У угорському документі під 1351 р. згаданий Барамук син Кабак. Етимологію імені Л. Рашоньї виводить від тюрк. *Qabak* (тиква) [71, р. 141].

Кайтор. У угорських документах під 1428, 1448, 1473, 1484 р., згаданий Тома, він же Кайтор де Пабе. Л. Рашоньї вважав це ім'я похідним від тюрк. *Qayt* (повертатися) [71, р. 142].

Калотан. Відомо тільки, що він був батьком хана Коряза. М. Баскаков уважав можливими кілька етимологій. Перша з них *qul+ata* тобто батько раба. Друга *qul+aba* тобто дядько раба. За третью ім'я Калотан це спотворене *qul atan* тобто раб верблюда як символ величі. Однак сам Коряз був маловпливовим і наврядчи його батько був могутнім [5, с. 84; 17, с. 632; 45, с. 225].

Камоса. Син Оселука, брат Тюрнака, дядько Святослава Олеговича. Жив у середині XII ст. Мав походити з одного з племен наддніпрянських кипчаків. Належав до так званих диких половців [56, р. 298; 17, с. 334].

Карач/Карас. В латинській графіці його ім'я було написано як Karaz. У болгарській історіографії зазвичай вживається форма Караџ. Був одним з трьох кипчацьких беків, котрі повстали проти царя Борила 1213 р. На думку Н. Ілієва та Л. Рашоньї етимологія цього імені походить від турецького та огузького імені Караджа. Є дві етимології. Одна походить від турецького позначення серни, а друга – від прикметника чорний. У першому варіанті буде більш коректним варіант перекладу як буде як серна. На думку І. Вашарі, більш правильна форма Karas. Саме в такій формі це ім'я траплялося в Угорщині. Окрім того, траплялось ім'я Караџа [16, с. 99; 81, р. 59; 71, р. 141].

Карли. Відомо тільки, що він був батьком вождя лукоморських кипчаків Кобяка. Його ім'я відоме тільки завдяки сину у якого літописці згадували по батькові. М. Баскаков уважав можливою одну етимологію: qar (сніг)+ly, тобто qarly (сніговий). П. Голден перекладав qarlı як вкритий снігом [5, с. 84; 45, с. 226; 56, р. 308].

Качман. Під 1247 та 1340 рр. в угорських документах згадані кипчаки за іменем Качман. Л. Рашоньї вважає можливою етимологію Kač+man [71, р. 141].

Кайран. Кипчацький бек другої половини XIII ст. У джерелах згаданий як правитель з племені бурдж-огли. Згадувався у угорських документах як бек кипчаків під 1266 та 1288 рр. Можливо, ім'я мало форму Кайран. У Юань-ші згаданий дід Бухуму кангл Кайран-бай [65; 49, р. 44; 21, с. 23; 20, с. 99 – 100; 19, с. 35 – 36; 59, р. 28 – 29; 71, р. 142].

Келдеч. Під 1292 р. у угорському документі згаданий Келдеч син Дьолми. Л. Рашоньї уважав його похідним від тюркського Keldik [71, р. 142].

Келдечині. Під 1268 р. в угорському документі згаданий Келдечині. Л. Рашоньї вважає це ім'я похідним від імені Келдеч [71, р. 142].

Кеменече. Один із кипчацьких беків другої половини XIII ст. Входив до оточення короля Ласло Куна. Ймовірно брав участь у битві при Кресенбруні у 1260 р. та Дюрнкурті у 1278 р. на стороні угорців проти чехів. Погодився з умовами сейма у Тетені. Був одним з вбивць короля Ласло. Етимологія цього імені походила від тюрк. kāmānče (невеликий лук) [68, р. 54-55, 79-80; 52, р. 106, 108-109; 32; 33, №2, с. 7, 9; 82; 55, s. 310-316, 330; 73, s. 121; 47; 51, р. 252].

Кечел. Під цим іменем (Kechel, Keczal) під 1412 та 1493 р. згадані кипчаки. Л. Рашоньї уважав його спотвореною формою тюрк. Qizil [71, р. 142].

Кістра. В угорському документі під 1347 р. згадувався син Япзи. Це слово було похідним від qış-tuga (зимівля, зимівник) [71, р. 142].

Кітаноп. Кипчацький вождь кінця XI – початку XII ст. Згаданий серед загинувших кипчацьких ватажків у битві на Сутіні у 1103 р. Швидше за все, належав до лукоморських кипчаків. Щодо етимології цього антропоніма, то М. Баскаков пропонував форму Qitan+ора племя киданів. Також можливими він уважав форми Kötān (кишківник)+ара та Qutang (благословений). О. Прицак наводив форму Qitay/Qitan. У множині антропонім звучав Qitat. У літописах також згадувався кипчацький посол Кітан, який був страчений Мономахом у 1095 р. Посол Кітан, як і Ітлар, мав належати до лукоморських кипчаків. Проте Ітлар мав належати до іт-огли, а Кітан – до роду Кітан. Версії про походження імені від племені киданів притримувався П. Голден [5, с. 84 – 85; 37, с. 245; 24, с. 227, 279; 17, с. 217, 255; 45, с. 224, 225; 56, р. 302].

Клеопа. Елінізована форма імені кипчацького ватажка, котрий перебував на службі у Візантійській Імперії у середині XIII ст. Це ім'я згадано у Феодора Скутаріота та в листі Феодора II Ласкаріса. На думку Н. Ілієва, можлива помилка переписувача, котрий переплутав альфу та ламбду. На думку болгарського дослідника, ім'я могло звучати як Каєпа тобто Qau-ара. Можливий переклад чоловік з племені кай. Можливі варіанти – Аєпа, Айапа, Кайапа. Другий можливий варіант аналогічний перекладу імені Аєпа [67, s. 161, 361; 16, с. 99; 35, с. 391].

Кобан. Згаданий у Іпатіївському літописі під 1190 р. Згадано, що він був братом Колдечі. Належав до лукоморських кипчаків. Після війн з Руссю у 1190-1191 р. ймовірна їхня участь у подіях на Балканах. Ім'я також траплялося в спотвореній латинській формі Guban. Ймовірно Кобан прийняв участь у війні болгар проти угорців у 1202 р. у районі Мачви. Також ймовірна його участь у спільних походах болгар та кипчаків проти Візантійської Імперії наприкінці XII – на початку XIII ст. На володіння Кобана мав здійснити кілька походів волинський князь Роман Мстиславич. Можлива його належність до клану Урус-оба. На думку М. Баскакова можливі дві етимології – Qoran (високий, великий, переможний, здоровий) або Qaban (свиня). На нашу думку, більш ймовірно є

перша етимологія, оскільки цей хан був одним із найвпливовіших кипчацьких вождів свого часу [5, с. 85; 82].

Кобяк. Вождь лукоморських кипчаків, правив у другій половині XII ст. Належав до клану Урус-оба. Його батьком був Карли. Відзначився спільним з Кончаком походом на Русь у 1170 р. Кобяк загинув під час походу русів 1183 р. Відзначений у Слові про полк Ігоревич як поганин тобто язичник. М. Баскаков пропонував етимологію імені Кобяк від Kōrek (Köbek) велика собака. П. Голден запропонував подібну гіпотезу з перекладом Kōrek (Köbek) тобто Кобель [5, с. 85; 24, с. 395; 17, с. 632; 45, с. 226; 56, с. 308].

Козл Сотанович. Згадувався в Іпатіївському літописі під 1180 р. Загинув під час участі в спільному з Кончаком поході. Був переможений русами і вбитий разом з Ельтутом. Стосовно етимології імені, то М. Баскаков запропонував чотири етимології. Перша це Козл похідне від тюркського Qozy /quzy (ягня, вівця). Друга етимологія похідна від Qozyly, тобто народився під знаком Овен, власник вівці. За третьою етимологією ім'я походило від тюркського дієслова Qozyl (приєднуйся). За четвертою від Quzyl (червоний). За п'ятою – від Qazal (дерев'яний молот) [5, с. 85; 45, с. 225; 17, с. 632].

Кокусь. Він же Кокус. У літописі згаданий поряд з Аклоном Бурчевичем. Необхідно зауважити, що перед імя Аклан стають слово син, тобто Аклан міг бути сином Кокуся. Бурчевич ж не було по-батькові, а було ознакою приналежності до племені бурдж-огли. За даними Повчання Мономаха Кокуса, поряд з Акланом та Азгулуем було страчено русами, а їхні мертві тіла кинуті в річку славлю. За припущенням М. Баскакова, було кілька етимологій цього імені. За першою з них ім'я похідне від тюрк. köküš/kögys (серце, груди) + ly = köküšli (холоднокровний, хоробрий). За другою і невирогідною ім'я походило від kök (рід) + süz = köksüz (без роду). За третьою гіпотезою ім'я походило від köküšk (синюватий) [5, с. 85; 24, с. 250].

Кол. У джерелах згаданий як батько Копульха. Один з вождів дунайських кипчаків. Мав жити у другій половині XI ст. Угорські джерела зафіксували плем'я qol. І. Башкі пов'язував його з тюркским qul (раб) [49, р. 46].

Колгуна. Під таким іменем у уорському документі під 1332 р. Згадувався кипчак, котрий був сином Боклова. Л. Рашонь вважав можливою етимологією від монг. Qulquna та тюрк. Qulqana (миша) [71, р. 143].

Колдечі. Кипчацький хан кінця XII – поч. XIII ст. Брат Кобана, належав до клану Урус-оба. Був згаданий у зв'язку з походом русів на Івлю (Інглець) 1190 р. Зазнав поразки від русів. Етимологію імені М. Баскаков виводив від qolda (допомагати, протягати руку) + складний афікс da-g-čy=qoldagčy (той, хто надає допомогу). М. Баскаков розглядав й альтернативну версію, за якою Колдечі походить від qoldačy (злидар) [5, с. 85; 17, с. 761; 45, с. 225].

Кондам. В угорських документах під 1315 та 1385 г. згаданий Кондам та Юпухо (Ябгу) з племені кол (кулаба-огли, кол) [71, р. 143].

Кончак. Кипчацький вождь, належав до династії Шаруканідів і належав до племені токсоба. Відзначився походами на Русь у 1170, 1174, 1185 рр. Приймав участь у руських усобицях у 1179 – 1180 рр. Переміг Ігоря Святославича у 1185 р. і здобув місто Римов. У 1187 р. став свояком Ігоря Святославича видавши за його сина свою доньку Етимологію цього імені М. Баскаков виводив від qongčaq кольчужні наберединики, наколіники. М. Расанен та О. Прицак вважали можливою етимологією копчак тобто старі дублені штани [5, с. 85; 37, с. 236 – 237; 49, р. 53].

Копульх. Один з вождів дунайських кипчаків. Син Кола. Здійснив напад на Угорщину у 1090 р. Спустошив Угорщину до Біхара. На зворотньому шляху угорці під керівництвом Ласло перемогли Копульху на річці Паганті (рівчак Поганч) поблизу сучасного міста Тімішоара [42, с. 327 – 328; 77, р. 121; 72, с. 163 – 164; 54, с. 196 – 197].

Кордук. Під 1340 р. у угорському документі був згаданий Кордук. Л. Рашонь вважав можливою етимологією від тюрк. Qurduq або qur (приготуватися, встановити) [71, с. 143].

Коряз Калотанович. Кипчацький вождь, один із малозначних вождів. Згадувався при подіях 1183 р., коли руси перемогли кипчаків. У 1184 р. потрапив у полон до Святослава. На думку М. Баскакова ім'я Коряз походить від тюркського слова köräš (приятель). Дослідник пропонував й іншу етимологію, зокрема qoraz (півень), або kiräs (заповітний) [5, с. 86; 17, с. 632; 45, с. 225].

Костук. Костука в історичних джерелах не згадували. Проте відомий Обовли Костукович, дрібний кипчацький володар на межі з Чернігово-Сіверськими землями. На

думку М. Баскакова, ім'я Костук може походити від тюркських слів *köstek* або *köstök*, що позначали пути для конів. За альтернативною гіпотезою дослідника ім'я могло походити від перс. *Küstāh*. Проте незрозуміло навіщо використовувати іранський термін, якщо є тюркський відповідник [5, с. 86; 45, с. 225; 17, с. 663].

Котян. Так звали вождя племені дурут. Цей хан брав участь у руських усобицях в 1205, 1211, 1235 рр. 1229 р. він підтримав Данила Романовича проти угорського королевича Коломана та вождя племені кунун Бортца. Відомо, що він був згаданий Рогерієм та Альбериком де Труа Фонтене як вождь тих кипчаків, котрі переселилися в Угорщину до Великодня 1239 р. У латиномовних джерелах ім'я Котян має форму *Kuthen*. Угорською мовою Котян буде *Kotony*. За свідченнями Рогерія Котян прийняв хрещення і дотримувався католицької течії християнської віри. На думку М. Баскакова, було кілька етимологій імені Котян. За першою з них ім'я походило від тюркських *kütäh/kütäk* (короткий, малий). За другою імя походило від тюркських *kötek/kotäk* чурбан, пеньок. За третьою ім'я Котян походило від тюркських *kötän/köten* (кишківник). У візантійських джерелах згадував Котаніц Торнік. Можливо його ім'я походить від тюрк. *Qotan* [5, с. 86; 10, с. 81 – 82; 31, с. 62, 265; 17, с. 742, 747 – 751, 753 – 754, 761; 46, s. 946; 39, с. 541 – 542; 23; 26, 18; 68, р. 50 – 51; 35, с. 392; 71, р. 143 – 144].

Кочола. Кипчак під таким ім'ям згаданий під 1340 р. у угорському документі. Л. Рашонь вважає можливою етимологію цього слова від тюрк. *Qoja* (пан, багатий) [71, р. 142].

Кубасар. Кипчацький бек з числа так званих колишніх кипчаків (картвелізованих кипчаків-токсоба, котрі прийшли в Грузію з Отроком), жив в Грузії в середині – другій половині XII ст. Брав участь у боротьбі за владу у Грузії на боці Юрія Андрійовича. П. Голден вважає ім'я похідним від *Qun +basar*, *Qum +basar*, *Qub+basar*. Також він вважає можливим варіант *Qu(w)+basar* [18].

Куделін. Кипчацький ватажок, що правив болгарськими володіннями у районі Мачви. Згаданий у "Житті Милутіна" в доробку сербського архієпископа Данила II. Брат Дрмана. Воював з угорцями у 70-80-х рр. XIII ст. Переможений на початку 90-х рр. XIII ст. Як і його брат Дрман шукав допомоги у відінського деспота Шишмана. На думку Н. Лієва, ім'я перекладається з болгарського прокуден – тобто нещасливий. У тюркських мовах мав би мати аналог кибчак [12; 16, с. 100; 81, р. 101 – 104, 107 – 108; 35, с. 398 – 400].

Кутлу-Арслан. Кипчацький бек, жив у Грузії в середині та другій половині XII ст. Брав участь у боротьбі за владу у Грузії у 80-ті рр. XII ст. Був союзником Юрія Андрійовича (сина Андрія Боголюбського). Етимологія імені прозора і походить від тюрк. *Qutlug* (щасливий) + *Arslan* (лев) = тобто щасливий Лев [18].

Куман/Кунам. Кипчацький вождь згаданий в 1103 р. Був страчений русами після перемоги в битві на річці Сутінь. М. Баскаков запропонував кілька версій етимології цього імені. За однією з них ім'я походить від тюркського *quman* (жовтий, блідий). За іншою гіпотезою того ж дослідника куман похідне від тюркського *quw+man* (*quw* лебідь, *man* афікс, можна позначати великий лебідь) [5, с. 86; 24, с. 279; 17, с. 255; 45, с. 225].

Кунчег. Під 1333 та 1347 р. згадувався коміт капітан кипчаків Кунчег. Він походив з племені чертан. Л. Рашонь вважав це імя спотвореною формою імені Кончак (це слово позначало штани) [71, с. 143].

Кунуй. Кипчацький вождь згаданий Нестором під 1096 р. На думку М. Баскакова, від тюркського *qonuk* (гость). Дослідник також уважав можливими варіанти *qonuj*, *qunuj*, тобто похідні від тюркського *künü* друг [5, с. 86].

Куртк або куртик. Кипчацький ватажок згаданий під 1103 р. Був одним з вождів лукоморських кипчаків. М. Баскаков розглядав кілька гіпотез, щодо походження імені вождя. За першою ім'я походило від *qurtqa* стара жінка (і це мало ймовірно). За другою гіпотезою імя походило від тюркського числівника *qurqta* сорок. За третьою *qurt* (вовк)+*uk* = *qurtyuk* вовчання. Остання гіпотеза нам видається найбільш переконливою з огляду на популярність вовчого тотема у кипчаків [5, с. 86; 24, с. 279; 17, с. 255; 45, с. 225].

Курия. Кипчацький вождь кінця XI ст. Встановити племінну належність складно. Можливо, він з того ж племені (іт-огли), що й Тугоркан. 1096 р. Тугоркан і Курия взяли в облогу. Під іменем курия відомий і правитель одного з племен печенігів середини X ст. М. Баскаков пропонував кілька етимологій. За першою з них ім'я походило від тюркських слів *küräk/körek* гарна фігура, краса. За другою імя було похідне від тюркської назви

бурундука kūrāk/kögük бурундук. За третьої гіпотезою Куря походило від тюркської назви лоша kürgä [5, с. 86; 17, с. 221; 45, с. 224].

Кучмек. Під 1283 р. згадані Іван та Кучмек християни-кипчаки. Л. Рашонї вважав можливою етимологію від тюрк. Коштек (відійти, відкочувати) [71, р. 143].

Кчій. Під іменем Кчій (Кочій, Кічік, Кучук) у 1103 р. згадував один із вождів лукоморських кипчаків. Вождь з таким іменем був страчений русами. Стосовно етимології цього імені, то М. Баскаков пропонує два варіанти. За першим це ім'я походить від тюркських кісі/кічік (маленький, молодий, невеликий). Ще раніше цю гіпотезу висловили П. Меліоранський та А. Заяцбквскі. За іншим запропонованим М. Баскаковим варіантом ім'я походить від тюркського күйүк (щениця) [5, с. 86; 24, с. 279; 17, с. 55].

Кунячюк, Кюнячок. Серед загиблих у руській усобиці у 1180 р. згаданий вождь з таким іменем. Він загинув під час битви на Чорторії. М. Баскаков висловив шість припущень стосовно етимології цього імені. За першим з них ім'я походить від көпі (прямий, справедливий, відвертий, надійний, друг, приятелька)+чүк = көпічүк (справедливенький, надійненький або күнічүк заздрісний). За другим, ім'я похідне від тюркських күнеч/күнеш + чүк = күмеччүк (сонечко). За третім Кунячюк походить від тюркського күндädžик (герой, богатир). Четверте припущення мало ймовірне. Дослідник виводив її від кинісук (коханець, коханка). За п'ятим – це зменшена форма від көпчек (штани). А шосте зовсім неймовірне – від күнгчүк (раб, рабиня) [5, с. 86 – 87; 17, с. 623; 45, с. 225].

Лазар. Кипчацький вождь з християнським іменем. Ймовірно, належав до дунайських кипчаків. Жив у середині XII ст. і 1148 р. був захоплений у полон ромеями поблизу Тенуормона, де очевидно розміщувалася його ставка. [67, с. 177, 361].

Продовження статті в наступному номері.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анчабадзе З.В. Кыпчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI – XIV веков // Материалы сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов. – Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство, 1960. – С. 113 – 126
2. Анчабадзе Г. З. Кыпчаки в Грузии // Проблемы современной тюркологии. – А.-А.: Наука Казахской ССР, 1980. – С. 342 – 344.
3. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алматы: Гылым, 1995. – 296 с.
4. Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. М.: Наука, 1979. – 279 с.
5. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в слове о полке Игореве. М., Наука, 1985. – 210 с.
6. Бибииков М.В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII – XIII вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: 1980. – М.: Наука, 1981. – С 5 – 151.
7. Венгерский хроникальный свод XIV века // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. – Т. IV. / Составление, перевод и комментарий А.В. Назаренко. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2010. – С. 353 – 372.
8. Гаркавец А. Кыпчакский словарь. Сепаратное издание – Алматы: Алматыкітап, 2011. – 1082 с.
9. Голден П. Религия кыпчаков средневековой Евразии // Степи Европы в Эпоху Средневековья. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2008. – Т.6.: Золотоордынское время. – С. 309 – 340.
10. Головкин О.Б. Половецкий хан Котян Сутоевич у політичному житті Центрально-Східної Європи першої половини XIII ст. // XI сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції м. Київ, 7-8 червня 2007 р. – К.: Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського, 2007. – С. 80 – 83.
11. Грушевський М. С. Історія України-Руси.–К.: Наукова думка, 1993. –Т. 3. –586 с.
12. Данило Други. Животи краљева и архиепископа српских. Службы. / Приредили Гордон Мак Данијел, Дамиан Петрић, данашња језичка варијанта Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић, Дамњан Петровић. – Белград: Просвета: Српска књижевна задруга, 1988. — 335 с. "Восточная литература". [Електронний ресурс]. – Режим доступу. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XIV/Danilo_II/Vita_Urosi/text.htm
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XIV/Danilo_II/Vita_Milutini/frametext.htm – Назва з екрану
13. Жития царя-царей Давида // Символ. – №40. – (1998). "Восточная литература". [Електронний ресурс]. – Режим доступу. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XI/1080-1100/David/frametext1.htm> – Назва з екрану

14. Жан де Жуанвиль. Книга благочестивих речень и добрых деяний нашего святого короля Людовика / Пер. с старофранц. Цыбулько Г.Ф., под ред. Карачинского А.Ю., науч. ред. Малинин Ю.П. – СПб.: Евразия, 2007. – 400 С.
15. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / [Перевод и комментарии А.П.Ковалевского.] Под редакцией И.Ю.Крачковского. – М.-Л.: Изд. Академии наук СССР, 1939. – 228 с. "Библиотека электронных ресурсов Исторического факультета". [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/fadlan.htm> – Назва з екрану
16. Илиев Н. Десять половецких имен // Сборник материалов международной научной конференции Кыпчаки Евразии: история, язык и письменные памятники посвященной 1100 Кимекского государства в рамках Дней тюркской письменности и культуры. – Астана: Евразийский университет им. Л.Н. Гумилева, Министерство культуры и информации Республики Казахстан Комитет по языкам, 2013. – С. 98 – 104.
17. Ипатьевская летопись/ Воспроизведение текста издания 1908 г. // Полное собрание русских летописей. – М.: Восточная литература, 1962. – Т.2. – XVI, 938, 87, IV с.
18. История и восхваление венценосцев / Пер. и ред. Кекелидзе К.С. – Тбилиси: Академия Наук ГрузССР, 1954. – 112 С. "Восточная литература" [Электронный ресурс]. – Режим доступа. http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev/frameset1.htm – Назва з екрану
19. Кадырбаев А.Ш. Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XIII –XIV вв. – А.-А.: Гылым , 1990 – 160 с.
20. Кадырбаев А.Ш. О миграциях и расселении кыпчакских племён в степях Евразии до эпохи Чингис-хана // *Altaica*. – Вып. VIII. – М.: Институт Востоковедения Российской Академии Наук, 2003. – С. 96 – 106.
21. Кадырбаев А.Ш. Персидские и китайские источники о переселении кыпчакских племен в Дашт-и Кипчак (в XI – начале XIII в.) // Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и Кипчака в XIII – XVIII вв. Материалы международного круглого стола. – Алматы: Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова Министерства образования и науки Республики Казахстан, Центр иранистики, 2004. – С. 21 – 30.
22. Анна Комнина. Алексиада / Пер., вступит. статья, комм. Любарского Я.Н. – М.: Наука, 1965. – 688 с. "Alanica". [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.alanica.ru/library/Komn/text.htm> – Назва з екрану
23. Кумеков Б.Е. Об этническом составе кыпчаков XI – нач. XIII вв. по арабским источникам // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1990. – Вып. 2. – С. 118 – 130
24. Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку/ Под. ред. акад. Е.Ф. Карского. Воспроизведение текста изд. 1926-1928 гг.; АН СССР, Ин-т Истории // Полное собрание русских летописей. – М.: Восточная литература, 1962. – Т.1. – VIII, 578 с.
25. Литаврин Г.Г. Болгария и Византия в XI – XII вв. – М.: Акад. Наук СССР, 1960. – 472 с.
26. Магистр Рогерий. Горестная песнь о разорении Венгерского королевства татарами: пер. с. Лат. Досаев А.С. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2012. – 304 с.
27. Материалы по истории туркмен и Туркмении. Арабские и персидские источники VII – XV вв. / Под ред. С.Л. Волина, А.А. Ромаскевича и А.Ю. Якубовского – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1939. – Т.1. – [4], 612 с., 1 л.
28. Менгес К. Восточные элементы в "Слове о полку Игореве". – Л.: Наука, 1979. – 268 с.
29. Мургулия Н.П. Половцы южнорусских степей (до переселения орды Отрока в Грузию) // Труды Тбилисского ордена Трудового Красного знамени университета. – Вып. 216. – Тбилиси: Изд-во Тбилисского ордена Трудового Красного знамени университета, 1984. – С. 5 – 16
30. Мургулия Н.П., Шушарин В.П. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII-XIII вв. – М.: Институт славяноведения и балканоисследования РАН, 1998. – 336 С.
31. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 640 с.
32. Осипян О. Нове джерело з історії монгольського походу на країни Центрально-Східної Європи (1236 – 1242 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. –К.: Інститут Історії НАНУ, 2004. –№4. – С. 331 – 347.
33. Осипян О. Поширення християнства серед половців XI-XV ст. // Київська старовина. – №1. – К.: АРТек, 2005. – С. 3 – 28.
- Осипян О. Поширення християнства серед половців XI-XV ст. // Київська старовина. – №2. – К. : АРТек, 2005. – С. 3 – 22.
34. Павлов П. Бунтари и авантюристы в средневековна България. — Велико Търново: Абагар, 2000. – ISBN 954-304-152-0. Електроний варіант книги на сайті веб-видавництва Liternet. [Електронний ресурс]. http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/. – Назва з екрану

35. Павлов П. Половцы во внутривосточной жизни Византии и Болгарии XIII-XIV вв. // *Stratum Plus*. – №6 (2005-2009): Причерноморские этюды. – СПб.-Кишинев-Одесса-Бухарест.: Высшая Антропологическая Школа, 2009. – С. 388 – 404.
36. Пашуто В.Т. Половецкое епископство // Пашуто В.Т. Русь. Прибалтика. Папство. Избранные статьи. М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. – С. 573 – 581.
37. Прицак О. Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім"? – К: Обереги, 2008. – 360 с.
38. Расовский Д.А. Военная история половцев // *Seminarium Kondakovianum/Annals of the Institute of the History of the Carpathian Basin*. – Вып. 11. – Прага: Kondakov Institute, 1940. – С. 95 – 128.
39. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – СПб.: Издано на иждивении С.Г. Строганова, 1884. –Т. I: Извлечения из сочинений арабских. – XVI, 563, [1] с.
40. Хониат Никита. История со времени царствования Иоанна Комнина / Перевод редакции Н.В. Чельцова. – Т.2. (1186-1206). – СПб.: Санкт-Петербургская Духовная Академия, 1862. – 540 с. Веб-сайт Восточная литература [Электронный ресурс]. Режим доступа <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/Xoniat/index.html> – Назва з екрану
41. Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана – М.: ООО Издательство Аст: ОАО ВЗОИ, 2004. – 557, [3] с.
42. Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров – М.: РОССПЭН, 1997. – 512 с.
43. Цулая Г.В. Отрок Шарукан – Атрака Шарганис-дзе (к вопросу об антропологическом источниковедении народов Северного Кавказа) // *Силуэты Грузии* – Вып. 2. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2008. – С.112 – 148
44. Федоров Я.А., Федоров Г.С. Ранние тюрки на Северном Кавказе – М.: Издательство Московского Университета, 1978. – 296 с.
45. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – М.: Изд-во Московского государственного университета, 1966. – 274 с.
46. *Albrici monachi Triumfontinum Chronicon / edidit P. Sheffer-Boichorst-1241. // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum – Hannover: Societas Apriendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi, 1874. – Т. XXIII. – S. 631 – 950.*
47. *Annales Ottokariani // Fontes rerum Bohemicarum. – Praga 1874. – Т. II/1. – P. 308-335.* Веб-сайт Центра медієвістичних студій, Чехія. [Электронный ресурс]. Режим доступа. <http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/ANNALES%20OTTAKARIANI.htm> — Назва з екрану
48. *Articuli Cumanorum // Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana — Sangalli, 1849. – S. 554 – 558*
49. Baski I. On the ethnic names of the Cumans of Hungary // *Kinship in the Altaic World/ Proceedings of the 48th PIAC. Edited by Elena V. Boikova and Rostislav B. Rybakov. – Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 2006. – P. 43 – 54.*
50. Balogh L. Mikor költözött Kötöny kun fejedelem Magyarországra? // *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica.–Szeged: University Szeged. Institute of History, 2001. –Т. 113. – С. 53-61.*
51. Berend N. At the gate of Christendom: Jews, Muslims, and "pagans" in medieval Hungary, c. 1000-c. 1300 – Cambridge UK: Cambridge University Press, 2001. – 340 p.
52. Berend N. Cuman integration in Hungary // *Nomads and Sedentary World. – Budapest: Curzon, Library of the Central European University, 2001. – P. 103 – 127.*
53. *Chronicon Dubnicense : Cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi picto et Budensi accurate collatum // Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptorum ; 3. – Quinque-Ecclesiis : [s. n.], 1884. – P. 1 – 207.*
54. *Chronicon pictum Vindobonense / ad fidem codicum recensuit, observationes, disquisitionem de aetate Belae regis notarii, et animadversiones criticas adiecit M. Florianus // Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptorum ; 2. – Lipsiae : [s. n.], 1883. – P. 100 – 245.*
55. *Fontes Rerum Bohemicarum. – Т. II. Cosmae Chronicon Boemorum cum continuatoribus / Prameny dějin českých. Díl II. vydavane z nadani Palackeho/ Kosmuv letopis cesky s pokračovateli. / vydavatel Dr. Jos. Emler, prekladatel V.V. Tomek. – Praha, 1874. // <http://147.231.53.91/src/index.php?s=v&cat=11&bookid=169>*
56. Golden P.B. The Polovci Dikii // *Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1980. – Vol. III-IV. (1979/1980). – P. 296 – 309.*
57. Golden P.B. Cumanica I :The Qıpçaqs in Georgia // *Archiwum Eurasiae Medii Aevi. – Vol. IV. – Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag, 1984. – P. 45 – 87.*
58. Golden P.B. Cumanica IV : The Cumano-Qıpçaq Clans and Tribes // *Archiwum Eurasiae Medii Aevi. – Vol. IX (1995-1997). – Wiesbaden: Otto Harrasowitz Verlag, 1997. – P. 16 – 29.*
59. Golden P.B. "I will give the people unto thee". The Chinggisid Conquests and their aftermath in the Turkic World // *Journal of the Royal Asiatic Society. Third Series. – Vol. 10. – Part 1. – Cambridge UK: Cambridge University Press, 2000. –P. 21 – 41*

60. Gökbel A. Kipchaks and Kumans // *The Turks*. – Vol. 1. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 2002. – P. 643 – 659.
61. Kovacs Sz. Borc, a Cuman chief in the 13th century // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* Vol. 58 No. 3. Budapest, 2005. 255–266.
62. Kurat A. N. IV – XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri. – Ankara: Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları 1972. – 511 s.
63. Lăzărescu-Zobian M. Cumania as the name of thirteenth century Moldavia and Eastern Wallachia: some aspects of Kipchak-Rumanian relations // *Turks, Hungarians and Kipchaks. A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun/Journal of Turkish Studies*. – Harvard, 1984. – Vol. 8
64. Mándoky Kongur István. A hantós-széki kunok // *Székesfehérvár évszázadai – Székesfehérvár, 1972. – 2. Középkor. – "Terebess Online"*. [Електронний ресурс] Режим доступу <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunhantos.html> – Назва з екрану.
65. Mándoky Kongur I. A kunok ılas törzse és törökségi kapcsolatai // *Jászkunság – XXII. – 1-2.* – Szolnok, 1976. Веб-сайт Terebess. Режим доступу <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunulas.html> – Назва з екрану.
66. Minorsky V. Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. – London: Royal Asiatic Society, 1942. – 170, 53 p.
67. Moravcsik Gy. *Byzantinoturkica*. – Vol. 1-2. – Leiden: Brill, 1983. – 730 S.
68. Paloczi-Horvath A. Pechenegs, Cumans, Iasians. *Steppe Peoples in Medieval Hungary* – Budapest: Corvina Kiadó, 1989. – 141 p.
69. Pelliot P. *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*. — Paris: Adrien-Maisonneuve, 1949. – 292 p.
70. Polgár Sz. Kötöny, kun fejedelem // *Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Medievalisztikai PhD-konferencia előadásai*. – Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1999. – Az. I. – O. 91 – 102.
71. Rasonyi L. *Anthroponymes Comans de Hongrie* // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricum*. Vol. XX. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967. – P. 135 – 147.
72. *Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuni. Cura et Studio Joannis Georgii Schwandtneri*. – Pars Prima – Vindibonae: Typis Joannis Thomae nob. de Trattnern, Caes. Reg. Aulae Typographi et Bibliopolae, MDCCLXVI (1766).
73. Simonis de Keza. *Gesta Hungarorum // Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores ; 2.*–Lipsiae: [s. n.], 1883. – S. 52 – 99.
74. Spinei V. *Moldavia in the 11th-14th Centuries*. – Bucureşti: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1986. – 276 p.
75. Spinei V. *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century* – Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute – Istros Publishing House, 2003. – 546 p.
76. Spinei V. *The Cumanic Bishopric: genesis and evolution: Genesis and Evolution // The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. – Leiden- Boston: Brill, 2008. – P. 413 – 456.
77. Spinei V. *The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century*. – Leiden-Boston: Brill, 2009. – XVII, 545 p.
78. Stoyanow V. *Cumanian Anthroponymics in Bulgaria during the 15th Century* // *Studia in Honorem Professoris Verae Mutafchievae*. – Sofia: Amicita, 2001. – P. 315 – 332. – Персональна веб-сторінка В. Стоянова. [Електронний ресурс]. Режим доступу http://www.ihist.bas.bg/CV/Valery_Stojanow/VS_Anthroponymis.htm – Назва з екрану.
79. Stoyanow V. *Kumans in Bulgarian history // The Turks*. — Ankara: Yeni Türkiye Yayınları , 2002. – Vol. I. – P. 680-692.
80. Vasary I. *Orthodox Christian Qumans and Tatars of the Crimea in the 13th – 14th centuries* // *Central Asiatic Journal*. – 32. – Wiesbaden, 1988. – P. 260 – 271.
81. Vasary I. *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185 – 1365* – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – XVI, 230 p.
82. Zimonyi I. *History of the Turkic speaking peoples in Europe before Ottomans*. Веб-сайт Упсальського Університету. [Електронний ресурс]. Режим доступу http://www.Lingfil.uu.se/afro/turkiskasprak/ip2007/Zimonyi_I.P.pdf – Назва з екрану

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Пилипчук Ярослав Валентинович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник, Відділ Євразійського степу, Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України.
Наукові інтереси: середньовічна історія країн Європи та Сходу.

УДК 53(07 535)

НЕВІДОМІ СТОРІНКИ ІЗ ЖИТТЯ І.Є. ТАММА

Микола САДОВИЙ, Олена ТРИФОНОВА (Кіровоград)

У статті розглядається короткий період діяльності єдиного з України лауреата Нобелівської премії, доктора фізико-математичних наук, академіка Академії наук СРСР Ігоря Євгеновича Тамма. Розкрито його громадянську позицію, коли довелося на самому найвищому рівні внести корективи щодо залучення до відповідальності фолькдойч, які в роки війни змушено залишилися на тимчасово окупованій німцями території.

Ключові слова: Нобелівська премія з фізики, Ігор Євгенович Тамм, Єлисаветград, громадська діяльність, життєвий шлях.

В статье рассматривается краткий период деятельности единственного с Украины лауреата Нобелевской премии, доктора физико-математических наук, академика Академии наук СРСР Игоря Евгеньевича Тамма. Показана его гражданская позиция, когда ему самому пришлось на самом высоком уровне внести коррективы что касается привлечения к ответственности фолькдойч, которым в годы войны не удалось уехать из оккупированной немцами территории.

Ключевые слова: Нобелевская премия по физике, Игорь Евгеньевич Тамм, Елисаветград, общественная деятельность, жизненный путь.

In the article the short period of only from Ukraine Nobel laureate Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Academician of the Academy of Sciences Igor Tamm. Reveals his citizenship when had at the highest level adjustments to involve responsibility folkdoych that during the war forced to remain in German-occupied territory temporarily.

Keywords: Nobel Prize in Physics, Igor Yevhenovych Tamm, Yelisavetgrad, social activities, life.

Постановка проблеми. На етапі становлення України як незалежної держави важливого значення набуває проблема відродження імен вітчизняних видатних постатей зі світовим іменем, до яких з упевненістю можна віднести Нобелівського лауреата з фізики, академіка Академії наук СРСР, доктора фізико-математичних наук, лауреата Державних премій СРСР, Героя Соціалістичної Праці Ігоря Євгеновича Тамма, життєвий шлях якого нерозривно пов'язаний з Єлисаветградом (Кіровоградом, Україна).

Аналіз останніх джерел. У спогадах про І.Є. Тамма досить ґрунтовно описано його творчий та життєвий шлях, який в основному пов'язано з московським періодом життя [1]. Нами детально проаналізовано науковий шлях та громадська діяльність Ігоря Євгеновича [3], але при цьому виявилось, що ряд епізодів із життя видатного науковця залишилися поза увагою дослідників.

Тому **метою статті** є висвітлення невідомих сторінок життєвого та громадського шляху Ігоря Євгеновича Тамма.

Виклад основного матеріалу. Ми дослідили [3] Єлисаветградський, Таврійський, Одеський та Московський періоди життя І.Є. Тамма. Цей період охоплює гімназичні роки та початок трудової та громадської діяльності по 1924 рік. Окремо ми виділили невеликий в часі, але значимий для характеристики вченого – це період з квітня до вересня 1944 року, коли життєві негаразди виникли в його батька та сестри. Учений створив прецедент в СРСР, котрий слугував багатьом людям з німецьким корінням, яких під час німецької окупації нацисти записали до фолькдойче, виходити з складних ситуацій.

Батьки І.Є. Тамма у 1925 році із Єлисаветграда переїхали до м. Києва на запрошення очолити ділянку роботи в столиці аналогічну Єлисаветградській: вода, електрика, трамвай. Проживала сім'я на Брест-Литовському шосе в будинку № 98. Після виходу на пенсію перед Великою Вітчизняною війною Є.Ф. Тамма запросили працювати до геологічного інституту АН УРСР.

Сестра Ігоря Євгеновича – Тетяна Євгенівна – усе життя працювала викладачем німецької мови. Непростим для неї, батька та матері був період проживання в окупованому німцями Києві. Евакуюватися не вдалося, бо в лютому 1941 р. Тетяна Євгенівна поламала ногу, яка погано зросталася (напевне, давала ознаки хвороба на рак), а батьки вже були в поважному віці.

Під час окупації Тамми майже рік ніде не працювали, продали все, що можна було, а потім довелося йти найматися на роботу. Євген Федорович добре знав німецьку мову й пішов на завод “Більшовик” перекладачем технічної та господарської документації. Тетяна Євгенівна через хворобу працювала вдома перекладачем за нарядами геологічного інституту й виконувала роботу на замовлення. Узимку 1943 р. померла мати Ігоря Євгеновича.

У листопаді 1943 р. було звільнено Київ від німецьких військ. Маючи добру репутацію, Євгеній Федорович і Тетяна Євгенівна відразу після приходу Червоної Армії влаштувалися на роботу. Життя поступово налагоджувалося, до Києва провідати рідних приїздив І.Є. Тамм. Усе було гаразд до квітня 1944 р.

У Центральному державному архіві Громадських об'єднань (м. Київ, вул. Кутузова, 8) ми опрацювали справу № 48826 фб, передану з Архіву СБУ (КДБ) з акта № 5 щодо батька лауреата Нобелівської премії, академіка І.Є. Тамма та його сестри Тетяни Євгенівни Тамм. У спогадах [1] про Ігоря Євгеновича неодноразово наводяться приклади його високої громадянської позиції. Ознайомившись з кримінальною справою ми переконалися ще раз у цьому. Вчений займався не лише розв'язуванням проблем зміцнення обороноздатності країни, а й виявляв високу громадянську відповідальність за долю людей, які потрапляли в скрутні ситуації. Так було й улітку 1944 р., коли рідні потрапили в біду.

Звернемося до фактів, викладених у кримінальній справі № 4309 від липня 1944 р., рис. 1 [3].

На першій сторінці розміщена Постанова про відкриття кримінальної справи. Ми подаємо Постанову мовою оригінала з відповідним розміщенням тексту [3].

*“Утвержден
Нач ОББ УнкВД
по Киевской обл.
полковник
Скрынник підпис*

Постановление

(о возбуждении уголовного дела)

*1944 года 6 июля гор. Киев
Следователь ОББ-УнкВД по Киевской обл.
лейтенант милиции
Воронов рассмотрев материалы
расследования на гр-ку Тамм
Татьяну Евгеньевну 1898 г. рожд.
город Кировоград*

нашел, что Тамм Татьяна Евгеньевна проживая в городе Киеве в период временной оккупации немцами, желая быть немецким приверженцем и пользоваться немецкими привилегиями, став на путь измены Советской родине – возбудила ходатайство перед немецкими властями об изменении своего советского гражданства и причисления ее к категории так наз: фольксдойче для чего представила данные о наличии у нее родственников немецкой национальности, и была зарегистрирована фольксдойч, чем совершила преступление по ст. 54-19 УК УССР.

Руководствуясь ст. 88 и 93 ЦПК УССР.

Постановил:

Против Тамм Татьяны Евгеньевны возбуждилось уголовное преследование по ст. 54-19 УК УССР и дело принять к своему производству.

Следователь ОББ-УнкВД по КО Лейтенант роспись.

Согласен: нач. 4-го отдела ОББ- УнкВД капитан милиции підпис Резник”.

На наступних сторінках виписана процедура затвердження Постанови, викладеної вище.

“21 июня 1944 г. Руденко полковник утвердил постановление на арест Тамм Т.Е. национальность русская, высшее образование, б/н, незамужняя, не судимая.

Работала в Индустриальном институте (політехнічний до 1934 та з 1948 р.) преподавателем. Взята под стражу как мера пресечения 28 июня 1944 г.

Ордер № 266 от 26 июня на арест и обыск”.

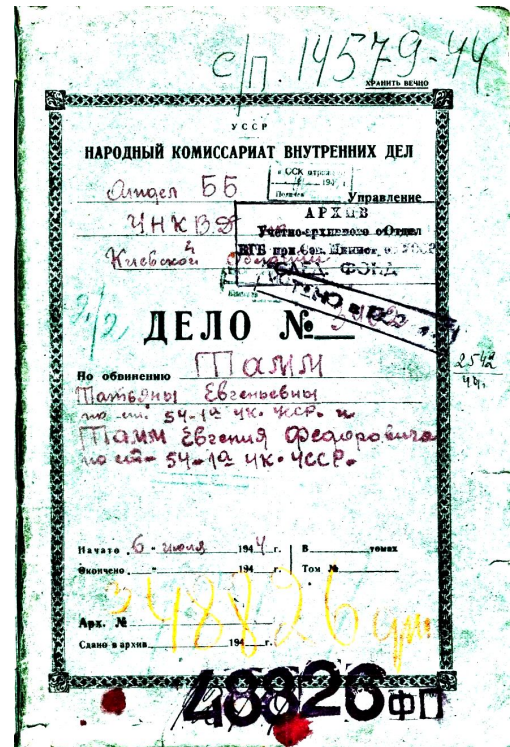

Рис. 1. Титульна сторінка справи батька та сестри І.Є. Тамма

Через три тижні аналогічну Постанову було затверджено стосовно до Тамма Євгенія Федоровича. Враховуючи поважний вік, арешту не було, була взята підписка про невиїзд з м. Києва на час слідства та суду.

“13 июля 1944 г.

г. Кieve

полковник Руденко

утвердил постановление об избрании меры пресечения Тамму Евгению Федоровичу инженер сантехник, ст. научный сотрудник института геологических наук, б/п, высшее техническое образование, русский, одинокий, имеет преклонный возраст.

Постановил меры пресечения способов уклонения от следствия и суда в отношении Тамма Евгения Федоровича избрать под подписку о невыезде с постоянного места жительства.

*Полковник Руденко **подпись**”*

Є.Ф. Тамм написав підписку про невиїзд з постійного місця проживання 13 липня 1944 р. Йому на той час виповнилося 76 років.

Цікавим є перелік майна, яке належало сім'ї Таммів.

“Протокол обыска

25 июля 1944 г. лейтенант Шуплецов

Понятыя Расказова Анна Александровна 2а 1б

Мищенко София Иосиповна дом 78а к.2

Изъяты: паспорт, удостоверение личности.

ИМУЩЕСТВО:

буфет,

шкаф книжный,

шкаф одежный – 2,

диван, кушетка,

кровать англ. – 2,

стулья – 7,

тумбочки – 2,

кресло – 1,

стулья простые – 3,

шв. машинка Зингер – 1,

стол обеденный – 1,

стол письменный – 1,

стенные часы – 1,

часы коридорные – 1(золотые),

часы ручные с золотой цепочкой – 1,

браслет золотой – 1,

кольца золотые – 3,

бляжка золотая – 1,

медальон золотой – 1,

пальто зимнее суконное – 2,

пальто демисезонное – 1,

меховое пальто – 1,

кофточка – 2,

платье кремдеш. – 1,

шапочка меховая – 1,

муфта меховая – 1,

платье ситцевое – 2,

блузка шелковая – 1,

матрац пружинный – 3.

*25 июля 1944 г. лейтенант Шуплецов **підпис***

*Понятыя Расказова А.А. **підпис***

*Мищенко С.И. **підпис***

Аналіз протоколу обшуку свідчить про досить скромний і матеріально простий спосіб життя Таммів. Практично всі речі перевезені з Єлисаветграда і придбані ще до 1917 р. У переліку наведені речі, які належали особисто Тетяні Євгенівні та спільні з батьком меблі: стільці, книжкова шафа, годинник коридорний, стіл обідній тощо. Незважаючи, що батько

Ігоря Євгеновича працював на відповідальних посадах, а сестра у вищих навчальних закладах, жили вони досить скромно й за роки війни нічого не накопили й матеріальних привілеїв за німецької окупації не мали.

У справі відсутній окремих протокол опису майна, яке належало Є.Ф. Тамму. До протоколу не було внесено осіннього та зимового пальт, плаща, парасольки, двох костюмів та взуття.

Допити Тетяни Євгенівни розпочаті в липні за місяць до допитів її батька. У справі відсутні будь-які матеріали, які вказували б на причини відкриття кримінальної справи на хвору на рак жінку. Як завжди, такі справи відкриваються, коли є звернення до міліції громадян чи офіційних органів або в результаті вивчення тією ж міліцією певних документів. Як з'ясувалось неприємності стались через німецькі корені Таммів.

Доли людей, які мали німецькі корені і з тих чи інших причин залишилися на окупованій території, не позаздриш. Це стосується всіх країн Європи. Зокрема, у Польщі майже всі такі громадяни були розстріляні. Такій категорії людей гітлерівці в обов'язковому порядку надавали статус фолькдойче (*Volksdeutsche* етнічні німці). Це було визначено у генеральному плані "Ост". Термін придумав у 1938 р. особисто А. Гітлер [8], а сама ідея зародилася ще 1933 р. Етнічних німців у Європі напередодні Другої світової війни 1939 – 1945 рр. нараховувалося близько 30 млн., на яких нацисти розраховували.

В Україні фолькдойче встановлювалися спеціально створюваними реєстраційними бюро "Список германських громадян" ("*Deutsche Volksliste Ukraine*") за сімейної історії, за рідною мовою, за іменами, за церковними записами [5] тощо. Під час війни 1941 – 1945 рр. на окупованій німецькою армією території України налічувалося близько 330 тисяч фольксдойче, з них близько 60 тисяч військовозобов'язані чоловіки [6]. Частина з них була призвана до гітлерівської армії і воювала з Червоною Армією. Вони були поставлені в такі трагічні умови.

Стан фольксдойче, які проживали на території Рейхскомісаріату України, був особливим [7]. Він визначався директивам Альфреда Розенберга як рейхсміністра Східних окупованих територій від 19 лютого 1942 р. і Генріха Гімmlера, як рейхсфюрера СС та імперського комісара з консолідації і зміцненні німецької нації та раси від 8 вересня 1942 р. Згідно із зазначеними документами статус фольксдойче, як і у всій Європі, надавали кожному окремому громадянину після постановки на облік у "*Deutsche Volksliste Ukraine*" [5]. Спеціальна служба займалася не лише реєстрацією таких осіб, а й розшукувала людей, у яких були будь-які німецькі корені. Особисто Гітлер ввів такий напрямок національної політики. На таку категорію людей поширювалися обов'язкові відповідні пільги: на видачу продуктів харчування, одяг, меблі. Через мережу спеціалізованих магазинів кожному фольксдойче один раз на тиждень видавалось: 150 г жирів, 1 кг сиру, 4 яйця, овочі, фрукти, картоплю, мед, мармелад, сіль тощо [2; 4]. Люди з німецьким походженням потрапляли в пастку.

Як наслідок, у листопаді 1943 р., коли німці відступали, розпочалася втеча 90 тисяч українських німців, в основній масі тих, котрі самостійно зареєструвались як фольксдойче [5] і співпрацювали з окупантами. Але основна кількість фольксдойче була лояльною щодо чинної тоді німецької влади і не тікала разом з німецькими військами після звільнення їх Червоною Армією.

Проте фольксдойче, які залишилися в Україні, за звичай, звинувачувалися каральними органами в співробітництві з окупантами, нерідко засуджувалися та депортовувалися у північні області Радянського Союзу.

Такий підхід до фольксдойче в державі слугував притягненням до кримінальної відповідальності й сім'ї Таммів. Громадянська позиція І.Є. Тамма, насамперед, полягає в тому, що на прикладі своїх рідних він домігся перегляду політичного ставлення до етнічних німців, які були на окупованій території й не співробітничали з окупантами. Після його втручання слідства набули об'єктивнішого розгляду.

Ми простежили дії І.Є. Тамма в цій справі. До Постанови про відкриття кримінальної справи додається анкета Тетяни Євгенівни. У цій анкеті, зокрема, зазначено дані про брата: Тамма І.Є., 1898 року народження, паспорт І-ГХ № 702959, виданий 19/ХІІ-1940 р.; батька Є.Ф. Тамма, старшого наукового співробітника Інституту геології Академії наук УРСР з 1934 р. (нині Інститут геологічних наук НАН України).

Далі в справі містяться три досить короткі протоколи допитів Т.Є. Тамм. Під час допитів слідчим задавались практично одні й ті ж запитання, тому протоколи майже ідентичні. Наводимо вичерпну інформацію з протоколів допитів.

Із показань Тетяни Євгенівни [7]:

“После прихода немцев в Киев до мая 1942 г. нигде не работала. Потом работала в период оккупации переводчиком русского текста накладных, табелей отработанного времени, наряды на работу на немецкий язык в геологическом институте. Перевод выполнялся письменно. Работу выполняла на дому. Немцы заподозрили Тамма Е.Ф. в еврейском происхождении и сделали обыск в квартире. Согласно предписаниям все евреи в Киеве должны зарегистрироваться в полиции. В ходе обыска немцы обнаружили немецкое происхождение отца и зарегистрировали семью (Тамм Е.Ф., Тамм О.М., Тамм Т.Е.) как фольксдойч. Все получили удостоверения. На каждого выдавали продуктовые карточки в магазине по ул. Б. Житомирская. Кроме того работала в геологическом институте и имела надбавку 50 % к заработку. Никакими привилегиями не пользовалась.

Вопрос: “Кто у вас в родстве есть репрессирован органами НКВД”.

Ответ: “В октябре месяца 1936 г. органами НКВД был арестован мой брат Тамм Л. За что я не знаю, и приговорен к 10 годам лишения свободы, где находится в настоящее время не знаю, больше добавить ничего не могу”.

Отец Тамм Е.Ф. в феврале 1941 г. устроился на завод “Большевик” в качестве технического переводчика. Переводил хозяйственную документацию.

С 1934 г. стал работать старшим научным сотрудником сначала института водного хозяйства, затем в геологическом институте АН УССР.

Мама Ольга Михайловна никогда не работала, умерла 31 декабря 1943 г. Второй брат Тамм Л.Е. работал инженером химиком в Москве.

1930 г. окончила педагогические курсы при КНН (1925-1930 г.).

Преподаватель немецкого языка. Работала в техникуме “Охмадета” до 1933 г. С января 1931 г. по 1934 г. работала в институте сахарной промышленности (основная работа).

С сентября 1934 г. по 01.06.1937 г. работала в индустриальном институте.

В 1936 г. по случаю ареста брата подала заявление об увольнении с работы, но дали возможность работать до 1937 г. А потом уволили по сокращению штатов. С февраля 1938 г. восстановили в индустриальном институте, где работала до августа 1941 г.

Отец у 1936 г. уволен с работы и отправлен на пенсию, а восстановлен на работе в январе 1938 г.

В феврале 1941 г. сломала ногу, которая плохо срасталась плюс родители преклонного возраста. Эвакуироваться не смогла. До апреля 1942 г. нигде не работала, затем в геологическом институте переводчиком литературы на дому. Работала до сентября 1943 г.

В марте 1942 г. жена доцента Ломоносова Александра попросила перевести на немецкий рукопись за плату. Согласилась, тогда нигде не работала”.

Вивчення проблеми поновлення на роботі Тетяна Євгенівна 1938 р. у протоколах допитів та показах свідків нічим не аргументовані, просто тоді викликали й звільнили без пояснень. У цей час І.Є. Тамм привіз сім'ю до батьків у Київ. Гостювали на дачі батьків на околиці міста. Тоді ж був зненацька викликаний на Луб'янку. Ігор Євгенович прибув через добу після виклику до Москви, прийшов у міліцію, але йому повідомили, що ніяких претензій немає і не потрібно було приходити. Того ж дня з газет учений дізнався про статтю Й.В. Сталіна в газеті “Правда” про перегини в діяльності органів НКВД. У цей же період також раптово поновили на роботі батька та сестру.

На нашу думку, збіг трьох подій не є випадковістю. Поновленню на роботі рідних, безумовно, сприяв Ігор Євгенович. І це є логічним. Враховуючи його активну вдачу, він не міг не скористатися статтею Й.В. Сталіна й логічно, що вчений розпочав справу з поновлення рідних на роботі. Адміністрація установ не без втручання ззовні повернула батька і сестру на роботу.

Такі риси характеру притаманні й батькові вченого. Це була родинна традиція. У свій час Євгеній Федорович один з палицею пішов на натовп чорносотенців і припинив єврейський погром у Єлисаветграді.

Інформація, яка приведена слідчим під час допитів Є.Ф. Тамма, також свідчить про його громадянську позицію й патріота держави, у якій він народився, проживав і працював. І основне – усе життя він допомагав людям.

Із анкети Є.Ф. Тамма [3]:

“Тамм Т.Е. 1898 г.р. привлекается по ст. 54-1а УК УРСР

Тамм Е.Ф. 1867 г.р. проживает Брест-Литовское шоссе, 78 кв. 96”.

Із протоколу допиту Є.Ф. Тамма 01 квітня 1944 р. [7].

“Во время оккупации работал на железнодорожном заводе в качестве технического переводчика на территории завода “Большевик”. Переводил документацию хозяйственного назначения, заказы на изделия, задания на комплектацию продукции, наряды на работу, отчеты о выпускаемой продукции.

Во время работы выявил агента гестапо Шнейдера, который следил за комендантом домов завода Морозовым Иваном Федоровичем (1942 г. зам. директора по кадрам) и изучал настроение рабочих. Об этом сообщил Морозову И.Ф.

Немцы заподозрили меня в еврейском происхождении. Произвели обыск в квартире. Пришлось сообщить, что отец Тамма Е.Ф. немец, умер в 1873 г. Был выходец из Германии согласно свидетельства о рождении.

Был председателем секции инженеров металлистов в Кировограде и представителем Асибита”.

Далі в справі є показання свідків І.Ф.Морозова, Болоненко (від 18 травня 1944 р.), Мезерецької, Іванової, Алексіч. Усі без вийнятку дали позитивний відгук про життя і діяльність Є.Ф. Тамма, указали, що під час окупації допомагав людям навіть з ризиком для власного життя й рідних. Будь-яких звинувачень ніхто не вказав. Здавалось, що все зводиться до простої перевірки осіб, які були на території окупованої німцями. З'ясовано змушений характер реєстрації Таммів як фольксдойче. Проте після показань свідків наступав арешт Тетяни Євгенівни та підписка про невиїзд Є.Ф. Тамма й Постанова про відкриття кримінальної справи.

Слідчий пред'явив звинувачення, яке не впливає з протоколів допитів та показань свідків і явно нелогічне. Але є формальна причетність Таммів до фольксдойче й потрібно бути справжнім чекістом, щоб реально оцінити ситуацію. На нашу думку, слідчий цього не зробив, напевно, перестрашувався [7]. Тому ми розрізняємо істинних чекістів та пристосуванців.

“27 июля 1944 г.

г. Киев

Лейтенант Воронов

в заключительном обвинении определил: Тамм Татьяна Евгеньевна проживая в городе Киеве в период временной оккупации немцами, желая быть немецким приверженцем и пользоваться немецкими привилегиями, став на путь измены Советской родине – возбудила ходатайство перед немецкими властями об изменении своего советского гражданства и причисления ее к категории так наз. фольксдойче для чего представила данные о наличии у нее родственников немецкой национальности, и была зарегистрирована фольксдойч, чем совершила преступление по ст. 54-1а УК УССР.

Тамм Евгений Федорович проживая в городе Киеве в период временной оккупации немцами, желая быть немецким приверженцем и пользоваться немецкими привилегиями, став на путь измены Советской родине – возбудил ходатайство перед немецкими властями об изменении своего советского гражданства и причисления его к категории так наз. фольксдойче для чего представил данные о наличии у него родственников немецкой национальности, и был зарегистрирован фольксдойч, чем совершил преступление по ст. 54-1а УК УССР.

Предложил сослать Тамма Е.Ф. и Тамма Т.Е. в Сузунский район Новосибирской обл. (південний схід області).

Дело направить в суд.

Лейтенант Воронов підпис”.

У цілому, вивчаючи протоколи допитів створилося враження, що з інформації впливало, що вини в Є.Ф. Тамма та Т.Є. Тамм в частині зради чи діяльності на користь нацистів, чи співробітництва з німцями не виявлено. Запитання слідчого були коректними, не відчувається в тексті протоколів допитів упередженості. Послідовно читаючи протоколи допитів і показань свідків, склалося враження, що слідчий винесе виправданого характеру висновок. Несподіваний висновок, на нашу думку, зроблено суб'єктивно-політичну. Від

слідчого залежить доля людей. Чому такий висновок можна зробити удавши декількох припущень.

1. Слідчий не доводить, що Тамми здійснили злочин, за який передбачається засудження і відбування покарання у в'язниці. Тобто не знайдено такого складу злочину. Можна говорити про пайки фольксдойче, але таке німці робили для всіх людей німецького походження. Такий висновок може мати моральний характер і аж ніяк не кримінальний.

2. Можливо, слідчий просто виконував установки вищого керівництва щодо тенденції засудження всіх фольксдойче, але це лише припущення.

3. Можливо, слідчий перестрашувався, боячись звинувачень на свою адресу.

4. Слідчий знав і про те, що в Москві є досить впливовий син Є.Ф. Тамма й тому зробив суперечливий висновок, щоб передати справу до суду, а там нехай вирішують остаточно: до в'язниці справу не довів й одночасно визнав винуватими.

Зі справи випливає, що Ігор Євгенович Тамм з першого дня арешту сестри Тетяни зайнявся розв'язанням проблеми визволити родичів. У цей час Ігор Євгенович Тамм звернувся до Президента Академії наук України, академіка О.О. Богомольця з проханням посприяти в прийомі прокурором УРСР, державним Радником юстиції 2-о класу Р.А. Руденком.

О.О. Богомольць відгукнувся на прохання колеги й написав листа Р.А. Руденку, де вказує *“прошу не відказати в прийомі члену-кореспонденту АН СРСР професору Тамму І.Є.”*. У кримінальній справі є лист О.О. Богомольця на ім'я Р.А. Руденка й розмашиста резолюція прокурора з двох пунктів: Доручення якнайшвидше *“срочно”* завершити слідство й узяти справу на контроль. Потрібно віддати належне сміливості як І.Є. Тамма, так і О.О. Богомольця, котрі насмілилися активно втрутитись у справу. З письмового звернення І.Є. Тамма випливає, що вчений читав кримінальну справу, бо виклав виправдальні факти, які виявив сам слідчий [7].

“Прокурору УССР

“Госуд. советчику юстиции II-го класса тов. Р.А. Руденко Члена-кор. АН СССР И.Е.Тамма”

У зверненні І.Є. Тамм ґрунтовно описав, що:

- його батько має вік – 76 років і страждає остерохандрозом, а сестра – 45 років хвора на рак;

- у справі є звинувачення їх як *“фольксдойчів”* і по суті доводиться слідчим, що самі німецькі реєстраційні служби виявили німецьке походження Таммів, коли з'ясовували, чи не є Є.Ф. Тамм та Т.Є. Тамм євреями. Після обшуку німці з'ясували їхнє німецьке походження, і батько та сестра були зареєстровані як *“фольксдойче”*;

- батько був технічним перекладачем на заводі *“Більшовик”*, а сестра – у геологічному інституті, чим заробляли на прожиття;

- не змогли евакуюватися, бо сестра поламала ногу, яка погано зросталась, а батьки поважного віку;

- Є.Ф. Тамм попередив:

1. І.Ф. Морозова про загрозу його арешту, чим урятував від смерті.

2. Болоненка (інструктор заводської школи) попередив про загрозу з боку агента гестапо Меске.

3. Випишував перепустки на завод у продуктову крамницю людям, зокрема Мезерницькій після арешту їхнього батька комуніста.

4. Після арешту члена ВКП(б) Іванова дочку заарештованого залишив на роботі.

5. Дружина робітника Алексича звернулася з проханням урятувати дочку від вивезення до Німеччини. Батько влаштував дівчину в заводську школу звідки не брали в неволю.

6. У вересні 1943 р. завод *“Більшовик”* почали евакуюювати до Німеччини. Є.Ф. Тамм самовільно покинув роботу й не сприяв цьому.

Має 17 наукових праць.

На завершення І.Є. Тамм просить прокурора УРСР прискорити слідство.

Такий лист був написаний 12 липня 1944 р. за 15 днів до винесення висновку слідчим.

З великим хвилюванням нами прочитані останні сторінки справи [7].

“Постановление главного военного прокурора Красной Армии генерал-лейтенанта юстиции Носова В.И.

08 сентября 1944 г.”

У Постанові перераховується викладені в листі й перевірені в ході слідства факти та показання свідків, що підтверджує відсутність у діях Є.Ф. Тамма та Т.Є. Тамм злочинних дій. Головний військовий прокурор робить висновок [3]:

“Дело по обвинению Тамма Е.Ф. и Тамм Т.Е. по ст. 59-1 “а” УК УССР дальнейшим производством в уголовном порядке прекратить. Тамм Т.Е. из под стражи немедленно освободить. Мэру пресечения в отношении Тамма Е.Ф. под подписку о невыезде отменить.

Настоящее постановление вместе с делом направить для исполнения Военному прокурору Киевского Военного округа.

Военный прокурор ГВП Красной Армии майор юстиции Щекин підпис.

С постановлением ознакомлен И. Тамм підпис”.

Щоб завершити болісну проблему фольксдойче, слід урахувати, що це була складова підступної національної політики Гітлера. Після звільнення окупованих територій розібратися з кожним фольксдойче було не зовсім просто. Тому взимку 1944 року нарком внутрішніх справ УРСР, комісар держбезпеки 3-го рангу Василь Рясний підписав у Києві роз'яснення про політику німецьких окупантів стосовно “фольксдойче”. У документі ці люди, на відміну від рейхсдойче – імперських німців – уважалися родичами німців, якщо серед їхніх предків були німці, що проживали на території СРСР. У роз'ясненні вказувалося, що в німців існував спеціальний орган “Дойче Миттельштелль”, який займався визначенням й оформленням належності громадян до “фольксдойче”, а також здійснював їхній облік. Підставою для зарахування до цієї категорії були документи, що свідчили про належність до німецької національності навіть далеких родичів: паспорт, свідоцтво про народження, покази свідків. Усі “фольксдойче” проходили обов'язкову спеціальну реєстрацію. З ними проводились особливі збори й заняття. У разі nereєстрації таких людей чекала страта. Не випадково вони звільнялися від сплати податків, одержували на 50 відсотків більшу заробітну плату, ніж особи інших національностей.

Усі ці особливі права та привілеї придумані Гітлером і мали намір зв'язати “фольксдойче” з окупантами та їхніми злочинними діями [1]. У роз'ясненні говориться, що за подібні національні ігри окупантів постраждали десятки тисяч невинних осіб. Так, після вигнання німців із Києва й повернення радянської влади значна частина “фольксдойче” й члени їхніх сімей були залучені до кримінальної відповідальності на основі статті 54-1-а Кримінального кодексу УРСР. Вони звинувачувались у співчутті нацистській владі й користуванні привілеями німецької влади. Як звичайно, їх засуджували на п'ять років висилки в східні райони СРСР.

Висновки. І.Є. Тамм скористався вище зазначеним роз'ясненням і створив прецедент, чим сприяв запровадженню іншої, більш цивілізованої практики каральних органів щодо розслідувань справ фольксдойч і цим самим сприяв виправданню десятків тисяч ні в чому не винних людей.

Наведений архівний матеріал дає можливість доповнити характеристику І.Є. Тамма, його громадську та людську позицію. Але дослідження ще слід проводити й надалі, адже навіть частина діяльності й праць залишилися засекреченими донині й потребують окремого вивчення. Є невивченою справа його брата в архіві Донецької області, яку автори планують вивчити в майбутньому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воспоминания о И.Е. Тамме / под ред. Е.Л. Фейнберга. – [3-е изд.] – М.: ИздАТ, 1995. – 432 с.
2. Люлечник Вилен. Фольксдойче в годы Второй мировой войны // Русский Глобус. – № 2. – Февраль, 2005.
3. Садовий М.І. Місія І.Є.Тамма: [навч.-метод. посібн.] / М.І. Садовий, О.М. Трифонова. – Кіровоград: Сабоніт, 2011. – 134 с.
4. Соколов Б.В. Оккупация. Правда и мифы. / Б.В. Соколов. – М.: 2003. – С. 165-174.
5. Соловьев А.В. [Фольксдойче и их взаимоотношения с нацистскими организациями в Рейхскомиссариате Украина](#) / А.В. Соловьев // Ключевые проблемы истории российских немцев: [мат. 10-й межд. науч. конф., Москва, 18-21 ноября 2003 г.] – М., 2004. – С. 426-433.
6. ЦГАВОУ (Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины), ф. 3676, оп. 4, д. 230, л. 360.
7. Центральный Державний архів Громадських об'єднань (м. Київ, вул. Кутузова, 8). – Справа № 48826 ф6. С/п 14579-44.

8. Bergen, Doris. The Nazi Concept of “Volksdeutsche” and the Exacerbation of Anti-Semitism in Eastern Europe, 1939-45 // Journal of Contemporary History. – Vol. 29. – № 4 (Oct., 1994). – pp. 569-582.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Садовий Микола Ілліч – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи, завідувач кафедри теорії і методики технологічної підготовки, охорони праці та безпеки життєдіяльності, професор кафедри фізики та методики її викладання КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: історія науки й техніки, загальна соціологія, соціологія освіти й виховання, морально-етичні проблеми сучасного українського суспільства.

Трифонова Олена Михайлівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри фізики та методики її викладання КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: дослідження наукової, громадської діяльності І.Є. Т

БІБЛІОГРАФІЯ

Иванов В.К. Тайная война. Спецоперация КГБ и ГРУ в Афганистане (1979 – 1989). – Кировоград: Центрально-Украинское издательство, 2014. – 294 с.

Для цілого покоління радянських людей війна в Афганістані стала частиною життя, а ця далека й раніше маловідома центральноазійська країна опинилася в центрі уваги громадян Союзу РСР. Через “Афган” пройшли сотні тисяч радянських солдатів й офіцерів Обмеженого контингенту радянських військ. До того ж дев’ятирічна війна, яку СРСР вів у Демократичній Республіці Афганістан, стала однією з наймасштабніших подій міжнародного життя доби “холодної війни”. Вона значно поглибила афганську кризу, започатковану так званою Квітневою (Саурською) революцією 1978 р., справила колосальний вплив на суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток Радянського Союзу, а також на увесь спектр міждержавних відносин у світі.

Інтерес дослідників різних напрямків до подій в Афганістані з роками не згасає, про що свідчить широка історіографічна база. Тільки вже дещо застарілий бібліографічний опис праць, присвячених війні в Афганістані, укладений А.А. Костирею, містить понад тисячу позицій (див.: *Костыря А.А. Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979 – 1989 гг.). – Донецк: ООО “ИПП Промінь”, 2009. – 600 с.*).

Лева частка цього списку презентована працями безпосередніх учасників тих подій, ветеранів-“афганців”, а також військових істориків. Значна кількість досліджень присвячена роботі радянських спецслужб та загонів спеціального призначення в Демократичній республіці Афганістан (напр.: *15 бригада Спецназа: Люди и судьбы. Афганистан глазами очевидцев / Беков С.М., Кривопапов О.В, Старов Ю.Т., Мусиенко А.В.. – М. НППД “Русская панорама”, 2009. – 556 с.; Иванов Н. Операцию “Штурм” начат раньше. – М., 2008. – 230 с.; Кошелев В.М. Штурм дворца Амина: версия военного разведчика. – г. Люберцы Московской области: РОО “Союз писателей Подмосковья”, 2007. – 536 с.; Кривопапов О.В. Хроника первого батальона. 154-й отдельный отряд спецназа ГРУ на афганской земле. – В двух томах – Днепропетровск: ИМА-пресс, 2013. – Т.1 – 544 с. Т.2. – 496 с.; Ютов В.И. “Каскад” и “Омега”. – М.: “Х-History”, 2003. – 220 с. та ін.).*

Рецензована праця має стати частиною цього списку. Її автор – полковник КДБ В’ячеслав Иванов, проходив службу в Афганістані в 1985 – 1987 рр. на посаді начальника 56-ї окремої десантно-штурмової бригади. Це наклало свій відбиток на характер книги. Важко погодитися з визначенням її як “художньо-публіцистичного видання”. Це ймовірно хрестоматія з елементами наукового дослідження, адже в основу праці лягли не лише власні спогади автора, але й спогади ветеранів радянських спецслужб, як вищої ланки (Ю.І. Дроздова, В.В. Колесника), так і безпосередніх учасників бойових дій. Чимало з цитованих автором уривків опубліковані й відомі фахівцям (напр.: *Дроздов Ю.И. Вымысел исключен. Записки начальника нелегальной разведки – М., 2009.; Колесник В.. Как был взят дворец Амина: [Электронный ресурс] // <http://www.agentura.ru/library/spetsnaz50/dvoretssamina/>*), проте деякі з мемуарів невідомі широкому загалу. До того ж В. Иванов публікує тексти деяких офіційних радянських документів (сс. 273 – 274, 274 – 275, 275 – 277, 277 – 278, 280 – 281, 281 – 282), які не доступні широкому загалу, а тому, безперечно, можуть стати в нагоді історикам.

Через усю книгу проходить історія частин спеціального призначення КДБ СРСР та ГРУ ГШ СРСР та досвід їхнього бойового використання в Афганістані. І тут автор демонструє прекрасне знання фактичної історії, видів озброєння, котре використовувалося у тій війні обома сторонами, тактики застосування частин спецпризначення, особливостей бойових дій проти іррегулярних військових формувань у гірсько-пустельній місцевості. Здавалося б, нічого принципово нового праця В. Иванова не дає: історія війни в Афганістані відтворена чи не за днями. Але окремі розділи (Напр. “Черный аист” – спецподразделение афганских моджахедов”, “Боевые советники спецназа”, “Разведподразделения 40-й армии”, “Работа ООО КГБ СССР в Афганистане”) торкаються невідомих або малодосліджених сторінок

радянсько-афганської війни й становлять беззаперечний науковий інтерес. До того ж чесною цитованою книгою є “олюднення” війни в Афганістані через спогади учасників тих подій, через долі та історії спеціалістів. Суттєво доповнюють текст книги численні ілюстрації, більшість яких несе вагоме інформативне наповнення. Усе це дає змогу говорити про вагомий внесок у бібліографію афганської війни книги В. Іванова.

Водночас, робота не позбавлена вад та недоліків, усунення яких могло б значно її посилити. Особливо це стосується першої частини праці, присвяченій історії Афганістану до 27 грудня 1979 року. Саме в цій частині, де автор, схоже, не фахівець, він припускається грубих фактографічних ляпів.

Так, пишучи про засновника першої афганської держави Ахмад-шаха Дуррані, В. Іванов називає його просто “військовим командиром” (с. 7), у той час, як він був першим полководцем і командиром надвірної сторожі іранського шаха Надір-шаха Афшара.

На с. 9 йдеться про перші контакти у військовій сфері між СРСР і Афганістаном. Без жодних пояснень автор пише про події 1929 року: “Москва негайно окликувалась на прохання о допомогу”. Не зрозуміло, на чіє прохання і в чому? Напевне, що йдеться про громадянську війну в країні 1929 – 1930 рр. і підтримку Москвою Аманулли-хана в боротьбі з Бачаї-Сакао, якого підтримали таджикські племена Афганістану. Але ж загальновідомо, що перші військові радянські контингенти (зокрема, пілоти та зв’язківці) були направлені до Афганістану ще під час Хостського повстання 1924 – 1925 рр.

На с. 14 читаємо про події 27 квітня 1978 року і про те, що Президент Афганістану М. Дауд був страчений. Проте М. Дауд не був страчений (це передбачає винесення вироку якщо не судом, то принаймні трибуналом). Він був банально застрелений під час штурму палацу Арг молодшим офіцером 4-ї танкової бригади ЗС Афганістану, членом Народно-демократичної партії Афганістану Імамуддином.

На с. 15 йдеться про “халькістів” і “парчамівців”, проте ні до цього, ні після немає жодного слова про організаційний розкол партії НДПА на дві фракції: “Хальк” і “Парчам”, і нефахівець просто не зрозуміє, про що пише автор.

Не відповідає дійсності подана на с. 16. характеристика етнічного складу Афганістану станом на весну 1978 року. Пуштуни ніколи не становили більшості населення країни, їхня частка коливалася в діапазоні 45 – 50%. Їхня ж кількість у 13 млн., подана автором, містить у собі як пуштунів власне Афганістану, так і племен Північно-Західної прикордонної провінції Пакистану (див. напр.: *Афганістан. Справочник / Отв. ред. А.Д. Давыдов. – М.: Издательская фирма “Восточная литература”, 2000. – 256 с.; Слинкин М.Ф. Этническая проблема в Афганистане (историко-политический анализ) // Культура народов Причерноморья. – 2005. – №6. – С. 46 – 60.*)

Подекуди видається анахронізмом використанням автором деяких термінів та штампів, котрі абсолютно не вписуються в загальну, адекватну й сучасну, концепцію праці. З позицій сьогодення смішно говорити про “антисоветскую коалицию” в контексті подій навколо ДРА 1978 – 1979 років (С. 16 – 17), називати загони моджахедів “бандгруппами” (с. 50 – 52), а самих бійців афганського опору – “отборнейшими головорезами” (С. 74). Напевне, так само можна характеризувати й радянських спеціалістів. Навряд чи доцільно визначати харизматичного Ахмад-шаха Масуда за допомогою ленінської термінології “главарем контрреволюції”. Подані автором характеристики Ю. Дроздова, В. Колесникова, В. Вареннікова витримані в стилі 1980-х і всерйоз не сприймаються.

Окрім цього, бажано звернути увагу на суто технічні та стилістичні огріхи. Як уже йшлося, сильною стороною роботи є цитати зі спогадів. Книга не має наукового характеру, проте вказівка на джерело цитування була б корисною історикам. До того ж цитати подекуди такі розлогі, що важко зрозуміти, де вони закінчуються. А на с. 36 назва розділу “После штурма” взагалі розриває цитату, що є неприпустимим. Розділи, що починаються на сторінках 101 і 105, чомусь мають ідентичну назву “Начало боевых действий спецназа ГРУ”, хоча, судячи зі змісту, так має називатися лише розділ на с. 105. На сторінці 26 останній абзац повторюється на початку сторінки 27. Розділ під назвою “Правление Аманулли-хана” (с. 13) чомусь присвячений подіям після його повалення і переважно розповідь ведеться навколо постаті М. Дауда.

Ми відзначали ілюстрованість праці як її сильний бік, проте й тут слід звернути увагу на низку моментів. Не усі ілюстрації підписані (напр., сс. 5, 10), частина їх розміщена не відповідно до тексту.

Незважаючи на названі недоліки, робота В. Іванова “Тайная война. Спецоперація КГБ и ГРУ в Афганистане (1979 – 1989)” має беззаперечну цінність як фахове спеціалізоване дослідження участі частин спеціального призначення КДБ та ГРУ у війні СРСР в Афганістані й повинна посісти своє місце в списку друкованих праць, присвячених їй. Матеріали, вміщені в книзі, можуть зацікавити не лише широкий загал, студентів, вчителів і викладачів, але й будуть корисними історикам спецслужб, військовим історикам, дослідникам радянсько-афганських відносин. До того ж це перша подібна праця, написана в Кіровограді, місті з давніми й славними військовими традиціями.

Олександр КОВАЛЬКОВ (Кіровоград)

Папакін Г. “Чорні дошки”: антиселянські репресії (1932 – 1933). – К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. – 422 с.

Голодомор 1932 – 1933 рр. став найжорстокішою зброєю Москви проти українських селян в часи Радянського Союзу. Весь потенціал владних, судових, силових та інших структур комуністичне керівництво спрямувало на розробку й реалізацію методів покарання задля створення на селі умов, несумісних із життям, що є головною кваліфікаційною ознакою геноциду (злочину проти людяності). Про історію, основний зміст, форми застосування таких методів йдеться у монографії Георгія Папакіна, робота над якою велася і в той період, коли робилися спроби заперечення фактів, самих термінів “Голодомор”, “геноцид”. Підписано працю до друку в переломний для сучасної України час, 20 січня 2014 р.

Грунтовному аналізу подій 1932 – 1933 рр. сприяло вивчення широкого масиву закордонних та вітчизняних документальних першоджерел. Серед фондів центральних і регіональних державних архівосховищ використано і матеріали Держархіву Кіровоградської області, що робить монографію цікавою та корисною центральноукраїнським історикам, краєзнавцям, правникам, викладачам, студентам.

Серед репресивних методів початкового періоду Голодомору науковець називає розпуск колгоспів, які не виконали хлібозаготівельні плани. Усе їх майно забиралося, посівфонди вивозилися в рахунок погашення заборгованості. Колгоспники, ставши одноосібниками, обкладалися податками з обрахунку майна, яке мали до колективізації, при цьому не отримавши його після ліквідації колгоспів. Зінов’євський (тепер – Кіровоград) міськомком Компартії (більшовиків) України першим в УРСР (чи й у СРСР) у січні 1932 р. вирішив ліквідувати сільгоспартілі ім. Леніна в Аджамці та “Червоний прогрес” у Лозоватці у зв’язку з проявами “кулаческо-рваческих тенденцій и враждебного сопротивления” хлібозаготівлям. Того місяця розпустили й колгосп “Незаможник” Устимівського (тепер – Устинівського) району. Приводом до ліквідації колгоспу ім. Шевченка Новопраського району став факт крадіжки зерна. Партійні чиновники й зінов’євська газета “Соцнаступ” мали роз’яснювати значимість цих заходів. Але з часом комуністичні парткоми вирішили, що розпуск колгоспів показує крах радянської колективної системи господарювання, у т.ч. як засобу нищення традиційних основ українського селянського буття. Через кілька місяців політбюро ЦК КП(б)У відмовилося від цього заходу, хоча він і надалі вжився, але вже рідше.

За невиконання хлібоздачі застосовували промтоварний бойкот. У листопаді влада заборонила завезення промтоварів до Новогеоргіївського, Онуфріївського, Зінов’євського районів. В останньому “товарну репресію” вжили щодо 150 із 176 колгоспів, у т.ч. до “Агрошляху” (Нечаївка), “Леніна” (Софіївка), “Незаможника” та “Шевченка” із Долинівки й “Правди” і “Крупської” з Аджамки (такий варіант назви автор узяв із документів).

Наприкінці 1932 р. “злісних нездавачів”, “прямих підричників роботи проти заготівель”, приховувачів хліба почали виселяти за межі України. Московське й харківське керівництво партії вирішило виселити, зокрема, з Одеської області, 500 родин, у т.ч. із Зінов’євщини, Знам’янщини, Новоукраїнщини. У січні 1933 р. Одеський обком компартії визнав це недостатнім і просив дозволу вислати на північ ще 700 родин, зокрема, і повторно з Новоукраїнського та Зінов’євського районів. Інформацію про це, як засіб залякування селян, районна преса мала вміщати на першій сторінці, у чому й відзначилися газетярі Бобринця та Зінов’євська. Їхні ж колеги до цього “підійшли формально”. Ці міри

покарання виявили вади: у колгоспах зменшувалося число робочих рук, а виселенці сподівалися, що в чужих краях можливо буде краще, ніж голодна смерть удома. Як доповідав уповноважений ЦК КП(б)У: “Мне рассказывали из практики ... Новой Украинки и Знаменки, что выселенные на Север не так уж огорчались. Никто не дезертировал, многие шли с гармошкой, а были даже случаи “добровольчества”, когда соседи обращались с просьбой включить их в партию переселенцев”.

Автор пише, що одним з найбільш жорстоких засобів боротьби влади проти українського селянства став режим “чорних дошок”. Занесені на ці “дошки” за невиконання плану хлібоздачі села, колгоспи, райони позбавлялися усіх товарів у магазинах та на складах, права на торгівлю, кредити, погашення позик, підпадали під “чистку” партійно-радянських органів, колгоспних правлінь, “вилучення” організаторів саботажу. Це доповнювалося судами, штрафами, конфіскацією усіх продуктів, домівок, присадибних ділянок, висланням, блокадою міліцією чи військами. Найбільш жорстоким цей режим, за висновком дослідника, був в Україні, українських селах Кубані, для українців Казахстану.

З-поміж наведених прикладів йдеться, що на “чорну дошку” в серпні 1932 р. занесли Долинівку, Живанівку, Козирівку, Комишуватську, Лозуватку, Назарівку, Федорівку, Черняхівку, у листопаді – Гурівку та Олександрівку Долинського району, у грудні – Іванівку цього ж району, колгоспників із Новогеоргіївського району. Серед наслідків цього на червень 1933 р. з-поміж найбільше вражених голодом районів Харківщини був Новогеоргіївський. Із копії світлини зінов’євської газети “Соціалістичний наступ” від 9 січня 1933 року видно, що на “чорну дошку” занесено артілі ім. Леніна Сасівської, “Вільний шлях” Аннінської, “Серп і молот” Коротякської сільрад.

Автор книги цілком логічним убачає необхідність продовження дослідження режиму “чорної дошки”: його вплив на селянську та національну свідомість, з’ясування моральних наслідків для населення і виконавців з комуно-радянської влади, супротив репресіям та ін.

Сергій ШЕВЧЕНКО (Кіровоград)

Редакційна колегія збірника глибоко сумує з приводу передчасної смерті кандидата історичних наук, доцента кафедри всесвітньої історії, відомого краєзнавця Шевченка Сергія Івановича та висловлює співчуття рідним і близьким.

Шевченко С.І. народився 30 вересня 1958 року в с. Водяне Добровеличківського району Кіровоградської області. Кандидат історичних наук (1997), доцент (2001).

Закінчив історичний факультет Київського ордена Леніна державного університету ім. Т.Г. Шевченка (1981 р.) та аспірантуру в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. У жовтні 1997 року захистив кандидатську дисертацію “Україна в міжнародних економічних відносинах (1950 – 1980-і рр.)” (науковий керівник – доктор історичних наук Даниленко В.М.).

Трудову діяльність розпочав у 1981 році архівістом I категорії Світловодського державного міського архіву, 1982 р. призначений завідувачем цим архівом. Працюючи директором Державного архіву Кіровоградської області, почав викладати за сумісництвом з 1986 р. на кафедрі історії СРСР та УРСР (з 1991 р. – історії України) Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О.С. Пушкіна. 1992 р. прийнятий на роботу викладачем кафедри народознавства та спеціальних історичних дисциплін КДПУ ім. О. Пушкіна (1992). Після закінчення аспірантури з 1997 р. повернувся на роботу викладачем, ст. викладач кафедри спеціальних історичних дисциплін (1998), доцент кафедри народознавства та історії культури (2001). З 1 квітня 2004 року працював доцентом кафедри всесвітньої історії.

Сфера наукових інтересів: історія Кіровоградщини, історія міжнародних зв'язків України, архівознавство, історіографія.

Праці:

Кіровоградщина – козацький край. – Кіровоград: Кіровоградське державне видавництво, 2001. – 31 с.;

Обабіч Інгулу (до 30-річчя Кіровського району м. Кіровограда). – Кіровоград, 2003. – 32 с.;

На пограниччі культур: Кіровоградщина – Польща в літературних зв'язках (XIX – поч. XXI ст.). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. – 56 с.;

Українська доля Нової Сербії: історичні нариси з минулого Кіровоградщини: Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1752 – 2002). – Кіровоград: ПВД “Мавік”, 2004. – 168 с.;

Україна в міжнародних економічних відносинах (1950 – 1980-і рр.). – Кіровоград: ВО “Акорд”, 2006. – 124 с.;

Історія Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (1964 – 1999 рр.). – Кіровоград, ВО “Акорд”, 2005. – 127 с.;

Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія (1860 – 1920 рр.). – Кіровоград, РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – 180 с.;

Кіровоградщина в українсько-польських зв'язках. Освіта і наука (1820-ті – поч. 2000-х рр.). – Кіровоград: ТОВ “Імекс-ЛТД”, 2008. – 76 с.;

Шульгини: Інгульська сторінка. – Кіровоград: “Імекс-ЛТД”, 2013. – 146 с.: іл.;

Павлівка. Село в історії Наддніпрянщини. – Кіровоград: ПП “Центр оперативної поліграфії “Авангард”, 2013. – 172 с.;

Центральноукраїнський архів. – Кіровоград: ВО “Акорд”, 2013. – 130 с.; Вершники на Інгулі. Монографія. – Кіровоград: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2013. – 332 с.;

Кіровоградщина в українсько-польських мистецьких зв'язках (XIX – поч. XXI ст.) – Кіровоград: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2014. – 75 с.;

Історичне краєзнавство: Курс лекцій (Навчальний посібник) / Укл. Шевченко С.І. - Кіровоград: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2015. – 132 с.;

Археологія Кіровоградщини: опубліковані джерела та історіографія (1764 – 2014 рр.). – Кіровоград: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2015. – 252 с.;

”Кавалерія: від Єлисаветградського офіцерського кавалерійського училища до Української кіннотної військової школи ім. Будьонного (1850-і – 1930-і рр.): Букварь-альбом. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2015. – 232 с.

У співавторстві:

В ім'я України: Василь Нікітін: листи, статті, спогади: Збірник. – Кіровоград: “Імекс-ЛТД”, 2011. – 106 с.; Історичний факультет: віхи зростання. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2001. – 24 с.

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОГРАФІЯ	3
<i>Олександр ЛОМАКА</i> . ЕТНОМОВНА СИТУАЦІЯ В МІСЬКІЙ ТА СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТЯХ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ В КІНЦІ 40-х – ПОЧАТКУ 90-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ.....	3
<i>Кирило ПАНЧЕНКО</i> . СКІФСЬКИЙ КУРГАН БІЛЯ С. КРАСНОГІРКА НА КІРОВОГРАДЩИНІ.....	8
<i>Вячеслав ПОПОВ</i> . СТАВЛЕННЯ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ ДО СВЯТКОВИХ ТА УРОЧИСТИХ ЗАХОДІВ У 1917 – 1920 РР.....	12
<i>Світлана ПРОСКУРОВА</i> . УСНА ІСТОРІЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА КІРОВОГРАДЩИНІ (за матеріалами етнографічних соціально-педагогічних практик студентів факультету історії та права КДПУ імені В. Винниченка 2008 – 2013 рр.).....	17
<i>Сергей РАССАДИН</i> . О ПРЕДПОЛАГАЕМОЙ ПОСТРОЙКЕ МИХАИЛА-КОРИАТА ГЕДЕМИНОВИЧА В ЛАВРИШЕВСКОМ МОНАСТЫРЕ.....	31
Сергій ШЕВЧЕНКО . ПУБЛІКАЦІЇ ХVІІІ – ПОЧ. ХХІ СТ. ПРО ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКІ АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ В ЕРМІТАЖІ.....	37
ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО	42
<i>Олег БАБЕНКО</i> . ПРОБЛЕМИ ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНИ – ЗИНОВ'ЄВЩИНИ – КІРОВОГРАДЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.....	42
<i>Наталія БІДЕНКО</i> . ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКА У НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В СИСТЕМІ ДОШКІЛЬНОГО НАВЧАННЯ В 60 – 80-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	46
<i>Людмила ГУЦАЛО</i> . НАЦІОНАЛЬНЕ РАЙОНУВАННЯ НА ВОЛИНІ В 1920 – 1930-х РОКАХ (на прикладі польського та німецького населення).....	51
<i>Віталій КРИЖАНІВСЬКИЙ</i> . СЕРГІЙ ШЕЛУХІН ТА ЄЛИСАВЕТГРАДЦІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЛИСТУВАННЯ ПОЧАТКУ 1890-х РОКІВ.....	56
<i>Ренат РІЖНЯК, Юрій ПАРХОМЕНКО</i> . ЕВОЛЮЦІЯ АПАРАТНОГО Й ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ КІРОВОГРАДЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ (АСПЕКТ КОМП'ЮТЕРИЗАЦІЇ).....	62
<i>Борис ШЕВЧЕНКО</i> . РЕЙД 8-го МЕХАНІЗОВАНОГО КОРПУСУ 5-ї ГВАРДІЙСЬКОЇ ТАНКОВОЇ АРМІЇ НА МАЛУ ВІСКУ У СІЧНІ 1944 РОКУ.....	74
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	79
<i>Юлія БУРГАЗ</i> . УЧАСТЬ СТУДЕНТІВ У ПРОКЛАМАЦІЙНОМУ РУСІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (60-і рр. ХІХ ст.).....	79
<i>Олександр КОВАЛЬКОВ</i> . ГЕРАТСЬКА КРИЗА БЕРЕЗНЯ 1979 РОКУ ТА ЕСКАЛАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ПРИСУТНОСТІ В ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕСПУБЛІЦІ АФГАНІСТАН.....	84
<i>Марія КАЗЬМИРЧУК, Григорій КАЗЬМИРЧУК</i> . КІНЕМАТОГРАФІЧНА ЦЕНзуРА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.....	91
<i>Лілія МАРЕНЕЦЬ</i> . ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ РЕАЛЬНОЇ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.....	98
<i>Олена МАРЧЕНКО</i> . ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ ІНОЗЕМНИМИ КОЛОНІЯМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ ст. – 1804 р.	103
<i>Сергій МІЛЮТІН</i> . ІДЕОЛОГІЧНІ ПРИЧИНИ ІКОНОБОРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЛЬВА ІІІ ІСАВРА.....	108
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	114
<i>Оксана БАБЕНКО</i> . РЕПРЕСІЇ 30-40-х років ХХ ст. ЯК МЕТОД ПОБУДОВИ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ (на матеріалі конкретної архівної кримінальної справи з фондів ДАКО).....	114
<i>Віктор ГРІНЧЕНКО</i> . ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ ПРОЕКТІВ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ.....	118

<i>Любомир ГУБИЦЬКИЙ, Ганна МЕЛЬНИК.</i> СПОЖИВАННЯ СПИРТНИХ НАПОЇВ У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІІ В ХІХ ст.	124
<i>Олександр ЖИТКОВ.</i> ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА 1950 – 1960-х років ПРО СЕЛЯНСЬКИЙ АГРАРНИЙ РУХ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ	131
<i>Олеся ЖИТКОВА.</i> ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УАПЦ У КИЄВІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х років	140
<i>Олена ТВЕРИТНИКОВА.</i> МОДЕРНІЗАЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ФОРМ ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНОЇ НАУКИ УКРАЇНИ (друга половина ХХ ст.).....	145
<i>Світлана ПОЛЯРУШ.</i> ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ: СВІТОВИЙ ДОСВІД, УКРАЇНА І КИРОВОГРАДЩИНА	150
<i>Юрій ПРИСЯЖНЮК.</i> ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 рр. І ПРОБЛЕМА ЙОГО “КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ” (на матеріалах опублікованих спогадів)	156
<i>Олексій САВЧЕНКО.</i> ПРАВОВІ ЗАСАДИ КОНФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ГРЕІВ У КРИМСЬКОМУ ХАНСТВІ В ХVІІ – ХVІІІ ст.	161
<i>Анатолій СЕДЛЯР.</i> ВИБОРИ ДО ЖИТОМИРСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ 1917 р.....	166
<i>Ніна СЕМАШКО.</i> ПОГЛЯДИ С. В. ПЕТЛЮРИ НА РОЛЬ ЦЕРКВИ В ПРОЦЕСІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	171
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО	176
<i>Вікторія БЕЗВЕРХА.</i> ПЕРШЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВАСІЛА ЗЛАТАРСКИ З ДАВНЬОЇ ІСТОРИЇ БОЛГАР	176
<i>Олена ГРЕБЕНЮК.</i> ДІЯЛЬНІСТЬ РАДИ НАРОДНИХ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІІ.....	179
<i>Ярослав ПИЛИПЧУК.</i> ІМЕНА КИПЧАКІВ У ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ.....	185
<i>Микола САДОВИЙ, Олена ТРИФОНОВА.</i> НЕВІДОМІ СТОРІНКИ ІЗ ЖИТТЯ І. Є. ТАММА	199
БІБЛІОГРАФІЯ	208
<i>Олександр КОВАЛЬКОВ.</i> Иванов В.К. Тайная война. Спецоперация КГБ и ГРУ в Афганистане (1979 – 1989). – Кировоград: Центрально-Украинское издательство, 2014. – 294 с.	208
<i>Сергій ШЕВЧЕНКО.</i> Папакін Г. “Чорні дошки”: антиселянські репресії (1932 – 1933). – К.: Інститут історії України НАНУ, 2014. – 422 с...210	

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 12099–970Р від 14.12.2006 р.
«Наукові записки. Серія: Історичні науки»

**СВІДОЦТВО ПРО ВНЕСЕННЯ СУБ'ЄКТА ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИДАВЦІВ, ВИГОТІВНИКІВ
І РОЗПОВСЮДЖУВАЧІВ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ
Серія ДК № 1537 від 22.10.2003 р.**

Підп. до друку 28.09.2015 р. Формат 60×84¹/₁₆. Папір офсет. Друк різнограф.
Ум. др. арк. 22. Тираж 300. Зам. № 8087.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ
Кіровоградського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка
25006, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.
Тел.: (0522) 24 59 84. Факс.: (0522) 24-85-44.
E-Mail: mails@kspu.kr.ua